КРАЄЗНАВСТВО

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

Заснований у квітні 1927 року Українським комітетом краєзнавства
Репресований у 1930 році
Відроджений 1993 року з ініціативи Національної спілки краєзнавців України

4(85)' 2013

Засновники:
Національна спілка краєзнавців України
Інститут історії України НАН України

Виходить щоквартально

ISSN 2222-5250

ЗМІСТ

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України (*протокол № 11 від 12.12.2013 р.*)

Журнал зареєстровано Міністерством юстиції України (*Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації – серія КВ № 1722 від 06.12.1995 р.*)

Постановою президії ВАК України № 05/2 від 27.05.2009 р. журнал внесено до переліку наукових фахових видань, у яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук за спеціальностями «Історичні науки» (*Бюлетень ВАК України. – 2009. – № 8*).

Адреса редакції:
01001, м. Київ-1,
вул. М.Грушевського, 4,
кім. 212
тел.: 278-02-38, 279-13-88

E-mail:
bazhanclio@ukr.net

Електронна версія:
www.history.org.ua
www.nbuv.gov.ua
www.nsku.org.ua

На першій сторінці обкладинки: Михайло Сікорський та архітектурні об'єкти Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини.

Фото Сергія Вовкодава.

До 20-річчя з часу відновлення журналу «Краєзнавство»

Олександр Реєнт (м. Київ),
Лев Баженов (м. Кам'янець-Подільський),
Олег Бажан (м. Київ).

ЧАСОПИС «КРАЄЗНАВСТВО» НА ШЛЯХУ ОНОВЛЕННЯ

Наприкінці 2013 року виповнюється 20 років з виходу в світ першого числа відновленого журналу «Краєзнавство» – спадкоємця та продовжувача часопису, заснованого в 1927 році Українським комітетом краєзнавства. Першим відгуком на появу часопису було привітання від першого Президента України Л.М. Кравчука, яке надійшло на адресу редакції: «Щиро бажаю творчих успіхів у відновленні історичної пам'яті народу і відродженні національної духовності задля розбудови й розквіту нашої незалежної держави України та щасливої долі її громадян».

Поява цього з початку науково-популярного, а згодом суто наукового журналу має свою передісторію, яка сягає у 20-ті роки XX ст. Як відомо, у 1925 році, у Харкові, в ході роботи Першого Всеукраїнського з'їзду краєзнавців було обрано президію Українського комітету краєзнавства (УКК), який почав координувати і керувати розвитком краєзнавчого руху в Україні. Виникла потреба мати свій друкований орган як ефективний засіб методичного забезпечення в діяльності краєзнавчих осередків на місцях, так і публікувати нариси, статті, різноманітні матеріали за результатами регіональних досліджень та інформацію з їх життя. Долаючи організаційні і матеріальні труднощі, перше число журналу «Краєзнавство» з'явилося в квітні й видрукувано ще два у 1927 році. Наступного року видано 1, 2, 3, 4, 5, 6-10; 1929 – 1, 2, 3-10; 1930 – 1, 2, 3, 4, 5 числа (всього 28).

Відповідальним редактором журналу «Краєзнавство» був Михайло Григорович Криворотченко – учений секретар УКК, людина складної життєвої долі. Коли ж краєзнавство стало непотрібне тоталітарному режимові, випуск журналу було припинено, а Михайло Криворотченко, інші члени редакції та чимало авторів видання стали жертвами політичних репресій. Журнал «Краєзнавство» до сьогодні залишився візитною карткою, цінним джерелом для досліджень і пізнання розвитку краєзнавчого руху в Україні у 1920-і роки.

З того часу збігло 60 літ занепаду і відродження краєзнавчого руху в Україні. В час борінь за її державну незалежність 27 березня 1990 р. у Києві відбувся установчий з'їзд краєзнавців України, який заснував Всеукраїнську спілку краєзнавців, що взяла на себе зусилля з національно-культурної розбудови суверенної держави засобами всенародного розгортання краєзнавства. Водночас ВСК проголосила себе правонаступником і продовжувачем справ Українського Краєзнавчого Комітету. Цілком логічно, що головний друкований орган ВСК отримав назву «Краєзнавство» від свого попередника 1920-х років й продовжив свою нумерацію з 29 випуску (останнє число журналу за 2013 року є за своїм рахунком 85-м).

У липні 1992 року часопис було зареєстровано Міністерством України у справах преси та інформації. До складу редакційної ради увійшли доцент Прикарпатського університету ім. В.Стефаника Петро Арсенич, заступник голови правління Київської обласної організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури Наталя Булаєвська, науковий співробітник Інституту історії України НАН України Юрій Данилюк, доцент кафедри історії Сумського державного університету Віктор Звагельський, відомий житомирський краєзнавець Георгій Мокрицький, подвижник краєзнавчого руху на Черкащині Михайло Пономаренко, директор Інституту історії України НАН України Валерій Смолій та ін. Головним редактором з 1993 до вересня 2011 рр. став багаторічний організатор і керманич краєзнавчого руху в країні, Герой України, голова ВСК-НСКУ, академік НАН України

Петро Тимофійович Тронько. Редакція часопису у складі Григорія Гайового, Анатолія Ситника, Михайла Кириченка та Ірини Стариковської тривалий час (упродовж 1992-1998 років) розташовувалася у місті Києві по вул. Липській, 17.

У першому числі журналу «Краєзнавство» за 1993 рік академік П.Т. Тронько писав: «Відроджений... часопис, за нашим задумом, повинен стати справжньою трибуною для великого загону літописців рідного краю, які плідно і безкорисливо вивчають і пропагують безцінні природні та історико-культурні скарби батьківської землі» (с. 7). У звернені до читачів редколегія в цьому ж числі деталізувала головні завдання видання: «Журнал «Краєзнавство» вважає за обов'язок... плекати український національний патріотизм, протистоятиме тяжким наслідкам політики денаціоналізації народу, сприятиме пробудженню синівських почуттів до батьківської домівки, до материнської пісні, утверджуватиме єдність наших краян з Гуцульщини і Слобожанщини, Поділля і Полісся, Наддніпрянщини і Криму, з інших історико-етнографічних областей – У СВОЇЙ ДЕРЖАВІ, У НАШОМУ СЬОГОДЕННІ».

Перше число відродженого журналу представлено важливими в методологічному та науково-теоретичному плані для перспектив розвитку краєзнавства статтями П.Тронька «Родовід українського краєзнавства», президента Українського історико-географічного товариства О. Маринича «Україна: історико-географічні краї», О. Нестулі «Хрипкий відзвін «великого перелому» (про втрачені церковні цінності за роки тоталітарного режиму). Водночас часопис розпочав публікувати біобібліографічний словник краєзнавців України, пропагує засновану правлінням ВСК Всеукраїнську премію Спілки імені Дмитра Яворницького, висвітлює хроніку діяльності ВСК за 1990-1992 роки, містить інші цікаві матеріали, які засвідчують наукову і пізнавальну актуальність видання. Журнал прагне відобразити свій зв'язок з регіонами України та осередками ВСК у них. Візьмемо за приклад Хмельниччину. До складу редколегії часопису ввійшов член правління ВСК, один з фундаторів Хмельницької обласної організації Спілки краєзнавців та її Дунаєвецького районного відділення В. Прокопчук. У часописі вміщені краєзнавчі статті І. Безручка «Сльоза моя – Патринці» (нарис про село Кам'янець-Подільського району, що на Хмельниччині) та Л. Тимофєєвої «Артіль імені Леніна» (за матеріалами Державного архіву Хмельницької області та обласного архіву СБУ).

Перші п'ять років журнал видавався за своїм розміром, обсягом, групуванням кількох чисел в одному випуску (планувалося випускати номери щоквартально) за зразком часопису «Краєзнавство» 1920-х років. З 1999 року й до сьогодні він виходить широким форматом (60x84/8) з поступовим зростанням свого обсягу. З цього часу і до 2008 року журнал друкувався щорічно одним томом, який об'єднував у собі одразу чотири числа.

З 2009 року часопис почав виходити щопівроку, а з 2010 року і по даний час друкований орган Національної спілки краєзнавців України виходить роздільними числами щоквартально (чотири номери на рік), що вдвічі збільшило обсяг видання. Впродовж 2000-2006 років основним спонсором журналу «Краєзнавство» виступав Кам'янець-Подільський державний (нині національний) університет і в цьому місті він видавався. Оскільки редколегія часопису переважно працювала в Кам'янці-Подільському, то до її складу серед інших членів з різних регіонів тоді входили місцеві організатори краєзнавчого руху А. Копилов, Л. Баженов, Л. Місінкевич, В. Прокопчук, В. Савчук (заступник головного редактора). З 2008 р. редакція зосередила свою роботу при правлінні Спілки в Києві (вул. Грушевського, 4) і тут здійснює випуски часопису. З кінця 2008 року журнал став друкованим органом Національної спілки краєзнавців, з травня 2009 р. віднесений до переліку наукових фахових видань за спеціальністю «Історичні науки».

За 20 років видання журналу «Краєзнавство» його редколегія та автори прагнули всебічно висвітлювати розвиток краєзнавчого руху та регіональних досліджень, бути на вістрі сучасних досягнень та інноваційних

процесів у науці та краєзнавстві. У часописі склалися постійні тематичні рубрики, а також постійно з'являються нові, які охоплюють усю організаційну, наукову та науково-методичну сфери своєї галузі. До головних таких рубрик варто віднести за назвами: «Літопис українського краєзнавства», «Історія міст і сіл України: історико-теоретичні проблеми вивчення», "Краєзнавство в особах", "Церковно-історичне краєзнавство: витоки та сучасний дискурс", «Історія України у світлі регіональних досліджень», «Музейництво в Україні: історія та проблеми сучасного розвитку», «Вітчизняне пам'яткознавство: традиції, досвід, перспективи», «Регіональні аспекти історичної демографії» «Джерелознавчі і біографічні студії».

Статті та аналітичні матеріали вказаних розділів допомагають читачам отримати уявлення про різноманітні форми і методи краєнавчих студій в XIX-XX століттях, ознайомитися з методологічними принципами мікроісторичних досліджень та розвідками в царині соціології повсякденності, біографістики, музеології. Матеріали рубрики "Краєзнавство та туризм" розкривають історико-туристичну привабливість окремих регіонів України. Розділи «Огляди» та "Наукова інформація" – це презентація нових книг, знайомство з науковими заходами, які стосуються всебічного пізнання рідного краю. Як друкований орган Національної спілки краєзнавців журнал у розділі «Національна спілка краєзнавців України: панорама сучасного життя» висвітлює найпомітніші події та акції громадської організації, які стосуються відродження й захисту історичної, духовної та культурної спадщини українського народу, формування патріотичних настроїв у суспільстві. Зазначені рубрики формують "обличчя" часопису та вирізняють його поміж інших історичних періодичних видань сьогодення.

Журнал спирається на великий загал авторів та кореспондентів з числа науковців, краєзнавців, аспірантів, магістрів, освітян, архівістів, музейників, бібліотекарів та інших професій. Його постійними авторами були і є такі відомі вчені України – подвижники краєзнавства, як: П. Тронько, Р. Пиріг, Ю. Мицик, Т. Чухліб, Г. Казьмирчук, С. Кульчицький, А. Климов, В. Прокопчук, О. Завальнюк, О. Тригуб, М. Костриця, А. Непомнящий, О. Нестуля, Р. Маньковська, Г. Швидько та чимало інших.

Реформований і оновлений в останні роки науковий журнал «Краєзнавство» не тільки заглиблений у дослідження та популяризацію етапів розвитку краєзнавчого руху, злободенних проблем його нинішнього життя, але й спрямований на прогнозування його розбудови на далеку перспективу (див. часопис № 1 за 2013 р. проект «Програми розвитку краєзнавства України на період до 2025 р.»).

Отже, за 20 років видання журнал «Краєзнавство» став справжньою розгорнутою енциклопедією, літописом, невичерпним багатющим джерелом краєзнавства і регіоналістики, здобув серед науково-краєзнавчої спільноти авторитет і визнання, сформував своє поліграфічне обличчя, значно підвищив наукову якість і розширив мозаїку опублікованих на своїх шпальтах статей і матеріалів, посів належне місце в науковій періодиці України.

Хочеться вірити, що кожний новий номер журналу і надалі сприйматиметься читацькою публікою як вісник останніх новин краєзнавчого життя в Україні, джерело глибоких матеріалів з історії України, новітніх методик викладання краєзнавства в школі, публікацій про кращих літописців рідного краю.

Щиро вітаючи з 20-річчям журналу «Краєзнавство», зичимо редакційній колегії, авторському колективу й всім тим, хто причетний до його видання, творчих звитяг у подальшій розбудові часопису, збільшення числа дописувачів і вдячних читачів, нових цікавих матеріалів, продовжувати залишатися одним із організаторів і керманичів краєзнавчого руху і регіональних досліджень в Україні.

УДК 908 (477) (051) «Краєзнавство» «1993/2013»

Денис Бровендер (м. Алчевськ)

Часопис «Краєзнавство» у розбудові історичного краєзнавства в Україні: до 20-ї річниці діяльності (1993-2013 рр.)

Досліджено передісторію відновлення часопису «Краєзнавство», проаналізовано його структуру, редакційний та авторський склад, з'ясована пріоритетна проблематика, проведені кількісні підрахунки щодо функціонування журналу.

Ключові слова: *часопис «Краєзнавство», Національна спілка краєзнавців України, Всеукраїнська спілка краєзнавців, краєзнавча діяльність, охорона пам'яток історії та культури, регіональна історія.*

Здобуття Україною державної незалежності, активізація національної свідомості, культурне піднесення народу сприяють зростанню інтересів суспільства до власної історії, її глибинного пізнання, а відтак збереження культурних цінностей, народних традицій та надбань попередніх поколінь.

Перебіг сучасних подій свідчить, що багата історична спадщина, яка перейшла до нас від дідів та прадідів бездумно знищується, руйнуються архітектурні пам'ятки, зникають писемні джерела, що складають безцінну скарбницю української культури. Їх збереження, дослідження та актуалізація є одним з пріоритетних завдань історичної науки.

Почесну і відповідальну місію у цій нелегкій, але благородній справі виконує сучасний часопис «Краєзнавство» – періодичний орган Національної спілки краєзнавців України, яка виступає флагманом, організатором та координатором краєзнавчого руху в державі і сприяє збереженню національної культурної спадщини та духовному відродженню нації.

Передісторія заснування часопису, мета та організаційні засади його відродження

Кінець XIX – перші десятиліття XX ст. ознаменувалися появою низки профільних галузевих об'єднань, діяльність яких була спрямована на опікування культурним надбанням рідного краю, охороною і збереженням архітектурних споруд, пам'ятних місць, пов'язаних із історичними подіями, які суттєво вплинули на перебіг суспільно-політичної та культурної ситуації в країні. Ідея створення інституції, яка б вивчала місцеву історію, займалася дослідженням та збереженням культурно-історичних пам'яток постала на порядок денний у 1820-1840-х роках. Український краєзнавець О. Уривалкін стримано характеризує цей період як «пожвавлення історико-краєзнавчих досліджень в Україні» [1, с.30]. Їх активізація припадає на 1843 р., коли була створена Тимчасова комісія для розгляду давніх актів (Археографічна комісія), яка стала першою науковою установою в Російській імперії і яка своєю діяльністю інституціоналізувала історичне краєзнавство. Доробок вчених – членів Археографічної комісії заклав міцний фундамент подальшим краєзнавчим дослідженням. Становлення українського краєзнавства, вироблення теоретичних та методологічних засад і принципів його розвитку розпочалося в 1917 р. зі створенням Центрального комітету охорони пам'яток старовини і мистецтв під головуванням М. Грушевського [2, с.9]. Це ознаменувало початок формування історичного краєзнавства як наукового знання. Пізніше, у першій половині 1920 р. Академія наук взяла на себе координацію краєзнавчою роботою в республіці. У її Статуті (1918 р.) зазначалося, що «Академія наук у м. Київ як найвища українська наукова установа ставить собі на меті, окрім загальних наукових завдань, виучувати сучасне й минуле Вкраїни – української землі та народу» [1, с.37-38]. Завершаючим етапом інституціоналізації краєзнавства стало заснування Українського комітету краєзнавства (УКК) та його друкованого органу – журналу «Краєзнавство» (м. Харків, 1927-1930 рр.). Видавнича діяльність Комітету заклала основи для подальшого розвитку краєзнавчої періодики, вивчення регіональної історії, пам'яткоохоронної діяльності, пробудила свідомий інтерес до історії минулого. Проте через складну політичну ситуацію в Україні, репресії щодо багатьох вчених-гуманітаріїв, у тому числі і провідних краєзнавців, та слабка матеріальна база змусили редколегію припинити видання часопису.

Для розуміння місця і ролі сучасного фахового краєзнавчого видання необхідно поринути в атмосферу наукового і громадського життя в Україні другої половини 1920-х рр., часів проведення першого в УРСР Всеукраїнського з'їзду з вивчення продуктивних сил і народного господарства (м. Київ, грудень 1924 – січень 1925 р.) та Всеук-

раїнської конференції з краєзнавства (м. Харків, травень 1925 р.) [3, с.12], результатом якої стало створення 31 травня 1925 р. Українського Комітету краєзнавства при Головнауці [4, с.18]. Згідно з задумом ініціаторів заснування Комітету, на нього покладалося завдання координації роботи всіх краєзнавчих осередків, здійснення зв'язку між краєзнавчими організаціями та краєзнавцями-аматорами та надання методичної допомоги в роботі місцевих краєзнавчих центрів [5, с.17]. Практика покликала до життя і створення власного друкованого періодичного органу. У статті тодішнього заступника голови УКК М. Криворотченка містився заклик, у якому першим кроком до вирішення проблем краєзнавства та всього краєзнавчого руху мусить стати періодичне видання Комітету [6, с.2-5]. Воно б, на думку дослідника Ю. Данилюка, «дало змогу реально об'єднувати краєзнавчу думку, ставити перед краєзнавцями актуальні проблеми, висунуті сучасним життям, разом із тим журнал мусить стати осередком, де як у фокусі збиратимуться відомості про всю краєзнавчу роботу в Україні» [7, с.3-4]. Слід зауважити, що партійне керівництво мало своє бачення розвитку краєзнавства; більш за все їх турбувала можливість підпорядкування краєзнавчого руху політико-ідеологічним засадам радянської влади, яка, з одного боку намагалася утвердитися в очах інтелігенції сповідувачем принципів розвитку національно-культурного життя в Україні, а з іншого – брала під свій контроль діяльність цієї самої інтелігенції, яка формувала суспільно-політичну думку. Відтак, з другої половини 1920-х рр. підтримка надається тим краєзнавчим осередкам, які відмовляються від дослідження проблем національної історії та культури, а базуються виключно на вивченні «виробничого принципу» [4, с.25]. На засіданні УКК 8 січня 1927 р. було розглянуто питання про видання журналу «Краєзнавство» і ухвалено його перший випуск (2 друк. арк.) з тиражем у 2000 примірників [9, с.12].

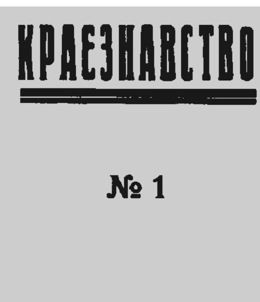

У першому номері журналу за 1927 р. редколегія визначила свої завдання: «Об'єднати всі краєзнавчі сили, підвести їх роботу під наукову основу, поставити перед краєзнавцями актуальні проблеми, висунуті життям» [10, с.1]. Часопис виходив друком протягом 4-х років (1927-1930) і став головним інформаційним джерелом

Редакція друкованого органу Українського комітету краєзнавства спочатку розміщувалася за адресою: м. Харків, пров. Шпитальний (нині – вул. Трінклера), 8 (сьогодні тут знаходиться Музей природи ХНУ ім. В.Н. Каразіна)

про основні тенденції розвитку українського краєзнавства наприкінці 1920-х рр. Планувалося, що він буде друкуватися щомісяця, крім липня та серпня, всього на рік мало виходити 10 чисел [3, с.16]. Щодо проблематики журналу «Краєзнавство», то як зазначає історик Валентина Бездрабко, на його шпальтах висвітлювалися проблеми теоретичних засад краєзнавства та методики краєзнавчих досліджень; публікувалися матеріали, які ілюстрували вивчення регіонів; подавалися бібліографічні списки; записи подій і фактів, пов'язаних із життям краєзнавчих організацій. Журнал був україномовним виданням. За період з 1927 по 1930 рр. на його сторінках виступило 62 особи, яким належало 127 публікацій [11, с.15]. Основні тематичні розділи журналу «Загальний», «Методика краєзнавчої роботи», «Шкільне краєзнавство» висвітлювали коло проблем, що стосувалися засадничих принципів розвитку краєзнавства, методики та результатів краєзнавчої роботи в освітніх закладах. Інші рубрики «Наш край», «Життя краєзнавчих організацій», «Бібліографія», «Керуючі матеріали» взяли на себе функції інформативного спрямування [12, с.24].

Протягом усього часу існування журнал «Краєзнавство» був центром обговорення проблем краєзнавчої термінології, рівня її розроблення та вирішення нагальних завдань для упорядкування понятійного апарату. На шпальтах часопису друкувались розпорядження, програми УКК, літературні новини, інформація про краєзнавчі з'їзди, конференції, семінари.

Комітет постійно контактував та співпрацював з окрбюро та музеями, підтримував стосунки з учителями шкіл та викладачами педагогічних технікумів [13, с.83]. Задум редакції

полягав, на думку В. Бездрабко, у перетворенні журналу «на місце зустрічі теорії і практики краєзнавства» [14, с.77].

Поступово, завдяки наполегливій співпраці редколегії з колективом авторів часопису, краєзнавство утверджувалося і як науковий напрям, і як громадський рух, головною ознакою якого стала масовість. Наявність фактору масовості, на думку Ярослави Верменич, було пов’язано зі зниженням рівня науковості видань з історії окремих місцевостей. Дослідниця зазначає, що у такий спосіб радянське керівництво намагалося компенсувати слабку методологічну базу краєзнавчої роботи, акцентувати увагу на її масовості [15, с.150].

З 1928 року редколегія журналу перебувала у м. Харкові, будинку по вул. Карла Лібкнехта (нині – Сумська), 33.

Недостатнім був і вплив Комітету на пам’яткоохоронне та музейне будівництво, не виправдала себе ідея перетворення сільбудів і хат-читалень в осередки краєзнавчої діяльності. І хоча у роки політики українізації відчутно пожвавився краєзнавчий рух, проте розгортання політичних репресій, які не оминули і краєзнавчу науку, позначились і на роботі редакції часопису. Звинувачення провідних краєзнавців в українському націоналізмі, приниження здобутків краєзнавчої діяльності, контроль з боку провладних чиновників та засилля компартійної ідеології привели до припинення видання у 1930 році та існування УКК у 1932 р., а згодом і згасання краєзнавства.

На довгі роки українське краєзнавство стає залежним від пануючої ідеології, воно обмежується описом історії підприємств, їхніми здобутками та успіхами, стає засобом ідеологічного впливу. Зміни відбулися з початком Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років. З метою підняти бойовий дух воїнів Червоної Армії радянське керівництво було змушене знайти спільну ідею задля згуртування сил народу для боротьби з ворогом. У цей час відроджуються місцеві краєзнавчі осередки [16, с.32], дослідники «малої історії» проводять власні розвідки у пошуках джерел героїзму радянських воїнів [17, с.81]. У 1943-1944 рр. було прийнято низку постанов, спрямованих на відродження краєзнавства, зокрема відновлення роботи краєзнавчих гуртків, відкриття нових музеїв, взяття під охорону всіх військових кладовищ, братських могил та місць поховання невідомого солдата, встановлення пам’ятників із зазначенням прізвищ та військових звань загиблих [18, с.95].

Якісно новий етап у розвитку краєзнавства, його наукових, громадських і шкільних форм пов’язаний із підготовкою у 1960-1970-х рр. багатотомної «Історії міст і сіл Української РСР». Саме завдяки спільній праці науковців, працівників культури, вчителів, краєзнавців-аматорів (усього понад 100 тисяч дослідників рідного краю) було підготовлено і видано під керівництвом П. Тронька 26 томів фундаментальної унікальної праці.

У 1966 р. була створена організація, яка стала провідником пам’яткоохоронної діяльності в Україні на багато років. Датою її заснування слід вважати 20-21 грудня 1966 р., коли в Києві відбувся Установчий з’їзд Товариства охорони пам’ятників. Результатом його проведення стало заснування громадської організації, що отримала назву Українське товариство охорони пам’яток історії та культури (УТОПІК). Головою правління було обрано К. Дубину, а через кілька місяців цю посаду обійняв П. Тронько [19, с.113]. Таким чином, з ім’ям академіка Петра Тимофійовича Тронька в Україні пов’язаний увесь процес становлення та розвитку як пам’яткоохоронної діяльності, так і краєзнавчого руху загалом. З 1970-х рр. починає відновлюватися система державних пам’яткоохоронних організацій, однак сфера їхніх досліджень зводилася виключно до вивчення пам’яток соціалістичної доби, революційної та трудової слави радянського народу, пов’язаних з героїкою так званої «Великої Жовтневої соціалістичної революції» та Великої Вітчизняної війни, соціалістичного та комуністичного

будівництва. Переломним етапом у краєзнавчій діяльності стало прийняття закону «Про охорону та використання пам'яток історії та культури» (1976 р.). Проте, на фоні позитивних зрушень у цій справі, стали очевидні прорахунки в організації пам'яткоохоронної роботи. Ці недоліки були пов'язані, на думку Сергія Кота, з новою хвилею ідеологічного диктату та «селекційного відбору пам'яток» [20, с.52].

Протягом 1970-х – початку 1980-х рр. у суспільстві зростає усвідомлення необхідності збереження національної культурної спадщини, що сприяє розвитку гуманізму, моральності, розумінню національної культури як частини світового культурного процесу.

Сучасні історики вважають, що діяльність УТОПІК не можна оцінювати однозначно. На різних етапах свого розвитку вона мала як позитивні, так і негативні наслідки. Сергій Кот вважає, що однією з негативних тенденцій була відсутність реальних механізмів, які б забезпечували зацікавленість тогочасних владних структур у збереженні історико-культурних цінностей. На його думку, це не тільки позбавляло Товариство необхідної підтримки з боку влади, а й приводило до прямих порушень чинного законодавства. До того ж, ситуація погіршувалась низьким адміністративно-правовим статусом органів охорони пам'ятників [21, с.13].

Розвиток суспільно-політичної, громадської та наукової думки в Україні у кінці 1980-х – початку 1990-х рр. сприяли активізації діяльності краєзнавців і створенню обласних, районних і міських краєзнавчих осередків. Цьому сприяло проведення протягом 1980-х рр. 4-х республіканських краєзнавчих конференцій: у Полтаві (1980 р.), Вінниці (1982 р.), Чернігові (1984 р.) та Миколаєві (1989 р.). На основі їх практичних рекомендацій були розроблені комплексні плани краєзнавчих досліджень, задля реалізації яких потрібно було об'єднати всі краєзнавчі сили України. Рішенням Президії Академії наук УРСР від 13 грудня 1982 р. при Інституті історії АН УРСР було створено наукову Раду з питань історичного краєзнавства [22, с.156]. Започатковується видавництво журналу історико-краєзнавчого спрямування «Пам'ятки України», де широко висвітлюється пам'яткоохоронна тематика. 27 березня 1990 р. у Києві відбувся Перший Всеукраїнський краєзнавчий з'їзд, який проголосив заснування/відродження Всеукраїнської спілки краєзнавців (ВСК) (з жовтня 2008 р. – Національна спілка краєзнавців України (НСКУ). Головою правління Спілки був обраний академік НАН України П. Тронько. Створення Спілки краєзнавців сприяло заснуванню часопису «Краєзнавство» як головного засобу висвітлення краєзнавчої роботи в країні та збереження національних традицій. З цього часу починається формування її регіональних представництв, створюються Черкаська, Харківська, Полтавська, Тернопільська, Житомирська, Рівненська, Чернігівська, Донецька, Дніпропетровська, Івано-Франківська, Одеська, Миколаївська, Хмельницька, Чернівецька обласні організації, що перебирають на себе координування краєзнавчою діяльністю в регіоні.

Першим кроком у відродженні журналу «Краєзнавство» стала постанова Президії правління ВСК від 19 липня 1991 р., в якій зазначалося, що необхідним є «відновлення випуску краєзнавчих видань, які виходили на Україні до 1937 року». [23, арк. 6]. Як зазначав відповідальний секретар Спілки Анатолій Ситник, ВСК одразу зіштовхнулась з декількома проблемами. Першим питанням, що потребувало вирішення, стало визначення форми періодичного видання: журнал чи газета. Спершу було вирішено розпочати видавництво газети краєзнавчого профілю. Однак

У 1993-1998 роках редколегія часопису «Краєзнавство»
розташовувалася в колишньому особняку Уварових (м. Київ, вул. Липська, 16)

після запеклих дискусій, проведених історичних розвідок та аналогій дійшли згоди відродити видання, що функціонувало у 1927-1930 рр. і було друкованим органом УКК. Повернення до історичної назви часопису стало продовженням традицій краєзнавчого руху, уособленням набутого досвіду і закликом до пошуку нових організаційних та методологічних розробок у краєзнавстві. Таким чином, створенням ВСК та відновлення часопису «Краєзнавство» засвідчили повернення із забуття головних інституцій українського краєзнавства. Датою відновлення журналу «Краєзнавство» слід вважати 29 червня 1992 р., коли на засідання Президії правління ВСК було прийнято рішення про його відродження [24, арк. 4].

З цього часу починається активна, наповнена творчим пошуком та ентузіазмом робота редколегії та її голови П. Тронька, провідних краєзнавців, етнологів, істориків та аматорів-любителів рідного краю по розбудові історичного краєзнавства в Україні.

Формування предметно-тематичного поля часопису: структура, редакційний та авторський склад, пріоритетна проблематика

На порядку денному засідання Президії правління ВСК 29 червня 1992 р. стояло питання про поновлення друку журналу «Краєзнавство», створення його Редакційної ради, визначення концептуальних та програмних засад, окреслення актуальної проблематики тощо. Була утворена Редакційна рада у кількості 7 осіб: П. Т. Тронько – Голова правління ВСК, головний редактор; А. Г. Барвінок – заступник головного редактора; М. Є. Іщенко – член Президії правління Спілки; О. М. Маринич – Президент Географічного товариства України; А. Д. Моргун – виконавчий директор правління Українського акціонерного товариства туризму і екскурсій; А. А. Ситник – відповідальний секретар; В. А. Смолій – заступник директора Інституту історії АН України [24, арк. 4]. Фінансування мало здійснюватися за рахунок ВСК та журналу «Пам'ятки України», яке стало співзасновником відродженого видання. До Редакційної ради першого числа увійшло 30 чол. П'ятеро з них були громадянами інших країн: Росії, Польщі, Румунії, Словаччини. Тому доречно говорити про міжнародний рівень видання і географії його поширення.

Задля успішної реалізації збірника були вжиті заходи у вигляді рекомендацій «правлінням обласних організацій Спілки сприяти передплаті журналу «Краєзнавство» на 1993 рік [24, арк. 5].

Редакція журналу намагалася втілити у життя основну мету відродженого часопису. У зверненні «До читачів» (№ 1, 1993 р.) редколегія наголошувала на тому, що «у добу нелегкого становлення державної незалежності України журнал «Краєзнавство» вважає за обов'язок плекати український національний патріотизм...», тому серед проблем, які потребують термінового розв'язання, редакція вбачала наступні: а) часопис протистоятиме тяжким наслідкам довготривалої політики денаціоналізації народу; б) особлива увага приділятиметься Східній і Південній Україні, соціально-економічному та політичному устрою земель; в) досліджуватимуться факти і події Чорнобильської трагедії; г) висвітлюватиметься історія українців на етнічних теренах, що залишилися поза межами сучасної України; д) вивчатимуться пам'ятки культури (житла, вулиці, міста і села, історичне довкілля); є) досліджуватиметься життя та діяльність відомих та призабутих діячів краєзнавчого руху [25, с. 1].

Аналізуючи перші сторінки часопису, стають очевидними неприховані наміри редколегії, амбіції, надії на успішну працю, впевненість у її необхідності, заклик до пробудження національної свідомості, самоідентифікації, любові до рідного краю. Поява відродженого часопису у 1993 р., за словами головного редактора акад. П. Тронька, стала знаменною подією, оскільки він повинен був стати «справжньою трибуною для великого загону літописців рідного краю» [26, с. 7]. Матеріали першого номеру повідомляли про роботу Спілки, знайомили з цілями та завданнями часопису, в загальних рисах розповідали про характер та перспективи краєзнавчого руху. Таким чином, № 1 (1993 р.) заклав дослідницьке поле майбутніх проблемних питань історико-регіонального спрямування, девіз «Краєзнавство не лише наука, а й рух» привернув увагу широкого кола дослідників, які були зацікавлені у вивченні місцевої історії. Поширення журналу як науково-популярного видання охопило та організувало до співпраці учнівську та студентську молодь, учасників шкільних та вузівських краєзнавчих осередків, істориків-етнологів та ін. Перший номер журналу став свого роду експериментом, який дав змогу відстежити реакцію громадськості на його появу та ставлення до важливості краєзнавчих пошуків.

Отже, часопис став першим історико-краєзнавчим профільним виданням у незалежній Україні, територія розповсюдження якого охопила всі її регіони. У популяризації та розповсюдженні видання взяли участь організації, колективи, окремі краєзнавці. ВСК були ініційовані презентації журналу у Запорізькій обл. (1993 р.) [27, арк. 1], Донецькій обл. (1994 р.) [28, арк. 1] та інших регіонах України.

За 20 років праці на ниві актуалізації історико-краєзнавчих досліджень в Україні часопис пройшов декілька етапів. З урахуванням мети його відновлення та завдань, що були покладені на видання, можна умовно виокремити *три етапи* його функціонування: І. 1993-1999 рр. – *період відновлення часопису «Краєзнавство», його організаційне та наукове становлення на шляху відродження традицій українського краєзнавства*; ІІ. 2000-2006 рр. – *період творчого пошуку проблемно-тематичних блоків, формування провідних рубрик видання, їх апробація на шпальтах журналу*; ІІІ. 2008-2013 рр. – *стабільне упорядкування проблематики часопису, закріплення 16 рубрик (з 34), що мали місце на шпальтах в різні періоди (з урахуванням актуальності поданих матеріалів, їхньої інформативної насиченості, тематичного забезпечення змісту часопису) на сучасному етапі розвитку краєзнавства.*

Проаналізувавши наявні рубрики, ми об'єднали їх у групи за принципом регулярності та наповнюваності матеріалами. На прикладі третього хронологічного етапу (2008-2013 рр.) укладена діаграма 1.

єзнавчого спрямування. Їх праці склали ланцюг рубрик, які були визнані як найбільш актуальні та стали популярними, що врешті скерувало громадськість в окреслену проблемну течію історико-регіональних досліджень.

Рубрикація часопису доволі широка. Задля більш детального аналізу, ми систематизували рубрики за наявним обсягом матеріалу та постійністю виходу. З огляду на це, об'єднані ті рубрики, які не змінювались за змістовим насиченням, а лише варіювались за формулюванням. (Наприклад, зміна рубрик: «Краєзнавці» → «Видатні краєзнавці» → «Краєзнавство в особах» → «Регіональна історія в особах»; або «Історія міст і сіл України» → «Історія населених пунктів у краєзнавчому русі України» → «Історія міст і сіл України: історико-теоретичні проблеми вивчення» тощо. Вважаємо, що така зміна назви рубрики є проявом постійного пошуку загальновизначеної та адекватної назви структурного підрозділу. Впровадження нових та/або повернення до старих рубрик пов'язано, як правило, із поточними завданнями редколегії та науковими уподобаннями авторів, які подають свої наукові розвідки до часопису.

Прикладом постійної рубрики може слугувати рубрика «Літопис українського краєзнавства» – одна з найбільш чисельних за обсягом матеріалу та регулярністю. Вона з'явилася на шпальтах у 1993 р. і вміщувала 4 статті, у 1994 р. – 2, у числі 1-4 за 1999 р. наявні 8 матеріалів. На сьогодні доробок авторів складає понад 80 статей.

Матеріали рубрик «Краєзнавці» → «Видатні краєзнавці» → «Краєзнавство в особах» → «Регіональна історія в особах» мають понад 50 подач матеріалу. У 1993 та 1994 рр. матеріали рубрик друкувалися під назвою – «Краєзнавці»; у № 1-4 за 1995 р. – «Видатні краєзнавці»; у 1999 р., 2000-2001 рр. – «Краєзнавство в особах»; 2002 р., 2003 р., 2005 р. – «Регіональна історія в особах». У випусках № 1-4 за 2008 р. та № 1-2, 3-4 за

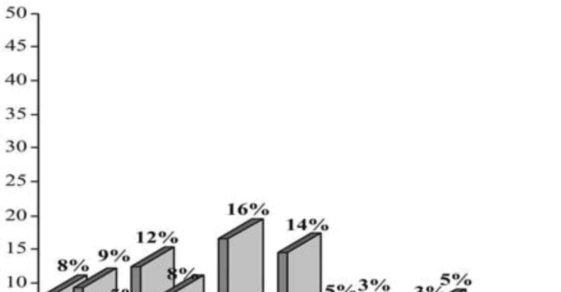

a. літопис українського краєзнавства;
b. історія міст і сіл України: історико-теоретичні проблеми вивчення;
c. кримознавство в системі української історичної науки;
d. краєзнавство в особах;
e. музейництво України: історія та проблеми сучасного розвитку;
f. регіональні аспекти історичної демографії;
g. історія України в світлі регіональних досліджень;
h. вітчизняне пам'яткознавство: традиції, досвід, перспективи;
i. огляди та інформація;
j. Національна спілка краєзнавців: панорама сучасного життя;
k. церковно-історичне краєзнавство: витоки та сучасний дискурс;
l. освітянське краєзнавство: історія, теорія та методологія;
m. наукова інформація;
n. Велика Вітчизняна війна;
o. краєзнавство і туризм;
p. in memoriam.

Вивчення сукупного матеріалу всіх чисел відновленого журналу дає підстави стверджувати, що у часописі «Краєзнавство» (1993-2013 рр.) публікувалися розвідки як знаних, так і маловідомих дослідників. Вони визначили поле діяльності сучасного краєзнавства, займалися дослідженням проблемних питань історико-кра-

2009 р. а також у № 1-2 (2010 р.) рубрика повертається до попередньої назви – «Краєзнавство в особах» – у такій редакції вона існує і сьогодні.

Рубрика «Історія міст і сіл України» → Історія населених пунктів у краєзнавчому русі України» → «Історія міст і сіл України: історико-теоретичні проблеми вивчення» бере свій початок з №1 (1993 р.) і налічує близько 50 окремих повідомлень.

Рубрика «З краєзнавчої пошти» мала досить стійкі позиції та стабільне розміщення у часописі. Про це свідчать номери журналу за 1999 р., 2000 р., 2002 р.-2006 р. та №3 (2012 р). Проте, дозволимо собі зазначити, що не зовсім зрозумілою є назва рубрики, неясні критерії, за якими обиралися до неї статті. Тому, ми припускаємо, що задля підтримки життєдіяльності рубрики друкувались матеріали, які мали до неї опосередковане відношення.

Коло рубрик «На книжкову полицю» → «Хроніка краєзнавчого життя» → «Огляди» → «Огляди та інформація» висвітлюють питання одного діапазону дії. Рубрика почала функціонувати з № 1-4 за 1995 р. під назвою «Книжкова полиця». До 2001 р. назва рубрики була незмінною. У № 1-4 (2001 р.) з'являється новий тематичний розділ – «Хроніка краєзнавчого життя», який за своїм характером підкреслив та розширив межі дій двох попередніх рубрик. «Книжкова полиця» перейменовується на «Огляди». У № 1-2 за 2009 р. рубрика називалася «Огляди та інформація», а з № 3-4 за 2009 р. до сьогодні рубрика носить назву «Огляди».

Оскільки головну увагу НСКУ приділяє пам'яткоохоронній діяльності, цій проблемі присвячено окремий тематичний розділ, який з'явився у часописі завдяки об'єднанню рубрик «Проблеми вивчення та відтворення історико-культурної спадщини» → «Вітчизняне пам'яткознавство: традиції, досвід, перспективи». Характерним для часопису є той факт, що статті з пам'яткознавчої тематики друкувалися і в інших рубриках часопису.

У рубриці «Музеї та краєзнавство» → «Музейництво України: історія та проблеми сучасного розвитку» детально розглядається проблематика з висвітлення діяльності музейних установ, їх вплив на розвиток історичної науки.

Регіональна тематика представлена рубриками, що виходили у такій послідовності: «Регіональні дослідження в Україні» → «Регіональні історико-культурні дослідження» → «Історія України в світлі регіональних досліджень». Паралельно з рубрикою «Історія України в світлі регіональних досліджень» містилася «Політична історія XX ст. в світлі регіональних досліджень». Вперше рубрика з'являється у № 1-4 (2002 р.). Її матеріали висвітлюють не тільки історико-краєзнавчі аспекти крізь призму регіональної історії, але й намагаються комплексно підійти до розгляду історико-політичних проблем.

Церковна історія та культура знайшли відображення у рубриках: «Церковна історія в краєзнавчих пошуках» → «Церковне краєзнавство» → «Церковно-історичне краєзнавство: витоки та сучасний дискурс». У своїх наукових розвідках, представлених у межах рубрики, автори досліджують архітектуру церков, історію їхнього будівництва, повсякденне життя служителів церкви тощо.

Тематика шкільного краєзнавства у журналі представлена у вигляді декількох рубрик, які змінювали одна одну. Це рубрики – «Шкільне краєзнавство» → «На допомогу вчителю історії» → «Педагогіка і краєзнавство» → «Освітянське краєзнавство: історія, теорія та методологія».

Прикметним є наявність рубрик, присвячених ювілейним датам відомих історичних подій: «До 60-річчя Великої перемоги» → «До 61-ї річниці визволення України» → «65 років перемоги у Великій Вітчизняній війні» → «До 70-річчя початку Великої Вітчизняної війни» → «До 70-ї річниці партизанського руху в Україні у період Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років» → «До 70-річчя початку визволення України від нацистських загарбників». Ця рубрика носить періодичний характер і наявна в номерах, які виходять у ювілейні роки славного історичного минулого.

2012 р. з'являється нова рубрика «In memoriam». Вона посіла місце у числах журналу за 2012 та 2013 рр. Матеріали, представлені у рубриці, увічнюють пам'ять відомих істориків, джерелознавців, дослідників рідної історії. Загальна кількість статей склала 4 подачі за 2012 р. та 2 подачі за 2013 р.

Не маючи змоги у даній розвідці проаналізувати проблематику всіх рубрик часопису, яка висвітлювалася протягом двох десятиліть, ми сформували *шість предметних блоків*, що значною мірою відбивають основне спрямування журналу: 1) *розвиток історичного краєзнавства та краєзнавчий рух в Україні*; 2) *пам'яткознавство та пам'яткоохоронна діяльність*; 3) *регіоналістика або «нова локальна історія»*; 4) *історія повсякденності*; 5) *історична біографістика та краєзнавча персоналістика*; 6) *усна історія (oral histori).*

Перший блок праць представлений розвідками О. Кашаби [29], В. Бездрабко [30], П. Тронь-

ка [31], В. Ярошик [32], С. Тіхвінського [33], Р. Маньковської [34], О. Бажана [35], О. Рябокобили [36], Г. Рудого [37], А. Кудряченка [43] та інших науковців, які у своїх працях дослідили витоки історичного краєзнавства, історію його становлення та розвитку, місце часопису «Краєзнавство» у розбудові краєзнавчої діяльності та популяризації вивчення історії рідного краю.

Другий блок праць презентують наукові доробки О. Жам [38], О. Байталюк [39], В. Вечерського [40], О. Кашаби [41], А. Подолинного [42], Н. Нікітенко [44], А. Соколова [45], А. Орлової [46], О. Харлана [47], В. Черноморець [48], Г. Денисенко та О. Денисенко [49], О. Крука [50] та багатьох інших краєзнавців, котрі оприлюднили численний фактичний матеріал, актуалізували невідомі досі джерела з історії дослідження пам'яток та пам'яткоохоронної діяльності в Україні.

Третій блок представлений групою авторів, які досліджували проблеми регіональної історії в Україні. Це вислiди М. Красікова [51], А. Савочки [52], В. Марчука [53], Я. Верменич [54], О. Яцини [55], Л. Бабенко [56], В. Кулікова [57], А. Алєксєєнко [58] та ін., в яких розглянуті різнопланові аспекти регіональної (локальної) історії як окремого напряму пізнання історичного процесу.

Четвертий блок з історії повсякденності складають дослідження О. Стяжкіної [59], І. Сердюка [60], В. Дмитренка [61], О. Удода [62], М. Пилипенка [63], Л. Бабенко [64], Л. Кушнір [65], О. Бажана [66], В. Бондар [67], І. Петрова [68] та інших науковців, в працях яких аналізуються події повсякденності, їх роль та місце в краєзнавчих дослідженнях.

П'ятий блок розвідок присвячений окремим постатям істориків-краєзнавців, громадських діячів, які прислужилися на ниві дослідження вітчизняної історії. Як влучно зазначив Я.Д. Ісаєвич «Історію творять люди для людей, людські долі є основним складником історичного процесу» [69, с. 7]. Проблемам біографістики, просопографії та краєзнавчої персоналістики присвятили свої праці Г. Клепак [70], Р. Маньковська [71], Н. Кухарєва, [72] А. Кудряченко [73], І. Старовойтенко [74], Л. Грузська [75] та ін. дослідники, які вивчали проблеми біографістики, джерел особового походження, укладали персонологічні характеристики, створювали узагальнюючі образи краєзнавців як окремого напряму вивчення феномену особистості і його місця в історичному процесі.

Шоста, менш численна група праць, представлена вислідами з усної історії – напряму, який на сьогодні тільки-но розробляється і тому ще не створено цілісної картини бачення предмета дослідження. Привертають увагу розвідки О. Веселової [76], І. Безручко [77], А. Гаврищук [78] та інших вчених, які випробовують свої сили у такій складній галузі історичних досліджень як усна історія.

Таким чином, на сторінках часопису вдало поєдналась різнопланова проблематика з історії розвитку краєзнавства у XX та початку XXI ст., висвітлювались питання збереження історичних пам'ятників, охорони регіональних архітектурних споруд і загальновідомих духовних святинь українського народу, піднімались проблеми повсякденності, у тому числі вивчались побут, звичаї, національні риси, притаманні мешканцям окремих регіонів України, досліджувались біографістика та просопографія, які визначають людський вимір історії, внесок окремих краєзнавців у становлення та розбудову галузі тощо. Презентуються на сторінках часопису і проблеми усної історії, що формує засіб передання і тяглості традицій від батьків до нащадків як зберігачів національної пам'яті і багатовікової української історії.

Науково-метричні показники функціонування журналу

Характерною рисою у вивченні періодики (як масового джерела) є залучення кліометричних методів, які на основі математичного оброблення даних дають можливість визначити кількісні параметри певних властивостей або рис історичних явищ [79, с. 156].

Проведені нами підрахунки дають змогу констатувати, що кількість виданих збірок часопису за 20 років діяльності (враховуючи дану збірку № 4 за 2013 р.) дорівнює 28 одиницям. Фактична кількість номерів журналу налічує 57 чисел, а оскільки сучасник «Краєзнавство» є продовженням однойменного журналу, що виходив друком у 1927-1930 рр., з повним правом можна стверджувати, що де-факто загальна кількість номерів сягає позначки у 84 числа. Випуски часопису друкувалися як окремим числом, так і об'єднані. Номери журналу представлені наступним чином: №1 (1993 р.), № 1-2 (1994 р.), № 1-4 (1995 р.), № 1-4 (1999 р.), № 1-2 (2000 р.), № 1-4 (2001 р.), № 1-4 (2002 р.), № 1-4 (2003 р.), № 1-4 (2005 р.), № 1-4 (2006 р.), № 1-4 (2008 р), № 1-2, 3-4 (2009 р.), № 1-2 , № 3 (2010 р.), № 4 (2010 р.), № 1 (2011 р.), № 2 (2011 р.), № 3 (2011 р.), № 4 (2011 р.), № 1 (2012 р.), № 2 (2012 р.), № 3 (2012 р.), № 4 (2012 р.), № 1 (2013 р.), №2 (2013 р.), №3 (2013 р.) і даний № 4 (2013 р.).

Загальна кількість опублікованих статей у журналі налічує близько 850, що склало понад 5 тис. сторінок; 95 стор. займає «Зміст». У п'яти

виданнях (№ 1-2 (2001 р.), № 1-4 (2002 р.), № 1-4 (2003 р.), № 1-4 (2005 р.), № 1-4 (2006 р.)) зміст друкувався трьома мовами (українською, російською та англійською). До загальної кількості сторінок входить коротка довідкова інформація про авторів (23 стор.) та містяться вимоги до написання робіт (8 стор.). Восьму частину друкованого матеріалу (106 стор.) часопису займає матеріал інформаційного спрямування (оголошення, поздоровлення, дані про проведення конференцій тощо). Близько 430 авторів взяли участь у підготовці матеріалів видання. Доробок понад 90 дослідників склав більше двох публікацій у журналі. Варто зазначити, що часопис продовжує співробітництво з науковою спільнотою на міжнародному рівні. Серед загального доробку матеріалів є 8 статей, що належать громадянам інших країн, серед яких: Російська Федерація (5 статей), Білорусь (1 стаття), Польща (1 стаття), Сполучені Штати Америки (1 стаття).

Головним редактором часопису та Головою ВСК – НСКУ протягом 1993-2011 рр. був акад. П. Тронько, після його смерті, з 2012 р. редколегію очолив доктор історичних наук, чл.-кор НАН України О. Реєнт. Наклад журналу також не був постійним: у 1995 р. – 3600 примірників, у 2000 р. – 2000 примірників, у 2001 р. – 1000 екземплярів, у 2002 та 2003 рр., 2006-2010 рр. – 500 примірників; у 2005 р. тираж не вказано, вірогідно, це пов’язано з незначним накладом номеру. У 2011 р. вийшли чотири окремі номери журналу, однак їх наклад знизився до 300 одиниць. Кількість сторінок у журналі також коливається як до збільшення, так і до зменшення обсягу друкованого тексту.

У перші роки існування журнал підлягав змінам у зовнішньому оформленні. Змінювався розмір сторінок, якість паперу, дизайн обкладинки. На титульній сторінці зображувалися пам’ятки історії та культури, розміщувалися фотографії відомих осіб – І. Гончара, Д. Яворницького, М. Гоголя, містилися ілюстрації, присвячені історичним подіям Великої Вітчизняної війни, зображувалися церкви, монастирі та ін. пам’ятники. До зовнішніх атрибутів видання слід віднести і емблему НСКУ, яка остаточно постала на обкладинці журналу у 2001 р. За свідченнями голови секретаріату НСКУ Р. Маньковської, першого заступника головного редактора О. Бажана, голови секретаріату (1992-2008 рр.) А. Ситника – дискусій з приводу створення емблеми або існування альтернативного проекту не виникало. Анатолій Ситник зазначає, що на черговому Пленумі правління у 2001 р. громадськість вперше побачила підготовлений варіант емблеми, який зустріла схвально. Проте, вперше малюнок, подібний до емблеми НСКУ, з’явився у журналі у № 1-4 за 2000 р.: зображення птаха з піднятим до гори дзьобом, в якому затиснута гілка, і зображення кола у нижній частині малюнку. Це символічне зображення презентувало тоді окрему рубрику – «Краєзнавство в особах».

Авторство емблеми належить київському художнику Віктору Івановичу Кірдо (р. н. 1952), який з 1990-х рр. плідно співпрацював з науковцями відділу регіональних проблем Інституту історії України НАНУ та членами ВСК – НСКУ, оскільки був залучений до оформлення низки видань, зокрема брошур, путівників тощо. На нашу думку, у період 2001-2007 рр. емблему доречно позиціонувати лише як представницький знак, візитівку ВСК, оскільки тільки у 2008 р. у посвідченнях членів НСКУ вона вперше була актуалізована, а легітимною її можна вважати лише від 2009 р., коли питання про символіку розглядалося на Пленумі правління НСКУ. До цього часу відсутнє задокументоване трактування означеного символічного зображення. Тож, 2008-2009 рр. – час офіційного закріплення статусу емблеми.

Внутрішня частина щита має синій колір з білими контурами нерухомої лелеки з притиснутими крилами і піднятою догори головою, що тримає у дзьобі гілку верби білого контуру. У тій самій кольоровій гамі зображено плетений тин, який знаходиться перед птахом; позаду зображується колесо від воза з написом по колу «Національна спілка краєзнавців України» [80, с. 23]. Зазначимо, що за документами НСКУ графічний образ птаха на емблемі атрибутується як лелека. Проте специфічний чубок на його голові є характерним лише для чаплі. Таким чином, присутня деяка розбіжність у блазонуванні емблеми НСКУ, а саме трактуванні її окремих символів, що потребує уточнення та більш чіткого роз’яснення.

Емблема Національної Спілки краєзнавців України дає підстави констатувати, що в ній поєднано національну символіку з українськими обрядовими (народними) мотивами. Емблема стала втіленням цілей та завдань Спілки, а графічні об’єкти уособленням відродження НСКУ та нового етапу у краєзнавчому русі України. Аналіз символічних зображень знаку та дотримання правил герботворчості свідчить про професійний рівень її авторів та фахове створення емблеми.

Безперечно, головним суб'єктом видавничого процесу є редакційна колегія журналу, склад якої презентує власне періодичний орган, його статус та рівень поміж інших профільних видань, місце серед наукових фахових часописів. Прикметно, що склад редколегії час від часу підлягав змінам і остаточно утвердився у 2010 р. У 1993-1994 рр. редколегія нараховувала – 30 осіб. У збірках №1-4 (1999 р.) та № 1-2 (2000 рр.) до редколегії входять 14 чол., у 2001 р. – 16, 2002 та 2003 рр. – 17, 2005 – 20, 2006 – 19, 2008 р. – 20, 2009 р. – 19 осіб, 2010 р. – 2013 р. – 19-22. Сучасна редколегія, яку очолює чл.-кор. НАН України О. Реєнт складається з 21-ї особи, серед яких академік НАН України В. Смолій, член-кореспондент НАН України В. Даниленко, відомі фахівці в галузі історії України, етнології, краєзнавства, культурології доктори історичних наук, професори Б. Андрусишин, О. Лисенко, А. Непомнящий О. Рубльов, Т. Чухліб та ін. вчені-історики, які своїми знаннями, науковим авторитетом значною мірою впливають на формування структурних підрозділів часопису.

Отже, наукомістськість матеріалів журналу свідчить про високий рівень вимог до поданих статей, дописувачами яких є автори з науковим ступенем кандидата і доктора наук, або є аспірантами та здобувачами.

З 2000 р. наприкінці кожної збірки з'являється оголошення про те, що редколегія залишає за собою право на «відбір найцікавіших, оригінальних, художньо-досконалих і суспільно- значимих матеріалів». Про підвищення уваги до видання свідчать наступні чисельні показники: за період 2009-2011 рр. у часописі було надруковано близько 300 статей; у 2012 р. загальна кількість статей збільшилась на 1/3 і склала понад 430 статей. Таким чином, загальний показник авторського колективу часопису за 2012 р. (№ 1-4) збільшився приблизно на 40% (див. діаграму 2).

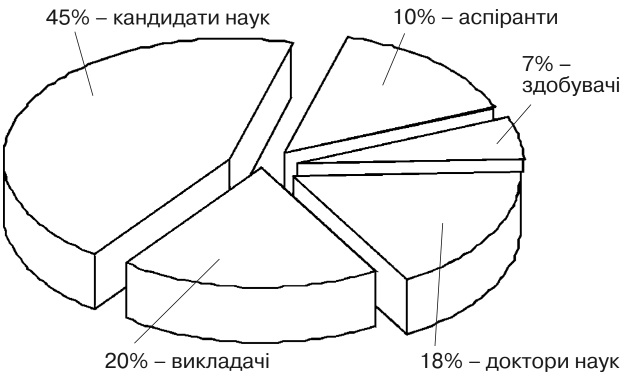

Аналіз номерів часопису за 2009-2012 рр. на предмет підрахунку показників авторів з науковими ступенями свідчить про наявну домінанту у чисельності докторів та кандидатів наук. У відсотковому співвідношенні автори, які мають науковий ступінь доктора наук або кандидата наук, складають близько 76%. Якщо брати до уваги показник присутності молодих початкуючих учених (аспірантів, здобувачів) – загальний відсоток науковців журналу сягне – 92%. Таким чином, наведені розрахунки є показовими та свідчать про високий фаховий рівень авторів, а відтак науковий статус журналу. Кількісний показник авторів часопису за 2009-2013 рр. наочно ілюструє діаграма 3.

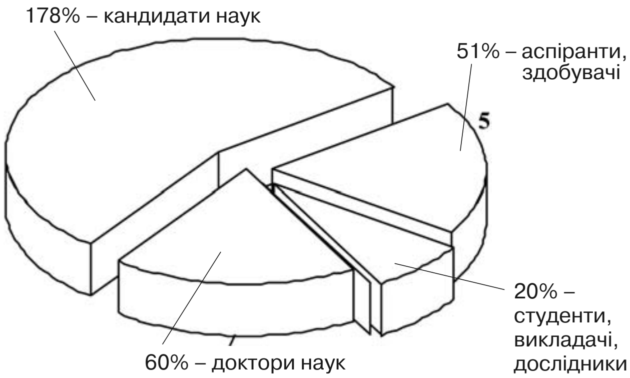

Оскільки часопис входить до переліку фахових видань зі спеціальності «Історичні науки» [81], в ньому з'явилася можливість публікувати результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук. Обов'язковим стало виконання вимог до написання статей. Супровід анотацій, перелік використаних джерел та посилання – стали необхідною складовою практично для кожної статті. З № 1-4 (2005 р.) у часописі з'являються анотації до статей українською та англійською мовами. Незрозумілою є відсутність російськомовних анотацій, хоча в № 1-4 (2005 р.) розміщувався текст «Змісту» російською мовою. Отже, у випусках за 2005 р., 2006 р., 2008 р. відсутні російськомовні анотації. Ситуація змінюється у 2009 р., коли з'являються анотації українською, російською та англійською мовами.

Щодо мови викладення матеріалу, то журнал було започатковано як україномовне видання, відповідно статті дописувачів друкувались українською мовою, хоча мали місце і російськомовні статті, що склало близько 1% від загального доробку авторів протягом 1993-2013 рр.

Проаналізувавши авторський доробок часопису, ми виокремили групу авторів, чия кількість опублікованих статей значно перевершує решту дописувачів. До їх числа входять П. Тронько, О. Бажан, В. Прокопчук, А. Ситник, О. Завальнюк, О. Кашаба, Л. Баженов, В. Савчук, Р. Маньковська, А. Непомнящий та ін. До кола вчених, які ак-

тивно друкувалися у журналі належать: Т. Григор'єва, В. Бездрабко, Г. Бондаренко, О. Бонь, М. Кострица, О. Денисенко, І. Рибак, Г. Денисенко, Ю. Мицик, О. Жам, О. Сушко, О. Коваленко, Н. Кротик, А. Климов та багато інших дослідників. Всі вони складають групу авторів, які активно актуалізували на шпальтах журналу власний творчий доробок. Так, зокрема, головний редактор часопису протягом 1993-2011 рр. акад. Петро Тронько у 14-ти науково-дослідницьких розвідках висвітлив об'єктивну історію становлення, розвитку, занепаду краєзнавчого руху протягом 1930-1980-х рр. і відродження цієї галузі з отриманням Україною незалежності.

Значний доробок (26 статей) належить першому заступнику головного редактора часопису Олегу Бажану. Аналіз його праць засвідчує багатоаспектний комплекс досліджень. Просторово-часові межі інтересів автора стосуються 1930-х-1980-х років. Загалом тематика робіт О. Бажана спрямована до витоків суспільно-політичного життя України у складі СРСР – проблеми, яка є для дослідника близькою, оскільки пов'язана з темою його кандидатської дисертації. Роботи Віктора Прокопчука (10 розвідок), спрямовані на висвітлення краєзнавства на теренах Поділля, діяльності краєзнавчих організацій, розвитку краєзнавства на Правобережній Україні.

Перу Лева Баженова належать 8 статей, в яких предметно досліджено становлення і розвиток проблем регіонального краєзнавства. Склад представлених ним матеріалів є різностороннім та багатоманітним і присвячений вивченню історичного краєзнавства та його сучасного розвитку на Правобережній Україні. Це, зокрема, діяльність Хмельницької обласної організації ВСК, висвітлення подій Національно-визвольної війни 1648-1657 рр. на Поділлі та Південно-східній Волині. Чисельний актив матеріалів (11 статей) має у своєму доробку Віктор Савчук. Інтереси науковця знаходяться у площині досліджень розвитку краєзнавства в період 1920-х-1930-х рр., висвітлення діяльності краєзнавчих організацій, проблеми становлення краєзнавчого руху в Українській РСР.

Великий науковий доробок (12 статей) належить Р. Маньковській. Більшість її праць присвячені проблемі розвитку музеєзнавства в Україні, його історії та сучасності. Дослідниця приділила увагу теоретичному осмисленню музейництва, розробленню понятійного та термінологічного апарату. Роботи О. Кашаби (8 розвідок) висвітлюють освітянські проблеми історичного краєзнавства, аналізують методику викладання предмету у навчальних закладах, підготовки вчителів з історичного краєзнавства.

Тісно співпрацює з часописом «Краєзнавство» Євген Букет (5 статей). Його статті знайомлять читача з біографіями видатних особистостей та з подіями з історії краєзнавчого руху. Прикметним є авторський внесок членів редколегії у кожну збірку журналу «Краєзнавство». Особливо великий їх відсоток у першому числі відновленого видання (№ 1 за 1993 р.). Щодо середнього показника доробку членів редколегії за 1993-2012 рр., то він склав близько 18%. Підрахунки викладені у діаграмі 4.

Загалом авторами статей часопису за його 20-літню діяльність стало більш ніж 400 чол., з яких ¼ є авторами більш як однієї статті. Тож, цілком впевнено можна казати про існування власного авторського колективу.

Співпраця редколегії з авторами свідчить про постійне удосконалення видання, пошук гнучкої форми структурування часопису, введення нових актуальних тематичних блоків. Змістовий аналіз журналу «Краєзнавство» дає підстави стверджувати, що з кожним наступним числом відбувається розширення тематики досліджень. Співіснування проблем з історії становлення українського краєзнавства, історичної регіоналістики,

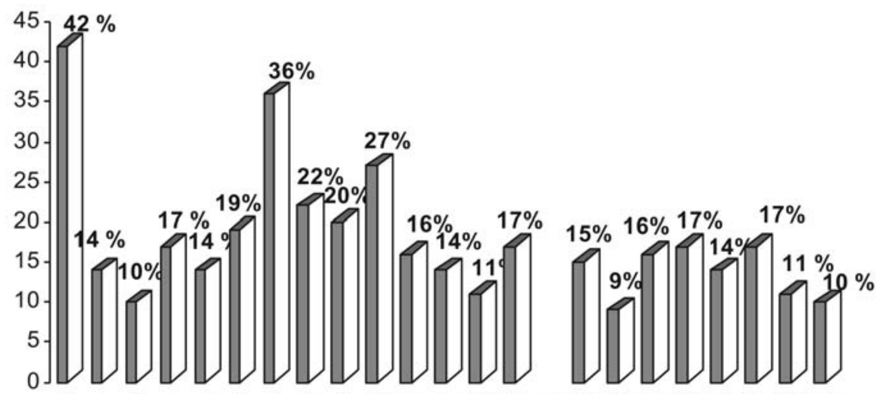

1 – № 1'1993 р.
2 – №1-2'1994 р.
3 – №1-4'1995 р.
4 – №1-4'1999 р.
5 – №1-2'2000 р.
6 –№ 1-4'2001 р.
7 –№1-4'2002 р.
8 – №1-4'2003 р.
9 –№1-4'2005 р.
10 – №1-4'2006 р.
11 – №1-4'2008 р.
12 –№1-2'2009 р.
13 –№3-4'2009 р.
14 – № 1-2'2010 р.
15 –№3'2010 р.
16 – №4'2010 р.
17 – №1'2011 р.
18 –№2'2011 р.
19 –№3'2011 р.
20 – №4'2011 р.
21 - № 1' 2012 р.
22 - № 2' 2012 р.
23 - № 3' 2012 р.

історичної демографії, освітянського краєзнавства, туристичної та пам'яткоохоронної сфер, історії повсякденності тощо стало, перш за все, можливим завдяки поступовому переходу від описово-констатуючого та інформативного характеру статей до проблемно-аналітичного викладення матеріалу. Тематичне розмаїття журналу суттєво вплинуло і на професійний добір авторського колективу.

Тож, сьогодні на шпальтах часопису представлені висліди з теоретико-методологічних питань краєзнавчої справи; матеріали, що ілюструють досягнення у вивченні окремих регіонів України; пам'яткоохоронна діяльність, літописання краєзнавчих організацій тощо. Завдяки актуалізації різнопланового матеріалу, часопис «Краєзнавство» є основним джерелом з дослідження краєзнавчого руху в Україні, першим українським виданням, яке взяло на себе координацію, збір та актуалізацію сукупної краєзнавчої інформації і стало загальнодержавним виданням з популяризації історико-регіональних досліджень.

Джерела та література

1. Уривалкін О. М. Історичне краєзнавство: Навч. пос. / О. М. Уривалкін. – К.: КНТ, 2006. – 296 с.

2. Тронько П. Краєзнавство на межі тисячоліть / П. Тронько // Краєзнавство. –2000. – № 1-2. – С. 8-20; Його ж. Краєзнавство незалежної України: на часі нові завдання / П. Тронько // Краєзнавство. – № 1-4. – С. 21-27.

3. Бездрабко В. Часопис «Краєзнавство» та краєзнавча справа в Україні (кінець 1920-х – початок 1930-х рр.): монографія / В. Бездрабко. – К. – Кам'янець-Подільський: ПП Мошак М. І., 2005. – 224 с.

4. Савчук В. Еволюція державної політики щодо краєзнавчого руху України у 20-х – 30-х рр. ХХ ст. / В. Савчук // Краєзнавство. – 2005. – № 1-4. – С. 18-20.

5. Рудий Г. Проблеми розвитку краєзнавства в Україні на сторінках української періодики 1920-х рр. / Г. Рудий // Краєзнавство. – 2009. – № 3-4. – С. 16-21.

6. Криворотченко М. Чергові завдання Українського Комітету Краєзнавства / М. Криворотченко // Краєзнавство. – 1927. – № 1. – С. 2-5.

7. Данилюк Ю. Біля витоків журналу / Ю. Данилюк, О. Юренко // Краєзнавство. – 1993. – № 1. – С. 3-4.

8. Прокопчук В. Український комітет краєзнавства на етапі становлення (1925-1929 рр. ХХ ст.) / В. Прокопчук // Краєзнавство. – 2005. – № 1-4. – С. 51-58.

9. Звернення редколегії журналу «Краєзнавство»: 80 років Всеукраїнській спілці краєзнавців // Краєзнавство. – 2005. – № 1-4. – С. 11-17.

10. Від редакції // Краєзнавство. – 1927. – №1. – С. 1.

11. Бездрабко В. В. Досвід історіографії з актуальних питань краєзнавчої педагогіки / В. В. Бездрабко // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Зб. праць молодих вчених. – Вип. 3. – Х. – 1998. — С. 12-17.

12. Рябокобила О. Проблеми краєзнавства в журналі «Краєзнавство» (20-30-ті роки) / О. Рябокобила // Краєзнавство. – 2002. – № 1-4. – С. 22-25.

13. Тронько П. Український комітет краєзнавства / П. Тронько, В. Савчук // Краєзнавство. – 2010. – № 1-2. – С. 76-96.

14. Бездрабко В. Форма організації та існування журналу «Краєзнавство» / В. Бездрабко // Проблеми історії та методології історичної науки. Харківський історіографічний збірник. – № 3.– Харків, 1998. – С. 77-82.

15. Верменич Я. Історична регіоналістика в Україні: спроба концептуального аналізу / Я. Верменич // – К.: Ін-т історії України НАН України, 2001. – 231 с.

16. ІІ З'їзд Всеукраїнської спілки краєзнавства (25.12.1996 р,. м. Київ): Матеріали та документи / Редкол.: П. Т. Тронько (гол. ред.) та ін. - К.: Рідний край, 1997. – 163 с.

17. Тронько П. Актуальні питання історичного краєзнавства (Інституту історії Академії наук Української РСР – 50 років) / П. Тронько // Укр. істор. журн. – 1986. – № 7. – С. 80-83.

18. Бабійчук Г. В. Розвиток краєзнавства Миколаївщини у довоєнні та воєнні роки (1917-1945): історіографічний аспект / Г. В. Бабійчук/ / Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Т. 154. Вип. 142. Історія. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2011. – С. 92-96.

19. Заремба С. З. Нариси –з історії українського пам'яткознавства / С. З. Заремба: Центр пам'яткознавства НАН України. – К.: Аратта, 2002. – 204 с.

20. Кот С. І. Історико-культурна спадщина України: проблеми дослідження та збереження / С. І. Кот. – К., 1998. – 400 с.

21. Кот С. И. Охрана памятников истории и культуры в Украинской ССР (1943-нач. 60-х годов): автореферат дис. канд. ист. наук. – К., 1990. – 17 с.

22. Бурдоносова Т. Перше засідання наукової Ради з проблем «Історичне краєзнавство в УРСР» / Т. Бурдоносова // Укр. істор. журн. – 1983. – № 5. – С. 156-162.

23. Поточний архів Національної спілки краєзнавців України (далі – Поточний архів НСКУ). Постанова Правління ВСК від 27 жовтня 1992 р. – 7 арк.

24. Поточний архів НСКУ / Протокол № 11 засідання Президії правління Всеукраїнської спілки краєзнавців від 29 червня 1992 р. – 7 арк.

25. Від редакції // Краєзнавство. – 1993. – №1. – С. 1.

26. Тронько П. Т. Біля початків журналу / П. Т. Тронько // Краєзнавство. – 1993. – № 1. – С. 4-8.

27. Поточний архів НСКУ. Постанова бюро Президії правління Всеукраїнської спілки краєзнавців «Про відрядження В. П. Лакизюка» (9 вересня 1993 р.). – 1 арк.

28. Поточний архів НСКУ. Постанова бюро Президії правління Всеукраїнської спілки краєзнавців «Про відрядження А.А. Ситника» (6 травня 1994 р.). – 1 арк.

29. Кашаба О. Часопис «Краєзнавство» як популяризатор краєзнавчого руху в Україні (1927-1930 рр.) / О. Кашаба // Краєзнавство. – 2012. – № 2. – С. 22-29.

30. Бездрабко В. Часопис «Краєзнавство» 1920 – 1930-х рр.: ювілейні роздуми / В.В. Бездрабко // Краєзнавство. – 2012. – № 2. – С. 6-22.

31. Тронько П. Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття (досвід, проблеми, перспективи) / П. Тронько. – К., 2000. – 270 с.

32. Ярошик В. О. Краєзнавчий напрямок роботи Харківської державної наукової бібліотеки ім. В. Г. Короленка. В. О. Ярошик // Краєзнавство. – 2003. – № 1-4. – С. 163-165.

33. Тіхвінський С. Завдання історичного краєзнавства / С. Тіхвінський // Пам'ятки України. – 1987. – № 1 (71). – С. 52-54.

34. Маньковська Р. В. Науково-краєзнавча експедиція Національної спілки краєзнавців України «Сторінки історії Кіровоградщини: від минулого до сьогодення» / Р. В. Маньковська // Краєзнавство. – 2012. – № 2. – С. 156-157.

35. Бажан О. Г. Роль національно-культурних осередків шістдесятників у збереженні історичної та культурної спадщини українського народу в 60-х рр. XX ст. / О. Г. Бажан // Краєзнавство. – 1999. – № 1-4. – С. 139-142.

36. Рябокобила О. Проблеми краєзнавства в журналі «Краєзнавство» (20-30-ті роки) / О. Рябокобила // Краєзнавство. – 2002. – № 1-4. – С. 22.

37. Рудий Г. Пам'яткоохоронна політика в Україні / Г. Рудий // Краєзнавство. – 2000. – № 1-2. – С. 125-130; Його ж. Проблема розвитку краєзнавства в Україні на сторінках української періодики 20-х років XX ст. / Г. Рудий // Краєзнавство. – 2009. – № 3-4. – С. 17.

38. Жам О. Музей хліба Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»: до 25-річчя створення та діяльності / О. Жам // Краєзнавство. – 2009. – № 1-2. – С. 135-143.

39. Байталюк О. Діяльність Київської крайової інспектури охорони пам'яток культури та мистецтва з охорони монастиря Бернардинів у м. Ізяслав / О. Байталюк // Краєзнавство. – 2012. – № 3. – С. 113-117.

40. Вечерський В. Монастирі Сумщини – осередки мистецького життя / В. Вечерський // Краєзнавство. – 1994. – № 1-2. – С. 34-37.

41. Кашаба О. Феномен історичного краєзнавства в контексті розвитку історичної науки / О. Кашаба // Краєзнавство. – 2005. – № 1-4. – С. 31-35.

42. Подолинний А. Пам'ятник Гоголю в Могилеві-Подільському / А. Подолинний // Краєзнавство. – 1994. – № 1-2. – С. 46-48.

43. Кудряченко А. І. Утвердження сучасної України та завдання розвитку краєзнавства / А. І. Кудряченко // Краєзнавство. – 2003. – № 1-4. – С. 18-23.

44. Нікітенко Н. Історична місія Св. Софії Київської / Н. Нікітенко // Краєзнавство. – 2000. – № 1-2. – С. 142-151.

45. Соколов А. З історії збереження собору Святого князя Володимира у Херсонесі (1944-1991) / А. Соколов // Краєзнавство. – 2012. – № 4. – С. 99-102.

46. Орлова А. Соціальна та економічна складова ефективності використання території при забудові мікрорайону сучасного міста / А. Орлова // Краєзнавство. – 2012. – № 3. – С. 19-26.

47. Харлан О. Архітектура деревяних церков Катеринославщини: до історіографії питання / О. Харлан // Краєзнавство. – 2009. – № 1-2. – С. 217-228.

48. Черноморець В.О. З історії будівництва та розвитку Пісочинської Василевської церкви / В. О. Черноморець // Краєзнавство. – 2003. – № 1-4. – С. 138-139.

49. Денисенко Г. Краєзнавчі нотатки Сергія Єфремова / Г. Денисенко, О. Денисенко // Краєзнавство. – 2000. – № 1-2. – С. 59-65; Денисенко Г. Проблеми охорони і збереження вітчизняної культурної спадщини в сучасному суспільстві / Г. Денисенко // Краєзнавство. – 2009. – № 1-2. – С. 151-169.

50. Крук О. Формування мережі державних заповідників як один з напрямів розвитку українського музейництва 1950-1980-х років / О. Крук // Краєзнавство. – 2009. – № 3-4. – С. 145-157.

51. Красіков М. З історії вивчення Слобожанщини / М. Красіков // Краєзнавство. – 1995. – № 1-4. – С. 19-26.

52. Савочка А. Становлення та розвиток благодійних товариств загального типу Таврійської губернії (середина XIX - початок XX ст.) / А. Савочка // Краєзнавство. – 2008. – № 1-4. – С. 78-85.

53. Марчук В. Історія села Дідівщина Фастівського району Київської області / В. Марчук // Краєзнавство. – 2001. – № 1-4. – С. 71-75.

54. Верменич Я. Нова локальна історія та історична регіоналістика: експлікація термінів / Я. Верменич // Регіональна історія. – 2007. Вип. 1. – С. 13-28.

55. Яцина О. Культурно-просвітницький рух на Харківщині у висвітленні української преси (1907-1914 рр.) / О. Яцина // Краєзнавство. – 2003. – № 1-4. – С. 82-86.

56. Бабенко Л. Стан релігійності населення Полтавщини у повоєнний період / Л. Бабенко // Краєзнавство. – 2008. – № 1-4. – С. 203-211.

57. Куліков В. Селянська община в Харківській губернії в другій половині XIX – на початку XX ст / В. Куліков // Краєзнавство. – 2003. – № 1-4. – С. 79-82.

58. Алєксєєнко А. Розвиток історичного краєзнавства у вищій школі в радянську добу: основні напря-

ми діяльності ВНЗ Харкова (1950-ті-1980-ті рр.) А. Алєксєєнко // Краєзнавство. – 2008. – № 1-4. – С. 28-36.

59. Стяжкіна О. Гендерні виміри радянсько повсякденності 1960-середина 1980-х рр. / О. Стяжкіна // Краєзнавство. – 2010. – № 3. – С. 214-223.

60. Сердюк І. «Без заплати, на харчах и одежи хозяйских» діти в населенні лівобережного українського міста XVIII ст. / І. Сердюк // Краєзнавство. – 2009. – № 1-2. – С. 196-204.

61. Дмитренко В. Шлюб і сім'я у середовищі парафіяльного духовенства другої половини XVIII століття: спроба аналізу за матеріалами сповідних розписів / В. Дмитренко // Краєзнавство. – 2009. – № 1-2. – С. 181-188.

62. Удод О. Історія повсякденності як провідний напрям української історіографії / О. Удод // Краєзнавство. – 2010. – № 3. – С. 6-10.

63. Пилипенко Н. Сім'я парафіяльного священика Харківської єпархії XIX ст. / Н. Пилипенко, Л. Посохова // Краєзнавство. – 2005. – № 1-4. – С. 146-152.

64. Бабенко Л. Відгомін «Великого терору» в житті і творчості полтавського письменника Леоніда Бразова / Л. Бабенко // Краєзнавство. – 2010. – № 1-2. – С. 241-252.

65. Кушнір Л. Повсякденні реалії робітничих сімей Донбасу у 1920-1930-х роках / Л. Кушнір // Краєзнавство. – 2010. – № 3. – С. 178-183.

66. Бажан О. За кулісами стахановського руху / О. Бажан // Краєзнавство. – 2010. – № 4. – С.111-129.

67. Бондар В. Повсякденне життя селянства Наддніпрянської України другої половини XIX - початку XX ст.: до історіографії питання / В. Бондар // Краєзнавство. – 2010. – № 3. – С. 10-19.

68. Петрова І. Повсякденне життя українських селян за матеріалами військово-топографічних описів XIX ст. / І. Петрова // Краєзнавство. – 2010. – № 3. – С. 123-132.

69. Ісаєвич Я. Біографічний словник – національний пріоритет / Я. Ісаєвич // Українська біографістика. – Вип. 1. – 1996. – С. 79.

70. Клепак Г. Роздуми напередодні ювілею / Г. Клепак // Краєзнавство. – 2010. – № 1-2. – С.6-11.

71. Маньковська Р. Захисник національної спадщини / Р. Маньковська // Краєзнавство. – 2010. – № 1-2. – С.11-16.

72. Кухарєва Н. Петро Тронько і Переяслав / Н. Кухарєва, Г. Козій // Краєзнавство. – 2010. – № 1-2. – С. 26- 30.

73. Кудряченко А. Одна зі сторінок міжнародної діяльності Петра Тронька / А. Кудряченко // Краєзнавство. – 2010. – № 1-2. – С. 16-26.

74. Старовойтенко І. Просопографічний портрет особистості у контексті сучасних завдань біографічних та історичних досліджень / І. Старовойтенко // Українська біографістика. – 2008. – № 4. – С. 51-53.

75. Грузська Л. Микола Юхимович Кострицця – педагог, вчений-географ, організатор краєзнавчого руху в Україні / Л. Грузська, В. Косенко // Краєзнавство. – 2012. – № 4. – С.104-113.

76. Веселова О. Усна історія як джерело у вивченні геноциду українського народу голодом 1932-1933 років / О. Веселова // Краєзнавство. – 2009. – № 3-4. – С. 269-284.

77. Безручко І. Сльоза моя – Патринці / І. Безручко // Краєзнавство. – 1993. – № 1. – С.36-40.

78. Гаврищук А. Жива енциклопедія краєзнавства (до 85-річчя від дня народження Тамари Сис) / А. Гаврищук // Краєзнавство. – 1999. – № 1-4. – С.118-121.

79. Історичне джерелознавство. Підручник / Калакура Я. С., Войцехівська І. Н., Павленко С. Ф. та ін. – К.: Либідь, 2002. – 488 с.

80. Пленум Правління Національної спілки краєзнавців України (12 червня 2009 р.): матеріали та документи. – К., 2010. – 42 с.

81. Бюлетень ВАК України. Історичні науки. – 2009. – № 8.

Денис Бровендер

ЖУРНАЛ «КРАЄЗНАВСТВО» В СТАНОВЛЕНИИ ИСТОРИЧЕСКОГО КРАЕВЕДЕНИЯ В УКРАИНЕ: К 20-й ГОДОВЩИНЕ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ (1993-2013 гг.)

Исследована предыстория восстановления журнала «Краєзнавство», проанализирована его структура, редакционный и авторский составы, выяснена приоритетная проблематика, проведены количественные подсчеты в процессе функционирования журнала.

Ключевые слова: *журнал «Краєзнавство», Национальный союз краеведов Украины, Всеукраинский союз краеведов, краеведческая деятельность, охрана памятников истории и культуры, региональная история.*

Denys Brovender

Journal "Country Studies" in building of a historic study in UKRAINE: to the 20th anniversary of activity. (1993-2013)

Studied prehistory of recovery of journal "Country Studies ", analyzes its structure, editorial and architectural structure, elucidated priority issues, performed numerical calculations on the operation of the journal.

Key words*: journal " Country Studies", National Union of ethnographers Ukraine, All-Ukrainian Union of ethnographers, regional activities, protection of monuments of history and culture, regional history.*

Історія міст і сіл України: історико-теоретичні проблеми вивчення

УДК 911.375.632 (477-25) «19/20»

Світлана Архипова (м.Київ)

Київське передмістя Солом'янка наприкінці XIX – на початку XX ст.

У статті на основі архівних матеріалів, історичної літератури досліджується розвиток Київського передмістя Солом'янки на зламі XIX-XX століть. Відображено процес її зміни від села до міського передмістя.

***Ключові слова:** міська історія, історичні місцевості, Київ, Солом'янка, передмістя, міська забудова.*

Утворення та розвиток колишніх міських околиць, входження їх до території Києва є однією із складових для повного всебічного вивчення історії всього міста. Всі ці історичні місцевості складають окремі частини, без яких неможливо створити цілісну картину Києва. На прикладі окремої місцевості Солом'янки показаний процес її перетворення від звичайної слобідки з критими соломою хатами до міського передмістя.

Вперше Солом'янці було приділено увагу в праці «Киев и его предместия: Шулявка, Соломенка с Протасовыя Яром, Байкова Гора и Демиевка с Саперною слободкою по переписи 2 марта 1874 года» (1875 р.), розробленої Південно-Західним відділом Імператорського російського географічного товариства [1]. В книзі наведені відомості про кількість населення, дворів, будинків, різного роду закладів Солом'янки та інших місцевостей. Із сучасної літератури можна виділити книгу Михайла Рибакова «Невідомі та маловідомі сторінки історії Києва» (1997 р.) [2], у якій висвітлені питання адміністративно-територіального поділу міста у різні часи, наведені відомості про ряд київських місцевостей, в тому числі про Солом'янку. Окрім цього про місцевості в нього є ряд публікацій у пресі, зокрема стаття «Київська околиця Солом'янка», яка опублікована в журналі «Архіви України» (1980 р.), де прослідковується історія передмістя від утворення до 30-х років минулого століття [3]. В 2010 році видана книга «Солом'янський район міста Києва вчора, сьогодні, завтра», написана києвознавцем М.Кальницьким (історична частина), Н.М.Вітюком та С.В.Євсєєвим [4], в якій широко висвітлений процес розвитку всіх історичних місцевостей району.

Утворення Солом'янки як київського передмістя починається із 1830-х років, зокрема на плані Києва 1859 року вона фігурує як «слобідка Солом'янка» [5]. Забудована була переважно хатами під солом'яними стріхами (звідки й назва).

7 січня 1834 р. згідно з положенням «Об устройстве Кієва» в місті почали будувати Києво-Печерську фортецю. 28 травня 1857 р. на заміну землі, вилученої для її будівництва, Києву була відведена частина земель Петропавлівсько-Борщагівської волості Київського повіту площею 898,33 десятин з платежем оброку по 486 руб. 82,5 коп. щорічно [6]. Внаслідок цього мешканців Печерська частково переселили на територію між р. Либідь і Черепановою горою, а частково розселили вздовж Либеді і Кучминого яру, де й виникла Солом'янка (вся Солом'янка тоді називалась Кучминим Яром) [7]. Але при передачі землі виявилося, що частина земельної території в кількості 17,90 дес. була зайнята під садиби відставних солдат (4,69 дес.) та інших осіб різного звання (13,21 дес. офіційно, а в дійсності більше). З часом кількість населення збільшувалась, в першу чергу була заселена частина незручної землі, що знаходилась під цегельним заводом і сінокосом. Згодом там заселили осіб, садиби яких забрали під будівництво з 1860-х років Курсько-Київської залізниці.

Пізніше Київське міське управління, згідно з роз'ясненням Міністерства внутрішніх справ від 26 червня 1864 р. за № 4376, частину цієї землі почало давати в користування під забудову спочатку без контрактів, а згодом по терміновим договорам, частина ж землі заселялась самовільно. Таким чином виникли передмістя Верхня і Нижня Солом'янки, Кучмин і Протасів Яри. Трохи пізніше зайнята населенням цих передмість земля в кількості 939.2198 кв.саж. була наділена їм за люстраціями 1873, 1895 і 1905 рр. без згоди на те власника – міста Києва [8].

Територіальному зростанню Києва, зокрема передмістя Солом'янки, в кінці XIX – на початку XX ст. першочергово сприяло формування та розвиток його залізничного господарства. Так, з 1860-х років розпочалось будівництво Києво-Курської (Москва–Курськ–Київ) та Південно-Західної (Петербург–Київ–Балта–Одеса) залізниць. У 1868-1870 рр. у долині річки Либідь відбулось зведення першої Київської залізничної станції з пасажирським та товарним відділеннями. Автор першого пасажирського вокзалу Києва – архітектор С.А. Вишневський. Вокзал був збудований у стилі англійської готики, декоративні бійниці на фасаді і зубці на дахах імітували середньовічну фортецю. Проіснувавши майже півстоліття, напередодні Першої світової війни будівля була демонтована, оскільки начебто займала багато місця. У проміжку між знищенням старого приміщення і побудові нового (1929-1932 рр.) (архітектор О.М. Вербицький), до 1928 р. центральним вокзалом слугувала тимчасова дерев'яна споруда.

Перші залізничні лінії, прокладені в заплаві р. Либідь, сприяли її подальшій забудові як житловими, так і виробничо-складськими спорудами, що мали безпосереднє відношення до залізниці. Спочатку сюди переселялись домовласники з прилеглої до залізниці території – зони відчуження, а потім почали селитись і робітники залізниці та залізничних майстерень. Солом'янка стрімко розростається і перетворюється на робітниче селище. Поява залізниці сприяла розділенню Солом'янки на Нижню (вздовж р. Либідь і залізниці (тепер господарська зона), і Верхню Солом'янку (по обидві сторони сучасної вулиці Урицького).

Перший вокзал Києва розміщувався поблизу товарної станції «Київ-1», до залізничних колій якої з боку Верхньої Солом'янки прилягали «Головні залізничні майстерні», котрі виникли одночасно з залізницею в 1868 р. для ремонту потягів та вагонів. У 1879 р. вони отримали назву «Головні залізничні майстерні Південно-Західної залізниці». Від початку свого заснування майстерні стали найкрупнішим підприємством Києва: спочатку тут працювали 467 осіб, через 10 років – 1300 осіб, а на початку XX ст. воно забезпечувало роботою 2500 осіб [9].

«Залізничні майстерні» поклали початок будівництва містечка залізничників – київської «Залізничної колонії», розпочате у 1860 р. і пов'язане з ім'ям О.В. Кобелєва – цивільного інженера за фахом, пізніше – професора Київського політехнічного інституту. З 1887 по 1912 р. він працював в управлінні Південно-Західної залізниці, де втілював у проект ідею «Колонії», а потім керував її будівництвом. Завдяки О.В. Кобелєву в цей час виникають: технічне училище (один із корпусів якого зберігся по вул. Лукашевича, 15) та пансіонат при ньому (1884-1886 рр.), корпуси залізничної лікарні з амбулаторією та аптекою (1890-і), притулок для сиріт – дітей залізничників, розрахований на 150 вихованців (1899-1901 рр.), їдальня та ін. Під керівництвом О.М. Кобелєва та за участю інженера шляхів сполучення О.П. Бородіна, було споруджено хімічну та механічну лабораторії (одну – на території «Колонії», іншу – на території «Залізничних майстерень»), а також ряд виробничих цехів ремонтних майстерень. Будівля першої в Росії хімічної лабораторії для дослідження властивостей води, палива, мастил та інших матеріалів, створена в 1879 р. з ініціативи О.П. Бородіна, є однією з нечисленних споруд «Колонії», що збереглася до нашого часу. Деякі фрагменти історичної забудови «Залізничної колонії» (в межах вулиць Брюллова, Фурманова, частково Богданівської) ще існують [10].

Наприкінці XIX – на початку XX ст. характер забудови на Залізничній колонії змінився: замість дерев'яних будівель з'явились цегляні у невеликих кварталах, розпланованих між вулицями-лініями. До речі, кілька років у Залізничній колонії жив майбутній славетний артист і виконавець власних пісень Олександр Вертинський, його сусідкою була відома співачка Ксенія Держинська.

Перші повні відомості про Солом'янку маємо з 70-х років XIX ст. 2 березня 1874 році Південно-Західний відділ імператорського Російського географічного товариства провів у Києві одноденний перепис населення. І хоча Солом'янка офіційно на той час не була у складі Києва, тим не менше вона мала істотну вагу в загальноміському житті. Тому межі для перепису були вибрані таким чином, що вона разом з місцевостями Протасів Яр та Деміївкою, а також військова гімназія та селища біля кладовища на Байковій горі були враховані. На противагу їм деякі з місцевостей, які були у складі міської межі, наприклад Горенка і Котурські хутори, не мали міського спрямування, не були органічно зв'язані з міським життям, тому їх територія під час перепису не враховувалась. Жителі Солом'янки та прилеглих до неї місцевостей в основному були євреями і займались дрібною міською торгівлею, ремеслами, по-

стачанням м'яса тощо. Окрім того, ці місцевості слугували притулком для осіб, яким з різних причин було заборонено проживання в Києві.

На час перепису Київ був поділений на 6 частин (Печерська, Двірцева, Старокиївська, Либідська, Подільська та Плоська), Лук'янівський та Куренівський квартали і передмістя: Шулявка, Солом'янка і Протасів Яр, Байкова гора, Деміївка і Саперна слобідка. І по окремо взятій частині, кварталу і передмістю були подані відомості.

За результатами перепису на Солом'янці і в Протасовому Яру проживало 3910 осіб [11]. Було 212 дворів, 379 житлових (з них критих соломою – 116, деревом – 240, залізом – 23) і 349 нежитлових приміщень (з них критих землею – 5, соломою – 104, деревом – 224, залізом – 16) – всього 728 будівель [12]. Тільки 36 дворів мали колодязі, 4 – зі стоячою або текучою водою і 172 двори взагалі не мали води. В Солом'янці разом із Протасовим Яром нараховувалось 43 заклади фабричних, промислових і ремісничих підприємств (з них: 1 завод сухих дріжджів, 2 цегляних заводи, 1 пекарня, 3 буфети, 4 корчми і харчевні, 6 гончарень, 4 столярні майстерні, 8 слюсарень). На час перепису там функціонувало 112 закладів різного роду (з них: 17 магазинів і крамниць, 1 пивний погріб, 2 готелі з номерами для приїжджих, 7 постоялих дворів, 1 залізнична станція, 1 телеграфна станція, 3 кузні, 1єврейська школа, 1 лікарня) [13].

У 1879 році Солом'янка ввійшла до складу новоутвореної Бульварної поліцейської частини міста [14] (всього в Києві на той час було 8 поліцейських частин). І хоча вона офіційно і перебувала у складі Києва, міська дума стосовно неї проводила інертну політику, байдуже ставилася до нагальних потреб місцевого населення. За станом свого благоустрою вона посідала одне з останніх місць: вулиці були брудні і занедбані, особливо після дощів. Сюди не доходили мережі водогону та електричного освітлення; не було стаціонарних медичних закладів, окрім лікарні залізничників.

Нижня ж Солом'янка була в складі міської межі і мала сплановані та замощені вулиці, освітлення, водогін. Для інших передмість Києвом було відведено землю під будівництво церкви, кладовища і школи. Турботами міського управління була впорядкована базарна площа на Верхній Солом'янці, обладнано освітлення ліхтарями навколо церкви. В 1902 р. місто мало замостити головну вулицю Верхньої Солом'янки, для чого навіть вже був заготовлений камінь (пізніше солом'янці цим каменем, самовільно взятим, замостили цю ж вулицю). Міське управління обслуговувало всі ці передмістя пожежними командами, безкоштовною медичною допомогою (функціонував Шулявський Кураторський пункт) та ін. За матеріалами дослідниці київських некрополів Л.Проценко, кладовище на території Солом'янки існувало ще з 1832 р. і спочатку містилося неподалік від р. Либідь. Проте внаслідок прокладення залізниці його ліквідували, а натомість 1878 р. ухвалили створити нове кладовище площею 1,5 дес. у Верхній частині Солом'янки, недалеко від Кадетського Гаю, у 1903 р. додано ще 2 десятини. Тут, зокрема, утворилась ділянка для поховань учнів та вихователів Кадетського корпусу [15].

Освітня справа на Солом'янці розпочалася в 1895 р., коли було відкрито церковнопарафіяльну школу. Вона розмістилася на погості майбутньої Покровської церкви, яку тоді ще тільки будували. У школі навчали лише Слова Божого, російській мові та арифметиці. Проте у 1900 р. тут відкрили двокласне селищне училище у найманому приміщенні, де викладали геометрію, історію, географію, вчили кресленню та чистописанню. За даними на 1910 рік в училищі навчалось загалом 98 хлопців та 76 дівчат. При ньому діяло також ремісниче столярно-токарне відділення на 20 учнів. Згодом було створено 4-класне вище початкове Солом'янське училище, де навчали початковим знанням з фізики, механіки та хімії. Для нього 1914 р. спорудили власний двоповерховий цегляний будинок (арх. Іполит Ніколаєв) по сучасній вул. Урицького, 36 (на той час вул. Графа Ігнатьєва, 98). У Залізничній колонії теж були навчальні заклади: у 1876 р. відкрили однокласне училище, у 1890 воно стало двокласним, а після 1912 р. отримало статус вищого початкового закладу (для хлопців і дівчат) [16]. Також там були залізничний технікум та школа робітничої молоді.

Покровська церква на Солом'янці постала наприкінці ХІХ ст. З 1905 по 1915 рр. настоятелем її служив випускник Київської Духовної академії Василь Костянтинович Липківський (1864-1937 рр.). Він був одним із тих, хто організував Українську автокефальну православну церкву, в 1921 р. став її митрополитом і залишався в цьому сані до 1927 р. На стіні Покровської церкви нині встановлено пам'ятну дошку з його барельєфом.

Внаслідок неналежного стану благоустрою на Солом'янці місцеві жителі хотіли відділитись від міста, яке про них зовсім не піклувалось.

Після неодноразових прохань люстрацією від 16 січня 1901 р. Солом'янка разом з прилеглими передмістями були вилучені із відання Київського міського управління і з грудня 1902 р. почали управлятися самостійно на правах сільського поселення [17], в зв'язку з чим подальші шляхи по благоустрою були перервані. Солом'янка отримала статус сільського поселення у межах Хотівської волості Київської губернії.

Існування поблизу Києва густо населених, але в санітарному відношенні відсталих передмість становило загрозу для міста, зокрема спричиняло вплив на збільшення злочинів, жебракування, на розповсюдження хвороб... На ненормальний стан передмість звертала увагу місцева губернська влада: Губернським по селянським справам присутствієм у листопаді 1902 р. жителям передмість було запропоновано утворити самостійне сільське товариство, що і було ними зроблено на засіданні 11 грудня 1902 р. Але в процесі цього виникли труднощі, так як виявилось, що не всі жителі передмість бажають бути зараховані до його складу: міщани не хотіли приписуватись до селян, а селяни інших товариств не хотіли переходити до створюваного. Тому міське присутствіє не змогло затвердити постанови на утворення сільського товариства.

Для вирішення проблеми антисанітарії прилеглих передмість Київська міська дума на зборах 9-16 січня 1903 р. порушила клопотання про їхнє включення до Києва з нанесенням на план вулиць і площ. Але в зв'язку з відмовами домовласників передмість поступитись правами в необхідних для впорядкування вулиць випадках, клопотання було направлено в міністерство внутрішніх справ лише 29 жовтня 1905 р. Міська дума обмежилась складанням плану тільки більш близьких до міста передмість в кількості 477 дес., які було бажано включити до міста. До цього плану увійшли: 1) землі, зайняті жителями вказаних передмість, 2) землі відчуження Південно-Західної залізниці, 3) частина землі, що залишалась у розпорядженні міста в кількості 286,5 дес., 4) особисте володіння Києво-Софійського Митрополитанського Будинку («Дача Паньковщина»).

У 1903 р. деякі з домовласників порушили клопотання перед Губернським по селянським справам присутствієм про утворення із цих передмість містечка зі спрощеним міським управлінням, назвавши його «Олександрією», на честь російської імператриці Олександри Федорівни, дружини Миколи ІІ. Київська міська дума мало піклувалася про благоустрій своїх окраїн і передмість, тому, створивши окреме від Києва місто, жителі планували самостійно привести його до належного стану. Губернське присутствіє визнало необхідним створення окремого міста (журнал від 11 серпня 1904 р. № 3341) і 24 серпня 1904 р. надіслало клопотання жителів разом з комісією журналу Київському генерал-губернатору і Міністерству внутрішніх справ [18].

Центральна і місцеві влади (як видно із їхньої переписки) підтримували утворення Олександрії, вважаючи, що Київ тоді більше піклувався б про свій центр, а не про околиці. Натомість місцеві жителі, утворивши міське поселення, з більшим інтересом і увагою відносились би до потреб свого міста.

Але була одна перешкода: земля, що оточувала передмістя, не могла бути відлучена у власність нового міста без згоди м. Києва як вічного власника цієї землі. Щоб вирішити цю проблему, Міністерство внутрішніх справ через Київського генерал-губернатора (3 серпня 1906 р. № 5339) [19] запропонувало Київському міському громадському управлінню відмовитись від клопотання про включення в межу міста зазначених передмість і поступитись правом на ці землі новому міському поселенню.

Міністерство в цьому питанні, очевидно, керувалось правилами про порядок утворення поселень в місті за 689 ст. т. ІХ вид. 1899 р., згідно з яким земля під вигін затверджуваному місту може бути відведена із вільних казенних земель, що лежать навколо нього. А так як поблизу Солом'янки інших казенних земель не було, то Міністерство звернуло свою увагу на безпереоброчні землі Києва, які існували для задоволення всіляких земельних потреб, тільки не міських. Право на ці землі Київ отримав у силу закону 1857 р. У міністерській пропозиції не було ніяких вказівок відносно кількості землі, якою м. Київ повинен поступитись на користь нового міського поселення. Говорилось невизначено: «всіх земель, зайнятих місцем загального користування і які призначені під міський вигін». Вигоном могла вважатись всяка земельна територія, тобто це могли бути будь-які землі, що були в розпорядженні м. Києва [20].

Солом'янці довго боролися за право викупу садиб у власність, адже вони були лише орендарями землі, якою користувалося місто. У 1905 році садиби Солом'янки було офіційно викуплено у приватну власність.

Згідно люстраційного акту 1905 р. в зазначених передмістях налічувалось 264 особи корінного населення, така ж приблизно кількість значилась і в люстраційних актах 1895 р. Але число жителів, що не перевищувало 600 осіб, не давало серйозної підстави до виділення цих передмість у самостійну міську одиницю з приєднаними до неї 617 десятинами міських оброчних земель. До складу нового міста окрім обох Солом'янок з Ярами та Батиєвою Горою мали увійти ще й Кадетський корпус із Кадетським Гаєм, територія Бактеріологічного інституту, а також чимало вільних казенних земель. Площа нового міста повинна бути 4,8 кв. км, чисельність населення – понад 13000 осіб [21].

У 1906 р. місцеві домовласники заснували своє Товариство Благоустрою на чолі з активним борцем за «незалежність Солом'янки» Іваном Пироженком [22], але воно не мало юридичних прав і тому не могло дати Солом'янці повний благоустрій. Що воно реально зробило, так це замостило центральну вулицю, а серед планів було замощення всіх вулиць, проведення сюди до 1908 р. трамваю, вирішення питання водопостачання, освітлення, будівництво пожежні тощо. За цих обіцянок мешканці і хотіли створити самостійну Олександрію.

На противагу згоді Губернського присутствія, міська дума висловила категоричний протест проти виділення для Олександрії казенних земель, які були в безстроковому і безпереоброчному користуванні міста і складали нагальну потребу для нього. На засіданні 12 жовтня 1906 р. зазначалось, що утворення поряд з Києвом самостійного міського поселення нанесло б Києву численну шкоду, паралізуючи всі заклади міського управління, направлені на постачання міського населення доброякісним м'ясом і т.д. Тому дума визнала повідомити губернатора про незгоду на уступку цих земель проектованому новому міському селищу та порушити клопотання про включення в міську межу частини казенних земель площею 477 дес.

9 лютого 1908 р. солом'янці подали нове прохання Київському генерал-губернатору, в якому висловились проти приєднання їх до міста, мотивуючи тим, що передмістя – це окремий побутовий центр, який має інтереси, не пов'язані з Києвом, тому всі прибутки передмістя хочуть витрачати виключно на себе; утворення нового міста здешевить продукти харчування не тільки в передмістях, а й у Києві; з приєднанням до міста передмість у них буде всього 20-30 виборців, тоді як з утворенням нового міста виборцями буде більшість домовласників внаслідок пониження виборчого цензу. Також на користь доводів за утворення нового поселення виступало те, що щорічно міське управління брало з Солом'янок різні прибутки: оціночний збір з садиб, збір за місця на базарній площі Верхньої Солом'янки, прибутки від здачі в оренду орних, городніх і садибних ділянок на безпереоброчних землях. В цілому від передмість Київ отримував в середньому (рахуючи останні 10 років – 1892-1902 рр.) близько 5000 рублів, а в 1901-1902 рр. – близько 6800 рублів. Натомість, як уже зазначалося, Київське міське управління на благоустрій передмість відвело землю під церкву, кладовище і школу, давало щорічну субсидію на кладовище і школу, привело до ладу базарну площу на Верхній Солом'янці, виділило камінь на замощення вулиці (не замостило внаслідок вилучення в 1902 р. Верхньої Солом'янки із ведення міста) [23].

Проти відокремлення Солом'янки від Києва енергійний протест висловлювала міська рада, розуміючи, що суміжність нового міста стане небезпечним конкурентом Києву з огляду на потенційний розвиток та територіальне розширення. Або ж могло вийти так, що мешканці нового міста будуть користуватися різними установами Києва, а натомість нічого не сплачувати за їх утримання. З «нового міста» була направлена депутація до Петербургу, яка в 1909 р. мала зустріч із головою царського уряду Петром Столипіним, котрий отримав від київської мерії інформацію щодо міста «Олександрії». Після бесіди з депутацією він відрядив до Києва компетентних урядовців для вивчення проблеми на місці. Розглянувши всі обставини, чиновники зробили висновок про небажаність створення нового сепаратного міста, у чому їх переконали звернення представників Батиєвої Гори, Протасового Яру та Кадетського корпусу, які висловлювались за приєднання їх до Києва.

У червні 1909 р. Міністерство внутрішніх справ виявило, що поселення не мають суцільної території: частина передмість розміщена на казенних землях у безпереоброчне користування, а частина на землях, що належать різним відомствам і закладам: Київському Кадетському корпусу, Міністерству шляхів сполучення, Митрополитанському Будинку, Воєнно-інженерному і Воєнно-інтендантському відомствам. З утво-

ренням з них самостійного міського поселення, воно буде розміщене на землях різних власників і в той же час оточеним з різних боків землями Києва. Будучи містом у місті, воно негативно впливатиме як на ріст і благоустрій нового міста, так і на благоустрій Києва.

Небезпечним і шкідливим для Києва був санітарний стан передмість. Київ мав каналізацію, артезіанське водопостачання, безкоштовну лікарську допомогу для бідного населення, а тому санітарний стан передмість становив йому загрозу. В разі утворення міського поселення із Солом'янки та інших передмість нове місто буде не в змозі вирішити питання благоустрою. Був запропонований вихід: замість окремого поселення – приєднати передмістя до Києва і тоді в них також буде благоустрій – каналізація, артезіанське постачання, було б і електроосвітлення, і трамвай… На той час лінія міського трамваю в трьох місцях підходила до межі Солом'янки: по Караваєвській лінії, по лінії Кадетського корпусу та по лінії Хрещатик – Керосинна вулиця.

Станом на 1909 р. в межу майбутнього міста Олександрії були включені: садибна і незручна земля Протасового Яру – 10 дес. 33 кв.саж., землі Митрополитанського Будинку (Батиєва гора) – 31 дес. 2050 кв.саж., казенні землі, що знаходились у безпереоброчному користуванні Києва – 306 дес. 1873 кв.саж. Всього – 441 дес.966 кв.саж. Чисельність населення майбутнього міста мала становити близько 15000 осіб. Згідно з опитуванням, проведеним поліцією, було зареєстровано домовласників 13108 осіб, з них 11722 православних, 1047 євреїв, 289 – інших віросповідань. Службовців залізниці і ремісників – 2000 осіб, торговців – 300 осіб, чорноробів – 900, тих, хто вів домашнє господарство – 3400 (в ці цифри не ввійшли жінки і діти). Налічувалась така кількість всіх садиб на 1909 р.: у Верхній Солом'янці – 352, Кучминому Яру – 62, Батиєвій Горі – 254, Протасовому Яру – 103. Всього було 771 садиба. Кількість існуючих будівель у всіх садибах – 2060, з них кам'яних – 14, змішаних – 106, дерев'яних – 1940, критих залізом – 2020, деревом – 40. Житлових будівель – 1178, нежитлових – 882 і 1 церква. Існувало 189 торгово-промислових закладів. Щоденно на Солом'янській базарній площі (по вулиці графа Ігнатьєва) збирався базар. Була приватна гімназія Є.В.Брагінцевої, двокласне міністерське училище, церковно-приходська школа, в якій було 17 вчителів і 498 учнів [24].

Зрештою був знайдений компроміс. Київська міська рада пообіцяла Міністерству внутрішніх справ у Петербурзі і особливій Комісії із представників міністерства і місцевої організації в Києві, що в Солом'янці у разі приєднання до міста у найближчий час буде наведено благоустрій. Для залучення на свою сторону місцевих жителів міська дума навіть розіслала їм виписку постанови про свою готовність у разі приєднання до міста у найближчий час привести Солом'янку до належного стану благоустрою.

Тому Міністерство внутрішніх справ, згідно з висновком міністерства фінансів постановило в 1910 році включити передмістя Нижню Солом'янку площею 6 десятин, а також Верхню Солом'янку, Кучмин, Протасів Яри та Батиєву Гору з прилеглими до них землями в 443,66 десятини в межі Києва. Це було зроблено за умови, що приєднувана до міста земля залишається повною власністю осіб і закладів, котрі раніше придбали її на законних підставах; передмістя ці утворюють особливу виборчу дільницю (ст. 34 Міського положення Зводу законів, т. II, вид. 1892 р.) за умови, якщо число виборців у них достатньо для вибору хоча б одного гласного, інакше вони приєднуються до однієї з сусідніх дільниць; для управління і завідування цими передмістями утворюється в порядку ст. 103 Міського положення (Звід законів, т. II, вид. 1892 р.) особлива виконавча комісія, в складі якої половина членів повинна бути з міських виборців по передмістям. Із її ведення виключались галузі народного господарства загальноміського характеру: каналізація, водопровід, трамвай і т.д.; збори і прибутки, одержувані з передмість на користь міста, поступають у загальноміську касу, але протягом 25 років з дня приєднання до міста вони розподіляються міським громадським управлінням виключно на потреби і благоустрій передмість, за виключенням частини, що виділялася на утримання міського громадського управління [25].

Відомості про Солом'янку, подані Київською міською управою, були опубліковані в «Збірнику узаконень і розпоряджень про приєднання до м. Києва суміжних з ним селищ Верхньої і Нижньої Солом'янки, Кучменого і Протасового Ярів та Батиєвої Гори 2 червня 1910 року» [26]. З цього документу дізнаємося, що у 1910 році населення Солом'янки становило 25 тисяч. Так, у Солом'янці утворили окрему виборчу дільницю, на якій було вибрано двох гласних. Згодом на засіданнях Київської міської думи 15-16 лютого

1911 р. була обрана комісія по завідуванню Солом'янкою, Батиєвою горою, Кучменим і Протасовим ярами. До складу комісії від міста ввійшли 4 гласних, від Солом'янки – 2 гласних і 3 виборці. Із її ведення виключалися вже згадувані галузі господарства загальноміського характеру – каналізація, водопровід, трамвай. Але так як міське самоуправління, досягнувши приєднання Солом'янки до міста, геть забуло про свої обіцянки, то комісія повинна була взяти на себе обслуговування і приведення в життя всіх галузей, якими повинно опікуватись місто.

Впродовж 1 року комісія розглянула близько 200 питань благоустрою: облаштування мостових, водопроводу, трамваю; пониження страхових премій з майна, каналізації, електричного освітлення; покращення сполучення Солом'янки з містом через залізничну територію; заселення прилеглої пустопорожньої казенної землі. Було складено загальний план Солом'янки і прилеглих земель із розподілом їх на ділянки вулицями і кварталами.

Для реалізації плану благоустрою потрібна була сума близько 300.000 рублів. Однак на засіданні Думи 9 серпня 1911 р. в позиції на благоустрій було відмовлено. Тому комісія вирішила домогтись її хоча б на крайню потребу – на замощеність вулиць, бо їх непроїзний стан для Києва був не вигідний, так як утруднював сполучення із сусідніми селами. Відтак міська дума на цей раз ухвалила виділити суму вдвічі меншу – в розмірі 160.000 рублів.

Але для жителів потрібні були і водогін, і каналізація, і освітлення, і трамвай. Результати і робота Комісії по завідуванню Солом'янкою були практично незначні, бо всі її проекти розкидані по різним галузям міської управи, а члени міської управи у благоустрої Солом'янки не були зацікавлені.

Для вирішення питання благоустрою необхідно було, щоб всі справи виносились на розгляд міської управи та думи і щоб позика була збільшена до першопочаткового трьохсоттисячного розміру, який би дав можливість охопити всі нерозв'язані проблеми. Крім того, відчувалася нагальна потреба в організації трамвайного маршруту на Солом'янці, так як сполучення з містом через залізничну територію для місцевих жителів було не зручне і сильно гальмувало розвиток цієї місцевості. Вносилась пропозиція про влаштування цілком зручного і безперешкодного сполучення Солом'янки з містом через залізничну територію шляхом облаштування мостів і віадуків як для проходу і проїзду, так і для очікування трамваю та для стоку атмосферних вод з громадської площі. Солом'янка сполучалась єдиним проїздом – залізничним віадуком шириною 12 аршинів, збудованим 40 років тому і розрахованим для потреб тодішнього населення у 200-300 осіб, а населення Солом'янки на той час у кількості 25000 осіб було оточене залізничним насипом (з центром міста Солом'янка була зв'язана трамвайним маршрутом лише у 1924-25 році: від Артилерійського училища до Софійського собору ходив трамвай № 8). Покращення сполучення Солом'янки з містом через залізничну територію вирішувалось потребою будівництва нового вокзалу і перебудовою залізничного вузла в Києві. Комісією був складений план заселення оточуючих солом'янських казенних пустопорожніх земель, що не приносили ніякого доходу місту і були пориті ярами, із розподілом на квартали, вулиці і площі. Проект представили в міську управу, але він лежав без дії, не дивлячись на те, що кияни, особливо жителі Солом'янки, добивалися прав на заселення цих земель.

Також акцентувалась увага на тому, щоб з'єднати Солом'янку з мережею електричного освітлення м. Києва, бо вона сплачувала майже 1% свого прибутку за освітлення тільки частини її дорогими гасово-гартівними ліхтарями. На кінець, найбільш терміновим було влаштування на Солом'янці водопроводу і каналізації, так як при нерівномірному рельєфі місцевості відсутність цих зручностей для жителів було нестерпним [27].

Комісією було створено Києво-Солом'янське пожежне товариство, у 1914 році споруджено міське училище. Дбала вона і про економічні інтереси громадян: у лютому 1914 р. був запроваджений порядок утримання Солом'янського ринку – селянам, які привозили продукти власного господарства, було запроваджене пільгове користування місцями, водночас велася боротьба зі спекулянтами-перекупщиками.

Про певне поліпшення благоустрою свідчить і створення першого кінотеатру «Електро-біограф», який потім отримав назву «Фантазія». У 1910 році його влаштував підприємець Григорій Нікулін. У радянські часи кінотеатр діяв під назвою «Іскра» (не зберігся).

На початку 20-х рр. мешканцем Солом'янки був майбутній письменник М.Островський, який наймав кут у будинку №5 по тій вулиці, що

сьогодні названа його іменем. В 1910 р. по вул. Новій, 22 (будівля не збереглась) жив класик української літератури С.Васильченко.

У зв'язку з будівництвом ТЕЦ Південно-Західної залізниці, більшість житлових споруд Нижньої Солом'янки у 1930-і роки була знесена. Від історичної забудови Нижньої Солом'янки на сьогодні залишились фрагменти будівель лише по вулиці Вокзальній.

Підсумовуючи вищесказане, можна зробити висновок, що на рубежі XIX-XX століть околиці Києва мали невпорядкований вигляд. На прикладі Солом'янки видно, що всі спроби мешканців передмість добитись утворення самостійного поселення для вирішення питання благоустрою виявились невдалими. В цілому вони чотири рази порушували клопотання про утворення міста в місті, натомість міська влада бачила їх у своєму складі, що врешті-решт було й зроблено. Тим не менше проблема благоустрою на той час так і залишилася невирішеною.

Джерела та література

1. Киев и его предместия: Шулявка, Соломенка с Протасовыя Яром, Байкова Гора и Демиевка с Саперною слободкою по переписи 2 марта 1874 года. – К., 1875. – 402 с.
2. Рибаков М.О. Невідомі та маловідомі сторінки історії Києва. – К., 1997. – 374 с.
3. Рибаков М.О. Київська околиця Солом'янка // Архіви України. - № 6. – К., 1980.
4. Солом'янський район міста Києва вчора, сьогодні, завтра (автори М.Б.Кальницький, Н.М.Вітюк, С.В.Євсєєв). – К.: «Друкарня Діапринт», 2010. – 230 с.: фото. кольор.
5. Державний архів Київської області, ф.1542, оп.1, спр.27, арк.1,6.
6. Доклад по вопросу о присоединении к городу Киеву предместий: Верхней и Нижней Соломенок, Протасового и Кучменого Яров и Батыевой горы. – Державний архів м. Києва (далі - ДАК), ф.163, оп.7, спр.1780, арк.75 зв.
7. ДАК, ф.163, оп.7, спр.1780, арк.3 зв.
8. Там само, арк.75 зв.-76.
9. Ієвлєва В. Пам'ятки індустріального розвитку Києва кінця XIX – першої третини XX століття. – К., 2008. – С.26.
10. Там само. – С. 33-35
11. Киев и его предместия: Шулявка, Соломенка с Протасовыя Яром, Байкова Гора и Демиевка с Саперною слободкою по переписи 2 марта 1874 года. – К., 1875. – С. 3.
12. Там само. – С. 276, 281, 283, 278-279.
13. Там само. – С. 3, 276-279, 286, 290, 391-401.
14. Рибаков М.О. Київська околиця Солом'янка // Архіви України - К., 1980. – № 6. – С. 68.
15. Солом'янський район міста Києва вчора, сьогодні, завтра. – С.63.
16. Там само. – С.146.
17. ДАК, ф.163, оп.7, спр.1780, арк.76 зв.
18. Там само, арк.77-77 зв.
19. Там само, арк.78.
20. Там само, арк.10-11,18.
21. Солом'янський район міста Києва вчора, сьогодні, завтра. – С. 20.
22. Там само. – С. 19.
23. ДАК, ф.163, оп.7, спр.1780, арк.85 зв.-86.
24. Там само, арк. 122-123.
25. ДАК, ф.163, оп.7, спр.1851, арк.5.
26. ДАК, ф.163, оп.57, спр.3, арк.1-3 зв.
27. Там само, арк.1-3 зв.

Светлана Архипова

Киевское предместье Соломенка в конце XIX – в начале XX вв.

В статье на основе архивных материалов, исторической литературы исследуется развитие Киевского предместья Соломенки на рубеже XIX-XX вв. Отображается процесс ее изменения от села до городского предместья.

***Ключевые слова**: городская история, исторические местности, Киев, Соломенка, предместье, городская черта.*

Svitlana Arhipova

Solomyanka – kyivan suburb during the end of XIX – beginning of XX st.

Origin and development of one Kyivan suburb – Solomyanka during the end of XIX – beginning of XX st. is described in the article. Basing on archive materials, author depicted the process of changing – from village to city suburb.

***Key words:** city history, historical place, Kyiv, Solomyanka, suburb, urban border.*

УДК 94(477)«18/19»: 061.2

Оксана Силка (м. Черкаси)

Товариства благоустрою в Україні: поняття, чисельність, локалізація (кінець XIX – початок XX ст.)

У статті розглядається окремий вид статутних громадських об'єднань, які функціонували на території Російської імперії, і, зокрема, в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. – товариства благоустрою. Окреслюються основні дискусійні моменти у дослідженні їхнього ініціювання, функціонування та історичної оцінки результатів діяльності, виходячи з положення про вільну участь громадян у різного роду об'єднаннях – одного з основних компонентів формування громадянського суспільства. Наведено кількісні дані, які формують попереднє уявлення про основні райони локалізації товариств благоустрою в Україні.

***Ключові слова**: громадянське суспільство, громадська організація, товариство благоустрою.*

Наукове звернення до досвіду набутого нашими попередниками у сфері організації та успішного функціонування статутних громадських об'єднань, є благодатним ґрунтом для сучасних істориків. Ми маємо майже повні комплекти статутно-звітних матеріалів таких товариств. На їхній основі із залученням інших джерел написані сотні наукових робіт. Разом з тим, науковці, які вивчають проблеми формування громадянського суспільства в Російській імперії, і, зокрема, у 9 «російських» губерніях України, не мають дослідження, яке б у повній мірі представило увесь спектр громадських організацій – основного свідчення реалізації права громадян на об'єднання. Товариства благоустрою були частиною статутного громадського руху, їхнє створення може оцінюватись як прояв індивідуальної громадської самосвідомості, а діяльність – як прогресивна. Актуальність теми зумовлена необхідністю об'єктивного дослідження своєрідного виду громадського об'єднання – товариств благоустрою, які, безперечно, повинні зайняти своє місце у майбутній загальній мережі громадських організацій, діяльність яких відбувалась в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст.

Окреслена тема практично не розроблена в українській історіографії. Товариства благоустрою побіжно згадуються у дослідженнях іншої тематичної спрямованості. Так, українська дослідниця Н. Левченко в контексті розгляду діяльності «громадсько-педагогічних та доброчинних товариств у галузі дошкілля України кінця XIX – початку XX ст.» серед окреслених організацій, у тому числі зазначає наступні товариства благоустрою: Товариство благоустрою селища на хуторі «Валейко» (Київ, 1913 р.), Товариство благоустрою селища Святошин Київської губернії й повіту (1913 р.) та Товариство сприяння благоустрою окраїни м. Києва за назвою Звіринець (1913 р.) [1, с. 100]. Також, не заглиблюючись у аналіз статутних завдань опосередковано відносить їх до «громадсько-педагогічних та доброчинних товариств». Про один із напрямів у діяльності Товариства з благоустрою селища Липовий гай у Харківській губернії згадує дослідниця Т. Коломієць у роботі «Харківське товариство поширення в народі грамотності» [2, с. 90]. Маємо низку джерел-спогадів сучасників подій початку XX ст., у яких теж констатується, без оціночних суджень, функціонування того чи іншого об'єднання подібного виду. Наприклад, у своїх спогадах М. С. Волошина – дружина відомого художника, переповідає один із епізодів свого життя, який був пов'язаний із Товариством курортного благоустрою селища Коктебель [3, с. 148-149]. Єдина публікація, яка присвячена виключно товариству благоустрою, а саме Товариству благоустрою дачного селища Святошина (Київський повіт), написана І. Сушко у науково-публіцистичному стилі, без спроб аналізу та заглиблення в проблему [4]. Явище виникнення та функціонування Товариства автор пов'язує із процесами місцевого самоврядування, а власне Товариство називає «первинною ланкою самоврядування».

Сучасна російська історіографія представлена більш ширшим колом наукових досліджень із заявленої проблематики і, зокрема, однією роботою на рівні кандидатської дисертації. Це робота О. Ю. Морозова «Товариства благоустрою в Московській губернії: організація та діяльність: 1898-1917 рр.» [5]. Для нас важливими є кілька висновків, які були зроблені дослідником: по-перше, товариства благоустрою були органічною складовою процесів урбанізації кінця XIX –

початку ХХ ст.; по-друге, товариства благоустрою за результатами своєї діяльності показали себе як некомерційні та неполітичні організації, які, в свою чергу, є основою громадянського суспільства, і по-третє, – товариства благоустрою визначаються терміном «своєрідний соціокультурний феномен», розуміючи при цьому унікальну атмосферу компромісу, яка була вироблена у внутрішніх та зовнішніх стосунках товариств.

На тлі загальної інформації щодо факту існування та діяльності товариств благоустрою в Україні, маємо намір спонукати українських дослідників до висвітлення низки питань, які стосуються цих об'єднань.

Вважаємо за потрібне винести на обговорення наукового загалу наступні вектори у дослідженні статутних громадських об'єднань в Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., і, зокрема, Товариств благоустрою:

Понятійний апарат та класифікація. Товариства благоустрою, які проводили свою діяльність в Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. – це добровільні об'єднання/організації фізичних осіб для задоволення та захисту своїх законних суспільних (економічних, соціальних, культурних, екологічних та інших) інтересів, мета яких полягала у сприянні силами членів Товариства та за допомогою різних методів благоустрою відповідної території. Термін «благоустрій» розумівся у широкому сенсі; він включав у себе і покращення ситуації в галузі початкової та середньої освіти, і у комунальній сфері, сфері послуг, у санітарному стані території тощо. З позицій сьогодення, такі об'єднання мали статус непідприємницьких товариств, адже їхня основна мета не полягала в отриманні прибутку. Товариства діяли як юридична особа, тобто як організація, яка була створена і зареєстрована у встановленому законом порядку.

Усі громадські товариства, мета яких полягала у покращенні рівня благоустрою відповідної, зафіксованої «Статутом» території, ми визначаємо загальним терміном «товариства благоустрою». При цьому потрібно мати на увазі, що статутні назви кожної організації були різні – «Товариство сприяння благоустрою дачної місцевості …», «Товариство благоустрою селища …», «Товариство домовласників для благоустрою селища …», «Товариство облаштування селища … та його благоустрою» тощо. Специфічні особливості у діяльності кожної з груп можуть бути предметом окремого дослідження.

Важливо наголосити, що єдиної та повної класифікації громадських об'єднань, які діяли в Україні, чи то пак в Російській імперії, на сьогодні дослідниками ще не представлено. З іншого боку, науково продуктивним, на наш погляд, міг би стати сам дискурс про можливість створення такої класифікації. Свого часу, наскільки нам відомо, класифікаційний аспект у дослідженнях громадських об'єднань був озвучений лише при вивченні громадсько-наукових товариств. Серед досліджень сучасних українських дослідників, у розвитку вищезазначеного аспекту, виділяються роботи дніпропетровського дослідника В. Савчука. На наш погляд, положення його статті «Громадсько-наукові об'єднання: процедури типологізації» [6] можуть бути узяті в якості певного мобільного каркасу для створення, або, принаймні, спроби створення класифікації добровільних громадських об'єднань України, діяльність переважної більшості з яких припала на кінець ХІХ – початок ХХ ст.

Зважаючи на сучасний український історіографічний простір, який стосується некомерційних громадських об'єднань, і який, як правило, виділяє окремі види таких організацій, беручи в якості критерію поділу статутні завдання та цілі товариств, можемо ствердно, у загальних рисах, визначити і місце товариств благоустрою у майбутній класифікації. Оскільки проголошувані мета та завдання товариств благоустрою сумарно не перегукувалися з жодним іншим відомим нам видом громадського об'єднання (благодійні, культурно-просвітницькі, наукові та ін.), а напрямки і результати їхньої діяльності частогусто свідчать про більш широкий спектр виконаних робіт, логічним є висновок про надання товариствам благоустрою окремої «сходинки». У той же час, на наш погляд, доцільним може бути запровадження і т.зв. внутрішнього поділу, в основу якого пропонуємо покласти адміністративно-територіальний критерій. Опрацювання відомих статутних та звітних матеріалів товариств благоустрою в Україні надало нам підстави виділити наступні групи:

– міські товариства (до району діяльності потрапляла частина міста);

– приміські або дачні товариства (виникали і діяли на території дачних селищ, які знаходилися за містами; на сьогодні ці селища є частиною міст);

– товариства, які діяли в межах селищ при новостворених залізничних станціях;

– товариства, які проводили діяльність у сільських адміністративно-територіальних одиницях.

Такий підхід спонукає до дослідження одного з важливих чинників у роботі будь-якого громадського об'єднання – це персональне членство у товаристві. Мається на увазі вивчення майнового, професійного, вікового і національного чинників щодо їхнього впливу на роботу товариств зазначеного виду.

Локалізація товариств благоустрою на території України. За нашими підрахунками, на основі виявлених друкованих «Статутів» та «Звітів» в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. була зареєстрована діяльність понад 50 товариств благоустрою. Разом з тим, ми не відкидаємо можливості, у подальшому, збільшення кількісного показника такого виду громадського об'єднання у зв'язку з появою нової інформації. Із 9 українських губерній ми зафіксували функціонування товариств благоустрою лише у 6: Катеринославській – 6, Київській – 17, Таврійській – 7, Харківській – 9, Херсонській – 8 та Чернігівській – 4.

Більш детально інформація виглядає так:

Катеринославська губернія:

1. Товариство благоустрою селища Яковлівського при ст. Дружківка (Бахмутський повіт, діяло у 10-х рр. XX ст.);
2. Товариство благоустрою при станції Попасна (Бахмутський повіт, діяло у 10-х рр. XX ст.);
3. Товариство благоустрою селища Горлівки (Бахмутський повіт, діяло у 10-х рр. XX ст.);
4. Товариство благоустрою селища при Петровських заводах (суч. Єнакієво, Бахмутський повіт, діяло у 10-х рр. XX ст.);
5. Товариство благоустрою селища при залізничній станції Авдіївка (Бахмутський повіт, діяло у 10-х рр. XX ст.);
6. Товариство благоустрою робочого селища Дмитріївського (суч. Макіївка, з 1913 р.);

Київська губернія:

1. Товариство зі сприяння благоустрою дачної місцевості урочища «Святошин» Київської губернії та повіту (з 1901 р.);
2. Товариство зі сприяння благоустрою дачної місцевості у лісовому урочищі міста Києва «Пуща Водиця (з 1903 р.);
3. Товариство сприяння благоустрою дачної місцевості «Ворзель» (діяло у 1905 р.);
4. 1-е Товариство благоустрою селища Ірпінь (з 1906 р.);
5. Товариство сприяння благоустрою дачної місцевості Нємєшаєво 2-ге (з 1906 р.);
6. Товариство домовласників для благоустрою Верхньої та Нижньої Солом'янок, Кучмена й Протасова Яра (з 1907 р.);
7. Товариство благоустрою селища Городок (Київський повіт, діяло станом на 1907 р.);
8. Товариство благоустрою села Деміївки (з 1909 р.);
9. Товариство благоустрою селища Кичеєво (Київській повіт, з 1909 р.);
10. 2-е Товариство благоустрою селища Ірпінь (з 1910 р.);
11. Товариство сприяння благоустрою Труханова Острова у м. Київ (з 1910 р.);
12. Товариство благоустрою селища при залізничній станції Нємєшаєво 1-ше Київського повіту (з 1911 р.);
13. Товариство сприяння благоустрою передмістя м. Києва Забайків'я (з 1911 р.);
14. Товариство благоустрою селища Караваєві дачі (Київський повіт, з 1911 р.);
15. Товариство благоустрою передмістя м. Києва – лівого боку Шулявки з усіма дотичними до нього дачам (з 1912 р.);
16. Товариство благоустрою селища на хуторі Валейко (1913 р.);
17. Товариство благоустрою околиці м. Києва Зверинця (1913 р.).

Таврійська губернія:

1. Товариство сприяння благоустрою курорту Ялта з околицями між Лівадією та Массандрою (з 1898 р.)
2. Товариство з благоустрою Алупки, як курорту (1898 р.);
3. Товариство курортного благоустрою Євпаторії (з 1911 р.);
4. Товариство курортного благоустрою Феодосії (з 1913 р.);
5. Товариство благоустрою селища Новий Сімеїз (Ялтинський повіт, з 1912 р.);
6. Товариство з благоустрою дачного селища Коктебель (діяло станом на 1913 р.);
7. Товариство благоустрою та розвитку дачного селища Таврида (м. Севастополь, Камишева бухта, проект 1916 р.).

Харківська губернія:

1. Товариство благоустрою селища Високе (з 1903 р.);
2. Товариство з улаштування та благоустрою селища Липовий гай (з 1906 р.);
3. Товариство з улаштування та благоустрою селища Зелений гай (з 1907 р.);
4. Товариство з улаштування та благоустрою селища Південне при роз'їзді ст. Артемівка (з 1907 р.);
5. Товариство облаштування селища Водяне (м. Харків, проект 1908 р.);

6. Товариство благоустрою селища Джерело (з 1909 р.);

7. Товариство з благоустрою Харківського єврейського цвинтаря (проект у 1910 р.);

8. Товариство благоустрою селище Саржана криниця (Харківський повіт, з 1913 р.);

9. Товариство благоустрою харківської околиці Сокольники (з 1914 р.).

Херсонська губернія:

1. Одеське товариство благоустрою Куяльницького лиману (з 1901 р.);

2. Товариство благоустрою дачних територій Середнього та Великого фонтанів м. Одеса (з 1902 р.);

3. Товариство благоустрою дачних територій селища Гниляково м. Одеса (з 1903 р.);

4. Товариство благоустрою Молдаванки (м. Одеса, з 1904 р.);

5. Товариство благоустрою курорту «Цілюще» у дачній місцевості між Куяльницьким та Хаджибеївським лиманами у м. Одеса (з 1909 р.);

6. Товариство з улаштування та благоустрою залізничного селища при станції «Застава 1-а» у м. Одеса (діяло у 1910 р.);

7. Товариство з улаштування та благоустрою селища «Самопоміч» у м. Одеса (діяло у 1911 р.);

8. Товариство з улаштування та благоустрою селища «Згода» у м. Одеса (з 1913 р.)

Чернігівська губернія:

1. Товариство сприяння благоустрою селища Передмостової Слобідки Остерського повіту (з 1904 р.);

2. Товариство благоустрою селища Нова Дарниця (Остерський повіт, з 1907 р.);

3. Товариство благоустрою селища Олексіївське (Конотопський повіт, з 1910 р.);

4. Товариство благоустрою селища Стара Дарниця (Остерський повіт, з 1915 р.);

При визначенні територіальних меж у діяльності товариств благоустрою чітко виділяються 4 зони локалізації об'єднань. Це – Київ, Харків та Одеса з територіями навколо цих міст, а також курортні міста та містечка на території Кримського півострова. У зазначеному переліку окремо стоїть, до появи нової інформації, лише Товариство благоустрою селища Олексіївське Конотопського повіту Чернігівської області [7].

Нормативно-законодавча база. Доступні науковцям статутні та звітні документи українських товариств благоустрою засвідчили, що процес виникнення подібних організацій розпочався наприкінці XIX ст. Зокрема, два товариства благоустрою розпочали свою діяльність у 1898 р. – це Ялтинське та Алупкинське. Тут потрібно зазначити, що з початку XIX ст. в окремих містах Російської імперії при міських думах діяли спеціальні комітети з благоустрою, створення та діяльність яких не потрібно ототожнювати з громадськими товариствами благоустрою кінця XIX – початку XX ст. До появи «Тимчасових правил про товариства та союзи» 1906 р. в Україні діяло близько 10 товариств благоустрою, «Статути» яких особисто візував міністр внутрішніх справ. І вже 10-ті рр. XX ст. характеризуються пожвавленням у сфері громадської ініціативи щодо ініціювання подібних об'єднань. Одним із чинників, який позитивно вплинув на процес самоорганізації найбільш свідомих представників територіальних громад, була максимально спрощена, наскільки це дозволяло законодавство, процедура реєстрації нового товариства. Нам не вдалося виявити спеціальних нормативно-правових документів, зміст яких повністю або частково був би спрямований на регулювання діяльності товариств благоустрою. Цей факт дає нам підстави стверджувати, що їхня діяльність відбувалася відповідно до діючого законодавства, і, в першу чергу, у відповідності до «Правил» 1906 року.

Взаємодія з іншими товариствами та установами. Як правило, в межах адміністративно-територіальних одиниць (село, дачне/робітниче/залізниче селище, містечко, посад, місто) діяло кілька добровільних громадських об'єднань. Статутні завдання та напрями діяльності товариств благоустрою частково включали в себе завдання інших об'єднань (просвітницьких, благодійних, пожежних тощо). Для розуміння повної картини ситуації у статутному громадському секторі варто звернути увагу на зв'язки (за факту встановлення таких) між громадськими об'єднаннями різного виду. Особливу увагу потрібно звернути на результати спільної діяльності.

Окреме питання – це зв'язки між товариствами благоустрою та органами влади. Відповідно до «Положення 1890 р. про земські установи» усі питання щодо благоустрою міст були покладені на міське самоуправління, а у сільській місцевості – на сільські громади. На нашу думку, саме у цьому аспекті і потрібно шукати фактори, які спонукали до створення незалежних від владних структур, у визначенні своєї діяльності, товариств благоустрою. Разом з тим, громадським організаціям для проведення ефективної діяльності часто-густо не вистачало

фінансових ресурсів. Вони змушені були звертатися до владних структур різного рівня з клопотаннями про отримання фінансової підтримки у вигляді одноразових допомог, або субсидій на пільгових умовах. У цьому контексті важливо дослідити джерела фінансування діяльності товариств благоустрою, адже результати їхньої роботи свідчать про позитивний фінансовий клімат в організаціях.

Отже, Товариства благоустрою, які діяли в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. були складовою багатовекторної мережі добровільних громадських організацій. Вони постали як результат прояву громадської самосвідомості в чітко окреслених адміністративно-територіальних межах. Провідну роль у їхній діяльності відігравав громадський актив. Товариства функціонували за рахунок внутрішніх та зовнішніх джерел фінансування. Одне із важливих завдань, які вирішували товариства, полягало у покращенні загального рівня життя населення, шляхом озеленення території, організації зон відпочинку, відкриття шкільних та медичних закладів, ініціювання у створенні пожежних дружин та налагодженні транспортного зв'язку, тощо.

Джерела та література

1. Лещенко Н. Проблематика громадсько-педагогічного пошуку в галузі дошкільного виховання України (кінця XIX – початку XX ст.) / Н. Лещенко // Вісник Інституту розвитку дитини. Сер. Філософія. Педагогіка. Психологія. Вип. 18. – К., 2011. – С. 99-102.

2. Коломієць Т. Харківське товариство поширення в народі грамотності: 1869-1920 рр. / Т. Коломієць. – Х.: Консум, 1998. – 190 с.

3. Волошина М.С. О Максе, о Коктебеле, о себе: Воспоминания. Письма / М. С. Волошина. – Феодосия; М.: Издательский дом Коктебель, 2003. – 368 с.

4. Сушко І. Товариство благоустрою Святошина. Маловідома сторінка київської традиції самоврядування / І. Сушко // Віче. – 2002. – № 3 (120). – С. 78-80.

5. Морозов А. Ю. «Общества благоустройства» в Московской губернии: организация и деятельность: автореф. дисс. ... к. и.н., спец. 07.00.02 / А. Ю. Морозов; Моск. гос. обл. ун-т. – М., 2007. – 29 с.

6. Савчук В. Громадсько-наукові об'єднання: процедури типологізації / В. Савчук // Ейдос: альманах теорії та історії історичної науки. Вип. 4. – К., 2009. – С. 153-164.

7. Устав Общества домовладельцев для благоустройства Алексеевскаго поселка Черниговской губ., Конотопскаго уезда. – К.: Скоропечатня У. Л. Бейлина, 1910. – 23 с.; ЦДІАУК. – Ф. 1439, оп.1, спр. 1481, арк. 5 зв.

Оксана Силка

Общества благоустройства в Украине: понятие, численность, локализация (конец XIX – начало XX вв.)

В статье рассматривается отдельный вид уставных общественных объединений, которые функционировали на территории Российской империи, и, в частности, в Украине в конце XIX – в начале XX вв. – общества благоустройства. Очерчиваются основные дискуссионные моменты в исследовании их возникновения, функционирования и исторической оценки результатов деятельности, исходя из утверждения о свободном участии граждан в разных объединениях – одного из основного компонентов формирования гражданского общества. Приведены количественные данные, которые формулируют предварительное понимание про основные районы локализации обществ благоустройства в Украине.

***Ключевые слова**: гражданское общество, общественная организация, общество благоустройства.*

Oksana Sylka

Landscaping company inUkraine: concepts, number, localization (the end of XIX – the beginning of XX century)

The paper considered a separate species associations authorized to operate in the Russian Empire, and particularly in Ukraine in late XIX - early XX century. - community beautification. Outlines the key discussion points in the study of their initiation , operation and evaluation of historical performance , based on the position of the free citizen participation in various associations - one of the main components of civil society. Shows the quantitative data, which form a preliminary idea about the main areas of improvement localization companies in Ukraine.

***Key words:** civil society, authorities (NGO) , society improvement.*

До 80-річчя Голодомору 1932-1933 років в Україні

УДК 94(477.44) “1932-1933”

Станіслав Кульчицький (м. Київ)

Український Голодомор: оцінка втрат

У статті аналізуються підходи до розрахунку демографічних втрат від Голодомору 1932-1933 рр., що використовувалися перед відкриттям доступу до архівних фондів, а також варіанти розрахунків, здійснюваних з урахуванням демографічної статистики. Незважаючи на різні методики розрахунків, вчені приходять до висновку, що можна одержати вірогідний результат з точністю до кількох сотень тисяч.

Ключові слова: *голодомор, колективізація, демографія.*

У 1932-1933 рр. в Україні сталася демографічна катастрофа. Скільки людей загинуло від голоду? Усталеної оцінки нема й досі. Кількісні оцінки втрат існують, проблема полягає лише в тому, що їх надто багато. Це пояснюється причинами як технічного, так і політичного характеру.

По-перше, смерть від голоду є специфічною репресією. На політв’язнів заводилася справа, тобто долю кожного можна прослідкувати. Жертви голоду безіменні. Важко розрізнити тих, хто пав жертвою голоду та викликаних ним хвороб, від тих, хто помер природною смертю.

По-друге, в охопленій голодом місцевості різко падала народжуваність. Це явище є наслідком голоду. Отже, потрібно називати дві цифри втрат – прямі і повні. У повних втратах враховуються й ненароджені.

По-третє, треба зважати на демографічну луну голоду. У 1932-1933 рр. у віковій піраміді народонаселення утворилася глибока вищербина. Ті, хто загинув від голоду або взагалі не народився, випали з процесу відтворення народонаселення. Внаслідок цього через покоління у віковій піраміді утворювалася нова вищербина меншої глибини. Ще через покоління не народжувалися вже онуки жертв голоду. Демографічна луна не повинна входити в підрахунок втрат, але про неї не варто забувати.

По-четверте, багатьом політикам здається, що можна скористатися розмаїттям цифр, щоб обрати найбільш зручну. Між ними точиться негласне змагання: одні збільшують кількість жертв до неможливо високої, інші применшують наслідки голоду.

Тому треба вивчати як експертні оцінки, так і розрахунки, засновані на демографічній статистиці. Розглядаючи оцінки, що формуються за різними критеріями, можна осягнути всю глибину цієї складної проблеми. Її не розв’язало відкриття ретельно приховуваної в радянські часи демографічної статистики. У 1932-1933 рр. статистичний облік дав цілком зрозумілий збій. Неповна реєстрація народжень і смертей в охоплених голодом регіонах пояснювалася тим, що гинули й реєстратори.

Одразу після голоду в Кремлі потурбувалися перекрити шляхи витоку інформації про динаміку народонаселення. У 1934 р. змінився механізм збирання інформації про стан населення: відділи запису актів громадянського стану (ЗАГС) були передані з Центрального управління народногосподарського обліку (ЦУНГО) Держплану СРСР та його органів на місцях у підпорядкування НКВС СРСР. Радянську архівну службу, яка зберігала цю інформацію, теж передали у підпорядкування чекістам.

Світ дізнавався про голод в СРСР з уривчастих повідомлень журналістів, що почали з’являтися в американські пресі з лютого 1933 року. Радянський уряд одразу після цього встановив порядок, за яким зарубіжні кореспонденти могли пересуватися по країні тільки з дозволу міліції.

Слідом за репортажем Малкольма Маггеріджа про його враження від поїздки по Північному Кавказу й Україні, що відбулася до заборони вільного пересування, англійська газета Manchester Guardian опублікувала статтю Гарета Джонса «Голод в Росії» (30 березня 1933 р.). Це був у минулому секретар прем’єр-міністра Великої Британії Д.Ллойд Джорджа. Він добре знав радянську дійсність і не міг замовчувати трагедії, яка розгорталася на його очах, хоч знав, що негайно буде позбавлений акредитації. В статті він писав: «Росія сьогодні перебуває в лабетах голоду, який здається не менш жахливим, ніж катастрофа 1921 року, коли загинули мільйони».

31 березня 1933 р. сенсаційні повідомлення Manchester Guardian спростував кореспондент американської газети New York Times, англієць за походженням і громадянством Волтер Дюранті. Суть його статті була відображена в її назві: «Росіяни голодують, але не вмирають від голоду».

Як виявив Дана Дальрімпл, перша конкретна оцінка втрат від голоду в СРСР належала випускнику Гарварда і викладачу політології в Північно-Західному університеті Ричарду Саллету. 7 липня 1933 р. він опублікував коротку замітку в газеті New York World Telegram під заголовком «Кажуть, що в Росії загинули від голоду 10 мільйонів». Цифра здавалася неймовірною, а сама інформація була похована в глибині десятої газетної сторінки. Тому Д. Дальрімплу здалося, що повідомлення Саллета не справило будь-якого враження. Однак польський дослідник Роберт Кушнеж нещодавно виявив, що в липні і серпні це повідомлення потрапило на сторінки газет в його країні [1, 192].

Газета New York Times 20 серпня 1933 р. опублікувала повідомлення про відозву віденського архієпископа кардинала Т. Інніцера. Відозва була реакцією католицьких кіл на звернення митрополита Андрія Шептицького рятувати гинучих від голоду українських селян, а також на клопотання утвореного в Брюсселі діячами української еміграції Комітету допомоги голодуючим України і Кубані. Кардинал вказував, що в Радянському Союзі вже спостерігаються численні випадки канібалізму, і голодна смерть загрожує мільйонам людей.

У численних публікаціях генерального секретаря Європейського конгресу національностей при Лізі Націй Евальда Амменде називалися різні цифри жертв голоду. Зокрема, в статті, опублікованій газетою New York Times 1 липня 1934 р., він вказав, що в СРСР загинуло 7,5 млн осіб. Разом з кардиналом Т.Інніцером Амменде був ініціатором створення Комітету допомоги голодуючим регіонам Радянського Союзу. В грудні 1933 р. він організував у Відні міжнародну конференцію, присвячену голоду в СРСР.

Громадськість країн Заходу не дуже вірила своїм журналістам, коли ті писали про Радянський Союз. Як правило, журналісти були або антикомуністами, або «співчуваючими» (причини співчуття могли бути різними – від ідеології до банальних субсидій), і їх протилежні за знаком повідомлення з-під «залізної завіси» взаємно знецінювалися. Тому інформація про голод не набувала належного розголосу.

Огляд версій сучасників голоду доцільно завершити розглядом ще двох оцінок, оприлюднених набагато пізніше, але споріднених зі своїми попередниками походженням: той, хто інформував, не брав на себе відповідальності за достовірність повідомлення, а посилався на високу особу в радянських колах, яка за своєю посадою мусила знати дійсний стан справ. На Заході всі були переконані, що хтось у Радянському Союзі просто мусить знати, скільки людей загинуло.

Перша з оцінок належала безпосередньо Сталіну, а повідомив про неї політик, якому на Заході найбільше довіряли – Вінстон Черчілль. Саме тому ця оцінка побутує в публіцистиці по сьогоднішній день. На жаль, читати першоджерело – спогади Черчілля – не всім вистачає часу. Автор розділу про демографічні наслідки суцільної колективізації і голоду 1932-1933 рр. у тритомній книзі під редакцією Ю.Полякова «Население России в XX веке» Наталія Араловець торкнулася цього сюжету зовсім коротко: «В.Черчілль у воєнних спогадах згадав про висловлювання Й.В. Сталіна щодо 10 млн. селян, висланих і полеглих від голоду» [2, с. 270]. На репліку Черчілля: «Ви мали справу не з кількома десятками тисяч аристократів або великих поміщиків, а з мільйонами маленьких людей» Сталін відповів так: «З десятьма мільйонами... Це було щось страшне, це тривало чотири роки, але для того, щоб позбавитися періодичних голодувань, Росії було абсолютно необхідно орати землю тракторами». А на питання, що сталося з куркулями, Сталін сказав: «Деяким з них дали землю для індивідуального обробітку в Томській області, або в Іркутській, або ще далі на північ, але основна частина була дуже непопулярна, і їх знищили власні наймити» [3, с. 526].

Із сказаного випливає, по-перше, що в СРСР за 4 роки було репресовано 10 млн селян, а по-друге, що Сталін взагалі не говорив про загибель селян від голоду (наявність його він, як відомо, заперечував). Сталін майстерно перекинув провину за знищення мільйонів селян з влади на наймитів. Скільки мільйонів загинуло, Сталін сам не знав. Цифра в 10 млн репресованих була названа навмання. Вона не відповідала ні кількості розкуркулених і висланих, ні кількості полеглих від голоду.

Якраз Всесоюзний перепис населення, відсунутий через різні причини аж на 1937-й рік, найбільш переконливо підтвердив той факт, що організаторів голоду-геноциду в Україні і на Кубані аніскільки не турбувала точна кількість померлих від голоду. Стурбувала їх лише та обставина, що перепис міг виявити сліди злочину.

Дисидент з оточення А.Сахарова Олександр Бабьонишев (Максудов) опинився в США, де став авторитетним фахівцем в галузі демографічної історії радянської доби. Блискуче есе «Початок

1937: перепис населення» з'явилося спочатку в російськомовному журналі «Минувшее» (1986, №1), а потім увійшло в його підсумковий збірник демографічних праць «Потери населения СССР» (Chalidze Publications, Benson, Vermont, 1989).

Есе Максудова в своїх першопублікаціях було цікавим як розповідь про репресований і всіма забутий перепис. Радянське суспільство було шоковане заміткою Марка Тольця під назвою «Скільки ж нас тоді було?», яку опублікував московський тижневик «Огонек» у передостанньому числі за 1987 рік. Як засвідчила назва його замітки, Тольц був знайомий з есе Максудова в журнальному варіанті, яке закінчувалося іронічними словами: «Кінець-кінцем: коли нас скільки було?» Після 1991 р., коли Інститут історії СРСР АН СРСР опублікував окремою книгою короткі підсумки перепису 1937 р. (все, що збереглося в архівах), замітка Тольця і есе Максудова втратили інформаційну цінність, але зберегли історіографічне значення. Однак максудівське есе набуло іншої якості: воно змушує задуматися над тим, чому результати перепису виявилися несподіваними для керівників СРСР.

Як уже вказувалося, у 1934 р. відділи ЗАГС були передані у відання НКВС. 28 вересня 1935 р. газета «Правда» опублікувала народжену в надрах ОДПУ постанову РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про постановку обліку природного руху населення». У ній стверджувалося, що ця справа перебувала у незадовільному стані: «Органи обліку часто використовувалися класовими ворогами (попи, куркулі, колишні білі), які пробралися в ці організації і проводили там контрреволюційну, шкідницьку роботу (реєстрація по кілька разів смерті одних і тих же осіб, недооблік народжень і т.д.). «І т.д». насправді не існувало. Авторів закону турбували тільки переоблік смертей і недооблік народжень. Точніше було б сказати так: їх хвилював низький рівень природного приросту, який не давав можливості швидко «погасити» втрати від голоду 1932-1933 рр. Іншими словами, автори закону намагалися замести сліди своєї злочинної діяльності звинуваченням працівників ЗАГСів у шкідництві. Чому «шкідництво» повинне було полягати у переобліку смертей і недообліку народжень, а не навпаки, залишалось незрозумілим.

Щоб припинити циркуляцію чуток про величезні втрати внаслідок голоду, Сталін взяв на себе функцію монопольного інформатора з питань смертності, народжуваності й загальної чисельності населення. Щоб бути переконливим, він зробив необережну заяву. Виступаючи в січні 1934 р. зі звітною доповіддю ЦК ВКП(б) XVII з'їздові партії, генсек з властивим йому притиском наголосив на зростанні чисельності населення СРСР з 160,5 млн осіб наприкінці 1930 р. до 168 млн наприкінці 1933 р. [4, 332]. Цифра 168 млн була сумою двох величин: опублікованої ЦУНГО оцінки чисельності на січень 1933 р. – 165,7 млн осіб і річного природного приросту, який на початку 30-х рр. складав приблизно 2,5 млн осіб. Обнародуванням цієї цифри Сталін давав зрозуміти усім, хто виступав з різними версіями втрат від голоду, що в СРСР не було втрат, а відповідно й голоду. Ця заява викликала жах у демографів. Вони розуміли, що доведеться незабаром проводити перепис населення й публікувати його результати, які, поза всяким сумнівом, будуть меншими від очікуваних.

У промові на Всесоюзній нараді комбайнерів в грудні 1935 р. Сталін зробив ще один демографічний демарш. Ця заява (разом з надрукованими в газеті ремарками офіційної стенограми) звучала так: «У нас тепер всі говорять, що матеріальне становище трудящих значно поліпшилося, що жити стало краще, веселіше. Це, звісно, правильно. Але це веде до того, що населення почало розмножуватися куди швидше, ніж у старий час. Смертності стало менше, народжування більше, і чистого приросту виходить незрівнянно більше. Це, звісно, добре, і ми це вітаємо (веселе пожвавлення в залі). Тепер у нас кожний рік чистого приросту населення виходить близько 3 мільйонів душ. Це значить, що кожний рік ми одержуємо прирощування на цілу Фінляндію (загальний сміх)» [5].

Друга заява відділена від першої двома роками. Не підлягає сумніву, що в 1934-1935 рр. смертність зменшилася, тому що під час Голодомору гинули головним чином люди похилого віку. Поточні показники природного приросту тимчасово стали сприятливими. Мабуть, це й завело Сталіна в оману. Йому не слід було педалювати на «цілій Фінляндії».

Озвучення «липової» кількості населення на партійному з'їзді (нагадаємо: 168 млн. осіб на початок 1934 р.) означало, у поєднанні з цією заявою, що на початку 1935 р. в СРСР повинно було виявитися 171 млн осіб, в 1936 р. – відповідно 174 млн, а в 1937 р. – 177 млн осіб «Не уникнути враження, – зазначав Максудов в своєму есе про перепис 1937 р., – що керівники

країни і навіть демографи не мали в 1936-1937 рр. реального уявлення про наслідки здійснюваних соціальних заходів. Вони не могли не здогадуватися, що голод і масова смертність на селі змінюють демографічну картину, але як і на скільки – не знали» [6, с. 272].

Не можна визначити, хто і в якій формі попередив Сталіна про небезпеку, приховану в переписі населення. Але можна з певністю сказати, що попередження було зроблене в дуже обережній формі. В іншому разі генсек відмовився б від проведення перепису, як він це зробив у повоєнний період. Демографи тоді пропонували провести перепис через 10 років після попереднього, у 1949 р., але він був проведений тільки через 20 років, у 1959 році.

Більш-менш точно можна визначити дату попередження про пов'язані з переписом політичні неприємності. 27 червня 1936 р. ЦВК і РНК СРСР заборонили аборти (заборона пережила Сталіна, залишаючись в силі до листопада 1955 р.). Цей екстраординарний захід спрямовувався на те, щоб «населення почало розмножуватися куди швидше, ніж у старий час». Справді, в УРСР число народжень зросло з 766 тис. в 1935 р. до 1214 тис. в 1937 р. [7, с. 25]. Проте, до призначеної вже дати перепису залишалось обмаль часу, а тому заборона абортів не вплинула на його результати.

1 січня 1937 р. ЦК ВКП(б) і Раднарком СРСР звернулися до населення країни із закликом свідомо поставитися до перепису, який мав виявити всьому світу мовою точних цифр величезні перемоги соціалізму. Цього дня майже мільйон мобілізованих і навчених добровольців-рахувальників зробили попередній суцільний обхід населення, готуючись до критичної дати – ночі з 5 на 6 січня, коли мала бути врахована кожна наявна в країні людина. Союзні республіки повинні були не пізніше 10 січня відправити в Москву телеграфне донесення з сумарною цифрою переписаного населення. До 16 січня республіки, краї і області мали відправити в центр заново перевірені дані. ЦУНГО Держплану СРСР зобов'язувався подати урядові найбільш важливі для державного планування дані: загальну чисельність населення і його розподіл за регіонами і статтю. У Москві, Ленінграді і Харкові запрацювали машинно-лічильні станції з більш ніж тисячею працівників на кожній. За кілька місяців вони мали опрацювати всі дані Всесоюзного перепису [1, с. 267-268].

За зразково проведений перепис уряд нагородив начальника ЦУНГО І.Краваля орденом Леніна. Високі урядові нагороди одержали й інші керівники переписної кампанії. В газетах і журналах почали з'являтися перші вибіркові дані перепису. Проте вся ця атмосфера піднесення обірвалася в день, коли союзні республіки повинні були відправити в Москву телеграфні донесення з сумарною цифрою переписаного населення. В цей день, 10 січня, заступник начальника Управління народногосподарського обліку Укрдержплану Е.Кустолян у записці на ім'я І.Краваля, надісланій разом з обов'язковим телеграфним повідомленням, вказав: «Результати перепису по УРСР, судячи з попередніх даних, роблять цей матеріал абсолютно секретним» [9, с. 8]. Загальна чисельність населення України виявлялася меншою, ніж була в 1926 р. Перепис 1937 р. витягував на суд людський замовчувану владою демографічну катастрофу.

У часи горбачовської «перебудови» політика гласності зробила можливим те, що було неможливим впродовж багатьох десятиліть, починаючи з січня 1937 р.: відкрила доступ до радянської демографічної статистики. Першим скористався цим директор Центрального архіву народного господарства СРСР В.Цаплін. Він опублікував у журналі «Вопросы истории» лист начальника ЦУНГО Краваля на ім'я Сталіна і Молотова від 14 березня 1937 р. «Про попередні підсумки Всесоюзного перепису населення». Виявилося, що перепис зареєстрував 162 003 225 осіб. У цю цифру входили категорії населення, які переписувалися окремо: 1 956 217 службовців РСЧА, Внутрішніх військ і прикордонної охорони НКВС, а також 2 653 036 осіб, які входили до спецконтингенту НКВС (тюрми і концтабори) та Наркомату освіти (спецшколи і колонії) [10, с. 176].

Перепис 1937 р. в УРСР показав такі результати порівняно з переписом 1926 р. [11, с. 17]:

Регіон	17.12.1926	6.01.1937	1937 р. у % до 1926 р.
Вінницька обл.	4 358 526	3 918 736	89,9
Київська обл.	5 800 912	5 098 241	87,9
Чернігівська обл.	2 784 311	2 522 371	90,6
Харківська обл.	5 722 653	5 053 431	88,3
Донецька обл.	2 963 690	4 578 669	154,5
Дніпропетровська обл.	3 483 665	3 721 228	106,8
Одеська обл.	3 244 620	2 925 399	90,2
Молдавська АРСР	567 599	569 534	100,3
УРСР в цілому	**28 925 978**	**28 387 609**	**98,1**

З таблиці видно, що за 10 років в Україні відбувся істотний перерозподіл населення, зумовлений передусім урбанізаційними процесами під впливом високих темпів капітального будівництва в Донецько-Придніпровському регіоні. Тому на всіх інших областях, окрім Донецької і Дніпропетровської, демографічна катастрофа позначилася ще сильніше. Начальник УНГО при Держплані УРСР мав підстави для висновку про необхідність засекретити результати перепису 1937 року.

Катастрофа українців в СРСР виглядала ще виразніше, якщо співставити переписну динаміку чисельності десяти найбільш чисельних народів Радянського Союзу [12, с. 97]:

		1926 р.	1937 р.	1937 р. у % до 1926 р.
1	Росіяни	77 791 124	93 933 065	120,7
2	Українці	31 194 976	26 421 212	84,7
3	Білоруси	4 738 923	4 874 061	102,9
4	Узбеки	3 955 238	4 550 532	115,0
5	Татари	3 029 995	3 793 413	125,2
6	Казахи	3 968 289	2 862 458	72,3
7	Євреї	2 672 499	2 715 106	101,6
8	Азербайджанці	1 706 605	2 134 648	125,1
9	Грузини	1 821 184	2 097 069	115,3
10	Вірмени	1 568 197	1 968 721	125,5

Динаміка чисельності окремих народів у міжпереписний період визначалася впливом кількох чинників: форсованими темпами соціально-економічних перетворень (які у випадку з казахами призвели до демографічної катастрофи), політикою масових репресій, в атмосфері яких тільки й ставали можливими примусові перетворення, і, нарешті, відмовою від політики коренізації за кордонами республік, утворюваних «титульними націями». Мільйони українців і білорусів, які постійно проживали за межами своїх республік, під час перепису 1937 р. реєструвалися як росіяни.

Услід за коротким повідомленням про попередні результати перепису 1937 р. І.Краваль надіслав Сталіну і Молотову свої пояснення з приводу того, чому чисельність населення виявилася нижчою очікуваної за даними поточного обліку. Начальник ЦУНГО опинився у вкрай незручній ситуації: йому доводилося знаходити науково подібні пояснення, які маскували б спричинені сталінською «революцією згори» людські втрати.

І.Краваль дезавуював поточну оцінку чисельності населення на 1 січня 1933 р. – 165,7 млн осіб. Поточний облік давав невірні завищені цифри, вказував він, пояснюючи це вадами системи реєстрації народжуваності та смертності. Тільки після передачі ЗАГСів у систему НКВС їхня робота почала налагоджуватися, змушений був додати Краваль, щоб не звинуватити в неефективній роботі це всесильне відомство [13, с. 40].

Звинувачення ЗАГСів і ЦУНГО в неналежному обліку населення виглядало нелогічно. Якби мова йшла про звичайну недбалість, то вона мусила б однаково позначитися на реєстрації взаємно протилежних показників – народжуваності і смертності. Щоб здійснювати цілеспрямований недооблік населення, потрібно було утримуватися від реєстрації народжень і фіксувати надлишкову кількість смертей. Отже, замість недбалості працівники цих відомств мали бути звинувачені у свідомо здійснюваному фальшуванні природної динаміки населення. Мотиви такого фальшування було неможливо пояснити, але в 1937 р. це не могло стати перешкодою для органів державної безпеки. Відповідальних працівників системи народногосподарського обліку звинуватили в контрреволюційному недообліку населення. Краваль був заарештований і розстріляний.

25 вересня 1937 р. РНК СРСР визнав матеріали Всесоюзного перепису населення дефектними. Переписні картки були знищені. Демографічна наука практично зникла під пресом репресій. Ті демографи, хто вижив, змушені були забути про свій фах. Науково-дослідні інститути з проблем народонаселення перестали існувати, у тому числі й всесвітньовідомий Демографічний інститут АН УРСР. Статистичні органи зобов'язувалися провести новий перепис населення на початку 1939 року.

Ми не можемо точно визначити демографічні втрати від голоду 1921-1923 рр. і від голоду 1946-1947 рр., тому що ці трагедії сталися після тривалих війн. Якщо нема цифри втрат воєнного часу, у тому числі даних про міграцію населення, оцінка втрат від повоєнного голоду стає неможливою. У випадку з наслідками голоду 1932-1933 рр. – все інакше. Після перепису 1939 р., результати якого були оголошені, стало можливим «взяти у вилку» втрати голодних років. Трудність полягала лише в тому, щоб визначити рух населення у період між переписами.

Ті, хто проводив перепис 1939 р., мали сильне бажання вийти на «справну цифру». Проте причетні до влади люди розуміли, що перепис, проведений з невеликим часовим відривом від попереднього, сфальсифікувати майже неможливо. В усякому разі, його фальсифікація була менш масштабною, ніж невдалі спроби фальсифікації перепису 1937 р. Це переконливо підтвердилося простим порівнянням переписів 1937 і 1939 рр., коли воно стало можливим.

«Вилка» у вигляді двох переписів населення, між якими знаходилися голодні роки, зробила оцінки втрат від голоду 1932-1933 рр. більш точними. Щоправда, постала істотна відмінність між точністю загальносоюзних і республіканських оцінок. Показник міграції в загальносоюзних оцінках дорівнював нулю, тоді як в обрахунок республіканських втрат доводилося включати сальдо міграційного балансу. Оскільки його не знали, діапазон оцінок коливався у широких межах.

Огляд оцінок втрат від голоду треба починати з розрахунків професора Т.Соснового, який працював в Укрдержплані на посаді агронома-економіста, але залишився в Харкові після переведення столиці в Київ. В Харкові він залишався і після окупації міста німецькими військами, в 1942-1943 рр. працював керівником планово-економічного відділу міської управи. Сосновий спромігся витиснути максимум можливого з радянських довідників для службового користування 30-х рр. і опублікував в 1942 р. свою знамениту статтю з розрахунками жертв Голодомору в харківській газеті «Нова Україна». Стаття була передрукована 2 і 5 лютого 1950 р. газетою «Українські вісті», що виходила в Новому Ульмі (ФРН) – найбільшому осередку українців з категорії переміщених осіб. Редакція додала до попередньої назви «Правда про голод в Україні в 1932-1933 рр». свій підзаголовок: «Спроба зробити обчислення кількості загиблих, ґрунтуючись на совєтських статистичних відомостях». У цьому ж році газетна публікація Т.Соснового з'явилася в Новому Ульмі окремою брошурою [14, с. 118-119].

Відштовхуючись від факту появи статті Соснового в західнонімецькій газеті, деякі дослідники зробили висновок про те, що він емігрував в ФРН, а звідти переїхав в США. Слідом за ними я повторив ці твердження в колективній монографії, що вийшла в світ під грифом Інституту історії України НАН України в 2003 р. [15, с. 486]. Однак більш вірогідною здається інформація Д.Соловея, який припускав, що Сосновий загинув в окупованому Харкові. Дмитро Соловей на початку 30-х рр. теж працював в харківському Будинку уряду – в УНГО при Укрдержплані [16, с. 19].

Звернемося до розрахунків Т.Соснового у передачі Д.Соловея, який користувався новоульмівською газетою. Сосновий вважав, що до кінця 1932 р. в Україні від голоду загинуло 1 505 тис., а за першу половину 1933 р. – 3 317 тис. осіб, що разом складало 4 822 тис. осіб. Всього Україна недорахувалася під час перепису 1939 р. 7 521 тис. своїх громадян [17, с. 152-153].

Ключовими величинами в обрахунку Т.Соснового були дані перепису 1939 р., а також поточний облік населення за станом на 1.01.1932 і на 1.01.1933. На відміну від інших експертів, він відмовився від використання даних перепису 1926 р. Можна здогадатися, що в його очах переваги такого надійного джерела, як перепис, знецінювався впливом катаклізмів 1927-1931 рр. на демографічний стан суспільства. Однак поточний облік населення УРСР був дуже недосконалим. Крім того, Сосновий встановлював гіпотетичний приріст населення між початком 1933 р. і переписом 1939 р. за допомогою формули складних відсотків, яка непридатна для обрахунку демографічних величин.

Тим не менш, Сосновий спирався на реальні, хоч і спотворені певним чином величини. Якщо ми введемо в цей розрахунок невідому йому величину від'ємного сальдо міжреспубліканського міграційного балансу, то одержимо цифру прямих втрат в розмірі 3 479 тис. осіб. Ця цифра близька до показників, які обраховуються на основі доступної тепер демографічної статистики.

Опосередкованими втратами від голоду Т.Сосновий вважав весь дефіцит населення між початком 1932 р. і початком 1939 р. В його розрахунках цей дефіцит дорівнював 7 521 тис. осіб. Слід визнати, однак, що на стан населення впродовж цих семи років впливали й інші чинники. Голодомор був лише одним з них.

У повоєнній літературі української діаспори опубліковані в 1942 р. дані Т.Соснового здобули визнання. На відміну від довоєнних експертних оцінок, вони були одержані порівнянням чисельності населення до і після Голодомору. Мало значення й те, що використовувалися відсутні на Заході спеціалізовані видання Держплану УРСР. Нарешті, розрахунки Соснового були представлені громадськості в доступній для розуміння і навіть образній формі. Сосновий

підкреслював, що в розпал голоду, який визначався цілком точно – перша половина 1933 р., щоденно гинуло до 25 тис. українських селян, тобто тисяча в день, 17 – щохвилини.

10 вересня 1993 р. у Києві відбулася міжнародна наукова конференція у зв'язку з 60-річчям Голодомору. Голова оргкомітету конференції, віце-прем'єр-міністр М.Жулинський в своїй доповіді назвав цифри втрат від голоду – прямі (4,8 млн) і непрямі (7,5 млн) [18, с. 7]. Ці величини вже давно не пов'язувалися з іменем Т.Соснового і з його першопублікацією в харківській газеті 1942 р. Віце-прем'єр-міністр України використав їх, тому що вони були найбільш популярні в середовищі української діаспори. Услід за Жулинським ці цифри стали повторювати інші автори, які писали в Україні про Голодомор. З часом перша оцінка забулася, а друга (7,5 млн осіб) набула значення узагальнюючої цифри людських втрат за період 1932-1933 рр.

Не менш популярним як в літературі, так і у виступах політиків став набір цифр: 25 000 – щодня, 1 000 – щогодини, 17 – щохвилини. Т.Сосновий розрахував його для першої половини 1933 р., виходячи із загальної цифри визначених ним втрат – 3 317 тис. осіб. Однак про прив'язку цих конкретних цифр до одного півріччя теж забули. Цифру «17 за хвилину» нерідко множать на всі два роки голоду, одержують неправдоподібно високі загальні втрати, після чого злостиво їх критикують.

Повернімося, однак, до аналізу повоєнних версій втрат від голоду 1932-1933 рр. в СРСР. Розрахунки Т.Соснового мали унікальну долю, але вони все-таки були одними з багатьох.

Слід зупинитися на тому, як ставився до оцінки втрат від Голодомору найбільш авторитетний серед української діаспори фахівець в галузі статистики і демографії – Володимир Кубійович. У редагованій ним «Енциклопедії українознавства» стаття «Голод в 1932-1933 рр». була написана В.Маркусем. Порівнюючи оцінки різних експертів, Маркусь називав прямі втрати від голоду в діапазоні від 5-6 млн до 2,5 млн осіб [19, с. 406]. Сам Кубійович, незважаючи на фахові знання в галузі демографії (а можливо, завдяки цим знанням), не намагався визначити конкретну кількість жертв Голодомору. Після появи перших коротких повідомлень про результати Всесоюзного перепису населення 1959 р. він опублікував велику статтю з аналізом змін у стані населення України за 1927-1958 роки. Торкаючись в ній демографічної катастрофи українського народу в 30-х рр., він поставив під знак запитання цілий ряд показників, необхідних для визначення втрат від Голодомору: природний приріст, втрати від політичних репресій, добровільну еміграцію і депортації, іммiграцію. Він сумнівався навіть у тому, наскільки можна було довіряти Всесоюзному перепису населення 1939 р. Разом з тим показники, які стосувалися чисельності населення, Кубійович розглядав як взаємопов'язаний комплекс цифр, тобто системно. Не маючи можливості визначити точну кількість прямих жертв Голодомору, він визначав їх у певному, й досить вузькому діапазоні – від 2 до 3 млн осіб. Цю експертну оцінку Кубійович супроводжував таким коментарем: «Більшість авторів подає втрати, спричинені голодом, багато вищі – на 4-7 млн Якщо б прийняти ці числа, треба б консеквентно припускати дуже сильний приплив людності з інших республік в Україну, зокрема до сіл, щоб вирівняти ці величезні втрати. На такий масовий приплив неукраїнського населення до сіл України не маємо ніяких даних» [20, с. 13]. Такий підхід В.Кубійовича до кількісних оцінок жертв голоду був врахований в першому англомовному виданні «Енциклопедії українознавства». У статтях «Зміни в населенні після 1930» і «Економічна ситуація та голод 1932-33» прямі втрати оцінювалися в 3 млн, а втрати з урахуванням хвороб та зниження народжуваності – в діапазоні від 5 до 7 млн осіб [21, с. 825].

Перелічені версії втрат від голоду належали тим, хто жив і працював на Заході. Проте існує й версія, опублікована в Радянському Союзі. У 1974 р. побачило світ історико-демографічне дослідження найбільш авторитетного радянського вченого в цій галузі Б.Урланіса. Після XX з'їзду КПРС демографічна наука почала відроджуватися. Однак вчений міг досліджувати проблеми динаміки народонаселення тільки за повоєнний час. Один з розділів своєї монографії «Проблемы динамики населения СССР» Урланіс присвятив аналізу достовірності демографічних прогнозів, починаючи з дореволюційного періоду. Вказавши на те, що зроблений у 1927 р. розрахунок Держплану СРСР прогнозував чисельність населення країни на квітень 1933 р. у кількості 169 млн осіб, Урланіс піддав його критиці за необґрунтованість і дав для порівняння петітом без будь-яких коментарів іншу оцінку чисельності населення на квітень 1933 р. – 158 млн осіб [22, с. 319]. Це був результат його власних

розрахунків, тогочасні статистичні джерела на початок 1933 р. (тобто до найвищої фази Голодомору) давали зовсім іншу цифру – 165,7 млн осіб. Квітень 1933 р. згадувався в книзі у зв'язку з контекстом, в якому йшлося про прогнозні оцінки народонаселення. Важливо було те, що називалася цифра після січня 1933 р., яка припадала на місяці Голодомору. Розрив між офіційними даними і цифрою Урланіса складав 7,7 млн Це була прихована інформація про демографічний дефіцит, обумовлений в основному наслідками голоду.

У статті Максудова «Дискусії на Заході про втрати радянського населення в епоху колективізації», що увійшла в його книгу «Потери населения СССР», було здійснено аналіз монографії Б.Урланіса «История одного поколения». Урланіс створив демографічну історію покоління свого року народження – 1906 р. У книзі були опубліковані показники народжуваності й смертності населення в СРСР за всі роки, крім 1931-1933 [23, 200]. Методом зворотного обрахунку Максудов реконструював демографічні показники «заборонених років» і виявив, що найбільш авторитетний радянський демограф, який мав доступ до закритих архівів, оцінював втрати від голоду в СРСР в 7,5 млн осіб [24, 226]. Цифра практично збігалася з тією, яку вчений навів у замаскованому вигляді в монографії 1974 року. Мабуть, уже тут слід вказати, що ця цифра збігається і з сучасними розрахунками втрат від голоду в СРСР, які здійснені професійними демографами на підставі аналізу демографічної статистики.

Максудов взявся за цей напрям досліджень під впливом праць Б.Урланіса. Спочатку його праці оприлюднювалися у самвидаві. Найбільш рання друкована праця «Втрати населення СРСР в 1931-1938 рр.» з'явилася в 1975 р. у книзі «XX век» під редакцією Роя Медведєва. Потім ця праця була передрукована англійською і французькою мовами, а в істотно переробленому і розширеному вигляді з'явилася в нью-йоркському російськомовному збірнику «СССР: внутренние противоречия» (1982, № 5. – С.104-190). Тут до маскувального прізвища «Максудов» О.Бабьонишев додав раніше відсутній ініціал «С». Нарешті, Максудов взяв участь у колективній англомовній монографії, яка вийшла в Едмонтоні (Канада) у 1986 р. під грифом Канадського інституту українознавчих студій. Монографію підготували Р.Сербин і Б.Кравченко за результатами наукової конференції, яка відбулася в Університеті Квебека (Монреаль) в 1983 р. Стаття Максудова була переробкою попередньої праці, але хід аналізу і його кількісні результати не змінилися. Цього разу до прізвища «Максудов» О.Бабьонишев додав ініціал «М» [25].

Урланіс мав у своєму розпорядженні радянську демографічну статистику, але не міг публікувати одержаних на основі її аналізу висновків. Максудов міг друкувати все, але його розрахунки будувалися на обмеженій статистичній базі. Застосовуючи власні підходи до аналізу доступного матеріалу, Максудов одержав результати, які заслуговували на довіру. Зокрема, він встановив, що з 147 млн осіб, врахованих Всесоюзним переписом населення 1926 р., до 1 липня 1931 р. померло 7 091 тис. Від цього моменту і до 1 січня 1939 р. природна смертність становила 12 млн осіб. В сумі зменшення населення за природними причинами склало 19,1 млн осіб. Проте фактично переписом 1939 р. було зафіксовано 122,6 млн осіб, які народилися до 1 січня 1927 р. Тобто зменшення населення склало 24,4 млн осіб. Це означало, що в 1927-1938 рр. неприродна смерть тих, хто народився до 1 січня 1927 р., досягла 5,7 млн осіб. Загальне зменшення населення поза рамками природної смертності дорівнювало, за розрахунками Максудова, 9,8 млн осіб [26, с. 145].

Оцінюючи сукупний вплив на кінцевий результат неточності наявного статистичного матеріалу, Максудов приходив до висновку, що повинна бути зроблена корекція в обидві сторони – на 3 млн. осіб. Щоправда, помилку перебільшення або применшення втрат він оцінював в 1-1,5 млн: від 8,3 до 11,3 млн осіб [27, с. 147].

Більше двох десятиліть Максудов робив розрахунки втрат населення від голоду як по СРСР в цілому, так і по Україні. Незмінним залишався підхід до методики розрахунку: спочатку називалася остаточна цифра, а потім оцінювалася її вірогідність залежно від якості джерел. В міру того, як джерела ставали більш якісними, розрив між максимальним і мінімальним значенням остаточної цифри скорочувався. У перших розрахунках Максудова діапазон вірогідних значень остаточної цифри був надзвичайно широким: допускалося можливе збільшення підсумкових втрат на 2 083 тис. і можливе зменшення їх на 1 500 тис. осіб. Отже, мінімальна оцінка дорівнювала 2 872 тис., а максимальна – 6 455. Звичайно, при такому розходженні значень втрати зручніше оцінювати в круглих цифрах: від 3 до

6,5 млн осіб. Навряд чи такий діапазон міг задовольнити критиків Максудова. Проте ті, хто визначав величину втрат однією цифрою, не були більш точними, скоріше навпаки. Подібний діапазон втрат обумовлювався реальним станом доступних для аналізу статистичних джерел.

Найбільш слабким місцем розрахунків Максудова, що стосувалися України, було, звичайно, сальдо міграції. Цю величину він брав буквально «зі стелі», тому що не мав утворюючих її елементів – інформації про добровільну міграцію, про депортації з України, про арешти і ув'язнення громадян органами державної безпеки (архіпелаг ГУЛАГ знаходився за межами республіки). Проте всі похибки міграційного сальдо вміщувалися в рамки визначеного Максудовим діапазону втрат.

Всі розрахунки істориків, демографів і статистиків до відкриття архівів доводиться визнати версіями – більш або менш достовірними. Аналіз довоєнних і повоєнних версій приводить до закономірного висновку: демографи мали відчутну перевагу перед істориками. Вони розробили модель нормального ходу демовідтворення, який мав би місце в СРСР (і в УРСР), якби не був підірваний колективізацією сільського господарства. Виконана на основі цієї моделі реконструкція дає змогу порівняти гіпотетичну картину демовідтворення з реальною, щоб здобути уявлення про масштаб людських втрат.

Завершуючи розгляд повоєнних версій, зупинимось на найбільш відомих серед широких кіл читачів розрахунках Роберта Конквеста. Адже його книга «Жнива скорботи» – найпопулярніше дослідження цієї теми на Заході і в Україні. Демографічним наслідкам голоду 1932-33 рр. Конквест присвятив окремий розділ – «Реєстр смерті». Наведу лише підсумкові цифри про демографічні втрати СРСР в 1930-1937 рр., тобто під час суцільної колективізації сільського господарства і в перші роки існування колгоспного ладу [28, с. 337]:

Показник	млн. осіб
Померлі селяни	11
Заарештовані і померлі в таборах пізніше	3,5
Разом	14,5
З цього числа:	
Померло через розкуркулення	6,5
Померло в казахстанській трагедії	1
Померло від голоду 1932–33 рр.:	
– в Україні	5
– на Північному Кавказі	1
– в інших місцях	1
Разом від голоду померло	7

Конквест наголошував на тому, що його підрахунки не є вичерпними, хоча й являють собою спробу створити з окремих деталей подобу цілісної картини подій. Аналізуючи цю спробу, Максудов зробив такий висновок: «Автор опинився в полоні великих цифр... На жаль, кількісні оцінки – слабкий бік цієї чудової праці» [29, с. 231].

Після відкриття доступу до радянської демографічної статистики і зроблених на її основі підрахунків (тим же Максудовим) можна оцінити вагу критичних зауважень на адресу Р.Конквеста. Виявляється, що Конквест не помилився в оцінці загальносоюзних прямих втрат від голоду, хоч помилився у співвідношенні втрат між Україною та іншими регіонами СРСР.

В архівному фонді ЦУНГО збереглися вичерпні матеріали про природний рух населення, включаючи первинні дані (щомісячні відомості по областях і районах). Щорічні дані по УРСР у міжпереписний період виглядали так (в тис. осіб) [30, с. 346]:

Рік	Кількість народжень	Кількість смертей	Природний рух
1927	1184,5	522,6	661,8
1928	1139,3	495,7	643,8
1929	1081,0	538,7	542,3
1930	1023,0	538,1	484,9
1931	975,3	514,7	460,6
1932	782,0	668,2	113,8
1933	470,7	1850,3	-1379,6
1934	571,6	483,4	88,2
1935	759,1	341,9	417,2
1936	859,0	361,3	533,7

Якою мірою наведені дані відбивали дійсність? Мабуть так, як будь-яка інша статистика реєстраційного характеру. У деяких місцевостях з різних причин спостерігалися недооблік народжень або смертей. Переоблік, зрозуміло, міг статися тільки в унікальних випадках, інакше його треба було б розцінювати як дію, свідомо націлену на спотворення статистики невідомо для чого. Тільки в 1933 р. робота державних органів у сільській місцевості була порушена. І все-таки в голодні роки відділи ЗАГСів працювали в основному стабільно. Про це свідчила щомісячна

інформація про динаміку народжень і смертей, яка оперативно надсилалася в Москву з сільської місцевості України [31, с. 347]:

	Народилося	Померло
1932 р.		
січень	73 994	31 691
лютий	62 663	35 404
березень	60 416	43 100
квітень	52 310	46 617
травень	51 419	50 401
червень	46 566	55 293
липень	55 327	52 818
серпень	51 456	47 939
вересень	47 121	43 265
жовтень	45 732	47 083
листопад	37 603	38 716
грудень	30 408	34 801
За рік	615 015	527 134
1933		
січень	36 725	43 901
лютий	27 712	60 632
березень	25 401	135 767
квітень	23 663	174 202
травень	25 882	253 155
червень	28 687	361 195
липень	30 809	278 789
серпень	38 075	103 319
вересень	34 764	65 649
жовтень	33 383	42 820
листопад	27 607	28 167
грудень	21 725	34 421
За рік	354 373	1 582 017

Акція суцільної конфіскації продовольства в сільській місцевості України здійснювалася впродовж січня 1933 року. Результатом її стало різке підвищення смертності уже в лютому, коли П.Постишев почав розгортати кампанію підгодівлі селян через колгоспи в рамках підготовки до весняної сівби. Цифри смертності в наступні місяці показують, що постишевська кампанія поширювалася не на всіх селян. Від березня до серпня реєструвалися далеко не всі смерті внаслідок дезорганізації роботи ЗАГСів. Реальна смертність (включаючи природну) за цей час в 2-3 рази перевищувала показані в таблиці цифри.

На початку березня 1990 р. кафедра українських студій Торонтського університету (проф. П.Магочі) і Канадський центр радянських та східноєвропейських студій (Р.Джонсон) організували міжнародну конференцію на тему «Україна під Сталіним». На цій конференції я запропонував керівникові Центру радянських і східноєвропейських студій при Мельбурнському університеті Стефену Віткрофту і професору Російського дослідницького центру в Гарвардському університеті Олександру Бабьонишеву (Максудову) підготувати спільну статтю про демографічну катастрофу в Україні і опублікувати її в українській науковій пресі. За 1990 р. ми зробили три варіанти статті для «Українського історичного журналу». На останньому етапі Віткрофт відмовився від співавторства, тому що не поділяв нашої спільної з Максудовим довіри до показників народжуваності і смертності поза рамками голоду 1932-1933 років.

Дані про народжуваність ми з Максудовим погодилися вважати надійними за всі роки, крім 1933 р. Максудов звернув увагу на те, що народжуваність повинна була досягти найнижчого рівня не в 1933, а в 1934 році. Адже тоді народжувалися діти, зачаті у попередньому голодному році. Голод, як відомо, призводить до зниження вірогідності зачаття. Малоймовірною була також можливість скорочення народжуваності в селах у 1933 р. вдвічі порівняно з попереднім роком, як це зафіксовано у відомостях ЗАГСів. Цілком очевидно, що зафіксоване скорочення відображало падіння в 1933 р. точності обліку на селі, зумовлене дезорганізацією життя в умовах голоду. Про недооблік народжень свідчать також дані про рівень смертності в молодшому віці. Остання була практично однаковою в місті і на селі, що вказувало на неповноту обліку в сільській місцевості. Взявши за основу дані таблиці про смертність у 1925-1926 рр., Максудов підрахував, що недооблік дитячої смертності становив у 1933 р. не менше 150 тис. осіб. Відповідно, не менший недооблік був і при обліку народжуваності. Отже, кількість народжень за 1933 р. мала бути скорегована до 621 тис.

Якщо припустити, що у наведеній вище таблиці динамічний ряд народжень і смертей більш-менш адекватно відбивав справжню кар-

тину за всі роки, крім 1933, то втрати населення від голоду могли бути визначені з досить високим ступенем надійності. Для розрахунку їх вимагалося вилучити природну смертність у 1933 р. Досить ймовірним є припущення, що вона близька до середньої арифметичної з показників смертності за 1927-1930 рр., тобто 524 тис. осіб. Далі, виходячи з відкорегованого показника народжуваності в 1933 р. (621 тис.), одержимо природний приріст за цей рік – 97 тис., а за десятиріччя між переписами – 4 043 тис. осіб. Враховуючи те, що кількість населення в Україні скоротилася у 1937 р. на 538 тис. осіб порівняно з 1926 р., одержимо демографічний дефіцит в 4 581 тис. осіб.

Якщо порівняти цю величину з розрахованою Максудовим без використання радянської демографічної статистики, то вражає її подібність. Однак вона оманлива. Максудов вийшов на свою цифру втрат від голоду після того, як запропонував позитивне для УРСР сальдо міграції в 600 тис. осіб. При негативному сальдо офіційної статистики (1 343 тис. осіб) втрати від голоду 1933 становитимуть 3 238 тис. осіб. Враховуючи можливі помилки демографічної статистики при обліку природного і особливо механічного руху населення, істинні втрати повинні визначатися не точною цифрою, а певним діапазоном можливих значень – від 3,0 до 3,5 млн осіб.

За даними про помісячну динаміку народжень і смертей у сільській місцевості можна вирахувати також втрати населення України від голоду в першій половині 1932 р., який став безпосереднім наслідком зимових хлібозаготівель 1931-1932 рр. Якщо вважати, що в 1932 р. нормальна смертність становила 524 тис. (як і для 1933 р.), то ці втрати становлять 144 тис. осіб.

Максудов не бажав використовувати складений працівниками ЦУНГО міграційний баланс, навіть з поправкою на сотні тисяч осіб в обидва боки від розрахованої цифри (діапазон від 3 до 3,5 млн – це і є поправка в сотні тисяч). Він більше не відстоював позитивне сальдо міграції в 600 тис. осіб, на якому ґрунтувалися його первинні розрахунки. Тепер він вважав, що протягом міжпереписного десятиліття склався приблизно нульовий баланс. Нульовий варіант означав, що прямі втрати населення УРСР від голодомору в 1933 р. залишилися на рівні, який розраховувався на основі аналізу природного руху населення. Якщо цю оцінку (4 581 тис.) представити як попередню, з округленням приблизно на 200 тис. в обидва боки, то одержимо діапазон значень від 4,4 до 4,8 млн осіб.

Отже, оцінки прямих втрат, які були опубліковані в нашій спільній з Максудовим статті «Втрати населення України від голоду 1933 р». (Український історичний журнал. – 1991. – № 2), розійшлися на величину негативного для України сальдо міграційного балансу.

Якому з двох діапазонів втрат можна довіряти: від 3 до 3,5 чи від 4 до 4,8 млн осіб?

Правдивість першого або другого діапазону втрат від голоду 1933 р. може бути перевірена порівнянням їх з результатом, отриманим принципово іншим методом розрахунку (такі результати існують). Однак, спочатку треба розглянути, наскільки наявний в нашому розпорядженні історичний матеріал узгоджується з трьома можливими гіпотезами різноспрямованих міграційних потоків:

– приплив населення в Україну протягом 1927-1936 рр. врівноважувався відпливом;

– кількість тих, хто виїхав з України добровільно або був депортований, істотно перевищує кількість тих, хто приїхав в республіку на постійне проживання;

– кількість тих, хто приїхав в Україну, істотно більша, ніж кількість тих, хто покинув республіку.

Третій варіант навіть не слід розглядати, хоча у післявоєнні десятиріччя Україна (з Кримом), Кубань і республіки Балтії завжди знаходилися на перших місцях за кількістю мігрантів. Перший варіант можливий, але конкретними даними він не підтверджується. За другим варіантом – не тільки авторитет центрального статистичного відомства СРСР, але й конкретні факти різноманітного характеру.

На жаль, не існує надійних даних про кількість селян, які в першій п'ятирічці знялися з місця і поїхали світ за очі від суцільної колективізації. Судячи з того, як зменшилася кількість селянських господарств до 1932 р. включно, селяни тікали сотнями тисяч, аби не бути розкуркуленими. Здійснювані радянською владою депортації були, мабуть, «скромнішими» за масштабами. Офіційно розкуркулення і вислання торкнулося у 1930-1931 рр. 260 тис. осіб [32, с. 171]. Кількість німців і поляків, висланих з прикордонної смуги в 1934-1936 рр. (це були перші депортації за національною ознакою), дорівнювала 70 тис. осіб [33, с. 243]. Кількість людей, заарештованих органами державної

безпеки (як правило, їх відправляли в ГУЛАГ або розстрілювали), дорівнювала за 1927-1936 рр. 750 тис. осіб [34, с. 119].

Зворотний потік в Україну важче піддається кількісному вимірюванню. Інтенсивно поповнюючись вихідцями з села, робітничий клас України за роки першої п'ятирічки подвоїв свою чисельність. Його зростання відбувалося також за рахунок новоприбулих з Російської Федерації. Міське населення збільшувалося в середньому на 300 тис. жителів щороку, й новоприбулі в цьому поповненні складали приблизно п'яту частину (60 тис.) [35, с. 43]. Отож за їх рахунок робітничий клас України зріс у 1927-1932 рр. приблизно на 300-350 тис. осіб. Найбільш значним каналом припливу робочої сили з-за кордонів України був організований державою набір працівників на шахти Донбасу і на металургійні заводи республіки.

Утворений в серпні 1933 р. Всесоюзний переселенський комітет при Раднаркомі СРСР розгорнув активну діяльність по заселенню українських сіл, які вимерли від голоду, так званими доприселенцями. Того ж року з Горьковської області в Одеську було переселено 2 120 господарств, з Іванівської в Донецьку – 3 527 господарств, з Центрально-Чорноземної області в Харківську – 4 800 господарств, із Західної в Дніпропетровську – 6 679 господарств. Усього в Україну було завезено 21 856 господарств колгоспників з усім майном (117 149 осіб) [36, с. 164]. Щоправда, інших акцій такого масштабу ми не знаємо.

Отже, відомі нині окремі факти і цифри про відплив з УРСР і приплив у республіку людей на початку 1930-х рр. недостатні, щоб скласти цілісну картину тогочасних міграційних процесів. Можна стверджувати, однак, що міграційні процеси у першій п'ятирічці були досить інтенсивними, причому істотно переважав відплив населення. В другій п'ятирічці усі ці процеси були примусово стабілізовані на досить низькому рівні. Запроваджена з 1933 р. паспортна система різко обмежила територіальну мобільність українських селян. Безпаспортний статус прив'язав їх до рідних осель. Ця сама причина обмежила й потік бажаючих приїхати в Україну.

Досліджуючи демографічну катастрофу, не слід забувати й про таку її складову, як ненароджені. Справді, голод зумовив різке зниження народжуваності. То хіба не слід ці непрямі втрати включати складовою частиною в сукупні втрати?

Середня народжуваність за 1927-1931 рр. дорівнювала 1 680,6 тис. осіб. Недобір народжень внаслідок голоду становив у 1932 р. 298,6 тис., у 1933 – 459,6 тис. і в 1934 – 509 тис. Отже, повні демографічні втрати, включаючи ненароджених, для 1932 р оцінюються в 443 тис., а для 1933 р. разом з демографічною луною у формі зниження народжуваності в 1934 р. – 4 207 тис. осіб. Загалом за 1932-33 рр. повні втрати становлять, якщо врахувати дані про механічний рух населення, які виявлені в архівному фонді ЦУНГО, 4 649 тис. осіб. Неточність відомостей про природній приріст і особливо про механічний рух населення змушує визнати повні (тобто з урахуванням зниження народжуваності) втрати в певному інтервалі – від 4,5 до 4,8 млн осіб. Якщо не враховувати механічний рух населення, на чому наполягав Максудов, повні демографічні втрати становитимуть до 6 млн осіб [37, с. 9].

Після конференції в Торонто я одержав від Максудова рукопис його неопублікованої статті «Оцінка втрат населення України в роки колективізації (на основі даних знайдених переписів 1937 і 1939 рр.)». Базуючись на цьому рукопису, я підготував нашу спільну статтю, яка (після перегляду Максудовим) була опублікована в «Українському історичному журналі».

Перед виходом з друку книги «Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів» я встиг замінити попередній варіант своєї статті «Трагічна статистика голоду» новим варіантом, який враховував систему підрахунків природного руху населення, виконану Максудовим. Книга вийшла з друку ще в 1990 р., а журнальна стаття у співавторстві з Максудовим з'явилася тільки в лютому 1991 р. В критичному огляді української радянської історіографії з проблем Голодомору Дж. Мейс помилково зазначив, що стаття «Трагічна статистика голоду» в книзі, підготовленій співробітниками Інституту історії партії при ЦК Компартії України, застаріла внаслідок відкриття доступу до матеріалів перепису 1937 року [38, с. 149]. Варто перечитати цю статтю, щоб це непорозуміння розвіялося.

У січні 1995 р в Центрі російських і східноєвропейських студій Торонтського університету відбувся семінар на тему «Населення Радянського Союзу 20-30-х рр. у світлі нових документальних свідчень». У його роботі взяли участь 23 фахівці з 16 університетських, академічних або галузевих науково-дослідних установ з дев'яти країн. Російська делегація була

найчисленнішою: Ю.Поляков (Інститут російської історії РАН), А.Вишневський (Інститут економічних прогнозів РАН), Є.Андреєв, В.Бірюков, А.Волков, Л.Дарський, Т.Харкова (Інститут статистики і економічних досліджень Держкомстату). Канаду представляли Р.Джонсон, С.Соломон, Н.Ховелл (Торонтський університет) і А.Романюк (університет Альберти). Делегація України складалася з автора цих рядків (Інститут історії України НАН України), А.Перковського (Інститут економіки НАН України) і С.Пирожкова (Інститут стратегічних досліджень). До американської делегації входили О.Бабьонишев (Гарвардський університет), Б.Андерсон (університет Енн Арбор), Б.Сільвер (Мічиганський університет). З Франції приїхали С.Адамець і А.Блюм (Національний інститут демографічних досліджень). У семінарі взяли також участь С.Віткрофт (Мельбурнський університет), Р.Девіс (Бірмінгемський університет), М.Ліві-Баччі (Флорентійський університет), М.Тольц (який тепер представляв Ізраїль). Доповіді Бабьонишева, якого всі знали під псевдо Максудов, і моя присвячувалися втратам України під час голоду і репресій.

Якщо до відкриття статистики Максудов оцінював демографічні втрати України за 1927-1938 рр. в 4 372 тис. осіб (з можливим інтервалом відхилення в 30%), то з урахуванням нових даних, за його розрахунками, Україна втратила між 1926 і 1937 рр. 4 286 тис. осіб (з можливим інтервалом відхилень в 10-15%) [39, 139]. Головним каменем спотикання був все той же механічний рух населення. Тепер Максудов вважав, що в період між переписами баланс міграції був для України позитивним і дорівнював 200 тис. осіб. Цю цифру він отримав, порівнюючи динаміку національного складу населення, зареєстровану переписами 1926 і 1937 років.

Андреєв, Дарський і Харкова під час обговорення доповіді цілком слушно вказали на обмежені можливості використання даних про зміни в національному складі населення для оцінки втрат у період між переписами 1926 і 1937 або 1939 років. Додаткова аргументація була наведена у доповіді Андреєва «Демографічна історія Російської Федерації». Андреєв вказував на багато випадків зміни національного самовизначення українців, а отже, і їх чисельності в Росії, не пов'язаної з фізичним зменшенням їх кількості. Я нагадав придушення державними органами національного самовизначення українців Північного Кавказу під час переписів 1937 і 1939 років. Тоді українцями могли заявити себе тільки ті, хто приїхав на Північний Кавказ після 1926 року. В своїй доповіді я обґрунтував оцінку втрат від голоду 1932-33 рр. в Україні, яка була оприлюднена у 1990 р. в статті «Трагічна статистика голоду», розміщеній у книзі «Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів». Обговорюючи доповідь, Вишневський заперечив один з елементів наших спільних з Максудовим розрахунків: фіксацію гіпотетичної народжуваності в голодні роки на рівні 1927-1931 років. Він запропонував визначити щорічний темп спаду народжуваності у 1927-1931 рр. індексом 0,935. Застосування цього індексу автоматично вело до скорочення демографічного недобору на 583 тис осіб. Я не погодився з такими рекомендаціями, аргументуючи це тим, що ситуація в УРСР у 1927-1931 рр. була складною, і це позначалося на державній реєстрації, але після 1934 р. облік поліпшився. Врешті решт, взятий «зі стелі» індекс міг призвести до більшого спотворення демографічних втрат, ніж можливі спотворення під час реєстрації актів громадянського стану [40, с. 140]. Інших зауважень щодо змісту моєї доповіді учасники семінару не висловили.

С.Пирожков виклав свою методику обрахунку втрат – шляхом співставлення реконструйованої гіпотетичної вікової структури населення УРСР в 1939 р., розрахованої за даними вікової структури, що її зафіксував перепис 1926 р., з реальною віковою структурою, виявленою переписом 1939 р. Розрахунки давали підставу твердити, що демографічні втрати між 1926 і 1939 рр. становили в УРСР близько 5,8 млн осіб [41, с. 63].

Цінність цього результату полягала в тому, що він був одержаний принципово іншим методом. Проте метод Пирожкова, як і метод, заснований на аналізі конкретних показників демографічної статистики, мав свої вади. У цьому легко пересвідчитись, вивчаючи доповідь С.Пирожкова на міжнародній конференції, скликаній 27 травня 1997 р. в Інституті історії України НАН України у зв'язку з 50-ю річницею голоду 1946-1947 рр. Пирожков почав свою доповідь з критики методу прямої реконструкції демографічних показників, які характеризували втрати населення через голод і репресії. «Такими методами оцінки, – говорив він, – користувався, наприклад, відомий американський історик Р.Конквест (1988), який визна-

чав число загиблих від голоду в 1932-1933 рр. в 5 млн осіб, а його український колега С.Кульчицький (1989) завдяки такому ж підходу оцінив втрати населення в 1933-1936 рр. в кількості 3,5 млн осіб. Однак, одержані таким чином результати не можна визнати повністю достовірними, оскільки якість поточного обліку природного руху населення в періоди демографічних катастроф знаходилася на низькому рівні» [42, 32].

З Пирожковим можна погодитися в тому, що розрахунок втрат залежить від обсягу і якості доступних для використання демографічних показників. Розрахунки Т.Соснового (1942), Р.Конквеста (1988) або мої у 1989 р. не базувалися на матеріалах поточного обліку народонаселення, а тому дуже різнилися один від одного. Коли з'явилася можливість користуватися всім масивом демографічної статистики, між дослідниками виникли суперечки в оцінці її якості. Зокрема, я цілком поклався на здійснену Максудовим реконструкцію природного руху, але не прийняв його заперечення офіційної статистики механічного руху населення. В результаті наші оцінки розійшлися.

Після наукового семінару в Торонто (1995 р.) С.Пирожков удосконалив свій метод і заново здійснив аналіз віково-статевої структури населення України за 1926-1939 рр. у такій послідовності операцій:

1. За висхідну приймалася віково-статева структура населення за переписом 1926 р., що була відкоригована з урахуванням даних про природний рух населення за станом на 1 січня 1927 р.

2. На основі вікової структури 1927 р. було проведене п'ятирічне переміщення на один крок, що дозволило одержати структуру населення на початок 1932 р.

3. Лінійною комбінацією вікових структур 1927 і 1932 рр. була одержана віково-статева структура населення 1929 р.

4. На основі вікової структури 1929 р були виконані два кроки п'ятирічного переміщення і одержана вікова структура на початок 1939 р.

5. Віртуальне населення моделі за статтю та віком на початок 1939 р. було співставлене з реальним населенням за переписом 1939 р.

Порівняння штучно сконструйованої структури населення на базі перепису 1926 р. з реальною структурою 1939 р. дало можливість визначити втрати демографічного потенціалу за 1929- 1938 рр. Розрахунок показав, що втрати становлять 4 758 тис. осіб [43, 40]. На думку Пирожкова, метод пересуву вікової структури народонаселення є досить надійним, і з такою думкою слід погодитися. Разом з тим розрахунки цього вченого, які були опубліковані в 1991 р., відрізняються від його останньої оцінки на істотну величину – мільйон осіб. Отже, метод пересуву вікової структури населення теж не є панацеєю.

Завершуючи аналіз демографічної статистики, потрібно ще раз зупинитися на судженнях англо-австралійського історика і демографа Стефена Віткрофта, який спеціалізується від часу своєї праці в Центрі радянських (тепер – російських) і східноєвропейських досліджень Бірмінгемського університету на радянській тематиці. У 90-х рр. він досліджував проблему «розриву Курмана». Як відомо, зростання народонаселення (народжуваність мінус смертність), зафіксоване ЦУНГО по роках в період між переписами 1926 і 1937 рр., на 8 млн осіб перевищувало те зростання, яке випливало із зіставлення переписів 1926 і 1937 рр. Цю різницю Віткрофт назвав «розривом Курмана» – за прізвищем заступника начальника відділу населення і обліку природного приросту в ЦУНГО, який першим зробив спробу пояснити, куди поділася значна частина населення Радянського Союзу в період між двома переписами [44, 71-77].

Лист Курмана до Краваля від 14 березня 1937 р. був опублікований у відомій статті Ю.Полякова, В.Жиромської та І.Кисельова «Півстоліття мовчання» (Социологические исследования. – 1990. – № 6). Від того часу демографи намагалися подолати цей розрив коригуванням даних смертності й народжуваності. Зрозуміло, що їх найбільше цікавило коригування рівня смертності в 1933 р., оскільки показники ЦУНГО були явно невірні. Результати своїх досліджень Віткрофт опублікував під назвою «Про демографічні свідчення трагедії радянського села в 1931-1933 рр». у третьому томі п'ятитомника збірника документів і матеріалів «Трагедия советской деревни» (М., 2001. – С.866-887). Не переповідаючи тут методики розрахунків Віткрофта (яка схожа на максудівську), процитую його кінцевий висновок: «По одній лише Україні можна було б говорити про 3-3,5 млн додаткових смертей, а по СРСР в цілому, мабуть, про 6-7 млн» [45, с. 885].

Підіб'ємо підсумки в аналізі демографічної статистики. Розрахунки С.Кульчицького (в тому, що стосується динаміки природного руху населення, вони насправді є розрахунками О.Бабьонишева-Максудова) практично співпадають з цими розрахунками С.Віткрофта. Максудов

кілька раз змінював свій підхід до наявних в демографічній статистиці даних про механічний рух населення. Внаслідок цього змінювалися його кількісні оцінки жертв українського Голодомору. Співпадаючі оцінки С.Кульчицького (1990) і С.Віткрофта (2001) можуть бути перевірені розрахунками С.Пирожкова, здійсненими за принципово іншою методикою. Розрахунки Пирожкова проводилися двічі і дали різний результат: 5,8 млн осіб в 1991 р. і 4,8 млн осіб в 1998 році. Очевидно, ми повинні взяти для співставлення більш пізній результат.

Оцінка Пирожкова стосується втрат від голоду і репресій за період 1929-1938 рр. Її треба співставити з оцінкою сукупних, а не тільки прямих втрат від голоду. Сукупні втрати враховують зниження народжуваності під впливом голоду, а також здійснені владою депортації за соціальною або національною ознаками (втрати такого роду враховані в даних про механічний рух населення). У С.Кульчицького в публікації 1990 р. сукупні втрати вимірювалися діапазоном 4,5-4,8 млн осіб. У публікації 1998 р. одержаний С.Пирожковим іншим методом результат дорівнює 4,8 млн осіб. До цього треба додати, що в 2006 р. у відповідь на запитання редакції газети «Экономические известия» директор Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України акад. С.Пирожков заявив: «прямі і опосередковані втрати від Голодомору в кордонах УРСР становили 4,6 млн осіб» [46].

Отже, демографічна статистика дає можливість визначити з більшою або меншою точністю кількісні показники демографічної катастрофи, яка спіткала український народ на початку 30-х рр. Хоч таких оцінок немало і вони суперечать одна одній (оскільки дослідники порізному підходять до оцінки джерел), можна знайти величини, які співпадають, хоч одержані різними методами. Чому ж об'єктивні дані демографічної статистики не користуються належною увагою з боку політиків, журналістів і широкої громадськості?

У 2008 р. були оприлюднені розрахунки Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України по демографічних втратах від Голодомору. Згідно з ними смертність, що перевищувала нормальну, складала в Україні 3570 тис. осіб, а викликане голодом зниження народжуваності – 1050 тис. осіб. Отже, загальні людські втрати в кордонах України дорівнювали 4,6 млн осіб [47, с. 77]. Повторний розрахунок інституту в 2009 р. дав приблизно такий же результат: прямі втрати – 3,9 млн осіб, дефіцит народжень – 1,1 млн, сукупні втрати – 5 млн осіб. Спеціалізований академічний інститут явно не бажав підтверджувати своїм авторитетом заяви Президента України про 10 млн. жертв Голодомору. Судові інстанції виявилися більш пластичними. У січні 2010 р. Апеляційний суд Києва, який прийняв на розгляд кримінальну справу за фактом вчинення геноциду в Україні у 1932-1933 рр., заявив, що демографічні втрати, з урахуванням кумулятивних, становлять 10 630 тис. осіб [48]. Іншими словами, до числа втрат були включені не тільки ненароджені в 1932-1933 рр. внаслідок голодування, але й діти та онуки ненароджених.

Органи ЗАГС подавали відомості про громадянський стан як в розділі міста і села, так і по національностях. Досить показовими є відомості про сукупну смертність (як природну, так і спричинену голодом) в національному розрізі. Треба тільки пам'ятати, що подані у представленій тут таблиці абсолютні дані (в тис. осіб) про смертність в 1933 р. відбивають не всю смертність у сільській місцевості України [49, с. 13]:

Національність	Місто	Село	Всього
українці	111,8	1 440,4	1 552,2
росіяни	33,2	51,8	85,0
євреї	20,1	6,9	27,0
поляки	2,8	17,9	20,7
молдавани	0,1	16,0	16,1
німці	1,7	11,5	13,2
болгари	0,2	7,5	7,7
греки	0,7	1,8	2,5
інші	60,4	124,2	184,6
всього	**230,9**	**1 678,1**	**1 909,0**

У формах звітності за національною ознакою була зареєстрована більша кількість смертей, ніж у формах звітності про природній рух (1850,3 тис. осіб), що можна вважати випадковістю. Частка українців серед померлих приблизно відповідає їх питомій вазі у загальному населенні республіки. Молдавське, польське, німецьке і болгарське населення майже повністю проживало в селах. Тому воно постраждало від голоду в тих же пропорціях, як українці. Євреї оселялися найбільше в містах, і тому смертність серед них мало

відрізнялася від природної. Переважна більшість росіян теж проживала в містах. Серед порівняно нечисленного населення в російських селах зареєстрована основна частка померлих.

Смертність сільського населення УРСР за статистикою ЗАГСів (яка фіксувала тільки половину або навіть третину реальних величин) у 1933 р. утричі перевищувала відповідний показник 1932 р. Статистичні матеріали, передані в моє розпорядження В.Кондрашиним з дозволом їх друкувати, фіксують подібну динаміку і в Нижньо-Волзькому краї (Саратовська і Сталінградська області, Республіка німців Поволжя). Чисельність сільського населення УРСР і НВК неспівставна, але динаміка смертей в тис. вказує на те, що на Волзі теж лютував голодомор (в тис. осіб.):

Місяці	Нижньо-Волзький край			Українська СРР		
	1932 р.	1933 р.	%	1932 р.	1933 р.	%
Січень	3,4	5,4	158	31,7	43,9	138
Лютий	3,4	6,9	202	35,4	60,6	171
Березень	3,6	12,8	352	43,1	135,8	315
Квітень	3,5	19,0	544	46,6	174,2	373
Травень	3,5	30,2	861	50,4	253,2	502
Червень	4,1	31,6	777	55,3	361,2	653
Липень	5,3	28,8	544	52,8	278,8	528
Серпень	4,8	15,6	326	47,9	103,3	215
Вересень	4,8	9,0	190	43,3	65,6	152
Жовтень	4,2	6,8	163	47,1	42,8	91
Листопад	3,7	4,7	129	38,7	28,2	73
Грудень	3,8	4,9	129	34,8	34,4	99
За рік	**47,9**	**175,6**	**366**	**527,1**	**1582,0**	**300**

Передані мені В.Кондрашиним матеріали про національний розріз статистики смертності в сільській місцевості Поволжя (Нижньо-Волзький і Середньо-Волзький краї) виглядають так (в тис.):

Національність	1932 р.	1933 р.	%
Росіяни	116,5	241,6	207
Німці	16,8	38,7	231
Мордва	21,6	33,2	154
Українці	8,5	17,1	200
Татари	5,2	10,1	192
Чуваші	4,4	8,0	184

Наведені дані показують, що 1933-й рік виявився особливо тяжким для німців та українців, які зосереджувалися майже винятково у Нижньому Поволжі. Більш ніж двократний приріст смертності спостерігався і у росіян, які становили переважну більшість населення в обох краях.

Ще один розрахунок В.Кондрашина дає можливість співставити втрати сільського населення в обох поволзьких краях в абсолютних (в тис.) і відносних цифрах:

Показники	Нижня Волга	Середня Волга
Чисельність на 01.01.1933 р.	4118,5	6686,8
Чисельність на 01.01.1935 р.	3076,9	5477,7
Зменшення за 2 роки в тис.	1041,6	1209,1
Зменшення за 2 роки у відсотках	25,3	18,1
Причини зменшення населення:		
1. Зареєстрована органами ЗАГС смертність	252,9	378,7
2. Зареєстроване органами ЗАГС падіння народжуваності	38,0	70,5
3. Зареєстрована міграція в міста краю	59,5	65,3
Зареєстроване зменшення за офіційними даними		
в тис. осіб	350,4	514,5
у відсотках	33,6	42,5
Не підтверджене статистикою зменшення населення в 1933 р. і 1934 рр. в тис. осіб	691,2	694,6

Сільське населення Нижньо-Волзького краю за два роки зменшилося на чверть. Сумарний показник по обох краях дорівнює, за цими розрахунками 21%, тоді як в УРСР він становив 22%. Тікати з Поволжя в умовах блокади було простіше, ніж з України, і цілком можливо, що відносна кількість загиблих була меншою. Але глибину «продовольчих утруднень» у цьому регіоні російські історики явно недооцінювали.

На завершення слід назвати попередні результати розрахунків, здійснених групою вчених Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України у складі Омеляна Рудницького, Наталії Левчук, Алли Савчук і Павла Шевчука під керівництвом професора Університету Північної Кароліни (Chapel Hill, USA) Олега Воловини. Ці розрахунки вже доповідалися на кількох міжнародних конференціях у 2013 р., але ще

не публікувалися. З люб'язного дозволу О.Воловини називаю кілька підсумкових цифр надсмертності, тобто смертності, викликаної неприродними причинами – окремо по місту і селу у 1933 і межуючих з ним роках (в тис.):

	1932	1933	1934
По Україні	250,0	3 529,2	163,3
У тому числі: місто	43,0	193,9	50,6
село	207,0	3 335,3	112,7

Можливо, ці дані будуть опубліковані в уточненому вигляді. Однак ця версія розрахунків є результатом кількарічної праці, в ході якої була проаналізована величезна кількість різнопланових і розпорошених демографічних даних. Цінність підрахунку полягає в тому, що враховано смертність від голоду не тільки в рік Голодомору, але й в сусідні роки. Цінною є також спроба команди О.Воловини визначити втрати від голоду серед міського населення. Звичайно ж, оцінка приблизна,бо ми знаємо, що багато селян даремно сподівалися врятуватися в містах. Спроби вирватися із заблокованих сел, якщо й були успішними, призводили тільки до спотворення статистики смертності міського населення. В місті голодуючих селян ніхто не чекав.

За всіма кількісними параметрами трагедія 1933 р. може бути названа найтяжчою в історії українського народу.

Джерела та література

1. Kusnierz Robert. Ukraina w latach kolektywizacji i Wielkiego Glodu (1929-1933). – Torun, 2005. – S.192.

2. Население России в XX веке. Исторические очерки. – Том 1. 1990-1939. – М., 2000. – С.270.

3. Черчилль У. Вторая мировая война. – М., 1991. – Т. 3-4. – Кн. 2. – С.526.

4. Сталін Й. Твори. – Т. 13. – С. 332.

5. Комуніст (Київ). – 1935, 4 грудня.

6. Максудов. Потери населения СССР. – Бенсон (Вермонт), 1989. – С.272.

7. Рудницький О.П. Демографічні наслідки голоду 1932-1933 рр. в Українській РСР// Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. – Вип. 24. – К., 1990. – С.25.

8. Максудов. Потери населения СССР. – С.267-268.

9. Поляков Ю.А., Жиромская В.Б., Киселев И.Н. Полвека молчания (Всесоюзная перепись населения 1937 г.) // Социологические исследования. – 1990. – № 6. – С.8.

10. Цаплин В.В. Статистика жертв сталинизма в 30-е годы // Вопросы истории. – 1989. – № 4. – С.176.

11. Поляков Ю.А., Жиромская В.Б., Киселев И.Н. Полвека молчания (Всесоюзная перепись населения 1937 г.) // Социологические исследования. – 1990. – № 6. – С.17.

12. Всесоюзная перепись населения 1937 г. Краткие итоги. – М., 1991. – С.97.

13. Социологические исследования. – 1990. – № 6. – С.40.

14. Голод в Україні 1932-1933 рр. Бібліографічний покажчик. Одеса-Львів, 2001. – С.118, 119.

15. Кульчицький С.В. Демографічна катастрофа // Голод 1932-1933 років в Україні: причини та наслідки. –К., 2003. – С.486.

16. Соловей Дмитро. Сказати правду. Три праці про голодомор 1932-1933 років. – К., Полтава, 2005. – С.19, 152.

17. Там само. – С.152-153.

18. Вступне слово голови Оргкомітету з підготовки та проведення заходів у зв'язку з 60-ми роковинами голодомору в Україні віце-прем'єр-міністра академіка Миколи Жулинського// Голодомор 1932-1933 рр. в Україні: причини і наслідки. Міжнародна наукова конференція. Київ, 9-10 вересня 1993 р. Матеріали. – К., 1995. – С.7.

19. Енциклопедія українознавства. Словникова частина. Репринтне перевидання. – К., 1990. – С.406.

20. Кубійович Володимир. Зміни в стані населення совєтської України в рр. 1927-1958// Інститут для вивчення СРСР. Український збірник. Книга 16. – Мюнхен, 1959. – С.13.

21. Ukraine. A Concise Encyclopaedia. – Vol. 1. – Toronto, 1963. – P.200-201, 825.

22. Урланис Б.Ц. Проблемы динамики населения СРСР. – М., 1974. – С.319.

23. Урланис Б.Ц. История одного поколения. – М., 1968. – С.200.

24. Максудов. Потери населения СССР. – Бенсон (Вермонт), 1989. – С.226-227.

25. Maksudov M. Ukraine's Demographic Losses 1927-1938/ Famine in Ukraine 1932-1933. Edited by Roman Serbyn and Bohdan Krawchenko. – Edmonton, 1986. – P.27-43.

26. Максудов. Потери населения СССР. – С.145.

27. Там само. – С.147.

28. Конквест Роберт. Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор. – К., 1993. – С.337.

29. Див.: Максудов. Потери населения СССР. – С. 231.

30. Кульчицький С.В. Ціна «великого перелому». – К., 1991. – С.346.

31. Там само. – С.347.

32. Трагедия советской деревни. – Т. 2. – М., 2000. – С.745, 747; Очерки развития социальной структуры УССР. 1917-1937. – К., 1987. – С.171.

33. Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921-1939 рр.). – К., 1999. – С.243.

34. Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження. – Донецьк, 2003. – С.119.

35. Шпилюк В.А. Межреспубликанская миграция и сближение наций в СССР. – Львов, 1975. – С.43.

36. Минуле України: відновлені сторінки. – К., 1991 – С.164.

37. Кульчицький С.В., Максудов Сергій. Втрати населення України від голоду 1933 р. // Український історичний журнал. – 1991. – № 2. – С.9.

38. Mace James E. How Ukraine Was Permitted to Remember// The Ukrainian Quarterly. – Vol. XLIX, № 2, Summer. – 1993. – P.149.

39. Кульчицький С.В. Ще раз до питання про демографічні наслідки голоду1932-1933 рр. в Україні// Український історичний журнал. – 1995, № 5. – С.137, 139.

40. Там само. – С.140.

41. Пирожков С.И. Трудовой потенциал в демографическом измерении. – К., 1992. – С.63.

42. Пирожков Сергій. Смертність населення України та демографічні втрати в екстремальній ситуації// Голод 1946-1947 років в Україні: причини і наслідки. Міжнародна наукова конференція. Київ, 27 травня 1997 р. Матеріали. – К., Нью-Йорк, 1998. – С.32.

43. Пирожков Сергій. Смертність населення України та демографічні втрати в екстремальній ситуації// Голод 1946-1947 років в Україні: причини і наслідки. Міжнародна наукова конференція. Київ, 27 травня 1997 р. Матеріали. – С.40.

44. Wheatcroft S., Davies R. Population // The Economic Transformation of the Soviet Union, 1913-1945/ Eds R. Davies, S. Wheatcroft, M. Harrison. – Cambridge, 1994. – P.71-77.

45. Трагедия советской деревни. – Т. 3. – М., 2001. – С.885.

46. Экономические известия (Київ), 2006, 24 листопада.

47. Демографічна катастрофа в Україні внаслідок голодомору 1932-1933 років: складові, масштаби, наслідки. –К., Інститут демографії та соціальних досліджень, 2008. – С.77.

48. Юхновський Ігор, Тиліщак Володимир. Ще раз про Голодомор 1932-1933 рр. в Україні// День, 2010. – 4-5 червня.

49. Кульчицький С.В. Трагічна статистика голоду// Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С.78.

Станислав Кульчицкий

Украинский Голодомор: оценка потерь

В статье анализируются подходы к расчету демографических потерь от Голодомора 1932-1933 гг., которые использовались до открытия доступа к архивным фондам, а также варианты расчетов, проведенных с учетом демографической статистики. Несмотря на различные методики расчетов, ученые приходят к выводу, что можно получить вероятный результат с точностью до нескольких сотен тысяч.

Ключевые слова: *голодомор, коллективизация, демография.*

Stanislav Kulchytskyi

Ukrainian Holodomor: Assessment of Losses

The article analyses the approaches to the calculations of demographic losses from Holodomor in 1932-1933-ies which had been used before the access to the archive funds became available. The variants of calculations with demographic statistics being taken into considerations are also under the analysis. Despite different methods of calculations, the researchers come to the conclusion that the reliable result can be obtained to within few hundreds of thousands.

Key words*: Holodomor, collectivization, demography.*

УДК 94(477.44) “1932-1933”

Василь Марочко (м. Київ)

Листування Й.Сталіна і Л.Кагановича у червні-серпні 1932 р.: технологія голодомору

У статті висвітлюється листування між Й.Сталіним та Л.Кагановичем у червні-серпні1932 р., розкриває механізм творення голодомору.

Ключові слова: *голод, голодомор, Україна, колективізація.*

Службове листування перших осіб радянської держави, а також інших посадовців партійної радянської номенклатури, відбувалося таємно, особливо перед засіданням політбюро ЦК ВКП(б), на якому вирішувалися поточні справи політичного та соціально-економічного розвитку країни. Партійне листування, а тим паче такого рівня, не підлягало політичній цензурі, але відбувалося за спеціальним шифром. В архівному фонді Й.Сталіна у Москві збереглися листи цього кремлівського повелителя до радянських чиновників, секретарів обкомів та крайкомів більшовицької партії, однак особливу науково-пізнавальну цінність становлять його листи до Л.Кагановича та інших членів політбюро. Вони опубліковані російськими істориками у 2001 р. [1, с. 797], використовувалися українськими дослідниками сталінізму та голодомору [2, с. 294]. Про листування «вірного учня» з наставником згадується у збірнику архівних документів про голод в СРСР, упорядкованому російським істориком В.В.Кондрашиним [3, с. 907].

Кожен з листів є археографічним та історичним документом, позаяк має конкретне авторство, відтак і виклад особистої позиції щодо подій і явищ 1932 р., тобто початку формування території голодомору. Відомо, що Й.Сталін, В.Молотов, Л.Каганович фігурують у Кримінальній справі №475 за фактом вчинення геноциду в Україні за ознаками злочину, передбаченого ч.1 ст.442 Кримінального кодексу України, порушеній Головним слідчим управлінням СБУ 25 грудня 2009 року. 10 січня 2011 р. Апеляційний суд м.Києва визнав їх винними у причетності до злочину геноциду [4, с. 200-201]. Однак, крім суду кримінального, існує суд історії, тобто суд часу, який розставляє акценти, виголошує оцінки та висновки, засвідчує роль і місце особи в історії, її дії та діяння.

1 червня 1932 р. політбюро ухвалило рішення про надання відпустки Й.Сталіну, який, мабуть, підірвав власне здоров’я, обґрунтовуючи політично-економічну необхідність здійснення примусової колективізації, конфіскаційної політики розкуркулення, тому що особисто давав накази про знищення «куркулів», а також торував шлях до владного Олімпу. Він виїхав на відпочинок та лікування у Сочі, але послідовно і невідкладно листувався із Л.Кагановичем та членами політбюро. Листи стосувалися внутрішньої і зовнішньої політики, тактики і стратегії ухвалення державних рішень, а також форм і методів здійснення хлібозаготівлі, застосування карально-репресивної системи позбавлення селян продовольства. Із 190 листів, відправлених таємним шифром, 100 належали Л.Кагановичу, надісланих ним особисто або колективно. Решта була написана Й.Сталіним, які мали безпосереднє відношення до України і творення голодомору.

15 червня 1932 р. Й.Сталін висловив обурення з приводу листів В.Я.Чубаря та Г.І.Петровського про катастрофічну ситуацію в українських селах, знекровлених масовим голодом, який тривав майже вісім місяців. Обоє партійно-радянських номенклатурників, не порадившись з партійним лідером С.В.Косіором, звернулися до Москви за допомогою та зменшенням плану хлібозаготівель. Відповідь «курортника» Й.Сталіна була категоричною: «На мою думку Україні дано більше ніж треба. Дати ще хліба нізащо і нізвідки» [5, 169]. Він мав на увазі насіннєву позику, а не продовольче зерно, тому голодування колгоспників і селян лише набирало обертів. Працюючим на полях колгоспникам видавали просо і тюльку для так званого громадського харчування, тобто для приготування голодоморного їдла – кандьору, затірушки, баланди, шліхтерки тощо. Однак зухвала позиція була висловлена. Від «українців» вимагали негайного виконання хлібозаготівельного плану, а 23 червня політбюро ЦК ВКП(б) реалізувало сталінську директиву:

«Додаткового завезення хліба на Україну не здійснювати» [5, с. 170]. У листі від 18 червня Й.Сталін визнав правильною тактику зменшення плану хлібозаготівлі винятково «для стимулювання посівної роботи», але засудив «принцип зрівнялівки», тобто «розверстання» плану на місцях без урахування становища у кожному районі, колгоспі, тому «на Україні, не дивлячись на непоганий врожай, низка врожайних районів опинилася у стані розорення та голоду» [5, с. 179]. Отже, вождь визнав факт голоду в Україні, але зневажливо поставився до голодних селян, зазначивши, що «…кілька десятків тисяч українських колгоспників все ще пересуваються по всій європейській частині СРСР і розкладають нам колгоспи своїми скаргами та ниттям» [5, с. 179]. Сталінська «турбота» виявилася смертоносною, тому що його метод «обліку особливостей кожного району» означав додаткову надбавку до плану хлібозаготівлі на 4-5%, але вимагав виконати його «за будь-яку ціну». Наказ про «безумовне виконання плану хлібозаготівлі» коштував надто дорого – розширенням території голодомору і багатомільйонних жертв.

Він скаржився Л.Кагановичу на власне здоров’я, хоча «ревматичні явища» вилікував, але «до поправки ще далеко», відчував кволість. У червні 1932 р. територія голодомору накрила 127 районів України, у яких звичним явищем стали вживання різних сурогатів, дохлої худоби, а подекуди і випадки людоїдства та масової смертності селян. 22 червня пропонував скликати нараду секретарів обкомів та крайкомів партії для організації хлібозаготівлі, а також опублікувати передову статтю у «Правді» про «повну перемогу колгоспів і радгоспів у сільському господарстві, позаяк питома вага одноосібного сектора не становить у цьому році і 20 відсотків, тоді як питома вага колгоспів і радгоспів перевищує 80 відсотків всієї посівної площі» [5, с. 187]. Дуже прагматична агротехнічна спостережливість вождя, однак обмежена гектарами соціалістичних ланів, а не мізерними врожаями, катастрофічним спадом зерновиробництва в Україні, масовим голодуванням колгоспників-сівачів.

Наприкінці червня 1932 р. Й.Сталін навіть і не прагнув підвищувати заготівельні ціни на зерно, щоб покращити економічне становище колгоспів, не допускав кооперацію до заготівель хліба за вільними цінами, а схилявся до ідеї про низькі ціни у вигляді державної повинності господарств. 29 червня він радив не включати насіннєву позику до плану заготівель, а пропонував «стягати понад план та обов’язково повністю». Російська та західна історіографія намагається довести факт сталінської «турботи», використовуючи насіннєву позику в якості продовольчої допомоги голодуючим, але вона була цільовою – винятково для забезпечення сівби і обов’язкового повернення восени. 1 липня вождь вказав учасникам запланованої наради секретарів партії з питань організації хлібозаготівлі на необхідність «виконання плану на 100 відсотків», а «головний удар треба спрямувати проти українських демобілізаторів» [5, с. 205]. Він мав на увазі пасивну позицію В.Я.Чубаря та Г.І.Петровського, переважної частини секретарів ЦК КП(б)У.

2 липня 1932 р. Й.Сталін особисто наставляв Л.Кагановича та В.Молотова «звернути особливу увагу на Україну», керівництво якої, на глибоке переконання патрона, «…злочинно-легковажним ставленням до справи – геть загублять Україну» [5, с. 210]. Категоричність оцінок і наміру замінити урядову трійку в УСРР, яку продемонстрував Й.Сталін у листі, була зумовлена зверненням В.Чубаря та Г.Петровського про допомогу, про перегляд плану заготівель хліба. На політбюро КП(б)У 6 липня усі члени та особисто М.Скрипник висловилися за зниження плану для України, однак на партконференції, яка відбулася у Харкові того ж самого дня, С.Косіор «захищав позицію виконання плану». Сталінські емісари Л.Каганович та В.Молотов «переконали» його у необхідності продовження репресивних методів викачки хліба. 15 липня 1932 р. Й.Сталін наполягав на переміщенні С.Косіора, навіть пропонував на його місце Л.Кагановича, але визнав «недоцільним», бо «ослабимо секретаріат ЦК».

20 липня 1932 р. Й.Сталін, перебуваючи у Сочі, висунув ініціативу про створення законодавчої бази для охорони залізничних вантажів, які стали об’єктом крадіжок, а також запропонував надати колгоспному майну юридичного статусу державного. Він радив застосовувати смертну кару за крадіжку майна, не застосовувати до крадіїв амністії, тому що без «…драконівських соціалістичних заходів неможливо встановити нову громадську дисципліну, а без дисципліни – неможливо відстояти і зміцнити наш новий лад» [5, с. 235]. У висловлюваннях

партійного лідера лунали елементи класової людиноненависницької позиції Й.Сталіна. Він називав «куркульські елементи і спекулянтів-перекупників», які оживилися після дозволу колгоспної торгівлі, «покидьками», рекомендував частинам ОГПУ «виявляти, конфісковувати і направляти до концтаборів» колгоспників, селян «індивідуально». 24 липня сочинський курортник наполягав на швидкому ухваленні закону про охорону кооперативно- колгоспної власності, проголосивши так звану громадську власність – «священною і недоторканою». В історіографії та меморіально-інституційній практиці сталінський закон здобув назві «Закону про п'ять колосків», згідно з яким розпочалися масові репресії проти керівників районів, райвиконкомів, колгоспів, сільрад, колгоспників, селян–одноосібників. Документальні видання засвідчили масовий терор проти голодуючих українських селян, які наважилися зрізати кілька колосків на колгоспному та власному полі без дозволу влади [6, с. 282]. Інколи на лаву підсудних «лягали» виснажені голодом селяни, тому що не мали сили сидячи вислухати вирок. Їх засуджували до різних термінів ув'язнення, але траплялися і випадки застосування вищої «міри соціального захисту» – розстрілу.

Сталінська «турбота» про українців простежується у листі від 24 липня 1932 р. Визнаючи правильною політичну установку на «безумовне виконання плану хлібозаготівлі», Й.Сталін вважав за доцільне «зробити виняток для особливо постраждалих районів України», але не лише «…з точки зору справедливості, але і у випадку особливого становища України, спільного кордону із Польщею» [7, с. 241]. Він запропонував зменшити половину плану для колгоспів і третину для одноосібників в особливо постраждалих районах, однак не раніше кінця серпня. Зверхність і цинічність кремлівського царька була очевидною. 25 липня Й.Сталін писав Л.Кагановичу про те, що у червні – липні 1932 р. було недоцільно оголошувати про зменшення плану хлібозаготівлі, позаяк це означало б «деморалізувати остаточно (і без того деморалізованих) українців, дезорганізувати обласних секретарів і – зірвати хлібозаготівлі». Але у червні 1932 р. щонайменше 8,5 млн. селян потерпали від голоду, а в 11 районах Молдавії понад мільйон осіб. Легковажне ставлення до їхньої трагічної долі вражає небувалим цинізмом.

Більшовицький лідер, для якого класові цінності були вищими від морально-етичних, вважав аморальним надання допомоги голодуючим, тому і лаяв українське партійне керівництво, яке висловлювало сумнів щодо виконання плану хлібозаготівлі. 11 серпня 1932 р. Й.Сталін особисто надіслав листа Л.Кагановичу. «Найголовніше тепер Україна, – підкреслював він. – Справи на Україні вкрай погані. Погано по партійній лінії. Кажуть, що у двох областях України (здається, у Київській і Дніпропетровській) біля 50-ти райкомів висловились проти плану хлібозаготівлі, визнали його нереальним. В інших райкомах справа є, як зазначають, не краща. Куди це годиться? Це не партія, а парламент, карикатура на парламент. Замість того, щоб керувати районами, Косіор весь час викручувався між директивами ЦК ВКП і вимогами райкомів і ось – довикручувався до ручки» [7, с. 273]. За таких умов про зниження плану не могло бути мови. Й.Сталін з усією серйозністю говорив про негайне виправлення ситуації із хлібозаготівлями в Україні, інакше «Україну можемо втратити». Він звертав увагу на те, що «Пілсудський не дрімає, і його агентура на Україні у багато разів сильніша, ніж думає Реденс і Косіор». Дивну статистику назвав Й.Сталін, аналізуючи кадровий корпус КП(б)У – 500 тисяч «гнилих елементів, свідомих і несвідомих петлюрівців» [7, с. 274]. Шляхом номенклатурних переміщень «української верхівки» він намагався перетворити «Україну за короткий відтинок часу на справжню фортецю СРСР», але не думав про знедолених ним українських селян.

16 серпня 1932 р. Й.Сталін доручив Л.Кагановичу викликати С.Косіора та оголосити йому про зменшення плану, тому що «…настав час, коли треба оголосити українцям про скорочення плану хлібозаготівлі» [7, с. 282].

Це мало відбутися таємно, без постанов і декретів, які б підлягали афішуванню. Передбачалося зменшення плану на 40 млн пудів, але справа затягнулася, яка переросла у пільги для буряківничих районів, особливо на час збирання та вивезення буряків, тобто селяни постраждалих від голоду районів не відчули реальної сталінської «турботи». Для колгоспів, які вирощували буряки, зменшили план заготівлі хліба на 20- 25 млн пудів.

Отже, листування між Й.Сталіним та Л.Кагановичем свідчить про концентрацію влади в

руках кількох осіб, які особисто встановлювали хлібозаготівельні завдання, визначали методи, обсяги і темпи їх виконання, ігноруючи факт голодомору, дбаючи лише про політично-економічну ситуацію, а не про збереження життя конаючих від голоду українських селян. Привертає увагу виокремлення національного чинника у листуванні, тобто використання термінів «українці», «Україна», «українська верхівка», а не ідеологічних тлумачень «соціалістична» чи «радянська» Україна. Особиста причетність Й.Сталіна до формування закону 7 серпня 1932 р. про охорону так званої громадської власності має безпосереднє відношення до створення карально-репресивної системи позбавлення засобів існування голодних селян, про підміну морально-етичних норм класовими, про державну політику масового винищення людей. Листи переконливо доводять незаперечний факт свідомої участі Й.Сталіна у розробці технології голодомору в Україні. Він вилаяв В.Чубаря і Г.Петровського за їх звернення про надання допомоги, про перегляд заготівельних планів, а головне те, що у Й.Сталіна був шанс запобігти повсякденному голодомору другої половин 1932 та першої половини 1933 р., який поглинув щонайменше 7 млн осіб.

Джерела та література

1. Сталин и Каганович. Переписка. 1931 – 1936 гг. / Состав. О.В.Хлевнюк, Р.У.Дэвис, Л.П.Кошелева. – М.: РОССПЭН, 2001. – 797 с.

2. Командири великого голоду: Поїздки В.Молотова і Л.Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932 – 1933 рр. / За ред. В.Васильєва, Ю.Шаповала. – К.: Ґенеза, 2001. – 399 с.; Марочко В. Голодомор 1932 – 1933 років в Україні: Хроніка / В.Марочко, О.Мовчан. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська Академія», 2008. – 294 с.

3. Голод в СССР 1929 – 1934. Том первый. 1929 – июль 1932. Книга 1 / Ред. кол.: В.В.Кондрашин (отв. ред.), В.К.Виноградов, В.Б.Жиромская, Е.К.Жусупов и др. – М.: МФД, 2011. – 656 с.; Книга 2. – М.,2011. – 555 с.; Том второй. Июль 1932 – июль 1933. – М.,2012. – 907 с.

4. Вісник Служби безпеки України. Спеціальний випуск. За матеріалами кримінальної справи про Голодомор –геноцид 1932 – 1933 років в Україні. – К., 2010. – С.200 –201.

5. Сталин и Каганович. Переписка… – С.169, 170, 179, 187, 205, 210, 235.

6. Голодомор 1932 – 1933 років в Україні: документи і матеріали. – К., 2007. – С. 282.

7. Сталин и Каганович. Переписка…С. 241, 273, 274, 282.

Василий Марочко

Переписка И.Сталина и Л.Кагановича в июне-августе 1932 г.: технология голодомора

В статье освещается переписка между И.Сталиным и Л.Кагановичем в июне-августе1932 г., расскрывается механизм осуществления голодомора.

***Ключевые слова:** голод, голодомор, Украина, коллективизация.*

Vasyl Marochko

Y.Stalin and L.Kaganovych's Correspondence in June-August 1932: Thechnology of Holodomor

The article features the correspondence between Y.Stalin and L.Kaganovych in June-August 1932, illustrating the mechanism of creating the famine - Holodomor.

***Key words:** famine, Holodomor, Ukraine, collectivization.*

УДК 94(477.44) "1932-1933"

Валерій Рекрут (м. Вінниця)

Діяльність московських та ленінградських заготівельних організацій на Поділлі під час Голодомору 1932-1933 років

У статті розглядається діяльність центральних російських кооперативних організацій щодо заготівлі і вивезення продовольчих ресурсів із Поділля під час Голодомору 1932-1933 років.

***Ключові слова**: Голодомор, Поділля, Московська спілка споживчих товариств, Ленінградська спілка споживчих товариств, децентралізовані заготівлі, продукти харчування, "Червоні ешелони".*

У сучасній історичній науці вагоме місце займають дослідження вітчизняних і зарубіжних вчених, які висвітлюють трагедію українського народу – Голодомор 30-х років XX століття.

Цю проблему вивчають відомі науковці С. Кульчицький, В. Марочко, В. Сергійчук, Ю. Шаповал, Р. Конквест, Д. Мейс, В. Данілов, М. Івницький, О. Осокіна, О. Хлевнюк та інші зарубіжні й вітчизняні історики. Серед авторів, які доклали чимало зусиль для з'ясування історичної правди щодо Голодомору-геноциду українського народу знаходимо прізвища відомих вчених: Р. Пирога, О. Веселової, Л. Гриневич та ін.

У наукових доробках сучасних подільських істориків Л. Баженова, В. Васильєва, С. Гальчака, О. Завальнюка, С. Калитка, П. Кравченка, С. Маркової, В. Петренка, Р. Подкура, В. Подоляна, В. Рекрута, І. Рибака, П. Слободянюка та ін. досліджено значний масив невідомих раніше документів, які викривають основні засади державного механізму здійснення насильницьких планів хлібозаготівель, трагічних акцій розкуркулення та депортації сотень тисяч селян. Автори шляхом наукового аналізу і оприлюднення "особливо таємних" документів вищих партійних органів розкрили справжнє ідеологічне обличчя провідників Геноциду українського народу .

Разом з тим, вищеназвані праці відомих дослідників лише відкрили частину добре захованих під різними грифами матеріалів і документів, які ще потребують глибокого і вдумливого вивчення. На жаль, науковці майже не звертали уваги на діяльність кооперації та не визначали її місця і ролі в системі заходів більшовицької влади щодо створення штучного голоду серед населення України. Зовсім недослідженим залишається масив архівних документів, який висвітлює участь регіональних товариств та їх спілок в реалізації злочинної політики ВКП(б) щодо товарного забезпечення селянства та вилучення у нього з допомогою кооперації останніх продуктів харчування. Звісно, цей напрямок наукових пошуків не втрачає своєї актуальності й тому бачиться доцільним розглянути діяльність центральних російських кооперативних організацій щодо заготівлі і вивезення продовольчих ресурсів з Поділля під час Голодомору 1932-1933 роках.

Відтак, на зламі 20-30-х років XX ст. у Радянському Союзі різко загострилася продовольча криза, яка призвела до запровадження нормованого розподілу виробів промисловості й продуктів харчування через спеціально створену систему розподільників за нормами і списками згідно з промисловою значимостю міст та соціальним статусом їх мешканців. Зокрема, держава взяла на себе зобов'язання по забезпеченню робітників і службовців Москви, Ленінграда, Харкова, Дніпропетровська, крупних міст Донбасу, Баку, Сталінграда, Свердловська, Магнітогорська, Челябінська, Кузнецька, Тагілу, Златоуста, Березняків, Надєждинська, Пермі, Тули, Горького, Іваново, Кронштадта, Тифліса, Ташкента, Мінська, Шахт і Грозного. Крім того, рішенням Ради праці і оборони (далі – РПО) СРСР передбачалося у 1932 р. з державних фондів забезпечити "постачання робітників і службовців найважливіших підприємств інших міст, які входили до особливого і першого списку, а також робітників і службовців залізничного і водного транспорту, державних лісо- і торфорозробок та зайнятих у рибній промисловості; задоволення потреб РСЧА, ВОДПУ і флоту, забезпечення потреб ГУЛАГу…" [2, арк. 6]. Директивами вищих органів управління пропонувалося всім великим містам, важливим підприємствам і промисловим центрам забезпечувати себе шляхом всебічного розвитку децентралізованих заготівель, колгоспно-роздрібної торгівлі та збільшення кількості підсобних господарств, розбудови відділів робітничого забезпечення і споживчої кооперації. Згідно з такою директивою РПО та завдяки наполегливості керівництва Московської спілки споживчих товариств (голова О. Бадаєв) в обмежений список організацій, які мали право прово-

дити децзаготівлі на всій території СРСР, потрапили Московська та Ленінградська спілки споживчих товариств (далі – МССТ, ЛССТ) [2, арк. 6]. Саме ці дві потужні кооперативні організації мали чималий історичний досвід роботи на інших територіях, в тому числі Росії та України. Ще у 1907 р. МССТ відкрила свою філію у м. Києві і розпочала активно насаджувати ідею підпорядкування всієї української кооперації московським кооперативним структурам. Результати такої політики відчула на собі Київська спілка споживчих товариств (утворилася у 1908 р.), яка ще у 1911 р. змушена була “здатися у полон”, тобто припинити своє існування і фактично перетворитися у філію МССТ в Україні [3, с. 58]. З тих пір, навіть у роки Української революції 1917-1921 рр., представництва кооперативних організацій Москви і Петрограда не припиняли свою роботу в Києві. Зокрема, існуюча у 1920-1932 рр. Київська контора Центроспілки утримувала в кожному районі УРСР власних уповноважених. Однак, в роки індустріалізації та проведення суцільної колективізації, на думку вищого керівництва МССТ, діяльність уповноважених була визнана малоефективною.

Поштовхом для реорганізації структури МССТ стала чергова адміністративна реформа, яка передбачала на Україні ліквідацію округів і створення областей. До того ж, загострення у 1931 р. проблем із забезпеченням робітників і службовців Москви продукцією рослинного походження (вузький асортимент, низька якість, несвоєчасні поставки) після критики діячів Політбюро підштовхнуло президію МССТ до створення окремої заготівельної структури, яка б безпосередньо займалася організацією децентралізованих заготівель і забезпечувала б москвичів позаплановими (додатковими) продовольчими та промисловими ресурсами. Зокрема, мешканці столиці бажали бачити на своїх столах широкий ассортимент овочів, фруктів, меду, бринзи, масла, сиру, м’яса, дичини, риби, птиці, яєць та навіть кондитерських виробів і промислових товарів. Тому у відповідності до постанови президії правління МССТ від 31. 03. 1932 р. на території УРСР були утворені чотири самостійних контори: Харківська, Київ - ська, Вінницька і Одеська, у складі яких виділялися окремі плодоовочеві секції із самостійним балансом. На Харківську контору покладалися представницькі функції “перед центральними урядовими організаціями інтересів контор МССТ, які розміщені на території УСРР” та забезпечення всіх інших необхідною інформацією щодо рішень у сфері заготівель, прийнятих центральними органами України. Відповідно до цієї постанови у Москві утворилося головне управління торговозаготівельними конторами при МССТ, керівництво яким доручили М. Котляру [4, арк.14-14зв.].

Основним завданням новостворених контор та їх агенцій стала організація заготівель у співпраці з колгоспами та одноосібниками у глибинних населених пунктах, не допускаючи заготівель на міських і сільських базарах. Також категорично заборонялося проводити закупівлі у приватних осіб і перекупників.

Повну законодавчу підтримку щодо діяльності МССТ і ЛССТ на Україні забезпечувала Рада Праці і Оборони СРСР, опираючись на постанову “Про організацію заготівель плодоовочів урожаю 1932 р.” від 8 квітня 1932 р. Ці дві потужні кооперативні спілки були включені до переліку організацій, яким дозволялося проводити заготівлі плодоовочевої продукції на всій території країни. Крім того, директива зобов’язувала владу на місцях для діяльності цих організацій виділити “кращі товарні пристанційні й пристанські райони” [5, с. 239].

У свою чергу, керівництво МССТ щедро забезпечувало всі заготівельні операції обіговими коштами та готівкою, а також гарантувало максимальну підтримку з боку Державного банку СРСР. Голова цієї установи М. Калманович (1888-1937), колишній керівник правління Вукоопспілки (1922-1923) [1, с. 272], виступив у травні 1932 р. на сторінках газети “Экономическая жизнь” із закликом на підтримку децентралізованих заготівель. Він звернувся до працівників споживчої кооперації розгорнути активну роботу та гарантував, що кооперації буде “надана максимальна фінансова допомога з боку банківських організацій” [6, арк.11].

Відтак, першим керівником Вінницької торгово-заготівельної контори МССТ став П. Назаров, член ВКП(б), робітник, слюсар за фахом, який отримав від М. Котляра чітку вказівку негайно “зміцнити апарат контори комерційними робітниками, добре обізнаними з ринками і місцевим виробництвом” [4, арк. 10]. Зрозуміло, що, виконуючи рекомендації з центру, у штат контори і регіональних агенцій потрапили люди з досить сумнівною (за більшовицькими мірками) політичною репутацією (працювали лише 1 член ВКП(б) і 1 член ЛКСМ), зовсім далекі від “молота, плуга і коси”. Проте цей контингент володів природним хистом до комерції та ще з часів непу добре розумівся на тонкощах місцевої кон’юнктури заготівель. Охочих працювати у зазначених структурах приваблювали умови праці і, найголовніше, високі норми продовольчого забезпе-

чення (категорія "А") та рівень основної і додаткової заробітної плати, які повністю задовольняли інтереси працюючих та їх утриманців. Аналіз біографічних даних найманих працівників свідчить, що московське керівництво "закрило очі" на жорсткі вимоги вищих партійних органів країни щодо провідної ролі членів партії серед кооперативного активу та не звертало уваги на директиви про висунення на керівну роботу до кооперації нових підготовлених працівників із робітництва, наймитів та бідняцько-середняцьких прошарків села.

Для активізації заготівель постановою від 3 червня 1932 р. центр запровадив гнучку систему оплати праці для керівництва новостворених контор і найманих працівників. При цьому пропозиції про рівень заробітної плати та розміри відсоткової надвишки до "твердого" окладу повинні були подати з місць. Ясна річ, що пропозиції "з низів" не вирізнялися особливою скромністю і виглядали непомірно завищено. Зокрема, сталося так, що, за санкцією з Москви, директору обласної контори, у підпорядкуванні якого знаходилося близько 50 підлеглих, було встановлено оклад на рівні першого секретаря обкому. Крім того, він ще мав можливість додатково отримувати премії за перевиконання планів. Водночас, керівнику районної філії (5-8 підлеглих) затвердили ставку 350 крб., вищу за оклад першого секретаря райкому (300-325 крб.), та додаткові 1-2% нарахувань від суми заготівель, які він проводив особисто [7, арк. 121].

Слід зазначити, що з утворенням Вінницької області 23 лютого 1932 р. приступила до виконання своїх обов'язків призначена президія (правління) облспоживспілки (ОСС) на чолі з В. Горловським, перед якою постало завдання негайно налагодити заготівельну діяльність у сфері державних експортних хлібозаготівель. Також на Вінницьку ОСС покладалась заготівля і поставка м'ясопродуктів, овочів і фруктів для закритих кооперативів Донбасу та власної системи громадського харчування.

Привертає увагу те, що у 1932 р., реально оцінивши свої можливості, держава брала на себе забезпечення лише 50 % запроваджених норм щодо овочів і фруктів. Тому в засобах масової інформації та в документах партійно-радянських органів було оголошено про ще одну більшовицьку авантюру – так звану директиву про налагодження робітничого постачання за рахунок децентралізованих заготівель та розгортання радянської і колгоспної торгівлі [8, арк. 85-89]. Відповідні рішення ВКП(б) примусили керівництво всіх заводів, фабрик і установ до створення відділів постачання, яким пропонувалося виїхати в регіони та підписати угоди з виробниками на закупівлю у них городини, фруктів тощо. З метою регулювання децентралізованої системи заготівель Раднарком СРСР 9 липня 1932 р. запровадив конвенційні бюро, котрі повинні були відводити райони та надавати дозвіл на заготівельну діяльність, регулювати заготівельні ціни і контролювати дотримання встановлених правил. У першу чергу, були організовані конвенційні секції щодо регулювання заготівель м'яса, молока і масла, птахопродуктів та плодоовочів [9, арк. 7].

Поряд з кооперативними заготівельниками в області діяла величезна кількість представників і уповноважених від різних заготівельних структур: державних і військових установ, заводів, фабрик, закладів медицини, освіти, громадських і культурницьких організацій тощо. Так, на початку літа 1932 р. на Вінниччину прибула величезна кількість різних уповноважених, починаючи від Мурманська, Ленінграда, Москви, міст Донбасу, і закінчуючи контрактантами від понад 500 місцевих заводів і фабрик, більше 1000 різних установ області. Зокрема, Вінницька контора МССТ, у додаток до обласної, створила ще 4 власних міжрайонних агенції: Проскурівську, Шепетівську, Могилівську і Уманську та активно розгорнула договірну кампанію. За рекомендацією центру агенти МССТ вимагали виділення для заготівель кращих товарних районів, "враховуючи всю важливість покращення забезпечення робітничого населення Москви" [9, арк. 7]. В умовах адміністративного хаосу, який виник при утворенні обласних установ, особливо тих, які мали б регулювати розподіл продовольчого балансу області, москвичам вдалося закріпити за собою 23 райони та розпочати інтенсивні поставки овочів і фруктів до столиці. Принагідно зазначимо, що у Москві існуючі 14 баз МССТ і прикріплені до них 144 великих підприємства, у тому числі трудові колективи заводів "АМО ім. Й. Сталіна", "Серп і Молот", "Динамо", "ЦАГІ", вже вимагали надходження продукції з Поділля [9, арк. 83-85]. Зокрема, 30 липня 1932 р. у Вінниці відбулася термінова нарада за участю уповноваженого комітету заготівель СРСР тов. Іванова та спеціальних представників Пролетарського, Фрунзенського, Замоскворєцького та інших районів м. Москви. Напередодні для прискорення темпів заготівель у закріплені райони Вінниччини прибули так звані "бригадири" з числа передових робітників, які отримали завдання негайно активізувати заготівельну кампанію, так як, на думку московського керівництва, місцеві "організатори" були неспроможні виконати завдання. Із обурливих виступів прибулих із столиці

стає зрозумілим, що їх, як представників МССТ, місцева влада й організації "зустріли непривітно". До того виявилось, що в Немирівському районі, крім невеликої кількості огірків і помідор, взагалі заготовляти було нічого, навіть картоплі не було. Тому, виступаючи на нараді, так званий "роботяга" тов. Кашкін, на власні очі пересвідчившись у жахливих фактах масового голоду на місцях, замість того, щоб внести пропозицію про негайне припинення будь-яких вилучень продуктів харчування з уже спустошеного району, запропонував "увести інститут інспекторів для контролю за власними уповноваженими", тобто поставити наглядачів з нагайкою над власними заготівельниками, щоб ті, не дай Боже, не залишили щось для попухлих дітей Немирівщини [10, арк. 11-12].

З аналогічними намірами, методами і формами виконання розпочала свою роботу Ленінградська контора ЛССТ, яка також створила власну заготівельну інфраструктуру, добилася закріплення за собою зони заготівель (7 районів) і приступила до активної праці.

Необхідно зазначити, що у другій половині 1932 р. у період інтенсифікації заготівель, на Вінниччині відчувалися значні фінансові труднощі як серед працюючого населення (заборгованість із зарплати станом на середину жовтня складала близько 2,5 млн. крб.), так і серед місцевих кооперативних установ (дефіцит коштів на заготівлі складав 3-4 млн. крб.) [11, арк. 45]. Власне сталося так, що з волі держави основні заготівельники плодоовочевої продукції залишилися без коштів, що, фактично, позбавило населення та відповідні організації від створення резервів харчових продуктів на наступний період.

Зрозуміло, що в умовах повного безгрошів'я громадян і місцевих організацій Вінницька контора МССТ була спроможна виконати взяті масштабні плани. За планом на друге півріччя, МССТ потрібно було відвантажити з Вінниччини до столиці 18,2 тис. т сільськогосподарської продукції рослинного походження, а у IV кв. поточного року максимально використати можливості заготівлі м'яса, ковбаси, дичини (разом 800 т), бринзи, масла, меду (разом 50 т), яєць (500 тис. шт.), кондитерських виробів (на 500 тис. крб.), готового одягу, взуття, господарських товарів і меблів (разом на 600 тис. крб.) тощо [11, арк. 52]. Безперечно, запорукою у справі розгортання ефективних заготівель для представників кооперації головних міст країни стала всебічна підтримка центру, наявність коштів і прозорливість спритного персоналу, що дало їм можливість значно перевершити доведені завдання.

Варто зазначити, що наміри керівників місцевих заготівельно-постачальницьких структур і кооперативних організацій якось блокувати бурхливу діяльність зазначених заготівельників зразу присікалися найвищими інстанціями держави. Так, спроба деяких відділень Держбанку обмежити видачу готівки москвичам і ленінградцям була негайно припинена рішенням Української економічної наради (УЕН): "Зобов'язати Всеукраїнську контору Держбанку забезпечити вчасну і безперебійну видачу коштів готівкою заготівельному апарату Ленінградських та Московських організацій, при наявності відповідних переказів" [12, арк. 28]. Так, керівництво обласної контори "Вукооповоч" заборонило відпускати МССТ плодоовочеву продукцію, мотивуючи цей крок тим, що в Бердичівському, Бершадському, Гайсинському, Піщанському, Уманському, Ямпільському та інших районах "централізовані заготівлі повинні йти виключно за нашими нарядами і вивіз їх заборонено для ЛСПО і МСПО" [12, арк. 24]. Ясна річ, що такі "вольності" кооператорів викликали шалений тиск з боку місцевого керівництва. Зокрема Москва відреагувала негайно: "Необхідно рішуче припинити всі обмеження МССТ, ЛССТ". Більше того, член Комітету із заготівель при Раді народних комісарів СРСР, заст. голови правління тов. Генцман вимагав від уповноваженого по Україні І. Степанського рішуче вдарити по працівникам споживкооперації, які гальмують заготівлі МССТ, ЛССТ, та забезпечити безперебійну роботу цих організацій [12, арк. 25]. В іншому випадку спроба керівництва обласної організації "Заготскот" якось притримати в області 300 поросят, вагон гусей і вагон великої рогатої худоби (до речі, на законних підставах) викликала незадоволення керівника Вінницької контори МССТ П. Назарова. Про подію він негайно сповістив у Москву. Його обурило те, що переляканого "на смерть" заготівельника вели під вартою 12 км пішки до району для з'ясування обставин порушення ним правил заготівлі, та ще й заборонили відвантажувати вагони, які мали йти в "Москву до Жовтневих свят" [13, арк. 16].

Разом з тим, незважаючи на масовий голод в області, керівництво Вінницької контори не відступало від традиції більшовиків завжди гучно із пафосом відзначати жовтневий переворот 1917 року. Звертаючись листом до підлеглих, П. Назаров наголошував: "У цьому році за прикладом попередніх років до пролетарської столиці – Москви зі всіх кінців Радянського Союзу будуть відправлені подарунки понадпланових продуктів, товарів і т. п.". На його вимогу, всі районні орга-

нізації області повинні розгорнути масову роботу щодо "організації до Жовтневої річниці Червоного Ешелону (збірного) овочів, м'яса, яєць, жирів і т. п., як подарунок робітникам Москви", та разом з ними направити делегації в складі 5 кращих колгоспників-ударників і одноосібників, щоб вони "могли побачити, як пролетаріат столиці святкує річницю свого звільнення…" [12, арк. 313]. При цьому, всі витрати на членів делегації Вінницька контора брала на себе.

Принагідно зазначимо, що ідея відправки "червоного ешелону" народилася серед робітників Луганщини, які в рамках соціалістичного змагання вирішили скласти його з позапланового паровоза Луганського заводу, вагонів сусіднього вагоноремонтного заводу, наповнених позаплановим вугіллям шахтарів. У жовтні 1929 р. перший "червоний ешелон" з делегацією донецьких робітників прибув до Москви на завод "Серп і Молот" і там у святковій обстановці був подарований робітникам столиці [13, арк. 16]. Почин робітників Донбасу, підхоплений радянською ідеологічною машиною, став швидко поширюватися. Кожен регіон вважав за честь направляти такі ешелони з місцевою продукцією на адресу славних робітників столиці. Про масштаби цієї ідеологічної акції можна судити із ситуації, яка склалася на Московському залізничному вузлі. Так, напередодні жовтневого свята 1932 р. начальник вантажного двору змушений був скликати термінову нараду із представників організацій, котрі отримували "подарунки" з інших регіонів країни. Він у розпачі змалював жахливу картину, яка виникла від скупчення окремих вагонів та цілих ешелонів із неточним оформленням супроводжувальних документів. Внаслідок цього Московський залізничний вузол опинився на межі призупинення прийому вантажів" [12, арк. 83].

У той час більшовик П. Назаров вирішив не порушувати традицій луганчан і розпорядився до 15-ї річниці Жовтневої революції зробити подарунки для робітничого класу столиці й відправити до Москви декілька ешелонів продуктів з голодного Поділля. У наказі № 69 від 23. 10. 1932 р. по обласній конторі МССТ читаємо: "Для прискорення відвантаження продукції до Москви пропоную виїхати 24/Х тов. Коцюбі в Проскурівський р-н для відвантаження до Москви до Жовтневої Річниці не менше 2-х вагонів ВРХ і 2-х вагонов свиномолодняка. Тов. Ярошецькому виїхати до Ізяславського р-ну, організувати до Жовтневих свят ешелон овочів і два вагони різної худоби. У Старо-Константинівський р-н виїду я [П. Назаров] із завданням відправити ешелон овочів, 2-х вагонів худоби та 1 вагону птиці" [10, арк. 32].

Водночас, за рекомендацією з Москви, П. Назаров організував закупівлю "бракованих" коней і організував виробництво делікатесної ковбаси з конини, яка разом з подільськими молочними поросятами, півнями й гусаками, а також свіжими і малосольними огірками та помідорами потрапила на святковий стіл московських робітників. Немає сумніву, що москвичі, після додаткової чарчини під делікатесний "суджук", чітко уявляли собі, що вони отримують таке задоволення завдяки старанням "великого вождя" і "батька всіх народів". Але мало хто з них міг здогадатися, що надзвичайно смачна сирокопчена ковбаса зроблена з дорізаної подільської конячини, виснаженої голодом і важкою працею й лише тому потрапила до них на стіл. Безперечно, тут і неабияка заслуга заготівельного апарату контори, котрий ударними темпами справився із поставленим завданням. Так, підбиваючи підсумки виконання наказу № 69, керуючий Вінницької контори констатував, що окремі заготівельники досягли значних результатів і заслуговують додаткових премій та винагород. Зокрема, тов. Кейсеру було доведено завдання заготовити до свят 2 вагони худоби. Він же закупив 3 вагони худоби і 1 вагон гусей. "За виконання завдання на 200 % преміювати тов. Кейсера місячним окладом 200 карбованців" – так відзначили ударну працю заготовача [10, арк. 52].

Дійсно, підсумки господарсько-фінансової діяльності МССТ за 1932 р. були вражаючими. Президія правління у постанові № 295 з задоволенням відзначала, що московська кооперація гідно виконала покладені на неї обов'язки. Зокрема план роздрібного обороту за 1932 р. сягнув 2,1 млрд. крб. проти 1,5 млрд. минулого року (140 %), а децентралізовані і позапланові залучення товарних ресурсів склали 653 млн. крб. і перевищили досягнення минулого року (196 млн. крб.) у 3,3 рази [14, арк. 52].

Безперечно, ці цифри шокують з погляду на те, що значну дещицю позапланових заготівель вивезли з України у критичний момент Голодомору. Не вдаючись до глибокого кількісного аналізу та оцінки вартості відправленої до Москви позапланової харчової продукції, не важко підрахувати, що навіть при мінімальних нормах споживання за рахунок розподілу цих харчових продуктів між подолянами можна було зберегти життя декільком десяткам можливо сотням тисяч громадян. Наше переконання підтверджується документами Державного архіву Вінницької області, з яких випливає, що бурхлива діяльність

найманців МССТ і ЛССТ посилила трагічне становище населення саме тих районів, на території яких орудували так звані "комерційні люди" з московської та ленінградської заготівельних контор. Так, у "Довідці інформаційного сектору Вінницького обкому КП(б)У про голодування населення районів Вінницької області" від 1 й 17 березня 1933 р. та "Доповідній записці секретаря Вінницького обкому КП(б)У В. Чернявського секретарям ЦК КП(б)У С. Косіору та П. Постишеву" всі райони з зони діяльності МССТ і ЛССТ, зокрема Уманський, Гайсинський, Бердичівський, Піщанський, Немирівський, Калинівський та ін. перелічуються як такі, що найбільше постраждали від голоду. Ясна річ, що грабіжницьке вилучення з цих районів продуктів харчування, в тому числі і з "допомогою" вищеназваних організацій, стало головною причиною численних людських втрат у зазначених регіонах Поділля [15, арк. 32-48, 131-137; 16, арк. 12-25].

Оцінюючи згубний вплив "літунів" (так називали заготівельників цих структур) з Москви і Ленінграда на продовольчий баланс області, слід зазначити, що в критичний для українського народу 1932-1933 рр. ці організації проводили активне вивезення з Поділля будь-яких продуктів харчування і тим поглиблювали дефіцит продовольчих товарів. Архівні документи підтверджують, що у тих районах, де за наполяганням центральної влади орудували "комерсанти" з Москви і Ленінграда, відбулася масова загибель подолян від голоду. Всі спроби протистояти вилученню продукції з області жорстко присікалися з центру. Використовуючи ідеологічні методи впливу на населення Подільського краю, керівництво вищезгаданих контор, за сприянням місцевих органів влади, зуміло організувати і здійснити відправку до столиці СРСР Москви і "колиски світової пролетарської революції" Ленінграда значні об'єми харчових продуктів під егідою "дарунків" робітникам і службовцям цих міст. На наше глибоке переконання, "червоні ешелони", які прямували з Поділля у 1932-1933 рр., не могли суттєво вплинути на досить пристойний стан продовольчого забезпечення москвичів і ленінградців. Можливо, в деякій мірі, вони додали б лише більшої вишуканості на святкових столах мешканців столичних міст. Разом з тим, не викликає сумніву, що всі ці продукти змогли б врятувати життя сотні тисяч подолян, яким на рідній землі більшовицька влада влаштувала пекельні муки і передчасний перехід у вічність.

Джерела та література

1. Подолян В., Рекрут В. Особливості діяльності споживчої кооперації Вінниччини в умовах Голодомору 30-х років XX століття / Василь Подолян, Валерій Рекрут. – Вінниця: ПП Балюк. – 430 с.
2. Державний архів Вінницької обл. (далі - ДАВіО). – Ф.Р-370, оп. 1, спр. 10.
3. Ленченко Ф. І. Кооперація та кооператори Київщини: нариси / Ф.І. Ленченко. – Переяслав-Хмельницький: ФОП О.М. Лукашевич, 2012. – 140 с.
4. ДАВіО, ф.Р-370, оп. 1, спр. 5.
5. Збірник законів і розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду СРСР, 1932. – № 25.
6. ДАВіО, ф.Р-370, оп. 1, спр. 1.
7. ДАВіО, ф.Р-370, оп. 1, спр. 7.
8. ДАВіО, ф.П-136,оп.3, спр. 1.
9. ДАВіО, ф.Р-370, оп. 1, спр. 3.
10. ДАВіО, ф.Р-370, оп. 1, спр. 4.
11. ДАВіО, ф.П-136, оп. 3, спр. 26.
12. ДАВіО, ф.Р-370, оп. 1, спр. 6.
13. ДАВіО, ф.Р-370, оп. 1, спр. 40.
14. ДАВіО, ф.Р-370, оп. 1, спр. 10.
15. ДАВіО, ф.П-136, оп. 3, спр. 80.
16. ДАВіО, ф.П-136, оп. 3, спр. 69.

Валерий Рекрут

Деятельность московских и ленинградских заготовительных организаций на Подолии во время Голодомора 1932-1933 гг.

В статье рассматривается деятельность центральных российских кооперативных организаций относительно заготовки и вывозки продовольственных ресурсов Подолии во время Голодомора 1932-1933 гг.

Ключевые слова: *Голодомор, Подолия, Московский союз потребительских обществ, Ленинградский союз потребительских обществ, децентрализованные заготовки, продукты питания, "Красные эшелоны".*

Valery Rekrut

Activities of Moscow and Leningrad procurement organizations in Podolia during the Holodomor of 1932-1933.

The article highlights activities of the Central Russian Co-operative organizations regarding collection and transportation of the food stocks of Podoliya during 1932-1933.

Key words: *Holodomor, Podoliya, Moscow Union of Consumer Communities, Leningrad Union of Consumer Communities, de-centralized procurement, foodstuff, "Red echelon".*

УДК [-058.6:323.25]351.853"1932/1933"(477)

Тетяна Катаргіна (м.Київ)

Скрижалі скорботи. Закордонні пам'ятки жертвам Голодомору 1932-1933 рр. в Україні

Стаття присвячена визначенню періодів діяльності української діаспори по увічненню пам'яті жертв Голодомору-геноциду 1932-1933 рр. в Україні й встановленню меморіальних знаків за кордоном. Складений каталог пам'яток, споруджених в країнах світу.

***Ключові слова**: українська діаспора, пам'ятний знак, голодомор, геноцид.*

Історія не має вороття. Історію або пам'ятають, або забувають, або фальсифікують, або на її тлі вигадують міфологеми. Для того, щоб нащадки пам'ятали реалії, в яких жили покоління, що відійшли у вічність, людство вигадало створювати символи. Як абетка для відтворення історичного досвіду написаним словом, як нота для передачі співочих традицій звучаннями музичних інструментів, так і пам'ятні знаки встановлюються для передачі свідчень історії. Пам'ятки історії та культури належать до тих надбань, які впливають на почуття, етику, мораль людини фактом існування. Пам'ятки є важливою частиною розвитку культури, сприяють формуванню особистості, значною мірою визначають духовний потенціал нації.

Цей духовний потенціал довгі роки несе західна українська діаспора, яка утворилася не в один момент, а в результаті гуманітарних катастроф ХХ століття. Рефреном всього буття української імміграції звучать слова Лесі Українки «Contra spem spero» (Без надії сподіваюсь). Сподівання на повернення за життя в Україну, сподівання на можливість спілкування з рідними, які залишились в країні за залізною завісою, сподівання на правдиву історію боротьби за створення української державності, сподівання на українську національну незалежність.

Українська діаспора, що сформувалася в західних країнах зберігала національну ідею, яка гуртувала широкі кола громадськості. Цим зумовлюється спільна праця на ниві збереження українських культурних традицій за кордоном. Але діаспора ніколи не відокремлювала себе від проблем, які відбувалися в Україні, особливо від тих, що під репресивним впливом тоталітарної доби замовчувались, або фальшувались під тиском комуністичних ідеологем.

Найболючішою з цих проблем була і залишається проблема Великого голоду в Україні 1932-1933 років. Саме українські друковані ЗМІ в країнах Європи й Америки першими розпочали бити на сполох щодо ситуації, що склалася в Україні на початку 1930-х років в результаті суцільної колективізації. Так, найстарша з усіх емігрантських щоденників – газета «Свобода» з 1932 року друкувала чисельні повідомлення щодо настання голоду на українських землях, що входили до складу СРСР [1]. В інформаційному повідомленні «Україна перед вимиранням з голоду», надрукованому 3 серпня 1932 року, вказується на те, що «навіть сама радянська влада тихцем признає, що Україна стоїть тепер ще перед страшнішим голодом, ніж він був у 1921-1923 роках на Україні та на Поволжу» [2]. Вісті з України надходили до західного українства постійно. Вже у серпні 1933 р. в газеті було остаточно констатовано наявність голоду в Україні. У випуску газети за 4 серпня 1933 р. надрукована стаття «Голод на Україні», де зокрема відзначається, що «на Великій Україні голод, справжній голод з усіма його фізичними й моральними страховищами. Його можна було чекати ще за 2-3 роки, поки він опанував би майже всю територію України, але він виявився вже тепер, і більшовицька преса сама мусить визнати його грізне панування. Це нещастя цілої країни міліонів людей не викликане якимись фізичними причинами: чи недородом, чи кліматичними умовинами; ні, він утворений штучно тими політичними умовинами, в яких перебуває український народ під владою московських большевиків» [3].

Свідчення очевидців голодомору, вісті про події колективізації та її наслідків для сільського трударя, грабіжницька політика органів ГПУ по відношенню до селянства об'єднали між собою всі гілки еміграції, не зважаючи на їх ідеологічні, політичні переконання, етнічні уподобання, релігійні відправи. Як зазначають науковці Т.В. Вронська та Т.С. Осташко: «Представники різних політичних напрямків української еміграції – Державного центру в екзилі; гетьманських орга-

нізацій, які стояли на монархічних позиціях і підтримували колишнього гетьмана П. Скоропадського; українських соціалістичних центрів та організацій; Організації українських націоналістів, громадських, наукових, жіночих, студентських, ветеранських товариств і організацій, діячі всіх релігійних конфесій прагнули подати практичну допомогу голодуючим, інформувати міжнародну спільноту, закликаючи її засудити уряд СРСР за політику винищення українського населення шляхом голодомору в УРСР та на Кубані» [4].

У Львові було створено Громадський комітет Рятунку України. Союз Українок звернувся до жіночих організацій світу із проханням провести в своїх країнах акцію організації допомоги Україні. Комітети порятунку були створені в США, Канаді, Франції, Польщі, Бельгії, Чехії, Румунії. Вони змобілізували ідейно всіх українців на підтримку голодуючих [5].

Прикметно, що всі створені діаспорою комітети допомоги діяли під час Великої депресії, спаду виробництва в багатьох галузях західних держав. Тож представники емігрантських кіл самі перебували у злиденному становищі, але при цьому намагалися допомогти українцям, які залишились на Батьківщині, на своїй землі, плоди якої в них підступно відібрали провідники встановлення сталінського режиму під більшовицьким гаслом: «Землю – селянам».

Після Другої світової війни в західних країнах з'явились мільйони переміщених під час війни та окупації українців, які на власному досвіді відчули тягар колективізації та були очевидцями й пережили страшне лихоліття голодомору 1930-х років. Їх свідчення стали потужним джерелом дослідження фактів, які замовчували й приховували в Радянському Союзі не тільки органи ідеологічного впливу на пересічного українця, але й самі українці. Вони пошепки говорили про штучність голоду, загороджувальні загони, "чорні дошки" зі списками сіл, вголос можна було говорити тільки про великий неврожай та посуху, яка водночас знешкодила все збіжжя. Завжди виникало питання, чому керівництво держави, завданням якого є забезпечення населення засобами життєдіяльності не зважаючи на будь-які несприятливі природні та техногенні умови, не спромоглося надати допомогу громадянам держави, й навіть відмовлялося від тієї, що надходила з-за кордону. При цьому за статистичними показниками загальний збір збіжжя по СРСР не відрізнявся від попередніх і наступних років. До того ж йшла активна торгівля з зарубіжними країнами і вивозились значні обсяги зерна. Це побічно підтверджує штучність голоду, його неприродній характер.

Активізація громадянської позиції емігрантських кіл була зумовлена не тільки підготовкою до 50-річчя вшанування жертв голодомору, а й обуренням вводом радянських військ в Афганістан у 1979 році, коли тисячі юнаків з України були змушені воювати в чужій країні і знов таки їх направляли туди тихцем, без розголосу, під гаслом виконання інтернаціонального боргу. Перед ким заборгував уряд СРСР при цьому не вказувалося. Все знов робилося тихцем, пошепки. Приховувались і кількість військових, які спрямовувались в район бойових дій, і втрати особового складу. Тільки тепер, при підготовці Зводу пам'яток історії та культури України досліджені й встановлені поховання учасників радянсько-афганської війни 1979-1989 рр. по кожній області України, а їх тисячі. Як і тисячі поховань вбитих голодом селян, на братських могилах яких встановлюються пам'ятки по всій Україні.

Зовнішня агресія СРСР вплинула на політичні настрої західних країн й визначила позицію української діаспори, зокрема. Протестні настрої охопили значну частину зарубіжного українства і поширили кількість прихильників встановлення пам'ятних знаків на вшанування вбитих голодом українців, організованого діями органів радянської влади. При цьому слід відзначити, що встановлення пам'ятника це не одноразова акція або демонстрація. Встановленню пам'ятних знаків передувала наполеглива праця багатьох представників діаспори. Залучились до цього науковці, громадські об'єднання, журналісти, представники політичних партій, депутати парламентів і конгресів.

В організаційному плані необхідно було залучитися підтримкою конгресменів і парламентарів для визнання голодомору як злочину проти людства й попрання прав людини. На рівні місцевому необхідно було знайти порозуміння з урядами штатів, провінцій, міст, від кого залежало надання ділянки під встановлення пам'ятного знаку.

Організаційні заходи передбачали і проведення публічних конкурсів серед митців для відбору найліпшого пам'ятника, який би відповідав замовленню громади. Сама громада згуртовувала зусилля для проведення широкої інформаційної акції серед співгромадян й збору коштів на пам'ятний знак. При цьому слід

пам'ятати, що в СРСР, і в УРСР зокрема, наявність голоду хоча й визнавалась, але штучність голодомору, тим більш геноциду, тобто знищення представників народу за етнічною, релігійною ознакою, заперечувалась взагалі.

Завдання даного дослідження полягає у вивченні засобів вшанування пам'яті про трагедію, яка не має повторитися ніде в світі. Для цього українська діаспора доклала багато зусиль і моральних, і фізичних.

Мета даної статті полягає у визначенні періодів діяльності української діаспори по увічненню пам'яті жертв голодомору, надати інформацію про встановлені діаспорою пам'ятні знаки в зарубіжних країнах.

Наукові розвідки часів незалежності щодо діяльності української діаспори підтверджують її активний поступ у питаннях, які стосувалися не тільки її перебування в еміграції, а й уважне ставлення до процесів, що відбувалися на Великій Україні. Як зазначив провідний дослідник історії тоталітарної доби в Україні й голодоморів С.В. Кульчицький: «Українська еміграція боролася з радянською пропагандою в країнах Заходу, залучаючи до цього потенціал історичної науки. У 1981 р. вона профінансувала розрахований на три роки дослідницький проект щодо Голодомору-1933 в Інституті українських студій при Гарвардському університеті. Основним виконавцем його став англійський вчений Роберт Конквест, який спеціалізувався на дослідженні сталінських репресій. Його книжка «Великий терор» здобула визнання не тільки спеціалістів, а й широкої світової громадськості. Допоміжну роботу з вишукування джерел мав виконувати 29-річний асистент Джеймс Мейс, який уже захистив у Мічиганському університеті докторат на тему «Комунізм та дилеми національного визволення. Національний комунізм у радянській Україні. 1918–1933 роки» (книжка з такою назвою вийшла друком в Гарвардській серії україністики у 1983 році). Мейс пояснював свою участь у цьому проекті необхідністю допомогти Р. Конквесту швидко підготувати книжку про український Голодомор. Опитування свідків Голодомору, які вижили й опинилися на Заході, давало за відповідної організації роботи нове якісне джерело. Це було надзвичайно важливо внаслідок недоступності радянських архівів для західних дослідників» [6]. Бажання донести світові правду про штучний голодомор в Україні об'єднало діаспору в потужний механізм впливу на політиків за кордоном. Так, при виникненні проблем з фінансуванням Конгресового комітету по вивченню голодомору 1932-1933 рр. в Україні «по всіх штатах, де проживали у великій кількості українці, АГРУ організувала акцію під девізом «Коріння трави». До конгресменів, голів комісій і підкомісій Конгресу, голови Палати представників О'Нілла і президента США Рональда Рейгана почали надходити десятками тисяч індивідуальні і колективні петиції. Ні раніше, ні пізніше такої велетенської за масштабами акції американські українці не влаштовували» [7].

У своєму дослідженні з теми діяльності української діаспори по увічненню голодомору фахівець з історії дисидентського руху, знавець історії репресій в Україні Олег Бажан розглянув діяльність різноманітних кіл української діаспори щодо вшанування пам'яті втрат українського народу під час голодомору у 1980-ті роки [8]. Саме на початку 1980-х років світова українська спільнота, яка налічує близько 10 млн, організувала по всіх континентах вшанування пам'яті жертв голодомору-геноциду у 50 річницю трагедії, яка пройшла у 1983 році. Як зазначає автор: «Активного й цілеспрямованого характеру набувають акції українців за кордоном в першій половині 80-х років у ході відзначення 50-річчя Великого голоду».

Принагідно зазначимо, що тема дослідження причин і наслідків штучного голоду 1932-1933 рр., вшанування пам'яті жертв цієї трагедії широко домінує в колах українських національних організацій США та їх друкованих органів вже наприкінці 1982 року. Новим етапом у розгортанні ювілейних заходів в 1983 р. стало створення представниками української діаспори США «Національного комітету жертв Великого голоду в Україні в 1932-1933 роках» і мережі місцевих комітетів. Комітетом був розісланий спеціальний «меморандум» Конгресу США, посольствам, представництвам при ООН, засобам масової інформації, найбільшим американським бібліотекам.

Не залишалась осторонь у дні вшанування трагічних роковин і Українська автокефальна православна церква в США. В «Архипасторському посланні Собору єпископів УАПЦ у 50-ліття Великого голоду в Україні митрополит Мстислав закликав духовенство і віруючих поставити «коло наших церков хрести-пам'ятники або вмуруймо в їхні мури пропам'ятні таблиці» [9].

Перше дослідження, в якому знайшли відображення пам'ятки, присвячені увічненню трагічних сторінок української історії, було здійс-

нено науковцем Сергієм Котом у співавторстві з австралійським дослідником Петром Кардащем «Українці в Світі» (вийшло у 1995 році) [10]. У ньому вперше за часів незалежності були висвітлені питання вшанування пам'яті про мільйони жертв голодомору-геноциду та репресій періоду тоталітаризму в Україні. У книзі відзначена діяльність українських діаспорних організацій по здійсненню наполегливої копіткої роботи серед державних структур визначених країн по увічненню пам'яті безвинних жертв тоталітаризму. Темі увічнення пам'яті загиблих під час Великого голоду 1932-1933 років присвячена стаття науковця Олександри Веселової, в якій проаналізований стан увічнення пам'яті про голодомор в Україні, в якій автор торкнулася теми встановлення пам'яток, присвячених цій події в країнах зарубіжжя [11].

Історію встановлення меморіальних знаків та пам'ятників, присвячених вшануванню українців, загиблих під час голодомору в країнах світу, можна розділити на чотири етапи.

I. Період вшанування жертв голодомору 1932-1933 рр. українською діаспорою у 1960-70-ті роки характеризується проведенням жалобних церемоній, панахид на спомин про загиблих під час штучного голоду в Україні в українських церквах. У школах, де навчались діти вихідців з України, проходили уроки пам'яті та вшанування жертв цієї трагедії. Діяльність діаспори була головним чином зосереджена на встановленні пам'ятників генію українського народу Т.Г.Шевченку та увічненню на теренах зарубіжжя українських духовних світочів Лесі Українки, Івана Франка, Василя Стефаника. Також встановлювались пам'ятки на честь борців за незалежність України.

На вшанування жертв голодомору в Україні в цей період був збудований меморіальний храм на українському кладовищі у Саут-Баунд-Бруці, штату Нью-Джерсі.

Церква-меморіал св. Андрія Первозванного, Саут-Баунд-Брук (США)

За ініціативою Патріарха Мстислава (в миру Степан Іванович Скрипник), голови Української Православної церкви в США, у 1965 році була побудована церква св. Андрія Первозванного на увічнення пам'яті про жертв голодомору 1932-1933 років в Україні за проектом архітектора з Канади Юрія Кодака. Церква побудована на землі, яку 1951 року придбала православна українська громада, де заснувала православне кладовище й почала розбудовувати культурний центр закордонного українства. Поряд з церквою встановлені пам'ятники княгині Ользі та Митрополитові Василю (в миру Василь Липківський) (1982 р.). У 1971 р. був також споруджений хрест борцям за волю й державність України. Перед ним на постаменті встановлена плита, привезена з могили Симона Петлюри.

Тепер навколо церкви, в крипті якої 1993 року похований Патріарх Мстислав, розмістився український культурний центр, архів, бібліотека, музей, працює теологічна семінарія [12].

II. Період створення організаційних засад для підготовки до 50-х роковин страшної трагедії й встановлення у місцях компактного проживання українців, особливо тих, хто опинився за кордоном після Другої світової війни і пам'ятає жахи колективізації й голодомору 1930-х років. Цей період, який охоплює 1980-ті – початок 1990-х років, характеризується об'єднанням українських громад навколо ідеї встановлення історичної справедливості щодо винуватців і жертв цієї замовчуваної протягом півстоліття трагедії, вшанування пам'яті про безвинно заморених голодом українських селян, похованих у загальних могилах, не відспіваних за християнською традицією (атеїстична влада це забороняла) та оприлюднення у світі злочинів комуністичного режиму в Україні. У зазначений період громадські об'єднання активно співпрацюють з органами державного управління країн перебування, беруть участь у роботі парламентів та конгресів. Більшість знаків встановлені в Австралії, Канаді й США. Серед країн Європи пам'ятка на вшанування жертв голодомору була встановлена українською громадою Великої Британії у Лондоні. Відзначимо, що у присвятних написах на всіх пам'ятниках вказано масштаби гуманітарної катастрофи - сім мільйонів жертв голодомору. Такі цифри втрат українського народу були визначені у дослідженнях Р. Конквеста й Дж. Мейса.

Пам'ятник мільйонам українців померлим від штучного голоду поставлений біля Української Православної Автокефальної Церкви в

Ессендоні (Мельбурн, Австралія). Фундатором пам'ятника є Іван Александров. Пам'ятка у вигляді полірованої брили чорного лабродариту з викарбованим хрестом і написом: «Вічна пам'ять померлим семи мільйонам українців у 1932-33 роках від голоду створеного російською окупаційною більшовицькою владою» [13].

Пам'ятник в м. Ессендон (Австралія)

У Канберрі, біля церкви Святого Миколая (УАПЦ) у 1983 р. стараннями всіх українців Австралії споруджено обеліск. Ініціатором пам'ятки і його проектантом став мгр. Юрій Менцинський, тодішній Голова Об'єднання Українських Громад НСВ. Пам'ятник у вигляді хреста, встановленого на трапецієвидному гранітному постаменті по центру якого закріплена бронзова дошка з барельєфним зображенням жінки з дитиною та написом присвяти. На стіні церкви викладений хрест, увінчаний короною ніби відбиток хреста, встановленого на постаменті. Освятили пам'ятник священнослужителі Української Автокефальної Православної церкви і Української Католицької Церкви на чолі з Архієпископом Володимиром [14].

Пам'ятник в м. Канберра (Австралія)

Цього ж року був створений меморіальний знак жертвам голоду 1932-1933 рр., встановлений всередині Свято-Миколаївської Церкви УАПЦ у м.Брісбені (Австралія) [15].

Хрест-пам'ятник на вічну пам'ять мільйонам жертв штучного голоду в Україні 1932-1933 рр. споруджено біля Української Автокефальної Православної Церкви в Лондоні 1983 році. Пам'ятник у вигляді Хреста з сірого граніту на ступінчастому постаменті. По центру хреста викарбований золотий Тризуб вписаний в золотий вінок. На постаменті присвятний напис: «На вічну пам'ять семи мільйонів жертв штучного голоду в Україні 1932-1933. Українці у Вел. Британії. 1983» [16].

Пам'ятник в м. Лондон (Велика Британія)

На відміну від інших країн, де меморіали встановлювались біля церковних споруд, або всередині них, українська діаспора Канади домоглася від органів місцевого врядування виділення земельних ділянок біля урядових будівель в центрах міст.

Біля входу до мерії м. Едмонтон (столиця пров. Альберта, Канада) 23 жовтня 1983 року був встановлений пам'ятник жертвам Голодомору «Розірване кільце життя» (автор – Людмила Темертя з Монреалю). Монумент, споруджений за ініціативою Едмонтонського відділу Комітету українців Канади, розташований на площі імені Уінстона Черчилля. На пам'ятнику містяться написи українською, англійською та французькою мовами: «На вічну пам'ять мільйонам, хто загинув під час голоду-геноциду, спричиненим в Україні радянським режимом у Москві у 1932-1933 роках. Стіймо на сторожі супроти тиранії, насильства, нелюдяності» [17].

Пам'ятник у м. Едмонтон (Канада)

Пам'ятний знак виконано у формі розірваного жорна, що символізує навмисно розірваний життєвий цикл. На пам'ятнику викарбовано чотири руки, які уособлюють скорботу, біль, гнів та вимогу припинити знущання. Цей пам'ятник вважають першим серед меморіальних знаків, встановлених на спомин про жертв голоду в Україні [18].

24 червня 1984 року урочисто у столиці Манітоби – місті Вінніпегу відкрито пам'ятник жертвам голодомору України у 1932-1933 рр. Пам'ятник цей стоїть перед модерною будівлею Міської Ради Вінніпегу по вулиці Мейн і майже напроти центрального в цьому місті Столітнього Комплексу, збудованого у сторіччя Канади 1967 року. Автор пам'ятника Роман Коваль, співтворець пам'ятника Тарасові Шевченкові біля Манітобського парламенту. Ідею встановлення пам'ятника ініціював Вінніпезький відділ комітету Українців Канади, який тоді очолював П. Монастирський. Члени цього комітету, молоді професіонали під проводом Григорія Дмитришина, провели власними заходами включення історії голодомору у шкільне навчання Манітоби, підготували до видання підручники для шкіл, зібрали початкові фонди для спорудження пам'ятника [19].

Пам'ятник представляє пілон у вигляді усіченого багнету, між двох площин якого в центральній частині розміщений бронзовий барельєф матері з дитиною, які втратили надію й сподівання на порятунок. Доповнюють пам'ятник три прямокутні брили з написами українською, англійською, французькою мовами та уривком з твору Т.Шевченка «І Архімед, і Галілей…»: «Пам'ятник споруджено на відзначення 50-ліття голоду-геноциду в Україні в 1932-33 роках і для увічнення пам'яті понад семи мільйонів невинних жертв, планово створеного голодомору совєтським урядом у Москві. Пам'ятаючи цю велику трагедію, ми переконані, що цей нелюдяний вчинок ніколи не відійде в забуття. І це небувале страхіття ніколи не повториться в історії людства. Відкрито 24 червня 1984 р. Вінніпезький відділ українців Канади.

І на оновленій землі
Врага не буде,
супостата,
А буде син,
і буде мати,
І будуть люди
на землі.
Тарас Шевченко» [20].

Пам'ятник у м. Вінніпег (Канада)

ІІІ. Період співпраці українських діаспорних організацій, навчальних закладів, наукових установ з українськими громадськими організаціями й інституціями по вивченню причин, організації та наслідків голодомору та проведення спільних жалобних церемоній і встановлення пам'ятних знаків. Участь у цих посвятах беруть представники посольств, у виготовленні пам'яток - українські скульптори з України. Цей період розпочався з проголошення незалежності України у 1991 р. Пам'ятний знак в столиці України місті Києві був встановлений у 1993 р. на Михайлівській площі до 70-річчя голодомору-геноциду [21]. З цього часу починаються спільні дії української діаспори й уряду України по дослідженню, увічненню та вшануванню пам'яті загиблим під час голодоморів в Україні, яких науковці нарахували три: 1920-1921рр., 1932-1933рр., 1946-1947 рр. – кожного десятиліття за часів сталінської диктатури [22]. У 1998 р. Президент України видав Указ, яким встановлював щорічний день вшанування пам'яті жертв голодомору останньої суботи листопада [23].

4 грудня 1993 р. біля церкви Святого Андрія встановлено величний і проникливий монумент жертвам людомору в Чикаго. Він являє собою білий мармуровий хрест, на ньому — терновий вінок з написом у центрі: «1932–1933», у підніжжі хреста — бронзова скорботна фігура матері, яка схилилася над померлою дитиною. У центрі постаменту українською і англійською мовами слова: «В пам'ять понад семи мільйонів жертв Голодомору в Україні, штучно створеного московською комуністичною владою». На бічній стороні п'єдесталу напис: «Зупинись і вклонись невинним жертвам. Цей пам'ятник поставлено 1993 року заходами української громади Чикаго й околиць в 60-річчя Голодомору в Україні» (Іллінойс, США). Автор монумента — український скульптор Анатолій Кущ.

Пам'ятник у м. Чикаго (США)

У цей період встановлюються пам'ятні знаки в містах Аделаїда (Австралія), Парма (США) у 1993 році та в м. Калгарі (Канада) у1999 році.

IV. Період визнання урядами країн світу Голодомору як геноциду, до чого активно долучилася українська діаспора з акціями по всіх континентах під гаслом «Україна пам'ятає – Світ визнає!» Період охоплює проміжок часу від 2003 р. до сьогодення. Характеризується спільними діями діаспори по увічненню жертв трагедії з українськими громадсько-політичними діячами, урядовцями, представниками посольств, українськими Президентами та широкими колами українців. У цей час були ухвалені Спільна заява 36 країн – членів ООН (2003 р.), Резолюції ЮНЕСКО (2003 р.), Верховною Радою України «Закон про Голодомор 1932-1933 рр. в Україні» 2006 року [24].

Як офіційний документ 58-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН 22 грудня 2003 р. було розповсюджено Спільну заяву делегацій державчленів ООН щодо 70-ї річниці Голодомору в Україні 1932-33 років. У ній вперше в історії ООН Голодомор 1932-1933 рр. названо трагедією українського народу, висловлено співчуття його жертвам та закликано всі держави-члени Організації, її спеціалізовані установи, міжнародні та регіональні організації, фонди і асоціації віддати данину пам'яті тим, хто загинув у цей трагічний період історії. До списку 36 країн, що підписали Заяву, крім України, увійшли США, Канада, Російська Федерація, Аргентина. Делегації головуючої тоді в ЄС Італії від імені Євросоюзу, Сербії та Чорногорії, а також Ізраїлю, надіслали листи щодо підтримки Спільної заяви [25].

16 грудня 2003 року Генеральний директор ЮНЕСКО підписав Послання у зв'язку з 70-ми роковинами Голодомору 1932-1933 років в Україні. 1 листопада 2007 року 34 сесія Генеральної конференції ЮНЕСКО, до складу якої входять 193 країни, одноголосно прийняла Резолюцію про «Вшанування пам'яті жертв Голодомору в Україні». Генеральна конференція ЮНЕСКО, нагадуючи про Голодомор 1932-1933 років, через який загинули мільйони безвинних українців, висловила впевненість у тому, що трагедія Голодомору, яка була викликана політикою тоталітарного сталінського режиму, має стати попередженням сучасним і майбутнім поколінням з метою дотримання демократичних цінностей, прав людини та законності.

Нині понад 70 країн світу визнали історичний факт Голодомору 1932-1933 років в Україні. Парламенти 19 країн світу, серед яких Україна, США, Канада, Австралія, Чилі, Аргентина, Мексика, Парагвай, Перу, Еквадор, Колумбія, Угорщина, Чехія, Словаччина, Литва, Латвія, Естонія, Польща, Грузія та місцеві органи влади Італії й Іспанії визнали його актом геноциду українського народу. ООН, ЮНЕСКО і НБСЄ вшанували пам'ять жертв Голодомору в Україні [26].

З початку 2008 року офіційні акції українського уряду, присвячені пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 рр., розпочали проводитися в іноземних державах.

У цей період встановлено понад 15 пам'ятних знаків в країнах проживання українців діаспори: Аргентині, Австралії, Австрії, Бельгії, Бразилії, Великій Британії, Німеччині, Парагваї, Польщі, Словаччині, Угорщині, Франції. Як слушно зауважив прем'є-міністр Канади Стівен Гарпер у зверненні про 79-роковини вшанування жертв голодомору: «Дух українського народу залишився непереможеним. Українські сини й дочки стійко пронесли його крізь темні часи для відродження і, в кінцевому підсумку, спромоглися розірвати радянські кайдани у боротьбі за цінності, які ми сповідуємо сьогодні: свобода, демократія, права людини і верховенство закону. Ми дуже пишаємося тим, що понад один мільйон громадян українського походження в нашій країні, багато з яких втратили рідних і близьких під час цього бридкого акту нелюдської жорстокості, Голодомору. Наш Уряд визнає їх втрати. В 2008 році Канада стала першою країною, що визнала цю пляму на людстві як акт геноциду, і стала першою західною країною, яка визнала незалежність України» [27].

У місті Торонто 2009 року біля церкви Успіня Пресвятої Богородиці (УГКЦ), по вул. Кавтра, був споруджений пам'ятник жертвам Голодомору – «Дзвін пам'яті». Пам'ятник у вигляді чотирьох з'єднаних металевих пілонів, на вершині яких поставлений бронзовий дзвін, увінчаний хрестом. З одного боку на постаменті розмішені слова та світлина фундатора пам'ятника Євгена Коструби, а з іншого викарбовано текст українською й англійською мовами: «Голодомор 1923-33 рр. в Україні – один з найстрашніших злочинів проти людства, спланований тоталітарним комуністичним режимом, він забрав життя близько 10 мільйонів людей, здеформував основи генофонду української нації. Пам'ятаймо, вшановуймо пам'ять невинно замучених голодомором, щоб подібне жахіття ніде і ніколи не повторилося. Україна пам'ятає, світ визнає!» [28].

22 листопада 2008 р. Меморіал жертвам Голодомору відкрито у Мюнхені (Баварія, Німеччина). Як повідомляє «Deutsche Welle», пам'ятний камінь установлено перед Українською греко-католицькою церквою в районі Унтергизинг. На камені вигравіруваний напис: «На згадку про мільйонні жертви Голодомору в Україні 1932/33». Пам'ятник установлений з ініціативи незалежного від церкви комітету з підготовки заходів до 75-х роковин Голодомору в Україні. Спікер комітету А. Несмачний закликав німецький бундестаг визнати Голодомор геноцидом [29].

Наприкінці 2008 року в польському місті Кракові на стіні греко-католицької церкви Воздвиження Чесного Хреста по вул. Кароля Ольшевського, 4 був встановлений пам'ятний знак у вигляді кола з наскрізним хрестом, в центрі якого фігура жінки з дитиною та меморіальна дошка з посвятним написом. Під знаком гранітна рожева брила з бронзовою квіткою.

Меморіальний знак у м. Краків (Польща)

2009 року українська діаспора в Бразилії відкрила пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932-1933 років на території Українського меморіалу в місті Курітіба. У скорботному заході, який відбувся в рамках робочого візиту делегації Міністерства культури і туризму України до Республіки Бразилія, взяли участь представники уряду штату Парани та префектури міста Курітіби, лідери релігійних осередків Українських Греко- католицької та Автокефальної православної церкви в Бразилії, численні представники громадських організацій української діаспори, а також учасники фольклорного ансамблю «Покуття» (м. Коломия, Івано-Франківщина). У своєму зверненні Міністр культури і туризму України Василь Вовкун висловив пошану за вияв солідарності Президентом Бразилії Лули да Сілвою з українським народом у збереженні пам'яті про жертв Голодомору та цілеспрямованій діяльності органів законодавчої влади всіх рівнів з метою офіцій-

ного визнання Бразилією Великого Голоду 1932-1933 рр. як акту геноциду, спрямованого проти українського народу [30].

Актуальним на сьогодні залишається питання спорудження меморіального знаку в столиці Сполучених Штатів Америки – Вашингтоні. Ще 29 вересня 2006 р. Конгрес США ухвалив Резолюцію про виділення Уряду України ділянки землі у м. Вашингтон під побудову пам'ятника жертвам Голодомору 1932-33 рр. 16 листопада 2005 р. відповідну резолюцію ухвалила Палата представників Конгресу США, а 29 вересня 2006 р. її підтримав Сенат, визнавши тим самим Голодомор геноцидом українського народу. Відповідний закон Президент США підписав 12 жовтня 2006 р. [31] Місце розташоване на ділянці між Массачусетс авеню та вул. Норс Капітол, неподалік від будинків Капітолію та Верховного суду [32]. 2 грудня 2008 року в центральному районі столиці США відбулося освячення місця пам'ятника жертвам Голодомору-геноциду 1932-1933 років в Україні. Митрополит Української Православної Церкви в США Костянтин та Митрополит Української Католицької Церкви Стефан Сорока провели Панахиду і освячення місця майбутнього меморіалу. Співом їм допомагала Українська капела бандуристів ім. Тараса Шевченка. Закон Конгресу про виділення земельної ділянки для меморіалу жертвам Голодомору був ухвалений Президентом США Джорджем Бушем 13 жовтня 2006 року. З того часу Національний комітет з відзначення Голодомору спільно з Посольством України в США активно співпрацювали, підшукуючи найбільш оптимальну ділянку. Щоб здобути вказану ділянку, довелося отримати дозвіл низки федеральних комісій. Повідомлення про виділення землі з'явилось невдовзі після схвалення Палатою Представників США резолюції, яка засудила Голодомор в Україні [33]. Крайовий комітет США для визнання Голодомору у співпраці з Посольством України в Вашингтоні, Службою національних парків та архітектурною фірмою Гартман-Кокс, опрацювали концепцію дизайну меморіалу.

До проблем створення меморіалу долучився Світовий Конгрес Українців. У Звіті голови Міжнародного координаційного комітету СКУ в справі Голодомору за серпень 2009 р. –липень 2010 р. оприлюднена наступна інформація: «13 жовтня 2006 р. Уряд США виділив землю на встановлення у Вашингтоні пам'ятника жертвам українського Голодомору 1932-33 рр. Згідно з цим законом, пам'ятник повинен бути встановлений до 2013 р., а в разі невикористання відведеної землі у призначений термін, Україна втратить право на встановлення пам'ятника. 14 жовтня 2009 р. Кабінет Міністрів України видав розпорядження «Про заходи щодо спорудження у м. Вашингтон (США) пам'ятника жертвам Голодомору 1932-1933 років», згідно з яким з коштів Програми підтримки закордонного українства на 2009 рік було виділено 5 млн гривень на проектування, виготовлення, транспортування та встановлення пам'ятника у Вашингтоні.

У жовтні 2009 р. під час зустрічі президента СКУ з Міністром культури і туризму України було обговорено питання про проведення конкурсу на кращий проект. За пропозицією СКУ до конкурсної комісії ввійшли відомі митці з діаспори: Богдан Урбанович – архітектор з Вашингтону (США), Дар'я Кульчицька – іконограф з Клівленду (США) та Радослав Жук – архітектор з Монреалю (Канада). Наприкінці 2009 р. Міністерство культури і туризму України завершило всеукраїнський конкурс і виокремило 5 кращих проектів. Однак у квітні 2010 р. Уряд України повідомив, що до 2012 р. не буде виділено коштів на спорудження пам'ятника у Вашингтоні [34].

Служба національних парків розглядала проекти майбутнього пам'ятника з 2011 р. 1 жовтня 2013 року Посольство України отримало від Служби національних парків дозвіл розпочати будівництво Меморіалу Голодомору у Вашингтоні за макетом «Поле пшениці» архітектора Лариси Курилас [35]. Уряд України виділив кошти для спорудження у Вашингтоні меморіалу на вшанування жертв Голодомору-геноциду 1932-1933 рр. в Україні. Відкриття пам'ятника заплановано на 81-і роковини трагедії українського народу.

Пам'ятні знаки, присвячені трагедії українського народу, які встановленні українською діаспорою за кордоном, розглядаються народами цих країн як знаки перестороги для сучасників від можливого повторення подібної трагедії та обереги для прийдешніх поколінь від свавілля необмеженої тоталітарної влади.

Історія не має вороття.
Повторення їй притаманне.
І світ завмер в скорботі каяття
Над жертвами вселенської омани.

Меморіальні знаки жертвам голодомору-геноциду 1932-1933 рр. в Україні, встановлені в країнах світу
Каталог*

Назва країни	Назва міста	Рік встановлення /вид пам'ятки	Місце розташування	Автор / ініціатор
Австралія	Аделаїда	1993 Металевий хрест, встановлений на трапецієвидному постаменті	Свято-Михайлівський собор	Українська громада Аделаїди
	Брісбен	1983 Пам'ятний хрест на постаменті	Всередині Свято-Миколаївської церкви (УАПЦ)	Українська громада Брізбену
	Канберра	1983 Хрест з граніту на трапецієвидному постаменті	Біля Церкви Святого Миколая	Фундатор Юрій Менцинський
	Мельбурн	1983 Пам'ятник у вигляді полірованої брили чорного лабродариту з викарбованим хрестом і написом	Біля церкви святої Покрови (УАПЦ) в Ессендоні	Фундатор Іван Александров
Австрія	Відень передмістя Перхтольдсдорф	2003 Пам'ятний знак - меморіальна таблиця	На території "Українського дому"	Українська громада Відня
Аргентина	Буенос-Айрес	2008 Меморіальна дошка у вигляді хреста з викарбованою постаттю жінки і наскрізним абрисом дитини на її фоні	Всередині Кафедрального собору Пресвятої Діви Марії	Встановлено заходами української громади в Аргентині
Бельгія	Генк	2003 Прямокутна кам'яна стела жовто-сірого кольору з барельєфом жінки, яка обіймає дітей	Територія Собору св. Архангела Архістратига Михаїла (УПЦ)	Мистець Микола Теліженко
Бразилія	Курітіба	2009 Квадратна стела сірого граніту з наскрізним козацьким хрестом, в центрі якого металева фігура жінки з наскрізним абрисом дитини	Територія Українського меморіалу – парк Тінгуй (Український меморіал був збудований 1995 року)	Українська діаспора Бразилії

* До каталогу не включені пам'ятні знаки, встановлені у м. Посадас (Аргентина), м. Перт (Австралія) через відсутність достатньої інформації.

Велика Британія	Лондон	1983 Пам'ятник у вигляді Хреста з сірого граніту на ступінчастому постаменті. По центру хреста викарбований золотий Тризуб, вписаний в золоте коло. На постаменті посвятний напис	Біля Української Автокефальної православної церкви	Українська громада Великої Британії
	Рочдейл	2009 Кам'яний козацький хрест з сірого граніту з посвятним написом	Біля ратуші міста	Відділ Союзу Українців Британії
Канада	Віндзор (пров. Онтаріо)	2005 Стела з чорного каменю з викарбованими хрестами та тлі географічного абрису України та присвятним написом	Сади королеви Єлизавети II у Джексон парку	Скульптори Галина Мордованець-Регенбоген та Том Регенбоген
	Вінніпег (пров. Манітоба)	1984 Пілон у вигляді усіченого багнету з бронзовою фігурною композицією матері з дитиною в центрі та три прямокутні брили з написами українською, англійською, французькою мовами та уривком з твору Т.Шевченка «І Архімед, і Галілей…».	Вул. Мейн, на площі перед будівлею ратуші	Мистець Роман Коваль
	Гакстон (пров. Онтаріо)	1989 Складений з каміння ступінчастий обеліск з встановленим хрестом і розміщений на трапецієвидній площині верхньої частини медальон з тризубом у колі квітів. На постаменті – плити з посвятними написами	Оселя «Сокіл», власність філії Українського Народного Союзу	Ініціативою членів управи філії Українського національного об'єднання Торонто-Захід
	Едмонтон (пров. Альберта)	1983 «Розірване кільце життя» - розірване коло у вигляді жорна з відбитками долонь, простятих у непокорі на ступінчастому постаменті з чорного каменю з посвятним написом	Пл. Уїнстона Черчилля, 100	Мистець Людмила Темертя

	Калгарі (пров. Альберта)	1999 Стела чорного каменю з меморіальним написом українською, англійською, французькою мовами	В парковій зоні біля Меморіал-Драйв	Автор Ігор Новосілець
	Торонто (пров. Онтаріо)	2010 Пам'ятник у вигляді чотирьох з'єднаних металевих пілонів, на яких встановлений бронзовий дзвін увінчаний хрестом – «Дзвін пам'яті»	При Церкві Успіня Пресвятої Богородиці (УГКЦ) - вул. Кавтра	Фундатор Євген Коструба
Німеччина	Мюнхен	2008 Пам'ятна брила з посвятним написом	Біля Кафедрального собору Покрови Пресвятої Богородиці і св. Апостола Андрія Первозванного (УГКЦ)	Українська громада Німеччини
Парагвай	Енкарнасьон	2008 Квадратна стела рожевого каменю з наскрізним козацьким хрестом, в центрі якого металева фігура жінки з наскрізним абрисом дитини встановлений на постаменті з посвятним написом	Головна площа міста	Українська громада Парагваю
Польща	Варшава	2009 Традиційний козацький хрест з бронзовим барельєфним зображенням страждань народу у формі трикутника та посвятними написами на постаменті	Біля українського кладовища на Вольському цвинтарі	Скульптор Г. Єршов та архітектор Б. Боберський
	Краків	2008 У вигляді кола з наскрізним хрестом, в центрі якого фігура жінки з дитиною та меморіальна дошка, під знаком гранітна рожева брила з бронзовою квіткою	Встановлений на стіні греко-католицької церкви Воздвиження Чесного Хреста вул. Кароля Ольшевського, 4	Українська громада Кракова
Словаччина	Прешов	2007 Пам'ятник-хрест з посвятним написом	Біля кафедрального собору св. Олександра Невського	За сприяння союзу русинів-українців

Сполучені Штати Америки	Лос-Анджелес шт. Каліфорнія	1986 Гранітна стела з бронзовим барельєфом із зображенням людських виснажених фігур і посвятним написом англійською мовою	Центр Лос-Анджелеса (Даунтаун) поблизу будинку мерії міста	Інженер Тарас Козбур
	Парма шт. Огайо	1993 Гранітний Тризуб увінчаний хрестом з встановленою по центру меморіальною дошкою з посвятним написом українською й англійською мовами	Біля Української ортодоксальної церкви св. Володимира – 94 Стейт Роуд	Українська громада Парми
	Саут-Баунд-Брук шт.Нью-Джерсі	1965 Пам'ятка сакральної архітектури: Церква-монумент	Церква святого Андрія Первозванного – територія культурного та освітнього центру Української православної церкви в США та цвинтаря	Архітектор Юрій Кодак
	Чикаго шт. Іллінойс	1993 Хрест з білого мармуру з тризубом по центру, у підніжжі хреста - бронзова скульптурна група: жінка, яка схилилась над дитиною, на постаменті посвятний напис	Біля Церкви св. Андрія, Блумінгдеєл	Скульптор з України Анатолій Кущ
Угорщина	Будапешт	2009 Свіча з білого мармуру оповита сталевим терновим вінком	Пл. Шандора Петефі	Мистець Олександр Звір
	Чомор	2010 Пам'ятна дошка рожевого мармуру з посвятним написом	Меморіальний комплекс Gloria Victis «Слава переможеним»	
Франція	Ольцхайм	2008 Меморіальний знак вшанування пам'яті жертв голодомору	Центральна площа міста	З ініціативи Постпреда України у РЄ

Джерела та література

1. Українська щоденна газета належить Українському Народному Союзу (з 1908 р.), заснована у 1893 р. о. Григорієм Грушкою.

2. Свобода. Архів. Ч. 179, Джерзі Сіті, Н.Дж., 3 серпня 1932 / [Електронний ресурс]: Режим доступу: http://www.svoboda-news.com/arxiv/pdf/1932/-Svoboda-1932-179.pdf

3. Свобода. Архів. Ч. 179, Джерзі Сіті, Н.Дж., 4 серпня 1933 / [Електронний ресурс]: Режим доступу:http://www.svoboda-news.com/arxiv/ pdf/1933/ Svoboda-1933-179.pdf

4. Вронська Т.В., Осташко Т.С. Участь українських зарубіжних політичних та громадських організацій в акціях протесту 30-х рр. XX ст. проти голодомору в УРСР // Український історичний журнал. – 2003. – №5 – С. 80

5. Барбара Л.А. Внесок Мілени Рудницької у боротьбу проти голодомору українського народу / [Електронний ресурс]: Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Gileya/2013_68/Gileya68/I26_doc.pdf

6. Кульчицький Станіслав: «Українська діаспора спромоглася донести світові правду про голод»/ Інформаційно-політичний портал Четверта Влада: [Електронний ресурс]: Режим доступу: http:// 4vlada.net/comment/reply/262455

7. Там само.

8. Бажан О. Ініціативи української діаспори, пов'язані з вшануванням жертв голоду 1932-1933 рр. у 80-ті роки. / [Електронний ресурс]: Режим доступу: http://ua.convdocs.org/docs/index-197473.html

9. Там само.

10. Кардаш П., Кот С. Українці в світі. Київ, Мельбурн. Вид-во «Фортуна» – 1995. – 423 с.

11. Веселова О. Меморіальні знаки й пам'ятники жертвам голоду-геноциду 1932–1933 рр. в Україні // Краєзнавство 1–2 2009. – С. 169-172.

12. Українське кладовище св. Андрія: Ukrainian Places all over the world: [Електронний ресурс]: Режим доступу: http://www.ukrainianplaces.com/diaspora/ukrayinske-kladovishche-sv-andriya

13. Кардаш П., Кот С. Українці в світі. Київ, Мельбурн: Вид-во «Фортуна» – 1995. – С. 34.

14. Там само. – С. 38.

15. Там само. – С. 41.

16. Там само. – С. 157.

17. Музичук Н. Перший у світі пам'ятник жертвам Голодомору «Розірване кільце життя» / Громада. Часопис Товариства української культури Угорщини №14 (120) жовтень-грудень 2012 р. [Електронний ресурс]: Режим доступу: http://www.hromada.hu/2012/ nom_120/istoria/smoloskyp.html

18. Historical and educational complex/museum to be built by the ukrainian orthodox church of the USA. Will Include A National Memorial For Famine Victims By E. Morgan Williams, U.S.-Ukraine Foundation (USUF) Information Service (ARTUIS) Washington, D.C., Friday, December 19, 2003 / [Електронний ресурс]: Режим доступу: http://www.artukraine.com/old/ famineart/orth_church.htm

19. Кардаш П., Кот С. Українці в світі: Київ, Мельбурн. Вид-во «Фортуна» – 1995. – С. 224-225

20. Там само. – С.224

21. Звід пам'яток історії та культури України. Київ: Енциклопедичне видання. Кн. 1, ч. 2.: М–С / Редкол. тому: Відп. ред. П. Тронько та ін. Упоряд.: В. Горбик, М. Кіпоренко, Н. Коваленко, Л. Федорова. НАН України. Інститут історії України; Інститут археології України; Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського. – К.: Голов. ред. Зводу пам'яток історії та культури при вид-ві "Українська енциклопедія" ім. М.П. Бажана, 2004. – С. 847

22. Веселова О. М., Марочко В. І., Мовчан О. М. Голодомори в Україні. 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947. Злочини проти народу. Київ, Нью-Йорк: Вид-во М.П. Коц, 2000. – 270 с.

23. Указ Президента України «Про встановлення в Україні Дня пам'яті жертв голодоморів» від 26.11. 1998 р. [Електронний ресурс]: Режим доступу: http://zakon4. rada.gov.ua/laws/show/1310/98 N 1310/98

24. Закон України «Про голодомор 1932-1933 років в Україні» (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2006, № 50, стр.504; Закон від 28.11.2006 № 376 [Електронний ресурс]: Режим доступу: Vhttp://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/376-16

25. Український голокост: погляд із сьогодення. Бібліографічний покажчик. Укладач О.М. Львович. К. – ЦПБ ім. О.С. Пушкіна, 2006. – С. 21.

26. Недужко Ю. Діяльність закордонних українців щодо дослідження голодомору 1932-1933 років в Україні та вшанування пам'яті жертв трагедії (середина 80-початок 90-х років XX ст.) // Мандрівець. – Тернопіль – №5. – 2008. – С.15 / [Електронний ресурс]: Режим доступу: http://www.ucc.ca/category/holodomor/holodomor-events-2011/page/2/

27. Statement by the prime minister of canada on the 79th anniversary of the Holodomor [Електронний ресурс]: Режим доступу:http://www.ucc.ca/2012/11/21/ statement-by-the-prime-minister-of-canada-on-the-79th-anniversary-of-the-holodomor/

28. Вісті з України від українських громад світу / [Електронний ресурс]: Режим доступу: http://ovistka.narod.ru/news11.htm

29. Там само. – С. 169-170

30. Пам'ятний знак жертвам Голодомору – м. Курітіба. / [Електронний ресурс]: Режим доступу: http://ukrmova.mylivepage.com/blog/434/7425_

31. Визнання Голодомору 1932-33 рр. законодавчими органами іноземних країн [Електронний ресурс]: Режим доступу: http://ukr-consulate-brest.com/ index.php?option=com_ content&view=category&layout=blog&id=79&Itemid=95&lang=ru

32. Ukrainian Famine Memorial Plan Stirs Controversy: Why In D.C.? // DC Around Tovn / [Електронний ресурс]: Режим доступу: http://www.huffingtonpost.com/2012/09/09/ukrainian-famine-memorial_n_1869478.html#slide=1493503

33. У світі відзначили 75-річчя голодомору 1932-1933 років. Лідія Корсун. Вашінгтон // Свобода. Архів. Ч.50 – 12 грудня 2008 року. – С. 1,5. [Електронний ресурс]: Режим доступу: http:// www.svoboda-news.com/arxiv/pdf/2008/Svoboda-2008-50.pdf

34. Звіт голови міжнародного координаційного комітету СКУ в справі голодомору (серпень 2009-липень 2010 р.) сторінки 129-131 (Стефан Романів Голова МКК в справі Голодомору) [Електронний ресурс]: Режим доступу: http://www.ukrainianworldcongress.org/UserFiles/File/Annual_Meetings_2010/ Holodomor.pdf

35. U.S. National Park Service issued a permit for the construction of the Holodomor Memorial in Washington, DC [Електронний ресурс]: Режим доступу: http://usa.mfa.gov.ua/en/press-center/news/15268-shhodo-nadannya-nacionalynoju-parkovoju-sluzhboju-ssha-uryadu-ukrajini-dozvolu-na-budivnictvo-u-m-vashington-pamjatnika-zhertvam-golodomoru

Матеріали до каталогу пам'яток

Кардаш П., Кот С. Українці в світі. Київ, Мельбурн. Вид-во «Фортуна» – 1995. – 423 с.;

Веселова О. Меморіальні знаки й пам'ятники жертвам голоду-геноциду 1932–1933 рр. в Україні // Краєзнавство 1-2 2009. – С. 169-172;

Український голокост: погляд із сьогодення. Бібліографічний покажчик. Укладач О.М. Львович. К. – ЦПБ ім.. О.С. Пушкіна, 2006. – 21с;

Колычев В. Особенности украинской Америки. / Еженедельник 2000 – № 23 (369), 8-14 июня 2007; Кирей В. Щоб не обміліла криниця нашої совісті: / Владислав Кирей // Уряд. кур'єр. – 2007. – 10 листоп. – С. 10;

Вісті з України від українських громад світу / [Електронний ресурс]: Режим доступу: http://ovistka.narod.ru/news11.htm;

Посольство України в Канаді.: [Електронний ресурс]: Режим доступу: http://canada.mfa.gov.ua/ua/ukraine-holodomor-remembrance/holodomor-remembrance-canada-monuments; В Бразилии открыли памятный знак жертвам Голодомора: [Електронний ресурс]: Режим доступу: MIGnews.com.ua http://mignews.com.ua/ru/print-articles/4077.html;

Хата мікрокосм родинного життя [Електронний ресурс]: Режим доступу: /http://hata.profi.co.ua/2009/09/08/jushhenko_vzjav_uchast_u_vdkritt_pamjatnogo_znaku_zhertvam_golodomoru_19321933_rr_u_varshav.html;

Відомості. Журнал митрополії УАПЦ у діаспорі й єпархії у Великій Британії Ч.1 (327) січень – 2011 [Електронний ресурс]: Режим доступу: http://www.uaoc - diaspora. Com /Vidomosti/ Vidomosti 2011%281% 29.pdf;

Uadream.com: [Електронний ресурс]: Режим доступу: http://www. uadream.com/ tourism/ America /Brazil/element.php?ID=53665;

Ukrainian Places all over the world: [Електронний ресурс]: Режим доступу: http://ukrainianplaces.com/ru/typobektu/pamyatnyk-1-14;

У Французькому місті Ольцхайм встановлено меморіальний знак у пам'ять жертв голодомору 1932-1933 рр. в Україні // Укрінформ 20.11.2008 [Електронний ресурс]: Режим доступу: http://ukrmova.mylivepage.com/forum/155_Загальні/723_Голодомор_в_Україні_1932-1933 ? page = 1 & message_rows=289;

Пам'ятний знак жертвам Голодомору – м. Курітіба. / [Електронний ресурс]: Режим доступу: http://ukrmova.mylivepage.com/blog/434/7425_

Nicholas Anthony, "The Holodomor Famine," / Nicholas Anthony & John Horan / *Cleveland Historical*, accessed October 26, 2013, [Електронний ресурс]: Режим доступу: http://clevelandhistorical.org/items/show/600#.UnyU9yeuFhE

Ukrainian Genocide Famine Foundation - USA, Inc. [Електронний ресурс]: Режим доступу: http://www.ukrainiangenocide.org/

Historical and educational complex/museum to be built by the ukrainian orthodox church of the USA. Will Include A National Memorial For Famine Victims By E. Morgan Williams, U.S.-Ukraine Foundation (USUF) Information Service (ARTUIS) Washington, D.C., Friday, December 19,2003 [Електронний ресурс]: Режим доступу: http://www.artukraine.com/old/famineart/orth_church.htm

Татьяна Катаргина

Скрижали скорби. Зарубежные памятники жертвам Голодомора-геноцида 1932-1933 гг. в Украине

Статья посвящена определению периодов деятельности украинской диаспоры по увековечению памяти жертв Голодомора-геноцида 1932-1933 гг. в Украине и установке мемориальных знаков за рубежом. Составлен каталог памятников, сооруженных в странах мира.

***Ключевые слова**: украинская диаспора, памятный знак, Голодомор, геноцид.*

Tetiana Katargina

The Testimony of the Tribulation. The memorials for the victims of the Famine-genocide of 1932-1933 in Ukraine abroad

The article is devoted to the definition of the periods of activity of the Ukrainian Diaspora for commemorating the victims of the famine-genocide of 1932-1933 in Ukraine and installation of memorial signs abroad. A catalogue of monuments, established in the countries of the world.

***Key words**: the Ukrainian Diaspora, a memorial sign, Holodomor, genocide.*

Краєзнавство в особах

УДК 908 (477)

Марія Шевченко (м. Дніпропетровськ)

Краєзнавчі дослідження академіка Костянтина Григоровича Воблого

У статті розглядається діяльність академіка К. Г. Воблого як краєзнавця. Проаналізовано його творчу спадщину на краєзнавчій ниві. Досліджено роботи вченого, присвячені вивченню історії різних регіонів України.

Ключові слова: *К.Г. Воблий, наука, краєзнавство, регіональні дослідження.*

Костянтин Григорович Воблий (1876-1947) – уродженець с. Царичанки Катеринославської губернії (нині – районний центр Дніпропетровської області). Український економіст, економгеограф, академік АН УРСР, заслужений діяч науки УРСР, віце-президент АН УРСР (1929-1930) зробив вагомий внесок у розвиток економічної географії, вирішення проблем розвитку народного господарства та комплексного використання природних ресурсів України. Сфера наукових досліджень вченого позначена і зацікавленням краєзнавчою тематикою. Зауважимо, що праці К.Г. Воблого, написані в радянські часи, на які припадає переважна частка наукової творчості вченого, не позбавлені ряду рис, властивих тій добі. Протягом життя займаючи високі державні посади, академік, як не дивно, залишався безпартійним і не покидав рідної землі. Як записано в автобіографії вченого, він мав декілька пропозицій переїхати працювати за кордон, але все ж таки залишився в Україні. К. Г. Воблий вважав, що оскільки народ надав йому можливість отримати освіту, то треба працювати на благо цього народу [16].

Комплексного дослідження, присвяченого безпосередньо вивченню краєзнавчих студій академіка К.Г. Воблого, сьогодні не існує. Ряд досліджень стосується Костянтина Григоровича як вченого-економіста. Зокрема, вкажемо на статті Л.В. Вернигори про вплив наукових праць вченого на подальший розвиток вітчизняної економічної думки, вміщені в економічній періодиці [1]. Науковці-економісти Київського національного університету ім. Т.Г. Шевченка досліджували діяльність академіка як економгеографа. Науковці-географи М.Д. Пістун, В.П. Руденко та В.М. Матвієнко в своїх дослідженнях зосереджували увагу на історії формування і розвитку української економіко-географічної школи К.Г. Воблого та розміщення продуктивних сил України [24; 26; 27]. Загалом про життя і творчість академіка йдеться в опублікованих статтях історика професора Г. К. Швидько, які базуються на архівних матеріалах [28; 29]. Існує і суто оглядова газетна публікація краєзнавця В. С. Мороза [25]. Інформацію про наукову діяльність академіка К. Г. Воблого також знаходимо у виданнях з історії Академії Наук України [21; 22].

Мета даної статті – здійснити аналіз творчої спадщини К. Г. Воблого, визначити сфери зацікавлень вченого та оцінити його внесок у розвиток краєзнавства.

Джерельною базою дослідження є опубліковані праці вченого, а також документи особового фонду К.Г. Воблого, що зберігаються в Інституті Рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського НАН України. Опублікований науковий доробок вченого та архівний особовий фонд К.Г. Воблого є достатньо репрезентативним для досягнення мети. Частина наукової спадщини вченого не використовувалася належним чином, тоді як в ній досить багато краєзнавчого матеріалу, що потребує всебічного та грунтовного вивчення.

Перша краєзнавча розвідка майбутнього академіка про розведення плодових дерев, зокрема вишень, у Царичансько-Китайгородському районі була опублікована ще у 1896 р. в «Полтавських губернських відомостях» [18].

У 1919 році К. Г. Воблий видав підручник для учнів шкіл та самоосвіти під назвою «Економічна географія України», який став першою повною працею з економічної географії нашої країни. У підручнику вчений проаналізував географічне становище України та детально описав розміщення промислів. Для краєзнавців він мав

певний інтерес, оскільки визначав економічні ресурси та особливості кожного регіону держави. У наступні роки книга перевидавалася п'ять разів. Автор постійно її доробляв і доповнював [3].

В 1934-1938 рр. академік К. Г. Воблий працював у академічній Комісії з вивчення продуктивних сил України, з'ясовуючи можливість використання її мінеральних ресурсів. Займаючись дослідженням запасів корисних копалин в Україні, К. Г. Воблий захопився вивченням історичних аспектів розвитку народного господарства республіки та регіональною історією.

Цікаві краєзнавчі нариси вченого присвячені окремим регіонам та містам України. Серед важливих розвідок краєзнавчого характеру виокремимо нарис К. Г. Воблого, опублікований у часописі «Наша країна» під назвою «УРСР», який охоплював усі регіони України. Академік виокремив такі географічні райони України: *Поділля* (Житомирська, частина Київської та Чернігівської областей*); Середню лісостепову частину УРСР* (частини Київської та Харківської областей, Подільська, Вінницька, Полтавська області); *Центральні та східні райони лісостепу* (Київщина, Полтавщина, Харківщина); *Степову смугу* (Одеська, Миколаївська та Донецька області). Майстерно описавши природні багатства кожного з регіонів, вчений у дусі часу закінчив статтю патріотичними рядками: «Основне багатство УРСР – енергійний, працьовитий, талановитий, палко люблячий свою Батьківщину, героїчний народ» [11, с. 12]. Наступного року у цьому ж часописі К. Г. Воблий опублікував історичний нарис з фотоілюстраціями, присвячений місту Чернігову. У ньому вчений звернув увагу на важливе значення р. Десни для розвитку древнього міста [12].

Можна виділити й декілька його досліджень, які стосуються південних регіонів України, зокрема, дві його замітки знаходимо в часописі «Наша країна». У статті «Чуфут-Кале» розповідається про історію виникнення фортеці, що охороняла кримське узбережжя від вторгнень кочівників з півночі. Посилаючись на дослідження краєзнавців, він визначає, що фортецею в XI ст. володіли хазари, згодом – алани, а наприкінці XIII ст. її захопили татари. В ті часи, пише К. Г. Воблий, фортеця Чуфут-Кале мала назву Кирк-ер або Кирк-ор (з кримськотатарської – *сорок укріплень*), до перенесення столиці Кримського ханства до Бахчисараю місто було резиденцією хана. З XV ст. тут була резиденція кипчакських ханів, а згодом – його заселили караїми. У XIX ст. місто Чуфут-Кале було спустошене, фактично воно зникло, тому й отримало в літературі назву «мертве місто». Автор згадав і легенду про нещасливе кохання Джанике-ханим, доньки хана Тохтамиша. Сьогодні в Чуфут-Кале знаходиться її усипальниця. К. Г. Воблий звернув увагу на печеру Чаутинкобаси – татарську в'язницю для злодіїв та політичних осіб. Саме тут відбували покарання російський воєвода Шереметьєв, князь Ромодановський, польський гетьман Потоцький. Наприкінці статті автор звернув увагу на чисте повітря міста-пам'ятки, наповнене ароматом трав. З давніх-давен караїми вважали повітря Чуфут-Кале цілющим та рятувалися тут від холери в роки епідемії [13].

В іншій статті – «Сиваш та його багатства», – яка відноситься до Азовсько-Чорноморського регіону, К. Г. Воблий з'ясовує народногосподарське значення затоки, говорить про видобуток різноманітних хімічних речовин. Саме тут були знайдені хлористі сполуки натрію, калію, магнію та інших солей. Вчений також звернув увагу на вдале розташування затоки – відносно недалеко від індустріальних районів Криворіжжя, що сприяло розвитку хімічної промисловості. Унікальністю є те, що на його східній частині знаходиться улюблене місце перелітних птахів [10, с. 44]. У 1927 році тут був створений Азово-Сиваський заповідник (сьогодні Азово-Сиваський національний природний парк), в якому вивчається природа Азовського узбережжя та Сиваша.

Багато зусиль доклав К. Г. Воблий до виховання молоді через їх заняття краєзнавством. На його думку, краєзнавча робота серед молодого покоління має надзвичайно важливе освітнє й виховне значення. У популярних статтях «Вивчайте свій край» та «Знай свою велику Батьківщину», які були опубліковані в газеті «Молодь України», він особливу увагу приділив природним зонам України. У статті «Вивчайте свій край» К. Г. Воблий описав ландшафт нашої держави, враховуючи особливості кожного регіону: «Північна частина України розташована на рівнинних просторах з одноманітним ландшафтом, далі на південь все частіше зустрічаються кам'янисті пагорби, гранітні скелі, місцевість з складним рельєфом стає дедалі вищою. Річки, пробиваючи собі шлях, утворюють вузькі долини, водопади, пороги. Ще далі, по обох берегах Дніпра, розляглися родючі українські

чорноземні степи, яких з півдня омивають води Азовського та Чорного морів. Степові передгір'я з порослими лісом схилами, змінюються смарагдовою рослинністю альпійських лугів, надхмарних висот сягають горді верховини» [2, с. 3]. Вчений наголошував на необхідності використання краєзнавчого матеріалу в навчально-виховному процесі у загальноосвітніх школах. Академік закликав вчителів географії організовувати краєзнавчі групи по вивченню природи рідного краю. Під час екскурсій він рекомендував збирати матеріал обстежуваної місцевості: гербарії, корисні копалини, замальовки та фотознімки, які збагатять шкільний музей, а водночас для дітей це буде предметом гордості й задоволення. К. Г. Воблий писав: «Пізнаючи природу рідної країни, молоді патріоти ще більше любитимуть свою Батьківщину – її гори і долини, річки і озера, запашні луги і сади» [2, с. 3].

Академік К. Г. Воблий залишив по собі велику рукописну економіко-географічну спадщину. Частина наукових розвідок залишається неопублікованою і знаходиться в особовому фонді вченого. Йдеться, насамперед, про ті його праці, що зберігаються в Інституті Рукопису НБУ НАН України. В них містяться географічні характеристики окремих регіонів, утворення запасів корисних копалин та розвиток промисловості в деяких областях нашої держави.

В особовому фонді вченого зберігається його грунтовна праця про природні ресурси Вінницької області, яка є цікавим джерелом інформації не лише про власне наукові дослідження вченого, а й про запаси корисних копалин даного регіону, їх комплексне використання та розвиток промисловості в області. В своїй роботі вчений майстерно описав географічне розміщення корисних копалин, урахувавши такі особливості їх розташування: з одного боку, запаси корисних копалин були сконцентровані на півночі та північному заході, а з іншого – на півдні та південному заході. На думку академіка, таке розміщення було пов'язане з особливостями тектонічних процесів регіонів. Північні райони області багаті нерудними корисними копалинами: гранітом, гнейсом, каоліном, південні райони – гіпсом, глиною, та вапняком. У названій праці дослідник зробив детальний аналіз корисних копалин регіону та обґрунтував потребу у їх промисловому використанні [17].

У матеріалах архівного фонду К. Г. Воблого зберігаються також тези його доповіді «Побужжя (економічно-географічна характеристика)», де міститься інформація про Хощеватське родовище марганцю та перспективи освоєння р. Південний Буг [19]. Наприкінці XX ст. спеціалістами підраховані промислові запаси марганцевих руд, які досі не враховані Державним балансом.

Серед паперів академіка знаходиться й розвідка краєзнавчого характеру «Закарпатська Україна» (замітки про природні багатства та економіку краю). В ній К. Г. Воблий описав запаси корисних копалин в західних областях держави, а також звернув увагу на розвиток лісового і сільського господарства Західної України та їх місце в економіці країни [20].

В часи визволення України від нацистських окупантів в періодичній пресі були опубліковані патріотичні статті академіка К. Г. Воблого. Більшість присвячених цій тематиці його статей, знаходимо в газетах «Радянська Україна» та «Вільна Україна». Статті вченого присвячені визволенню різних міст та регіонів держави: Полтави, Києва, Криму й Закарпатської області. Всі ці роботи наповнені любов'ю до Батьківщини та повагою до героїчних подвигів народу [4; 5; 7; 9].

Найбільше праць вченого присвячено столиці Україні – місту Києву. Перша за хронологією опублікована стаття К. В. Воблого під назвою «Київ – святиня і гордість радянського народу» датується 1943 роком і присвячена визволенню столиці від нацистів. Автор стисло розповів історію Києва від перших згадок про нього у літописах з IX ст. до вторгнення німецько-фашистських орд. У популярній статті він описав краєвиди та історичні пам'ятки міста, серед них – Софійський собор, Печерську Лавру, Кирилівську та Андріївську церкви [6].

Наступного року в українському державному видавництві вийшла невелика за обсягом книжка К. Воблого «Київ – серце України», написана в доступній для пересічного читача формі, легко і невимушено. В цій роботі вчений вже більш детально описав історію Києва. Насамперед, він зауважив вдале географічне розташування столиці, оскільки Київ замикає широко розгалужену систему річкових шляхів верхнього Дніпра, що їх утворюють численні притоки на півночі, сході і заході: «За стародавніх часів річки були найважливішими шляхами зв'язку й торгівлі. Київ тримав у своїх руках ключі від головних воріт світової транзитної магістралі того часу, шляху «із варяг у греки». Київ – це важливий збірний пункт, куди стікалися притоками Дніпра сировина, продукти з усього

Наддніпров'я і суміжних річкових басейнів. Цим водним шляхом йшов потік вантажів із Західної Європи та Прибалтійських країн до берегів Чорного моря» [8, с.3].

Автор зазначив, що важливою подією в найновішій історії міста було перенесення з Харкова до Києва столиці УРСР (1934 р.), після цього в Києві широко розгорнулося комунальне, культурне і житлове будівництво. Збільшилося виробництво машин і устаткування для хімічної, цукрової, горілчаної, хлібопекарської і лісопильно-деревообробної промисловості. Значну увагу К. Воблий приділив культурно-національному життю столиці, зокрема Українській академії наук, вищим навчальним закладам, театрам та музеям. Автор розповів також про Ботанічний сад Академії наук, мальовничі парки на високих і крутих схилах Дніпра та інші чарівні місця нашої столиці. У своїй праці автор досить детально описав зруйновані німецькими загарбниками підприємства та історичні пам'ятки Києва, відмітив велику роботу по відбудуванню та реконструкції міста силами людей з усіх українських міст та сіл. Завершується книга важливими на той час для українського народу патріотичними рядками: «Протягом більш як тисячолітньої своєї історії Київ був спустошуваний вогнем і мечем. І кожного разу він підіймався із попелу, відбудовувався, зацвітав чарівною білістю садів, вкривався зеленню лісів і парків. Зникнуть руїни. Піднімуться багатоповерхові будинки із золотисто-жовтої цегли, одягнені в лабрадорит і граніт дивної краси, відродяться великі енергостанції, фабрики і заводи, відбудуються славний університет та інші вищі учбові заклади, школи, театри, палаци культури, клуби. Поети-співці складуть поеми, пісні і думи про героїв, що визволили свою Батьківщину, стародавнє місто Київ від незлічених полчищ озвірілого ворога. І буде стояти на горах відроджений Київ – серце України, як стояло понад тисячу років це стародавнє казкове місто, зачаровуючи всіх красою, славним минулим і високою культурою сучасного життя» [8, с.32].

У 1948 році в краєзнавчо-довідковій книжці «Київ. Статті-довідки» був вміщений написаний вченим розділ «Природа, економіка, населення». В ньому К. Воблий охарактеризував географічне положення міста, описав топографію та клімат столиці (навівши дані середньомісячних температур за спостереженнями в період 1881-1933 рр.) [23, с.6].

За своє життя академік К. Г. Воблий встиг надрукувати багато статей краєзнавчого характеру. Дані, отримані в результаті наукової роботи, вчений використовував і у колективних працях та монографіях. Він був співавтором «Географічного атласу Української Соціалістичної Радянської Республіки», який вміщує цінні географічні матеріали, зокрема, мапи: геологічну, корисних копалин, атмосферних опадів, грунтів ботанічних районів, природних та економічних районів [14]. У 1945 р. вийшла друком І частина «Економічної географії Радянської України (Фізико-географічний огляд)» за редакцією К. Г. Воблого [15]. Роботу з економічної географії України виконано під керівництвом і за участю академіка, але закінчити її він не встиг. У вересні 1947 р. Костянтин Григорович Воблий помер.

Всього К. Г. Воблий написав понад 450 наукових праць, з них 200 мають економіко-географічне значення – фундаментальні монографії, підручники, аналітичні та комплексні дослідження окремих галузей народного господарства. Краєзнавчі ж розробки академіка, хоч і являють собою невеликі наукові роботи і до сьогодні можуть слугувати вартісним елементом економіко-географічних досліджень та використовуватися у краєзнавчій роботі.

Джерела та література

1. Вернигора Л. К. Г. Воблий – видатний український вчений-економіст (до 130-ї річниці від Дня народження) / Л. Вернигора // Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Економіка. – Вип. 86/87. – К., 2006. – С. 60-62.

2. Воблий К.Г. Вивчайте свій край / К. Г. Воблий // Молодь України. – 1947. – 18 березня – С. 3.

3. Воблий К. Г. Економічна географія України: Підр. для шк. та самоосвіти/ К. Г. Воблий . – К.: Вид. «Сільського господарства», 1922. – 166 с.

4. Воблий К.Г. Закарпатська Україна / К. Г. Воблий // Радянська Україна. – 1944. – 8 серпня – С. 3.

5. Воблий К.Г. Знову розквітне Полтава / К. Г. Воблий // Радянська Україна . – 1943. – 25 вересня. – С. 3.

6. Воблий К. Г. Киев – святыня и гордость советского народа / К. Г. Воблий // Славяне. – 1943. – № 11. – С. 12-13.

7. Воблий К.Г. Київ – серце Радянської України / К. Г. Воблий // Вільна Україна. – 1944. – 3 жовтня. – С. 2-4.

8. Воблий К.Г. Київ – серце України / К.Г. Воблий. – Укрдержвидав, Київ-Львів, 1944. – 32 с.

9. Воблий К.Г. Кримська земля / К. Г. Воблий // Радянська Україна. – 1944. – 11 травня. – С.4.

10. Воблий К. Г. Сиваш и его богатства / К. Г. Воблий // Наша страна. – 1939. – № 8. - С.44.

11. Воблий К. Г. УССР / К. Г. Воблий // Наша страна. – 1938. – № 5. – С.7-12.

12. Воблий К. Г. Чернигов / К. Г. Воблий // Наша страна. – 1939. – № 1. – С.38-40.

13. Воблий К. Г. Чуфут-кале / К. Г. Воблий // Наша страна. – 1939. – № 2. – С.45-46.

14. Географічний атлас Української Соціалістичної Радянської Республіки/ За ред. Кльованого Л. Вид. 2-е переробл. К.: Державидав України, 1929.- 8 с., 11 кольорових карт.

15. Економічна географія Радянської України. Ч. 1 / Під ред. К. Г. Воблого. – К.: Вид: Академії наук УРСР, 1945.-119 с.

16. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України. – Ф. XXXVIII, К. Г. Воблий. – спр. 4 «Автобіографія» – 17 арк.

17. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України. – Ф. XXXVIII, К.Г. Воблий – спр. 162 «О полезных ископаемых Винницкой области» – 131 арк.

18. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України. – Ф. XXXVIII, К. Г. Воблий. – спр. 175 «Список праць» – 11 арк.

19. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України. – Ф. XXXVIII, К.Г. Воблий. – спр. 85 «Побужье (экономико-географическая характеристика)» – 3 арк.

20. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України. – Ф. XXXVIII, К.Г. Воблий. – спр. 15 «Закарпатская область (Заметки о природных багатствах)» – 9 арк.

21. Історія Академії Наук України: 1918 – 1923 (Документи і матеріали). – К., 1993. – 576 с.

22. Історія Академії Наук Української РСР / За ред. Бабко А. К., К.: Головна редакція української радянської енциклопедії АН УРСР, 1967 – 275 с.

23. Київ: статті-довідки: [ред.кол.: К. Воблий та ін.]. – К.: Укр. вид-во політ. літ., 1948. – 141 с.

24. Матвієнко В.М. Науково-організаційна діяльність академіка К.Г. Воблого / В. М. Матвієнко // Вісник Київського університету. Географія. – К.: РВЦ «Київський університет», 1999. – Вип. 44. – С. 49-50.

25. Мороз В. Академік із Царичанки / В. Мороз // Приорільська правда. – 1991. – 16 трав. – С. 2.

26. Пістун М.Д. Костянтин Григорович Воблий – видатний український економіко-географ / М. Д. Пістун. – К.: ВИД, 2006. – 34 с.

27. Руденко В.П. Розвиток географічних засад раціонального природокористування в Україні у першій половині XX ст. / В.П. Руденко // Український географічний журнал. – 2005. – № 1. – С. 11-17.

28. Швидько Г.К. Орільський талант / Г.К. Швидько // Моє Придніпров'я. Календар пам'ятних дат Дніпропетровської області на 2002 рік: Бібліогр. покажчик / Упоряд. І. Голуб. – Дніпропетровськ: ДОУНБ, 2001. – С. 122-126.

29. Швидько Г.К. Нелегкий шлях до вершин науки / Г.К. Швидько // Моє Придніпров'я. Календар пам'ятних дат Дніпропетровської області на 2011 рік // У 2-х ч. Ч. І. / Упоряд. І. Голуб. – Дніпропетровськ: ДОУНБ, 2010. – С. 140-143.

Мария Шевченко

Краеведческие исследования академика Контантина Григорьевича Воблого

В статье рассматривается деятельность академика К.Г. Воблого как краеведа. Проанализировано его творческое наследие в области краеведения. Исследованы работы ученого, посвященные изучению истории различных регионов Украины.

***Ключевые слова**: К.Г. Воблый, наука, краеведение, региональные исследования.*

Mariya Shevchenko

Local Lore Researches by Academician K.G. Vobliy

The article discusses activity of academician K.G. Voblyi's as local historian. Its creative heritage on a local history field is analysed. The works of scientist are devoted the study of history of different regions of Ukraine are explored.

***Key words:** K.G. Voblyi, science, local history, regional studies.*

УДК (37+94)(092)

Тетяна Демиденко (м. Полтава)

Вірність як життєва позиція: Олександр Петрович Єрмак

У статті висвітлено основні етапи життя, педагогічної та наукової діяльності Олександра Єрмака. Значну увагу приділено вагомим творчим здобуткам відомого полтавського вченого-історика, педагога, краєзнавця.

Ключові слова: *Єрмак Олександр Петрович, історія, краєзнавство.*

Восени 2014 року один з найстаріших педагогічних вишів України – Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка – відзначає поважний сторічний ювілей. І майже впродовж половини століття з цим навчальним закладом пов’язаний життєвий шлях одного з провідних його викладачів, відомого вченого-історика, краєзнавця, професора, Заслуженого діяча науки і техніки України, відмінника освіти України, лауреата обласних премій імені Панаса Мирного, імені Леоніда Бразова, премії Полтавської міської ради імені Самійла Величка, премії Лубенської міської ради імені Володимира Малика Олександра Петровича Єрмака.

2014 рік для науковця теж є ювілейним: йому виповнюється сімдесят років, та попри солідний вік, професор Єрмак працює на повну силу, сповна реалізуючи свій потужний інтелектуальний потенціал, колосальний досвід, втілюючи в життя цікаві задуми, демонструючи молоді взірець плідного наукового довголіття, працелюбність, гідну поваги вірність сповідуваним ідеалам та цінностям.

Вочевидь, є певна символічність і в тому, що саме О.П.Єрмаку було довірено почесну місію очолити створення з нагоди ювілею навчального закладу музею історичного факультету, написання його історії та історії університету загалом, бо, будучи одним із патріархів вишу, Олександр Петрович сам вписав до його столітнього літопису немало славних сторінок.

Народився майбутній історик 5 лютого 1944 року в Полтаві в робітничій родині Петра Степановича та Антоніни Пилипівни Єрмаків. У 1962 році Олександр закінчив середню школу у селі Ковалівка Полтавського району Полтавської області, де на той час мешкала сім’я. Великих статків у батьків не було, тому порадили синові, котрий мріяв про вищу освіту, вступати на заочне відділення. Оскільки при вступі на цю форму навчання для абітурієнтів існували певні обмеження (треба було працювати за фахом, мати виробничий стаж), спроби юнака вступити спершу на юридичний, а потім – на факультет журналістики Харківського університету виявилися невдалими.

Упродовж 1962-1965 років він працював слюсарем в Полтавському райоб’єднанні «Сільгосптехніка» та транспортувальником на Полтавському комбінаті будівельних матеріалів. Нарешті, в 1965 році здібний юнак вступив на історико-філологічний факультет Полтавського державного педагогічного інституту імені В.Г.Короленка. Цей вибір не був випадковим: як згадує Олександр Петрович, «… дитячі спогади привели мене до великого захоплення історією» [1, с.81]. Дійсно, коли Сашкові Єрмаку виповнилося п’ять років, батьки завербувалися на будівництво до Казахстану, з перебуванням у цих краях у хлопця й були пов’язані перші і дуже чіткі спогади дитинства: «Тут жило-було багато військовополонених, та й наших зеків – теж. Руками цих людей і зводилися ті незчисленні шахти і промислові підприємства. Робилося це дуже просто.

Наші зеки (або ж військовополонені японці) жили у великих концентраційних таборах. Коли йшлося про новобудову заводу, то місце, де планувалося розпочати будівництво, оточували колючим дротом і ставили навколо вишки з охороною. Туди, за нову «колючку», переганяли зеків. Вони спочатку будували для себе бараки, щоб було де жити. А потім споруджували завод. Коли все закінчувалося, в’язнів (а звісно, у переважній більшості своїй то були політв’язні) переганяли в іншу місцину, де планувалося інше масштабне будівництво...

Мені чомусь найбільше запам’яталися з цієї категорії народонаселення тодішнього Казахстану саме японські військовополонені. Ці люди ходили по всіх усюдах, фактично навіть без нагляду вартових. Як розконвойовані взагалі... Тобто за гуртом у кількадесят осіб у вицвілій чужій уніформі йшов тільки один солда-

тик із гвинтівкою. Звісно, ці японці могли утекти, розбігтися. Але куди тікати, коли навколо безлюдний і суворий степ – на тисячу кілометрів навколо? Тому військовополонені самураї вели себе сумирно, нікуди не тікали, а часто ходили взагалі без супроводу конвоїра, шукаючи собі «шабашку» на стороні. Заходив такий японець, приміром, у двір і казав: у нього, мовляв, є дошка і цвяхи – чи не треба вам, шановні господарі, щось зробити у вашому господарстві?

Без діла вони, отже, не вешталися. Інколи, правда, заглядали до нас одразу кілька японців і просили... надати їм дворика для їхньої компанії, щоб розпити пляшку. І японський «сабантуй» також мав для нас доволі дивний вигляд. В'язні-іноземці брали на всю велелюдну свою компашку одну тільки пляшку вина (причому, доброго, дорогого, яке дорослі й вільні карагандинці собі майже зовсім не дозволяли купувати). Потім смакували це вино кілька годин, розважливо ведучи незрозумілу нам, свою, японську розмову...

Японців через кілька років радянський уряд відпустив на їхню батьківщину. Кожному полоненому дали набір нового зимового солдатського одягу (бушлат, чоботи тощо) і ще по дві гарні шкіряні валізи. Уже на залізничній станції, перед відходом потягу до Країни сонця, що сходить, японці пройшли перед спеціально спорудженою трибуною таким, знаєте, церемоніальним маршем... Таким, що аж захотілося аплодувати! Це вони так марширували, зважте, без усякої попередньої підготовки і муштри...

Я про це все згадую ще й тому, що спогади ці дитячі привели мене до великого захоплення історією. Адже та історія творилася, власне, на моїх очах. Мабуть, ці незабутні яскраві враження й визначили мій життєвий вибір: я зрештою став професійним істориком» [1, с.80-81].

Студентські роки в житті Олександра Єрмака були періодом наполегливої творчої роботи: відмінне навчання, присудження Ленінської стипендії як найвищої відзнаки радянського студента, активна участь у діяльності студентського наукового товариства. Серйозний, здібний, вдумливий юнак ще на першому курсі започаткував свій науковий доробок, опублікувавши 1966 року в «Тезах доповідей ХХ науково-підсумкової конференції студентів» дослідження, присвячене подіям Великої Вітчизняної війни. А на четвертому курсі Олександр Єрмак посів перше місце на республіканській студентській науковій конференції педагогічних ВНЗ Української РСР за наукову доповідь «Боротьба з німецько-фашистським окупаційним режимом на Полтавщині в 1941-1943 роках» (травень, 1969 рік, м. Луганськ), успішно виступив на республіканській викладацькій науковій конференції в Одесі (травень, 1969 рік) [2, с. 203].

О.П. Єрмак. 1978 рік

Один з провідних викладачів історичного факультету тодішнього ПДПІ імені В.Г.Короленка доктор історичних наук А.С. Черевань в обласній молодіжній газеті «Комсомолець Полтавщини» так характеризував студента Єрмака: «Мій ідеал студента – той студент, котрий вчиться, не набиваючи пам'ять фактами, сформульованими висновками, а старається зрозуміти їх, осмислити: чому ота подія чи явище відбулася тоді й саме тоді, чому вона дала лише такі, а не інші наслідки. З цього «чому?» й починається, власне, його шлях в науку. Коли він і не пам'ятає дрібних фактів, то не вада, лише б міг самостійно розбирати й аналізувати складності суспільного розвитку… Саме такий, думаючий, прискіпливо шукаючий причини – четвертокурсник історичного факультету Олександр Єрмак. Другий рік я знаю його по роботі і в науковому гуртку. Він прислухається до моїх порад, але й має свою зрілу думку» [3].

Професор кафедри історії України О.П. Єрмак (2013 рік)

Однокурсники Олександра Єрмака згадують його як студента, котрий з перших днів навчання виявив схильність до наукової роботи, дослідницький хист, працелюбність. Охоче відгукнувся на прохання поділитися спогадами про спільні студентські роки колишній однокурсник О.П. Єрмака, а нині доктор історичних наук, професор Полтавської аграрної академії, автор

десяти монографій з аграрної історії України другої половини XIX – початку XX ст. та понад 170 наукових і науково-популярних статей з різних проблем вітчизняної історії Микола Андрійович Якименко:

«У вересні 1965 року нас, студентів першого курсу історико-філологічного факультету Полтавського державного педагогічного інституту імені В.Г. Короленка, направили до села Березова Рудка Пирятинського району на допомогу місцевому колгоспу копати картоплю. Саме там я і познайомився із Олександром Петровичем Єрмаком у, так би мовити, неформальній обстановці. Проте враження про нього як про історика склалося пізніше, під час семінарських занять та студентських наукових конференцій. Пам'ятаю одне з перших семінарських занять з історії стародавнього світу, яке проводив старший викладач кафедри всесвітньої історії Віктор Степанович Воловик. Тема була пов'язана із стародавнім Вавилоном, де одним із ключових питань були закони царя Хаммурапі. Доповнюючи виступ одного із студентів, Олександр Петрович настільки ґрунтовно проаналізував вищезгадані правові акти, опубліковані у «Хрестоматії з історії стародавнього світу», що присутній на занятті колишній завідувач кафедри історії Григорій Іванович Кулик від здивування зняв окуляри, уважно вислуховуючи відповідь студента-першокурсника.

Усі чотири студентські роки він був зразком для багатьох однокурсників. У ті часи в нашому інституті застосовували такий метод активізації навчального процесу, як оприлюднення поточної успішності з усіх дисциплін. Час від часу оцінки вивішували на спеціальному стенді навпроти аудиторії № 45. У студента Єрмака завжди були одні п'ятірки, які методисти деканату акуратно виводили червоним кольором. Лише з німецької мови у нього були певні проблеми. Та це на той час не було чимось особливим, адже іноземні мови у радянських школах нерідко вивчали чисто формально. У нас, наприклад, на Сумщині, у тій школі, де навчався я, на уроках німецької мови, які проводила жінка, що була під час війни на роботах у Німеччині, читали казки. В інституті ж вимоги були зовсім інші, у будь-якому випадку державний іспит з німецької мови усі ми, включаючи і Олександра Петровича, склали успішно.

Навчаючись в одній групі, де я був старостою, а Олександр Єрмак секретарем комсомольської організації історичного факультету, ми намагалися якнайкраще готуватися до семінарських занять та іспитів. Це була своєрідна конкуренція за те, хто зможе віднайти кращу, переконливішу інформацію у літературі з того чи іншого питання. Це звучить сьогодні для нинішніх студентів, можливо, і дивно, проте ми

Доцент О.П. Єрмак веде заняття проблемної наукової студентської групи з історичного краєзнавства (2009 рік)

нерідко вишукували потрібну інформацію із журналів кінця 40-х-початку 50-х років XX століття. Якщо говорити про історію стародавнього світу, де досить вимогливим викладачем був молодий на той час В.С. Воловик, то це був «Вестник древней истории». Бувало, заходиш до читального залу і замовляєш: «Дайте мені «ВДИ» рік такий-то, номер такий-то». Бібліотекарі розуміли, що шукає студент, не перепитуючи: «Що таке «ВДИ»? Не впевнений, що сучасні студенти історичного факультету у процесі підготовки до семінарських занять шукають інформацію у журналах півстолітньої давнини.

Разом із Олександром Петровичем ми брали активну участь у роботі студентського наукового гуртка, керівником якого були різні викладачі, у числі яких і незабутній Антон Самійлович Черевань. Система керівництва науковою роботою у нього була простою: студент обирає тему і працює над нею цілком самостійно, але періодично, у міру потреби, звітує перед керівником за виконану роботу. А.С. Черевань, який став першим викладачем нашого педагогічного інституту, що захистив докторську дисертацію, мав своєрідну систему контролю за якістю студентської наукової роботи. Бувало, приходиш до нього на квартиру, яка знаходилась поряд із старим приміщенням інституту, і читаєш йому вголос відповідний розділ. У процесі читання тексту керівник нас зупиняв, коментуючи почуте, а ми, студенти, його зауваження фіксували з метою подальшого вдосконалення тексту. Результатом нашої роботи була участь не лише у студентських наукових конференціях, але і у республіканських конкурсах студентських наукових робіт, де останні завжди посідали гідні місця і відзначилися у числі кращих. До речі, окрім газетних статей краєзнавчого характеру, одна із моїх праць студентських років була навіть опублікована у 1972 році в «Українському історичному журналі» (1972. – № 8. – С.125-127). Після завершення навчання і отримання дипломів вчителя історії і суспільствознавства наші дороги розійшлися. Олександра Петровича залишили працювати в інституті, а я, отримавши рекомендацію Вченої ради цього навчального закладу, вступив (після служби в армії) до аспірантури Інституту історії Академії наук України».

У серпні 1969 року Олександра Єрмака, який завершив навчання з дипломом з відзнакою і зарекомендував себе талановитим молодим дослідником, було прийнято на викладацьку роботу: за призначенням Міністерства освіти УРСР він став асистентом кафедри історії СРСР та УРСР своєї alma mater.

Цього ж року молодий викладач почав заочне навчання в аспірантурі Київського політехнічного інституту. Його науковим керівником був доктор історичних наук, завідувач кафедри, професор, відомий вчений і педагог Микола Валеріанович Черненко, нагороджений у 1971 році орденом Трудового Червоного Прапора за видатні заслуги в галузі розвитку вищої освіти. Досвідчений наставник порадив аспірантові обрати темою дослідження останній період нової економічної політики в Україні (1927-1929 роки), і невдовзі з'явилися публікації молодого вченого в наукових журналах «Архіви України» [4], «Питання історії народів СРСР» [5], «Українському історичному журналі» [6].

Навчання в аспірантурі Олександр Петрович успішно поєднував з викладацькою діяльністю, виховною роботою зі студентами. Він – куратор академічної групи, член ради молодих учених інституту. У 1970 році комсомольці ПДПІ обрали його секретарем комсомольської організації.

У січні 1975 року О.П. Єрмак захистив кандидатську дисертацію, продовжив роботу на кафедрі вже як старший викладач, а у 1980 році йому було присвоєно вчене звання доцента по кафедрі історії СРСР та УРСР. Подальший трудовий шлях Олександра Петровича засвідчує його виняткову працездатність, глибину знань, ерудицію, відповідальність, самодисципліну, неабиякі організаторські здібності. У березні 1991 року О.П. Єрмак був обраний за конкурсом на посаду завідувача кафедри історії УРСР, у 1996-2000 роках очолював кафедру спеціальних історичних дисциплін та географії. З вересня 2000 року у зв'язку з реорганізацією кафедр обіймав посаду доцента кафедри історії України, а з лютого 2013 року – професора.

За багаторічну плідну науково-педагогічну діяльність у 2004 році О.П. Єрмаку було вручено нагрудний знак МОН України «Відмінник освіти України». На високому теоретичному рівні він читає лекційні курси з історіографії історії України, історичного краєзнавства, архівознавства та музеєзнавства. Намагаючись зробити курс історіографії, насичений складними концептуальними побудовами, доступнішим, цікавішим, емоційно досяжним для студентів, Олександр Петрович невтомно працює над удосконаленням змісту й форми подачі лекційного матеріалу і дуже тішиться, знаходячи додатковий матеріал,

методичні «родзинки», здатні підтримати інтерес аудиторії. Так, знайомлячи студентів зі змістом відомої постанови ЦК ВКП(б) від 15 травня 1934 року «Про викладання громадянської історії в школах СРСР», яка на кілька десятиріч визначила методологічні засади і структуру викладання курсу, лектор майстерно ілюстрував стан шкільної освіти на початку 30-х років XX століття цитуванням фейлетону Іллі Ільфа та Євгена Петрова «Розмови за чайним столом», в якому популярні сатирики талановито й переконливо показали наслідки панування абстрактно-соціологічного схематизму та заідеологізованості у навчанні школярів. Реакція студентів на цей методичний прийом була завжди жвавою, позитивною, сприяла розвитку їхньої асоціативної пам'яті. Вочевидь, Олександра Петровича надихає на пошук таких «цікавинок» викладацький досвід відомого російського історика, блискучого лектора В.Й. Ключевського, котрий не тільки наполегливо збирав, систематизував історичні жарти, анекдоти, але й ретельно нумерував їх (пригадується, як пояснюючи захоплення студентів змістом і формою щойно прочитаної лекції, В.Й. Ключевський скромно зізнався: «Это я их нынче сразил своей остротой нумер сорок семь!»).

З метою якнайкращого навчально-методичного супроводу своїх курсів О.П. Єрмак доклав чимало зусиль до створення сучасних кабінетів історичного краєзнавства та історіографії історії України в навчальних аудиторіях факультету. Ретельно продумана і зі смаком оформлена експозиція цих кабінетів дозволяє наочно простежити і основні етапи дослідження історії Полтавщини та внесок у її вивчення місцевих краєзнавців, і розвиток історичної науки в Україні та наукову спадщину відомих учених.

Упродовж усіх років викладання в університеті Олександр Петрович веде плідну науково-дослідницьку роботу, органічно поєднуючи амплуа історика-викладача, історика-дослідника, історика-популяризатора. Він активно долучився до підготовки кількох колективних праць, написаних краєзнавцями Полтавщини у 1980-1990-і роки. Серед них: «Нариси історії Полтавської обласної партійної організації», «Историко-культурное наследие. Материалы к Своду памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР» [7], «Полтавщина. Енциклопедичний довідник» [8], «Реабілітовані історією» [9]. Виступав із повідомленнями на I Республіканській (1980 рік) та I Всесоюзній (1987 рік) конференціях з історичного краєзнавства, на кількох всеукраїнських наукових конференціях з цієї ж проблематики.

З проголошенням незалежності України у науковій творчості доцента О.П.Єрмака відкрилася нова грань – дослідження голодоморів XX століття на Полтавщині. Ця тема зацікавила науковця ще раніше. Так, у 1985 році Інститут історії АН УРСР розпочав підготовку колективної монографії «Очерки развития социально-классовой структуры УССР. 1917-1937», де О.Єрмаку доручили підготувати розділ про зміни в соціальній структурі українського села внаслідок колективізації сільського господарства. Виконати цю роботу було можливо лише шляхом порівняльного аналізу матеріалів переписів населення 1926 і 1939 років. Досліднику з величезними труднощами вдалося отримати доступ до українських матеріалів перепису населення, які зберігалися у фондах Центрального архіву народного господарства СРСР, і з них йому стало цілком очевидним, що втрати українського селянства від голодомору 1932-1933 років, про який довелося чути лише від людей старшого покоління, становлять декілька мільйонів чоловік. Звичайно, в той час опублікувати ці небажані для влади дані демографічної статистики було неможливо [10].

У 1992 році було створено Полтавське відділення Асоціації дослідників «Голод-1933» (сьогодні це Асоціація дослідників голодоморів в Україні XX століття), головою якої обрали О.П.Єрмака. Вже через рік в Полтаві була проведена регіональна науково-практична конференція «Голодомор 1932-1933 років на Полтавщині» [11]. У 1996 році Полтавське відділення Асоціації спільно з науковцями Центру дослідження історії та культури Полтавської облдержадміністрації та співробітниками Державного архіву Полтавської області видало збірник документів і матеріалів «Голод 1946-1947 років на Полтавщині (до п'ятдесятиріччя трагедії)» [12]. З нагоди виходу цієї книги тодішній голова Асоціації дослідників голодоморів XX століття в Україні відомий дисидент Л.Г.Лук'яненко написав своїм полтавським колегам зворушливого листа такого змісту: «Щиро Вам вдячні за книгу «Голод 1946-1947 років на Полтавщині», титульний аркуш (ксерокопію) якої розсилаємо всім облдержадміністраціям для наслідування. Випуск цього видання свідчить, що, навіть незважаючи на нинішні труднощі, при добрій волі

Редколегія збірника матеріалів XII студентської наукової конференції історичного факультету (березень 2009 року). О.П. Єрмак – другий ліворуч

й наполегливості на місцях можна віднайти можливості, аби залишити нашим нащадкам письмовий пам'ятник про трагічну сторінку історії України – третій за ліком голодомор, організований більшовицьким імперським режимом» [2, с.204].

У 1997 році в Полтаві була надрукована ще одна книга – «Колективізація сільського господарства і голод на Полтавщині. 1929-1933: Збірник документів і матеріалів». Вона відкривається ґрунтовною статтею О.П.Єрмака «Ціна «великого перелому», де з'ясовуються тяжкі наслідки голодомору на основі демографічних переписів 1926 і 1939 років. Зокрема, мова йде про те, що за 12 років, які минули між цими переписами, кількість мешканців Полтавщини скоротилася на 414,2 тис. чоловік, або на 15,7 відсотка [13].

З кінця 90-х років до сфери наукових інтересів О.П.Єрмака потрапляє ще одна тема – історія Полтавської дитячої трудової колонії імені М.Горького, яка у 20-і роки знаходилася неподалік села Ковалівка (саме в цьому селі Олександр закінчив середню школу). Завідувачем колонії був відомий педагог і письменник А.С.Макаренко. У 1950-1960-і роки, коли О.П.Єрмак ще навчався у школі, йому пощастило зустрічатися з колишніми вихованцями колонії, мешканцями села Ковалівки, які знали Антона Семеновича і розповідали про нього чимало цікавого. Тож коли за завданням Інституту педагогіки і психології професійної освіти АПН України була створена група авторів-укладачів збірника «Полтавська трудова колонія імені М.Горького в документах і матеріалах (1920-1926 роки)», О.П.Єрмак активно включився в її роботу. Після виходу збірника його високо оцінив відомий дослідник життя і творчості А.С.Макаренка Гьоц Хіллііг (Німеччина). Він, зокрема, зазначив, що в першому розділі статті «Час і простір діяльності колонії» О.Єрмак «вперше в макаренкознавстві описав політичну, економічну та соціальну ситуацію на Полтавщині, а також боротьбу з дитячою безпритульністю і злочинністю в губернії після громадянської війни» [2, с. 205].

У 1999 році Олександр Петрович отримав пропозицію від обласного державного підприємства «Полтававодоканал» підготувати грунтовну історію цього підприємства. Полтавський водопровід вступив у дію ще в 1900 році серед перших в Україні. За сторічний період свого існування він перетворився на великий і складний, озброєний передовими вітчизняними і зарубіжними технологіями механізм: 5 водозаборів, які подають із 600-800-метрової глибини 126 тис. кубометрів якісної артезіанської води на добу. Сьогодні на головному підприємстві «Полтававодоканал» – виробничому управ-

лінні водопровідно-каналізаційного господарства міста – працює понад 1200 інженерно-технічних працівників і службовців.

В Україні до появи книги О.П.Єрмака історія водоканалів досліджувалася переважно спеціалістами в галузі техніки. Автор цікавого монографічного дослідження «Історія обласного державного підприємства «Полтававодоканал» поставив перед собою мету показати стан водопостачання Полтави з давніх часів до сьогодення у зв'язку з соціально-економічним розвитком міста. У ньому також з'ясовується історія створення та функціонування міської системи водовідведення. Праця наповнена іменами сотень трудівників водоканалу, які на різних етапах внесли вагомий вклад у його становлення та розвиток [14]. Недарма колишній Полтавський міський голова А.Т.Кукоба охарактеризував книгу як надзвичайно цінну, що стала в нагоді спеціалістам, науковцям, краєзнавцям і доповнила перелік інших наукових праць з історії полтавських підприємств, установ та організацій.

Помітною подією в розвитку історичної регіоналістики початку XXI століття стала монографія О.П.Єрмака «Історія водопровідно-каналізаційного господарства міста Кременчука» [15], удостоєна в 2012 році літературно-мистецької премії імені Володимира Малика в номінації «Краєзнавство і народна творчість» [16]. Її урочиста презентація була приурочена до 100-річного ювілею Кременчуцького водоканалу і викликала чисельні схвальні відгуки міського керівництва, ветеранів та працівників підприємства, колег науковців. Автор монографії зазначав: «Працювати над книгою я розпочав ще в 2002 році, за чотири роки книга була завершена. Писати про «Кременчукводоканал» було досить складно – чимало відомостей про підприємство знаходиться в архівах Москви та Санкт-Петербурга, доступ до яких отримати важко» [17].

Метою видання було дослідження усіх етапів столітньої історії підприємства, автор ввів до наукового вжитку значний масив архівних джерел, ретельно зібрав і долучив спогади ветеранів підприємства, опрацював матеріали місцевого краєзнавчого музею. Відтак, доробок краєзнавця став істотним доповненням історії наддніпрянського міста.

Тісні творчі зв'язки та особиста дружба зв'язують Олександра Петровича з колишнім випускником історичного факультету ПДПІ, а нині заслуженим учителем України, директором науково-редакційного підрозділу – Центру дослідження історії Полтавщини Полтавської облдержадміністрації Олександром Андрійовичем Білоуськом. На початку 1990-х років вони разом працювали у Полтавському обласному інституті післядипломної педагогічної освіти імені М.В.Остроградського, де Олександр Андрійович читав лекції з історії України та методики навчання історії, а Олександр Петрович – з історичного краєзнавства та історіографії історії України. Спільно вони підготували кілька посібників з вітчизняної історії для учителів та абітурієнтів [18], а коли у Білоуська виникла ідея запровадити в загальноосвітніх середніх закладах області таку навчальну дисципліну як «Історія Полтавщини», О.П.Єрмак гаряче її підтримав. Зокрема, Олександр Петрович опублікував низку статей стосовно підготовки навчальної краєзнавчої літератури на рівні світових стандартів, серед яких «Методологічні засади посібника з історії Полтавщини для учнів 7-11 класів загальноосвітньої середньої школи» [19].

У процесі створення підручників з історії краю авторський колектив зіткнувся з серйозною проблемою – на Полтавщині ніхто і ніколи не писав підручників із регіональної історії. Концепція серії навчальних книг для 6-11 класів передбачала врахування кращого європейського досвіду, зокрема, французького. Підручник для 10 класу видали у 2005 році у видавництві «Оріяна» три автори – О.Білоусько, О.Єрмак і доцент Полтавського педуніверситету В.Ревегук. Він має назву «Новітня історія Полтавщини (перша половина XX століття)» [20]. Історична інформація в ньому синтезована у трьох блоках: теоретичному, довідковому, ілюстративному. Історія Полтавщини структурована відповідно до періодизації всесвітньої історії. Зараз цей курс успішно впроваджений у всіх школах області, а творча співдружність О.П.Єрмака з О.А.Білоуськом продовжується на іншому, вищому рівні. Річ у тому, що з ініціативи О.А.Білоуська почала виходити з друку 12-томна енциклопедія «Полтавіка». Полтавська Енциклопедія покликана реалізувати в регіональному вимірі настійну необхідність формування національної самосвідомості у процесі державотворення. Мета проекту – створити універсальний довідник найістотніших і різнопланових знань про Полтавщину, розкривши їх у динаміці від найдавніших часів до сьогодення. У 2009 році вийшов друком том «Полтавіки» «Релігія і церква», де опубліковано чимало статей О.П.Єрмака [21].

Окремо слід сказати про діяльність О.П. Єрмака як укладача наукових збірників та їх редактора. У 1998 році Полтавським державним педагогічним інститутом імені В.Г.Короленка, Полтавським регіональним осередком Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського і Полтавським науковим товариством краєзнавців був заснований науковий збірник «Історична пам'ять». Невдовзі Вища атестаційна комісія при Кабінеті Міністрів України зареєструвала його як фахове видання зі спеціальності «історія». На сьогодні побачили світ 29 випусків наукового збірника. З часу його заснування О.П.Єрмак є беззмінним заступником головного редактора видання. Йому доводиться щороку редагувати десятки статей, повідомлень, рецензій, зустрічатися з авторами, давати поради молодим науковцям щодо вдосконалення їх публікацій. Він також з 1998 року є головою редколегії збірників матеріалів студентських наукових конференцій історичного факультету, які традиційно відбуваються в квітні. У їх роботі беруть участь студенти-історики, магістранти та учні –переможці обласних олімпіад з історії. З 1987 року О.П.Єрмак працює над матеріалами для такого фундаментального видання як «Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область». Він – автор статей, що вміщені у 6 районних томах цієї серії та опубліковані упродовж 2008-2013 років [22]. Том Решетилівського району відкривається великою аналітичною статтею О.П.Єрмака про пам'ятки природи, археології, історії, архітектури та техніки на його теренах.

За останні роки спільно з іншими науковцями О.П.Єрмак написав такі ґрунтовні монографії краєзнавчого характеру як «Полтава. Історичний нарис» [23], «Полтавщина: влада на історичних паралелях» [24], «Полтавщина. Історичний нарис» [25], «Історія комсомолу Полтавщини» » [26], «Полтавський державний педагогічний університет імені В.Г.Короленка: історія і сучасність» [27], «Історичний факультет Полтавського державного педагогічного інституту імені В.Г.Короленка: історія і сучасність» [28]. Вагомий внесок зробив учений у підготовку науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією. Полтавська область» [29]. А взагалі О.П.Єрмак має понад 350 друкованих наукових праць, у тому числі 28 монографій [22, с.220].

Помітний внесок у виховання нової генерації дослідників-краєзнавців зробив О.П.Єрмак, очолюючи впродовж тривалого часу секцію історичного краєзнавства в Полтавському територіальному відділенні Малої академії наук України. Рецензуючи учнівські дослідження, оцінюючи їхній захист як голова журі секції, Олександр Петрович давав кваліфіковані поради учням, учителям, котрі керували краєзнавцями-початківцями, генерував оригінальні теми досліджень, виступав як науковий консультант. Як результат, не один десяток манівців обрали собі фах історика, стали дослідниками регіональної історії, захопилися краєзнавством.

Олександр Петрович вважає, що науковець, викладач має бути й популяризатором історичної науки. Тому він постійно виступає на радіо і телебаченні, є автором близько 200 статей у місцевій пресі з проблем історії України і Полтавщини, пам'ятко-охоронної роботи [30].

Нечасті години відпочинку й дозвілля Олександр Петрович із задоволенням присвячує Полтавському Слов'янському клубу – зібранню наукової й творчої інтелігенції міста, членом якого він є ось уже майже десять років. Тут історик виступає з цікавими краєзнавчими розвідками, друкує свої дослідження в «Слов'янському збірнику» [31], дванадцять випусків якого користуються неабияким попитом і популярністю у читачів, веде своєрідний життєпис лауреатів обласної літературної премії імені Леоніда Бразова – відомого полтавського письменника, донька якого Лариса Безобразова беззмінно керує діяльністю Слов'янського клубу. Пояснюючи свою прихильність до такого роду дозвілля, Олександр Петрович зауважує:

«Тут можна знайти серед співбесідників досить привабливих для мене людей: музикантів, літераторів, акторів театру, поетів, журналістів... До того ж, там виявилася вже добра половина моїх друзів! Про них я й раніше писав у газету, з ними й раніше не було мені нудно... Що ще додати? По-перше, у нас в Полтаві немає такого товариства, де б зустрічалися інтелігенти. По-друге, це люди культурні, витримані, серед них немає таких, що надто радикально налаштовані. Тобто немає тут ні запеклих «антирадянщиків» (а в минулому періоді історії нашої було чимало й доброго, це не можна огульно відкидати), ні шароварних націоналістів, ні надто заполітизованих. Люди це толерантні. Вони терпимі до переконань один одного... Дуже розумно побудована й програма засідань клубу. Якщо це не концерти відомих у Полтаві музикантів, то, принаймні, зустрічі з іншими цікавими людьми, художні виставки, театралізовані вечори тощо» [1, с.83].

Виступ професора О.П. Єрмака на презентації чергового тому «Зводу пам’яток історії та культури України: Полтавська область. Семенівський район». 2013 рік

Наукові публікації О.П. Єрмака

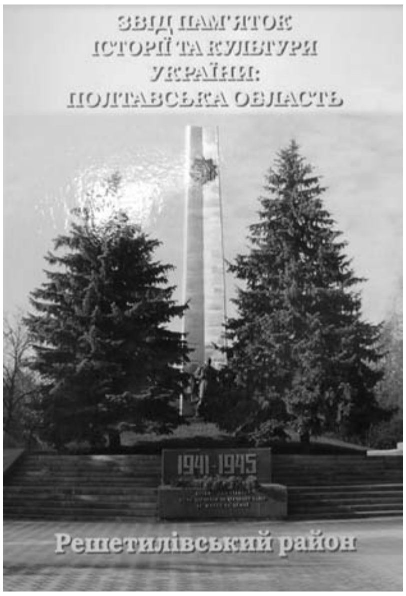

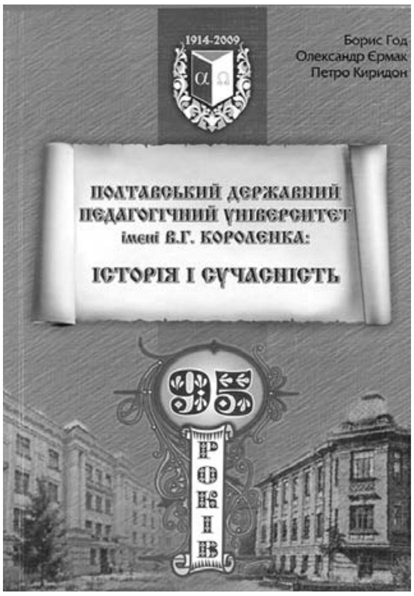

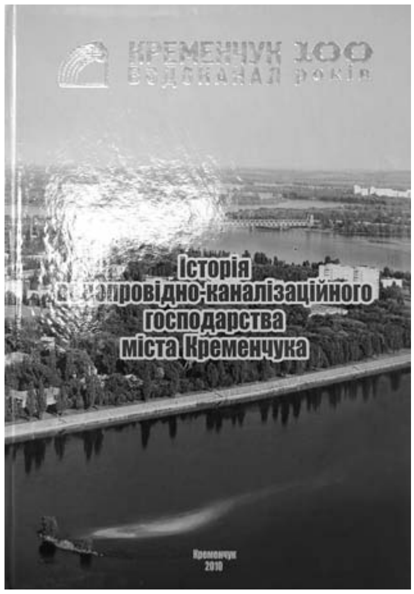

За академізмом і стриманістю Олександра Петровича стоять зовні непоказні, але справжні щирість, душевність, часом навіть сентиментальність. Гідна найвищого ступеня поцінування його повага до старших колег-ветеранів, турбота про них. Дружні взаємини єднали його з колишніми викладачами історичного факультету, з якими він не поривав зв'язків до останніх днів їхнього життя – Віктором Степановичем Воловиком, Вірою Никанорівною Жук, Людмилою Степанівною Ліхіною, Олександром Павловичем Самойленком, Федором Микитовичем Собком та іншими. Прикладом таких зворушливих стосунків є турбота Олександра Петровича про ветерана Великої Вітчизняної війни самотнього пенсіонера Федора Микитовича Собка. Ветеран заповів, аби саме О.П.Єрмак виголосив прощальне слово, коли проводжатиме його в останню путь, і це його прохання було виконане.

Багато особистих зусиль доклав Олександр Петрович і до подолання бюрократичних перепон задля встановлення меморіальної дошки на будинку, де мешкала інша його колега – відомий краєзнавець, авторитетний вчений, історик, колишній викладач кафедри історії України доцент В.Н. Жук. Відтак, він не лише тримає в пам'яті і фіксує в написаному історію рідної кафедри, факультету, університету, але й активно долучається до її збереження шляхом увічнення пам'яті про тих, хто пішов за межу, до дієвої допомоги ветеранам, які є частинкою цієї історії [32].

Олександр Петрович має й багато інших чеснот, що забезпечують йому шану і повагу студентів, колег, друзів, та якби виникла необхідність у виокремленні визначальної риси його характеру як людини, як професіонала, гадаю, передусім варто було б назвати вірність.

Це – вірність своєму навчальному закладу, де вчився, зростав як науковець і викладач, якому беззмінно служить вже майже п'ятдесят років, до якого спрямував на навчання сина Олександра – теж справжнього професіонала, нині кандидата економічних наук.

Це – вірність науковим інтересам і вподобанням, незалежним від кон'юнктури і настроїв владного олімпу – дослідженню голодоморів XX століття, соціально-класової структури українського села. Це – вірність у коханні. Свою другу половинку – відмінницю, Короленківську стипендіатку, співучу красуню Валентину Снігуренко – Олександр Петрович зустрів тут-таки, в Полтавському педагогічному, і вже понад сорок років разом з нею – нині доцентом кафедри української мови, блискучим фахівцем, інтелігентною і привабливою жінкою – іде по життю, зростивши сина Олександра й доньку Валентину, плекаючи онуків – Валентина й Анну.

Це, зрештою, вірність ідеалам юності, з-поміж яких не знецінилися, попри зміни часів, безкорисливість, щира товариськість, обов'язкове дотримання даного слова, толерантність, глибока повага до старшого покоління – цінності вічні, притаманні справжнім інтелігентам, цілісним натурам, самодостатнім особистостям.

Джерела та література

1. Цебрій В. «... на Ленінську стипендію за часів мого студентства цілком можна було пристойно жити (Олександр Петрович Єрмак) [Текст] / В. Цебрій // Слов'янські портрети. На широті Полтави, між меридіанами «Піквикський» та «Грибоєдов»...: зб. нарисів / В.В.Цебрій. – Полтава, 2012. – С. 79-84.

2. Год Б.В. Його покликання – пошук / Б.В. Год // Історична пам'ять: наук. зб. / Полтав. нац. пед. ун-т імені В.Г. Короленка. – Полтава, 2004. – Вип.1. – С. 202-206.

3. Який він… ідеальний студент [Текст] // Комсомолець Полтавщини. – 1969. – 18 лют.

4. Єрмак О.П. Документи ЦДАЖР УРСР про здійснення політики обмеження і витіснення капіталістичних елементів на Україні в 1927-1929 рр. / О.П.Єрмак // Архіви України. – 1973. – №2. – С. 75-78.

5. Єрмак О.П. Економічна політика Комуністичної партії і Радянського уряду щодо куркульства на Україні в 1928-1929 роках / О.П.Єрмак // Питання історії народів СРСР. – Х., 1973. – Вип. 16. – С. 39-46.

6. Єрмак О.П. Політика Комуністичної партії щодо залишків капіталістичних елементів на початку реконструктивного періоду / О.П.Єрмак // Український історичний журнал. – 1973. – №4. – С. 46-54.

7. Ермак А.П. Процесс социалистического переустройства сельського хозяйства на Полтавщине в памятниках истории и культуры [Текст] / А. П. Ермак // Историко-культурное наследие Полтавщины / Ред.: П.Т. Тронько, В.А. Горбик, Ю.З. Данилюк, П.М. Денисовец, И.А. Зязюн, В.Е.Лобурец. – К., 1987. – С. 230–249.

8. Полтавщина: Енцикл. довід. [За ред. А.В.Кудрицького]. – К.: УЕ, 1992. – 1024 с. – [автор і співавтор близько 100 статей].

9. Єрмак О.П. З тавром ворога народу [Текст] / О.П. Єрмак // Реабілітовані історією / АН України,

Ін-т історії України, Всеукр. спілка краєзнавців; Полт. пед. ін-т та ін.; Ред колегія: Тронько П.Т.(відповід. ред.), Войналович В.А. та ін. – К. – Полтава, 1992. – С. 322-324; Єрмак О.П. Одна з численних жертв. – Там само. – С. 325–328; Єрмак О.П. Реабілітований посмертно. – Там само. – С. 332-334; Єрмак О.П. Украдена віра. – Там само. – С. 335-338; Єрмак О.П. П'ятнадцять років життя. – Там само. – С. 339-342.

10. Очерки развития социально-классовой структуры УССР. 1917-1937 [Текст] / С.В.Кульчицкий, И.К. Рыбалка, Ф.Г. Турченко, А.П. Ермак; отв. С.В. Кульчицкий. – К.: Наукова думка, 1987. – 240 с.

11. Єрмак О.П. Передумови трагедії [Текст] / О.П. Єрмак // Голодомор 1932-1933 років на Полтавщині: До 60-річчя трагедії: матер. наук. конф. / ПДПІ, Полтав. відділ. асоціації дослідників «Голод-1933», Полтавське наук. тов-то краєзнавців. – Полтава, 1993. – С. 1-9.

12. Єрмак О.П. Трагічна сторінка історії Полтавщини: голод 1946-1947 років [Текст] / О. П. Єрмак // Голод 1946-1947 років на Полтавщині (до п'ятдесятиріччя трагедії): Матеріали і документи / Центр по дослідженню історії та культури Полт. облдержадміністрації; ПДПІ ім. В.Г.Короленка; ПОІПОПП; Держ. архів Полт. обл. – Полтава, 1996. – С. 3-26.

13. Єрмак О.П. Ціна «великого перелому» // Колективізація сільського господарства і голод на Полтавщині. 1929-1933. [Текст]: Зб. док. і матеріалів / Центр по дослідженню історії та культури Полт. облдержадміністрації; Держ. архів Полт. обл. – Полтава, 1997. – С. 5-26.

14. Єрмак О.П. Історія обласного державного підприємства «Полтававодоканал». 1900-2000 [Текст]: До 100-річчя заснування Полт. міського водопроводу / О.П. Єрмак. – Полтава: Дивосвіт, 2000. – 312 с.: іл.

15. Єрмак О.П. Історія водопровідно-каналізаційного господарства міста Кременчука. – Кременчук: ТОВ «Кременчуцька міська друкарня», 2010. – 340 с., 84 іл.

16. Логвиненко Є. Мистецтва невпинна течія: визначено лауреатів премії імені Володимира Малика / Євген Логвиненко // Зоря Полтавщини. – 2012. – 14 лют.

17. Апрелєва Я. 100-річна історія в одній книзі / Я.Апрелєва // Кременчуцька панорама. – 2011. – 24 березня.

18. Історія України XX століття [Текст]: На допомогу учням 11 кл. / Уклад.: О.П. Єрмак, О.А. Білоусько, О.О. Магдик; Полтав. держ. пед. ун-т ім. В.Г. Короленка. – Полтава, 1997. – 96 с.; Єрмак О. Україна в найдавніші часи (на допомогу учням 9-х класів у підготовці до іспитів з вітчизняної історії) [Текст] / О. Єрмак, О. Білоусько, О. Магдик // Історія України. – 1998. – № 6. – С. 8. – Поч. № 5. – С. 7-8.

19. Єрмак О.П. Методологічні засади посібника з історії Полтавщини для учнів VII-XI класів [Текст] / О. П. Єрмак // ПостМетодика. – 1995. – № 2. – С. 51.

20. Білоусько О.А. Новітня історія Полтавщини (перша половина XX століття) [Текст]: Підручник для 10 класу загальноосвіт. шк. / О. А. Білоусько, О.П. Єрмак, В.Я. Ревегук. – Полтава: Оріяна, 2005. – 312 с.: іл.

21. Полтавіка. Полтавська енциклопедія: у 12 томах. – Том 12: Релігія і церква / Гол. ред. О.А. Білоусько /. – Полтава: Вид-во «Полтавський літератор», 2009. – 756 с.

22. Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Новосанжарський район. – Полтава: Дивосвіт, 2007. – 178 с., іл.; Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Решетилівський район. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2010. – 222 с.; Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Великобагачанський район. – Полтава: Полтавський літератор, 2010. – 202 с.; Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Диканський район. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2012. – 230 с.; Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Лохвицький район. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2012. – 439 с.; Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Семенівський район. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2013. – 395 с.

23. Єрмак О.П. В період радянської модернізації країни (1929-1941 роки) [Текст] / О.П. Єрмак // Полтава: Історичний нарис. – Полтава, 1999. – С. 155–168.

24. Єрмак О.П. Полтавщина в добу НЕПу та радянської модернізації (1921-1936) [Текст] / О.П. Єрмак // Полтавщина: влада на історичних паралелях / Полтав. обл. держ. адмін.; Держ. архів Полтав. обл.; Полтав. краєзнавчий музей. – Полтава, 2005. – С. 121-154.

25. Єрмак О.П. Полтавщина в період радянської модернізації країни (1929-1939) [Текст] / О.П.Єрмак, Т.П.Демиденко // Полтавщина: Історичний нарис. – Полтава: Дивосвіт, 2005. – С. 241-265.

26. Історія комсомолу Полтавщини / [Автори-упорядники О.А.Білоусько, В.М.Денисенко, О.П.Єрмак]. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2008. – 488 с.: іл.

27. Год Б.В. Полтавський державний педагогічний університет імені В.Г.Короленка: історія і сучасність [Текст] / Борис Васильович Год, Олександр Петрович Єрмак, Петро Васильович Киридон. – Полтава, 2009. – 194 с.

28. Історичний факультет Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г.Короленка: історія і сучасність. – Полтава: Полтавський літератор, 2009. – 92 с.

29. Єрмак О.П. Анохіна-Погодіна Єфросинія Михайлівна (1906 – січень, 6, 1988) [Текст] / О.Єрмак // Реабілітовані історією. Полтавська область: у 27 т. / упоряд. О.А. Білоусько. – К.; Полтава, 2007. – Кн. 5. – С. 9-11; Єрмак О.П. Барлет Дмитро Андрійович (1887–листопад, 10, 1937) [Текст]. – Там само. – С. 16-20; Єрмак О.П. Гейбо Петро Іванович (грудень, 25, 1900 – грудень, 6, 1937) [Текст]. – Там само. – С. 84-86; Єрмак О.П. Карповець Іван Васильович (січень, 7, 1899-1963) [Текст]. – Там само. – С. 161-163; Єрмак О.П. Коцегуб Іван Артемович (червень, 30, 1894 – жовтень, 31, 1937) [Текст]. – Там само. – С. 206-207; Єрмак О.П. Кривинська Любов Леопольдівна (1887-1979). Кривинська Марія Леопольдівна (1887-1969) [Текст]. – Там само. – С. 208-212; Єрмак О.П. Макаренко Павло Якович (січень, 24, 1898 – жовтень, 1, 1938) [Текст]. – Там само. – С. 336-337; Єрмак О.П. Маслик Порфірій Порфірійович (листопад, 6, 1887 – травень, 29, 1938) [Текст]. – Там само. – С. 347-348; Єрмак О.П. Павлищев Павло Федоров (грудень, 2, 1898 – грудень, 8, 1937) [Текст]. – Там само. – С. 418-420; Єрмак О.П. Панкратій Олексій Сергійович (лютий, 10, 1893 – листопад, 29, 1937) [Текст]. – Там само. – С. 423-427; Єрмак О.П. Удовиченко Олександр Гаврилович (листопад, 18, 1904 –вересень, 22,1938) [Текст]. – Там само. – С. 612-613.

30. Єрмак О. Полтавське відділення асоціації дослідників «Голод-33» [Текст] / О.Єрмак // Зоря Полтавщини. – 1993. – 11 верес.; Єрмак О. Книга історичної правди [Текст] / О.Єрмак, І.Євдокимова // Зоря Полтавщини. – 1997. – 19 квіт.; Єрмак О. Страшна ціна [Текст] / О.Єрмак // Зоря Полтавщини. – 2005. – 23 листоп.; Єрмак О. Дочка свого батька [Текст] / О.Єрмак // Зоря Полтавщини. – 2013. – 14 червн.

31. Єрмак О. Каналізаційна епопея [Текст] / О. Єрмак // Слов'янський збірник: зб. наукових і науково-публіцистичних праць / уклад. Л.Л.Безобразова. – Полтава, 2006. – Вип. V. – С. 64-72. – (Слов'янський клуб м.Полтави); Єрмак О. Перші лауреати Полтавської обласної премії імені Леоніда Бразова [Текст] / О.Єрмак, В.Снігуренко // Слов'янський збірник. – Полтава, 2008. – Вип. 7. – С. 228-245; Єрмак О. Лауреати Полтавської обласної премії імені Леоніда Бразова за 2009 рік [Текст] / О.Єрмак, В.Снігуренко // Слов'янський збірник. – Полтава, 2010. – Вип. IX. – С. 192-207; Єрмак О. Лауреати Полтавської обласної премії імені Леоніда Бразова за 2011 рік [Текст] / О.Єрмак, В.Снігуренко // Слов'янський збірник. – Полтава, 2012. – Вип. XI. – С. 183-193; Єрмак О. Родинні зв'язки Леоніда Бразова. Доньки [Текст] / О.Єрмак, В.Снігуренко // Слов'янський збірник . – Полтава, 2013. – Вип. XII. – С. 188-205.

32. Єрмак О.П. Невтомна трудівниця [Текст] / О.П.Єрмак // Історична пам'ять. – Полтава, 2002. – Вип. 1–2. – С. 159-161; Єрмак О.П. Подвижниця краєзнавчої справи (Віра Никанорівна Жук) [Текст] / О.П.Єрмак // Історія Полтавського педагогічного університету в особах (на посвяту 90-річчя заснування навч. закл.) / Полтавський державний педагогічний університет імені В.Г.Короленка. – Полтава, 2004. – С. 46-50; Єрмак О.П. Людина фронтового гарту (Михайло Васильович Семиволос) [Текст]. – Там само. – С. 152–159; Єрмак О.П. Слово про наставника (Антон Самійлович Черевань) [Текст] / О.П.Єрмак // Історична пам'ять. – Полтава, 2006. – Вип. 1. – С. 167-174; Єрмак О.П. Життя, віддане рідному краю [Текст] / О.П.Єрмак // Історична пам'ять. – Полтава, 2012. – Вип. 27. – С. 181-182.

Татьяна Демиденко

ВЕРНОСТЬ КАК ЖИЗНЕННАЯ ПОЗИЦИЯ: АЛЕКСАНДР ПЕТРОВИЧ ЕРМАК

В статье освещены основные этапы жизни, педагогической и научной деятельности Александра Ермака. Значительное внимание уделено весомым творческим достижениям известного полтавского ученого-историка, педагога, краеведа.

Ключевые слова: *Ермак Александр Петрович, история, краеведение.*

Tatyana Demidenko

LOVALTY AS A WAY OF LIFE: ALEXANDER YERMAK

The article deals with basic stages of life, educational and scientific activity of Alexander Yermak.

Considerable attention is devoted to significant creative achievements of a noted Poltava scientist – historian, pedagogue dealing with study of local lore.

Key words: *Yermak Alexander Petrovich, history, study of local lore.*

До 90-річчя з дня народження музейника Михайла Сікорського

УДК 908(477.41)

Юрій Авраменко (м. Переяслав-Хмельницький)

Пам'яткоохоронна діяльність Михайла Івановича Сікорського

У статті розглядається діяльність Героя України, генерального директора Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» Михайла Івановича Сікорського по збереженню, охороні та використанню нерухомих пам'яток культурної спадщини.

Ключові слова: *використання, збереження, культурна спадщина, М.І. Сікорський, охорона.*

Михайло Іванович Сікорський, поза всяким сумнівом, залишиться в історії української культури не тільки як відомий історик-краєзнавець, археолог та етнограф, а ще й як охоронець та зберігач нерухомих пам'яток культурної спадщини українського народу, творець відомого не тільки в Україні, а й у світі Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». Він був новатором музейної справи, і слова «вперше, неповторно, єдиний…» стосуються багатьох ініціатив і починань М.І. Сікорського. Саме в Переяславі-Хмельницькому першими в Україні з'явилися Музей народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини, Музей українського народного одягу, Музей хліба, Музей класика єврейської літератури Шолом-Алейхема, Музей кобзарства, Музей історії народного сухопутного транспорту та інші музейні об'єкти.

Михайло Іванович глибоко усвідомлював значення своєї праці по збереженню історико-культурної спадщини для прийдешніх поколінь. Герой України, відомий державний діяч і вчений, академік П.Т. Тронько наводить у своїх спогадах слова, які часто повторював М.І. Сікорський: «Ми рятуємо нашу пам'ять, нашу історію…» [11, с. 257].

Протягом багатьох років Михайло Іванович працював в умовах жорсткого партійно-комуністичного ідеологічного контролю, коли навіть натяк на національну самобутність українців безжалісно придушувався.

Відомий український етнограф В.Т. Скуратівський зауважив: «А інколи й небезпечно ризикував М.І. Сікорський, комплектуючи своє дітище оригінальними експонатами, особливо за тоталітарної комуністичної системи, коли подвижництво стосовно національної спадщини вважалося «віджилою патріархальністю», а то й ще жорстокіше – «націоналізмом» [10, с. 264].

Свою трудову діяльність на Переяславщині М. І. Сікорський розпочав восени 1951 р., закінчивши Київський державний університет імені Т.Г. Шевченка. Його призначили на посаду директора невеликого, всього лише на три кімнати, місцевого історико-краєзнавчого музею, який розміщувався в історично-меморіальній будівлі – будинку лікаря А.О. Козачковського.

Перед Михайлом Івановичем, як членом Компартії України і директором музею, було поставлене особливо важливе партійно-державне завдання: у зв'язку з підготовкою до відзначення в 1954 р. знаменної дати – 300-річчя «возз'єднання» України з Росією, створити повноцінний історичний музей, на матеріалах якого можна було б переконливо показати «віковічне прагнення українського народу до возз'єднання з Росією в одній державі» [12, с. 256]. Зрозуміло, що М.І. Сікорський міг діяти лише у строго визначених рамках тодішніх партійно-ідеологічних вимог. Молодий директор разом з колективом закладу та за активної підтримки партійних і державних органів, допомоги колег з Київського історичного музею успішно справився з поставленим завданням – 5 квітня 1954 р. музей урочисто відкрили. Музей зайняв уже весь будинок, і в його дванадцяти залах виставили для показу 3824 речових, художніх та документальних експонати [7, с. 4]. Щоб підкреслити важливість ідеологічно-політичного значення новоствореного музею, рішенням Ради міністрів Української РСР від 16 травня 1954 р. йому присвоїли третю республіканську категорію, і він отримав назву Переяслав-Хмельницький державний історичний музей [7, с. 3].

Ще тоді, на початку 1950-их років, Михайло Іванович визначився з пріоритетами власних наукових інтересів, яких не змінював протягом усього свого життя. Цікаво, що ці пріоритети відповідали першим експозиційним розділам

Історичного музею – Переяславське князівство XI-XIII ст.ст. – Визвольна війна українського народу проти польської шляхти 1648-1657 років – Переяславська Рада та її історичне значення – Перебування видатного українського філософа й поета Г.С. Сковороди на Переяславщині – Перебування Т.Г. Шевченка на Переяславщині у 1845 і 1859 роках – Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу 1941 – 1945 років [7, с. 4].

Тема українського козацтва, його героїчної боротьби з шляхетсько-магнатською Польщею і апогей цієї боротьби – Національно-визвольна війна під проводом Богдана Хмельницького 1648-1657 років, незмінно перебували в колі наукових інтересів М.І. Сікорського. Особливо напруженим був період підготовки до відзначення 300-річчя «возз'єднання України і Росії». П.Т. Тронько зазначав: «Усе, що створено в цьому місті (Переяславі-Хмельницькому – авт.) до 300-річчя Переяславської Ради, позначене печаттю таланту і працьовитості Михайла Івановича та його колективу. Михайло Іванович відіграв ключову роль щодо вибору місця і спорудження відомих нині пам'ятників» [12, с. 257]. Крім створення Історичного музею, у центрі міста, навколо площі імені Богдана Хмельницького, збудували великий архітектурний ансамбль, який нині є цінним об'єктом культурної спадщини, а також ряд пам'ятників. За безпосередньої участі Михайла Івановича в місті та районі встановлені:

Пам'ятний знак на відзначення 300-річчя возз'єднання України з Росією. Відкритий 24 травня 1954 р. на площі Переяславської Ради. Автор знака: І.Л. Шмульсон. Дещо пізніше на знак прикріпили бронзовий барельєф Богдана Хмельницького роботи скульптора І.П. Кавалерідзе.

Бронзовий горельєф скульптора І.М. Гончара «Переяславська Рада». Встановлений у травні 1954 р. на автомагістралі Київ – Харків біля повороту на м. Переяслав-Хмельницький.

Пам'ятник Богдану Хмельницькому на площі біля пристані «Переяслав» на Дніпрі (демонтований внаслідок утворення Канівського водосховища).

Монумент на відзначення 300-річчя возз'єднання України з Росією. Відкритий 8 жовтня 1961 р. на площі Богдана Хмельницького. Автори монумента: скульптори В.П. Вінайкін, В.В. Гречаник, П.Ф. Кальницький, В.М. Клоков, Заслужений архітектор Української РСР В.Г. Гнєзділов. Пам'ятка монументального мистецтва місцевого значення. Наказом Міністерства культури і туризму України від 02.02.2010 р. за №58 (у редакції від 16.06.2011 р. №453) монумент занесений до Державного реєстру нерухомих пам'яток України під охоронним номером 5894-Ко.

У подальші роки Михайло Іванович продовжив розпочату справу з увічнення історичної пам'яті про часи козаччини:

Пам'ятний знак «Навіки разом» на відзначення 325-річчя возз'єднання України з Росією. Збудований за постановою Ради міністрів Української РСР від 6 липня 1972 р. №318. Відкритий 25 травня 1982 р. на площі Переяславської Ради. Автори знака: скульптори, Заслужені художники Української РСР Б.Є. Климушко, Є.Є. Горбань, Ю.М. Гирич, Заслужений архітектор Української РСР М.М. Фещенко.

Пам'ятний знак гетьману Тарасу Федоровичу-Трясилу. Встановлений у 1995 р. на Борисівському полі, де в травні 1630 р. козаки вперше отримали велику перемогу над польським коронним військом. Автор знака: скульптор І.С. Зарічний.

Пам'ятник Богдану Хмельницькому. Встановлений у 1998 р. Автори пам'ятника: скульптор, Народний художник Української РСР О.О. Ковальов та міський архітектор А.П. Ніколенко.

За задумом Михайла Івановича вперше в Україні у Музеї просто неба протягом 1978-1982 років збудований козацький постій – узагальнена реконструкція козацьких постових фортифікаційних споруд XVII-XVIII століть. «Редут» оточують рів та вал, на якому встановлений дубовий частокіл з бійницями і гарматами. Всередині укріплення розмістився двоповерховий будинок-курінь, конов'язь, криниця. Наукову консультацію в розробці проекту та його спорудженні надали науковий співробітник Науково-дослідного інституту теорії, історії і перспективних проблем архітектури В.О. Ленченко та науковий співробітник Інституту археології АН Української РСР, кандидат архітектури В.О. Харламов.

П.Т. Тронько, який також захоплювався героїчною козацькою добою, залучив Михайла Івановича до роботи справді всеукраїнського масштабу – виконання постанови Ради міністрів УРСР від 18 вересня 1965 р. №911 «Про увічнення пам'ятних місць, зв'язаних з історією запорозького козацтва». Як згадував П.Т. Тронько,

Михайло Іванович фактично очолив всю підготовчу роботу – розробку проекту створення заповідника Запорозької Січі на Хортиці, пошук наукових матеріалів про запорозьке козацтво, визначення пам'ятних місць, пов'язаних з козацтвом, виготовлення макетів майбутніх споруд. Але, на жаль, через непереборні ідеологічні перепони тоді виконати задумане українським історикам-патріотам так і не вдалося [11, с. 259].

У Михайлі Івановичу гармонійно поєднувалися творець музеїв і пам'яткоохоронець. Особливо яскраво ця його риса проявилася у вмілому, раціональному використанні архітектурно-історичних пам'яток та пристосуванні цих унікальних споруд під потреби заповідника. Як показала практика музеєтворчої діяльності Михайла Івановича, влаштувати в архітектурно-історичній пам'ятці музей – означало зберегти її від подальшого руйнування й навіть знищення. Характерними прикладами такого використання стало створення в архітектурних спорудах Переяслава-Хмельницького різноманітних музейних закладів.

Першим досвідом музейного використання визначної культової та архітектурної пам'ятки для Михайла Івановича стало влаштування в колишньому Михайлівському монастирі спочатку етнографічного відділу (1956 р.), а потім Музею українського одягу Середньої Наддніпрянщини кін. XIX – поч. XX ст. (1959-2010 рр.) [3, с. 123]. Нині Михайлівська церква із дзвіницею та трапезною перебувають у користуванні релігійної громади. Постановою Кабінету Міністрів України від 10.10.2012 р. за № 929 комплекс пам'яток Михайлівського монастиря (1660-1750 рр.) занесений до Державного реєстру нерухомих пам'яток України під охоронним № 100030-Н.

Визначною архітектурною пам'яткою перехідного етапу від українського відродження до бароко є переяславський Свято-Вознесенський собор. Побудований собор на кошти гетьмана України І.С. Мазепи. Розпочато будівництво 1695 р. – закінчено 1700 р. У першій половині 1930-х рр. храм закривають і використовують як сховище. Під час Другої світової війни собор зазнав значних пошкоджень. У 1951-1955 рр. на споруді провели великі реставраційні роботи. Уже маючи досвід використання Михайлівської церкви, Михайло Іванович вирішує пристосувати культову споруду під музей, тим самим взявши її під охорону й опіку. 5 травня 1975 р. у Вознесенському соборі відкрили музей-діораму «Битва за Дніпро в районі Переяслава і створення Букринського плацдарму восени 1943 р.». Нині при Свято-Вознесенському соборі зареєстрована громада Української Православної Церкви Київського Патріархату. Священний Синод Української Православної Церкви на засіданні 10 лютого 2011 р. благословив відкриття Переяслав-Хмельницького Свято-Вознесенського чоловічого монастиря. Вознесенський монастир, як пам'ятка архітектури і містобудування національного значення, постановою Кабінету Міністрів України від 10.10.2012 р. за № 929 занесений до Державного реєстру нерухомих пам'яток України (охоронний №100031).

У 1989 р. в Борисоглібській церкві (1840 р.), пам'ятці архітектури та містобудування національного значення, зусиллями Михайла Івановича та колективу Заповідника відкрили Музей українського рушника Середньої Наддніпрянщини. Ідею створення такого музею і саме в Борисоглібській церкві запропонував Михайлу Івановичу скульптор І.М. Гончар [3, с. 122]. Музей проіснував у церковній споруді до 1992 р., а потім у зв'язку з тим, що храм передали релігійній громаді, експозицію згорнули і відновили вже у 1995 р. у споруді Трьохсвятительської церкви (1651 р.) із с. Пищиків Сквирського району Київської області, також пам'ятці народної архітектури національного значення (постанова Ради міністрів Української РСР від 24.08.1963 р. за № 970, охоронний № 52).

Михайло Іванович врятував від знищення церкву святого Георгія (1768 р.) із с. Андрушів Переяслав-Хмельницького району Київської області, церкву святої Параскеви (1891 р.) із с. В'юнищ Переяслав-Хмельницького району Київської області, церкву Покрова Пресвятої Богородиці (1606 р.) із с. Острійок Білоцерковського району Київської області та церкву Покрова Пресвятої Богородиці (1708 р.) із с. Сухого Яру Ставищенського району Київської області (пам'ятка архітектури національного значення), перенісши їх у Музей народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини. У будівлі церкви святого Георгія влаштований Музей космосу (1979 р.), а в сухоярській Покровській церкві Музей історії Української Православної Церкви (1986 р.).

М.І. Сікорський пишався тим, що з Переяславщиною пов'язані імена мандрівного філософа Г.С. Сковороди, видатного сина українського

народу Т.Г. Шевченка, єврейського письменника-класика Шолом-Алейхема та академіка-архітектора В.Г. Заболотного. Він намагався увічнити пам'ять цих видатних людей шляхом створення їх музеїв в архітектурних спорудах-пам'ятках.

Можна навіть вважати, що власне пам'яткоохоронна діяльність Михайла Івановича на Переяславщині розпочалася зі збереження меморіального будинку міського лікаря А.О. Козачковського, товариша Т.Г. Шевченка. Будинок збудував у 1820 р. ще батько Андрія Осиповича – Осип Козачковський, настоятель Свято-Троїцької церкви. Будинок – цінний зразок класицистичної житлової архітектури XIX ст., але в основному відомий як історична пам'ятка, тому що в ньому в 1845 і 1859 рр. проживав і творив Т.Г. Шевченко. У 1845 р. в цьому будинку він написав поеми «Наймичка», «Кавказ», посвяту П. Шафарикові до поеми «Єретик» та полум'яний «Заповіт». Після звільнення у вересні 1943 р. міста Переяслава від нацистських загарбників у будинку лікаря А.О. Козачковського розміщувалися в різний час контора «Заготзерно», дитбудинок №1, житлові квартири будинкоуправління. Після відселення дитбудинку, у трьох звільнених кімнатах влаштували в 1946 р. історико-краєзнавчий музей, який і прийняв М.І. Сікорський у 1951 році. При підготовці експозиції історичного музею у двох меморіальних кімнатах створили відділ: «Перебування Т.Г. Шевченка на Переяславщині в 1845 і 1859 рр.» [7, с. 4]. У травні 1954 р. згідно з рішенням Ради міністрів Української РСР від 24.11.1953 р. за № 2455 перед будинком А.О. Козачковського на гранітному постаменті встановлено бронзове погруддя поета роботи Народних художників Української РСР скульптора О.П. Олійника та архітектора М.К. Вронського. На стіні головного фасаду будинку прикріпили меморіальну дошку, присвячену перебуванню в будинку великого поета і художника.

18 квітня 2008 р. в будинку А.О. Козачковського відкрито Музей Заповіту Т.Г. Шевченка. Наказом Міністерства культури і туризму України від 13 липня 2009 р. за №521 будинок А.О. Козачковського занесений до Державного реєстру нерухомих пам'яток України як пам'ятка історії місцевого значення під охоронним № 1235-Ко.

У будинку колегіуму, бароковій пам'ятці архітектури та містобудування національного значення, за рішенням Уряду в 1972 р. створено Меморіальний музей Г.С. Сковороди до 250-річчя його народження. Постановою Кабінету Міністрів України від 10 жовтня 2012 р. за № 929 будинок колегіуму занесений до Державного реєстру нерухомих пам'яток України під охоронним № 100031/3-Н. У кінці 1960-х рр. з ініціативи Михайла Івановича біля Вознесенського собору встановили пам'ятник Г.С. Сковороді роботи І.М. Гончара. Але, на жаль, сама скульптура була виконана з недовговічного матеріалу і через якийсь час зруйнувалась.

Будинок академіка-архітектора В.Г. Заболотного збудований у 1911 р. його батьком Гнатом Павловичем. Після смерті академіка, у серпні 1962 р., з метою увічнення його пам'яті, М.І. Сікорський вирішив влаштувати в будинку меморіальний музей, який і відкрився 2 листопада 1963 р. [3, с. 122]. Наказом Міністерства культури і туризму України від 13 липня 2009 р. за № 521 будинок занесений до Державного реєстру нерухомих пам'яток України як пам'ятка історії місцевого значення під охоронним № 5888-Ко.

Найулюбленішою справою для М. І. Сікорського протягом усього його життя була археологія. Саме тут Михайлу Івановичу поталанило, адже Переяслав – одне з найдавніших міст України, у якому збереглося немало пам'яток давньоруського періоду. Трудова діяльність М.І. Сікорського в Переяславі-Хмельницькому співпала з початком планомірних археологічних досліджень міста [4, с. 165].

У 1945 р. відомий археолог Б.О. Рибаков провів обстеження території навколо Михайлівської церкви, а вже у серпні 1949 р. дослідження проводив науковець із Ленінграда М.К. Каргер, якому вдалося виявити і розкопати частину північної стіни древнього храму. Цей же археолог протягом 1950-х років, крім Михайлівського собору, дослідив у Переяславі-Хмельницькому залишки цілого ряду цікавих і важливих археологічних пам'яток: однонефного храму на дитинці (XI ст.), Спаської церкви-усипальні (кін. XI ст.), Воскресінської церкви (XII ст.), Андріївської церкви (1089 р.), єпископської брами (XI ст.).

Зрозуміло, що Михайло Іванович не міг залишатися осторонь від таких масштабних, важливих і захоплюючих досліджень – він спостерігав за ходом розкопок, цікавився знахідками, вчився у старших колег і сам набував досвіду. У 1951 р. на околиці міста він виявив могильник

черняхівської культури III-V ст. ст., який разом з археологами В.К. Гончаровим та Є.В. Махно дослідив у 1952-1954 роках. Протягом 1950-1960-х років він узяв участь у дослідженнях церкви Володимира Мономаха на Княжому дворі XI ст., єпископського палацу кін. XI ст., відкрив «склоробну майстерню» XI ст., поселення багатошарове в урочищі Гора, розкопав курган «Хрест» поч. I тис. до н.е., обстежував кургани і могильники в сусідньому Яготинському районі.

Археологічні пам'ятки мають свою характерну особливість – як правило, вони знаходяться під шаром землі і заховані від допитливого ока. Музеєфікувати археологічний об'єкт – непроста справа. Прикладом вдалої музеєфікації археологічного об'єкта можуть слугувати залишки Спаської церкви-усипальні кін. XI ст., над якими у 1957 р. збудований просторий павільйон, де в 1960 р. з ініціативи Михайла Івановича влаштований Археологічний музей. Постановою Кабінету Міністрів України від 10 жовтня 2012 р. за № 929 об'єкт занесений до Державного реєстру нерухомих пам'яток України під охоронним №100033-Н. Над залишками Михайлівського собору силами заповідника також збудований павільйон і влаштовано у 1982 р. Музей архітектури давньоруського Переяслава. Постановою Кабінету Міністрів України від 10 жовтня 2012 р. за № 929 об'єкт занесений до Державного реєстру нерухомих пам'яток України під охоронним № 100032-Н.

Справжньою окрасою НІЕЗ «Переяслав» і скарбницею пам'яток народного зодчества є Музей народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини, будівництво якого було розпочате у 1963 р. і в основному завершене на початку 1990-х років. Задум побудови «етнопарку-музею», розробка загального проекту будівництва належить народному етнографу-краєзнавцю Є.Ф. Іщенку. М.І. Сікорський разом з колективом змогли втілити самобутній задум у життя, творчо опрацювавши пропозиції Є.Ф. Іщенка та додавши багато чого свого оригінального. Велику допомогу, як у виділенні території під скансен, так і в перенесенні на його територію багатьох об'єктів народної архітектури надав академік П.Т. Тронько.

Сьогодні в Музеї народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини експонується 122 нерухомих об'єкта культурної спадщини, багато з яких є по-справжньому унікальними. Із них: культових споруд – 5, вітряків – 15, водяних млинів – 2, поміщицьких, міщанських та інших будинків – 7; селянських хат – 19, комор – 19, клунь – 5, повіток – 9, сажів – 7.

Високу оцінку подвижницькій праці Михайла Івановича та колективу зі створення Музею просто неба дав Герой України академік П.Т. Тронько: «Я вважаю переяславський витвір Сікорського найкращим в Україні. З усіх п'яти в нашій державі. Навіть кращим за київський, що в Пироговому…» [11, с. 258].

Михайло Іванович поряд зі своєю напруженою професійною діяльністю проводив велику громадську роботу, брав активну участь у роботі громадських організацій від низових ланок до найвищого рівня. Михайло Іванович обирався членом правління Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, членом правлінь Всеукраїнського фонду культури та Всеукраїнської спілки краєзнавців.

П.Т. Тронько відзначав: «Він був серед найактивніших фундаторів становлення Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. Я не пам'ятаю жодного авторитетного зібрання охоронців нашої культурної спадщини, де б не сказав своє слово директор переяславського заповідника» [11, с. 259].

Заступник голови ради Київської обласної організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, Заслужений працівник культури України Н.І. Булаєвська також згадує, що Михайло Іванович брав участь у діяльності обласного товариства від дня його створення – 22 листопада 1966 р. і залишався членом колегії ради до кінця свого життя [2, с. 268]. Українське товариство охорони пам'яток історії та культури неодноразово допомагало Михайлу Івановичу вирішувати фінансові питання, серед яких – оплата виготовлення художнього полотна майбутнього музею-діорами, виділення коштів на відбудову Воскресінської церкви XII ст. та багато чого іншого.

Михайло Іванович причетний до збереження багатьох нерухомих пам'яток культурної спадщини на Київщині. Він брав безпосередню участь у порятунку батьківської хати А.С. Малишка в Обухові, оселі І.С. Козловського в с. Мар'янівці Васильківського району, будинку Марка Вовчка у с. Хохітві Богуславського району, садиби композитора К. Стеценка у с. Веприку Фастівського району та інших [2, с. 268].

За визначні заслуги перед державою в галузі культури, збереження національно-культурної спадщини Михайло Іванович Сікорський удостоєний високих звань Героя України та Заслуженого працівника культури Української РСР, він є лауреатом Державної премії Української РСР імені Т.Г. Шевченка, Республіканської премії імені Дмитра Яворницького, відзначений багатьма іншими державними нагородами, преміями та грамотами.

Джерела та література

1. Археологічному відділу НІЕЗ «Переяслав» – 30 років // ПЕРЕЯСЛАВІКА: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» / Збірник наукових статей. – Вип. 5(7). – 2011. – С. 11-38.

2. Булаєвська Н.І. Зустрічі цікаві і корисні // Махінчук М.Г. Переяславський скарб Михайла Сікорського: Художньо-документальна повість. – К.: Криниця, 2005. – С. 266-270.

3. Жам О.М. Життя, присвячене збереженню та популяризації історико-культурної спадщини // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень / Випуск 7. – К.: Фенікс, 2012. – С. 115-149.

4. Закружецька А.Ю. Інвентаризація пам'яток археології міста Переяслав-Хмельницький // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень / Випуск 7. – К.: Фенікс, 2012. – С. 165-176.

5. Коринный Н.Н. Переяславская земля, X – первая половина XIII века / Н.Н. Коринный. – К.: Наукова думка, 1992. – 312 с.

6. Махінчук М.Г. Переяславський скарб Михайла Сікорського: Художньо-документальна повість / Вступ. ст. Л.І. Андрієвського. / М.Г. Махінчук. – К.: Криниця, 2005. – 302 с.: іл.

7. Переяслав-Хмельницький державний історичний музей. Короткий довідник / За редакцією М.І. Сікорського. – Переяслав-Хмельницький, 1958. – 72 с.: іл.

8. Сікорський М.І. На землі Переяславській / М.І. Сікорський, Д.Т. Швидкий – К.: Наукова думка, 1983. – 256 с.: іл.

9. Сікорський М.І., Нестеровська Є.С., Юзвіков В.А., Романенко М.І. Святкування 300-річчя возз'єднання України з Росією в м. Переяславі-Хмельницькому // Наукові записки Переяслав-Хмельницького державного історичного музею. – Випуск 2. – Переяслав-Хмельницький, 1960. – С. 5-44.

10. Скуратівський В.Т. Неперевершений збирач нашої духовності // Махінчук М.Г. Переяславський скарб Михайла Сікорського: художньо-документальна повість. – К.: Криниця, 2005. – С. 262-266.

11. Тронько П.Т. Великий син і Герой України // Махінчук М.Г. Переяславський скарб Михайла Сікорського: художньо-документальна повість. – К.: Криниця, 2005. – С. 256-260.

Юрий Авраменко

ПАМЯТНИКООХРАННАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ МИХАИЛА ИВАНОВИЧА СИКОРСКОГО

В статье рассматривается деятельность Героя Украины, генерального директора Национального историко-этнографического заповедника «Переяслав» Михаила Ивановича Сикорского по сохранению, охране и использованию недвижимых памятников культурного наследия.

Ключевые слова: *использование, культурное наследие, М.И. Сикорский, охрана, сохранение.*

Yuri Avramenko

PAMYATNIKOOHRANNAYA WORK MICHAEL IVANOVICH SIKORSKI

The article reviews the activities of the Hero of Ukraine,General Director of the National Historical and Ethnographic Reserve «Pereyaslav» Michael Ivanovich Sikorski conservation, protection and use of immovable cultural heritage.

Key words*: use, cultural heritage, M. I. Sikorski, protection, conservation.*

УДК О69.727.7 + 94(477.41)

Ганна Ткаченко (м. Переяслав-Хмельницький)

Фундатор Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини

У статті автор характеризує діяльність М.І. Сікорського як творця музею скансену. На підставі вивчених джерел вдалося встановити, що основою його створення є матеріальні пам'ятки затоплених сіл Канівського водосховища.

***Ключові слова**: Сікорський, скансен, хата, комора, повітка.*

Ім'я Героя України М. І. Сікорського відоме передусім завдяки створенню першого в Україні музею під відкритим небом. « Його творіння є невичерпним духовним спадком, що засвідчений свідомістю багатьох поколінь і є орієнтиром для нащадків у справі збереження та примноження народної культурної спадщини» [9, с. 7].

Михайло Сікорський – невимірно багатогранна особистість. Усе його життя є уособленням подвижницького поступу людини, для якої найважливішим прагненням було зберегти культурний та духовний скарб українського народу. «Заради цієї найвищої мети він відмовився від багатьох життєвих благ, повністю сконцентрувався на збиранні предметів старовини та створення музеїв, експозиції яких сьогодні є одними з найкращих у нашій державі» – вказує історик Тарас Нагайко [9, с. 7].

Музей народної архітектури та побуту в Переяславі-Хмельницькому – одна з найбагатших скарбниць народної архітектури, культури та побуту українського народу.

Створення першого в Україні музею-скансену пов'язано зі створенням та діяльністю етнографічного відділу у складі Переяслав-Хмельницького державного історичного музею в 1958-1963 роках на території Михайлівської церкви під офіційною назвою «Філіал Михайлівської церкви». М. І. Сікорський розумів, що можливості закритих приміщень церкви та невеличкого подвір'я для показу пам'яток народної архітектури та створення інтер'єрів украй обмежені. Для створення музею просто неба потрібні оригінальні типові споруди з традиційним природнім оточенням. Проте бачення проекту музею-скансену було ще на етапі формування. Музейні працівники, очолювані молодим, енергійним, заповзятливим Михайлом Сікорським, лише оволодівали методикою науково-пошукової роботи [7, с. 81]. Методика створення експозиції подібного типу на той час була недостатньо розроблена. Першопрохідцем у справі створення сконсенів став Музей народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини в Переяславі-Хмельницькому.

Згідно з науковою концепцією музей мав розміститись недалеко від центру міста на мальовничому плато – Татарській горі, оточеній з трьох сторін долинами річок Трубежа та Попівки. Вибір для музею саме цієї території обумовлений вигідною топографією місцевості, близьким розташуванням історичного міста, багатого на пам'ятники культури та архітектури [4, с. 14].

Рішення про створення скансена в Переяслав-Хмельницькому було прийняте Радою міністрів УРСР в 1963 р. Над розробкою наукової концепції музею працювала вчена рада, яку очолив директор історичного музею М. І. Сікорський. До її складу увійшли: гідромеліоратор Є.Ф. Іщенко, архітектор Г.В. Борисевич, кандидат історичних наук Р.О. Юра, етнограф М.І. Жам, історик М.П. Палагута.

Як зазначають дослідники О. Жам та Н. Ткаченко: «Каталізатором, який прискорив створення музею під відкритим небом, стало проектування на початку 60-х років XX ст. на Дніпрі ряду водосховищ, зокрема, так званого штучного Канівського моря, під водами якого мали назавжди зникнути з поверхні землі старі хати, церкви, громадські будівлі, вітряки, водяні млини, господарські споруди» [7, с. 81].

У зв'язку з будівництвом Канівської ГЕС і створенням штучного водосховища (слід було підняти воду на Дніпрі на висоту 3м 65см) постало питання про виселення придніпровських сіл Переяслав-Хмельницького району: Циблі, В'юнище, Козинці, Городище, Комарівка, Зарубинці, Підсінне, Андруші, хутори Чубуки, Гора, Борок, Гетьманів, Лісанєвичі, Слобода і Максимівка. Загальна чисельність переселенців складала 7 тис. 315 чол. [1].

Колишня завідувачка Музею народної архітектури та побуту Г. І. Козій писала: «Під водами штучного моря мали зникнути археологічні

пам'ятки різних історичних епох. Переяславські музейники розуміли, що зникнуть безслідно і дуже швидко тисячі пам'яток народної архітектури, десятки тисяч речей побуту і вжитку, високохудожніх творів народного мистецтва, знарядь праці тощо. І це підштовхнуло діяти. Створення музею просто неба було ніби спокутою провини за недалекоглядність дій ініціаторів і проектантів цього грандіозного і, як виявилося пізніше, непотрібного та навіть шкідливого проекту [8, с. 128].

Отже, саме затоплення ряду придніпровських сіл із цінними пам'ятками народної архітектури остаточно сформувало рішення М. Сікорського про створення в Переяславі скансену. Хоча ідея цього широкомасштабного проекту виношувалася переяславськими музейниками значно раніше і була пов'язана зі створенням і діяльністю етнографічного відділу Михайлівської церкви.

Підтвердження намірів М. І. Сікорського про створення музею під відкритим небом розкриває проект плану роботи етнографічного відділу історичного музею на 1963 рік, де вказується на вибір, оформлення земельної ділянки, пошук споруд для експонування, озеленення території. В пункті 8 експедиційної роботи етнографічного відділу історичного музею прописано: «Експедиція в села, що будуть затоплені (Комарівка, Городище, В'юнище, Сошників) по виявленню споруд, речей побуту та творчості (фотографування) [7, с. 82].

У цей час М. І. Сікорський писав: «Колектив музею склав перспективний план створення на базі етнографічного відділу першого в Україні етнографічного музею просто неба. Відкриття його дасть чудові можливості для відтворення у зримих образах картин життя народу, у комплексі подати зразки архітектури, культури, побуту. Працівниками музею разом з активом музейної Ради розплановано майбутній етнографічний парк із врахуванням класової диференціації пореформенного села. Будуть експонуватися селянські житла, господарські будівлі та громадські будівлі, найтиповіші для Середнього Подніпров'я середини ХІХ ст. Враховуючи досвід та практику музейного будівництва подібного типу, ми передбачаємо створення діючого музею ремесел, де глядачі зможуть не тільки спостерігати процес виробництва, а й придбати будь-який сувенір на спогад. Нас не лякає великий обсяг роботи. Адже й ми своєю працею допомагаємо виховувати справжніх людей майбутнього. Усвідомлення цього надихає нас, надає енергії й снаги» **[**13, с. 18**]**.

Починаючи з 1963 року М. І. Сікорський разом з працівниками етнографічного відділу, громадськими діячами активно взявся за створення музею скансену. Було визначено тематичну спрямованість, тип музею, а також структурний план та принципи побудови експозиції. Тип музею був визначений за етнічно-територіальною ознакою як регіональний – відображає побут, культуру, традиції частини народу (Середньої Наддніпрянщини) в умовах територіальної осібності, єдиних природно-кліматичних умовах, зі своїми елементами місцевої культури. Передбачалося відтворити найпоширеніші форми поселень і садиб, показати еволюцію народного житла, розвиток народних ремесел та промислів, відтворити інтер'єри жител та громадських споруд Середньої Наддніпрянщини.

Початок формування експозиції припадає на 1965-1966 рр., коли було встановлено перші споруди. На початку будівництва територія Татарської гори являла собою майже чисте поле. Тут був насаджений невеликий парк, що оживляв степовий краєвид.

Великим ентузіазмом та самовідданою пошуковою, науково-дослідною і науково-експозиційною роботою виділялася діяльність переяславських музейників, справжніх ентузіастів: директора історичного музею М.І Сікорського, М.Д. Шавейка, В.І. Шавейко, В.І. Юзвікова, О.І. Юзвікової, Є.С. Нестеровської, М.І. Жама, М.П. Палагути, Т.А. Козачковської, Л.С. Чередніченко, В.В. Нікітіної, Г.І. Слюсар, В.Ф. Трястовської, В.Л. Бейліса, В.П. Шаблевського [10].

Ними були здійснені численні наукові експедиції та виїзди по виявленню, дослідженню і перевезенню жител, господарських будівель, пам'яток сакральної культури в зону затоплення Канівською ГЕС.

Очевидці переселення розповідають, що представники державних органів переконували жителів сіл, територія яких підлягала затопленню, не проводити будівництва нових жител у зв'язку з переселенням [11]. Тому придніпрянські села найбільше зберегли архаїчність споруд. Це вдалося відслідкувати, працюючи з господарськими книгами В'юнищанської сільської ради за 1958 р. Так, у дворі Білька Гната Федотовича хата була збудована в кінці ХІХ ст., клуня – 1918 р., повітка - 1940 році [2].

Директор музею М.І. Сікорський, М.І. Жам, Є.Ф. Іщенко, П.Ф. Щербина досліджували села, які підлягали затопленню, брали на облік цікаві об'єкти, продумували подальшу долю пам'яток народної архітектури вже на території музею. Та для здійснення великих планів потрібні були

майстровиті люди, які б вміли тримати сокиру в руках і лише з цим нескладним інструментом розібрати та заново відтворити щойно перевезену будівлю. Біля витоків перших будівничих стояв П.Ф. Щербина. Досвідчений майстер своєї справи допомагав засновникам музею М.І. Сікорському, Є.Ф. Іщенку, М.І. Жаму не тільки ділом, а й добрими порадами в реконструкції хати середняка [14, с. 239].

Для перевезення будівель працівниками музею складались акти обстеження із кресленнями, де вказувались розміри, матеріал та збереження. Складові частини споруд нумерувались для полегшення їх відтворення на території музею.

Двір середняка – це перший двір, створення якого на території музею розпочато в 1965 році. Відкритий незамкнений двір має вільне розпланування, характерне для лісостепової зони України. В дворі – хата, комора, повітка, саж, клуня – будівлі із сіл Переяслав-Хмельницького району, які попадали в зону затоплення Канівської ГЕС.

Хату перевезли на територію музею в 1965 році. Вона є класичним типом трикамерного житла Середньої Наддніпрянщини другої половини XIX ст. Хата складається з хати (житла), сіней, прихатньої комори. Збудована в зруб. Стіни житлової частини мазані і білені. Сіни і комора мають відкритий зруб.

Про таку хату свого часу писав А.Г. Данилюк: «Відчувається потяг народних майстрів до симетрії, до певних ритмів і пропорцій. Це помітно з розташування вікон, головного входу. Усі частини скомпоновані з відчуттям гармонії… Освічена сонцем оселя дає мальовничу гру світлої, темної та сірої площин. А білизна стін на фоні землі сприяє виділенню будівлі з навколишнього ландшафту» [5].

Хату середняка відбудувала музейна реставраційна бригада: П.Ф. Щербина, В.Ф. Воловик, В.М. Гура.

Згодом на садибі середняка поставили комору, повітку, клуню, саж. У кожному більш-менш заможному селянському господарстві неодмінно ставилась комора. У ній зберігалися запаси зерна. Комора перевезена із с. Городище. Вона стояла в дворі селянина-середняка, а потім була усуспільнена до колгоспу. Збудована в зруб з лишком. У плані квадратна. Дах чотирьохсхилий, покритий залізом. Комора стоїть неподалік від хати, щоб її було видно з вікон [12, ПА- 21].

У дворі середняка стоїть повітка – типова будівля для селянських господарств Лісостепової зони України середини XIX ст. Вона збудована в 1871 р. в с. В'юнище у господарстві П.І. Покотила. Має двоє дверей. У повітці господар тримав худобу. Стіни повітки плетені з лози, закріплені до дубових присох. Стеля відсутня, підлога земляна. Дах – чотирьохсхилий, критий соломою, утримується на кроквах [12, ПА-21].

Поряд з повіткою був збудований саж, перевезений із с. Циблі в 1965 році. Це невелика зрубна будівля, стіни викладені із суцільних кругляків. Саж піднятий над землею на стовпах, що сприяло кращому зберіганню дерева [12, ПА-21].

У глибині двору середняка була встановлена клуня. Її перевезли з с. В'юнище. Вона збудована в 60-х рр. XIX ст. в дворі К.О. Миколаєнка для зберігання снопів необмолоченого хліба, січки, полови. Дах чотирьохсхилий, солом'яний, майже пірамідальної форми, опирається на закопані посередині осі будівлі - дві сохи (дубові вертикальні стовпи), що підтримують дубовий коньковий сволок, який служить опорою всієї конструкції даху. Двері клуні двостулкові, високі, дощані, на бігунах [12, ПА-21].

Конструктивних змін жодна з споруд двору середняка не зазнала.

Отже, створюючи двір середняка на території музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини, переяславські майстри зробили все так, як було в дворі середняка сто років тому. Невдовзі хата прийняла перших гостей. Вона складний первісток переяславського скансену. Двір середняка – перлина музею народної архітектури та побуту, типовий для етнографічної зони «Полтавщина», зокрема Переяславщини.

Робота з розбудови музею тривала. Директор музею М.І. Сікорський брав на роботу досвідчених майстрів реставраторів. «У 1966 р. були прийняті такі реставратори: І.А. Шевченко, М.П. Тихонов, В. Трохименко, а з наступного 1967 року – В.Г. Ільєнко, Г.Г. Кулічевський, П.П. Красовський, В.І. Осіпов [14, с. 239].

Важко давалися перші кроки у створенні нового музею. У перші роки навіть інструмент забирали додому, бо не було, де залишити. Пізніше у дворі середняка облаштували невеличку столярну майстерню**.**

В числі перших споруд, перевезених на територію музею, була хата з с. В'юнище, де відтворена експозиція чинбаря. Хата збудована в другій половині XIX ст. типу: хата, сіни, комора. Споруда простора (13,5 м х 5,5 м), рублена. Обмазана і побілена житлова частина, решта залишена «в чистому» зрубі. В хаті піч, яка займає 1/3 частину хати. В сінях – двоє дверей, стеля відсутня,

димохід з лози. Хата – типова для XIX ст., куплена в с. В'юнище у О. І. Трипуз в 1968 році. В сінях експонуються чинбарські знаряддя праці [12, ПА-31]. Перевезена і реконструйована на території музею в 1968-1969 рр. в автентичному вигляді.

М. І Сікорський приділяв велику увагу збереженню хат, господарських будівель, громадських споруд, перевезених із затоплених сіл.

Спочатку реставратори Воловик В.Ф. і В.М. Гура робили просочення перевезених та встановлених споруд. Насичували деревину та солому антисептичними і протипожежними розчинами. Згодом, М. І. Сікорський неодноразово наймав київську підрядну організацію, яка через потужні компресори буквально заливала антисептикою музей. Очевидці тих подій згадують: «Працюючи, ми часто бачили Михайла Івановича. Ось він спекотним літнім днем… збиває запилену глуху кропиву повздовж старовинного Лубенського шляху відклепаною косою, яку він позичив у Петра Федотовича Щербини. Або сидить поруч музейного водія Івана Івановича Теслі. Це вони привезли під відкрите небо якийсь вантаж [3, с. 339].

В 1970 р. бригада реставраторів в складі М.П. Міщенка, Є.М. Харіна, І.П. Бережного, А.О. Чернова перевозять на територію музею під відкритим небом хату з с. В'юнище, де було відтворено інтер'єр ткача-кустаря.

Збудували її місцеві майстри в кінці XIX ст. Хата типу: хата, сіни, хатина, комора. Технічно-конструктивні дані: чотирьохкамерна будівля збудована в зруб. Стіни хати мазані і білені, стеля в розбіжку, тримається на поздовжньому сволоку. Розміри житла: довжина – 15м 32см, ширина – 6м 15см, висота – 2м 85см, площа хати – 93,5 м^2. Куплена, перевезена і встановлена на території музею в 1970 році. На захід від хати було встановлено повітку в 1971 році. Її стіни збудовані з тесаних кругляків в зруб. Стелі не має, підлога земляна. Хата відбудована на території музею в автентичному вигляді [12, ПА- 31].

У 1971-1972 рр. – пік розбудови Музею народної архітектури та побуту. У той час у с. В'юнищах, старих Циблях, Комарівці, Підсінному, Андрушах усі споруди можна було придбати за ціною дрів або й зовсім даром. Було із чого вибрати. Якби лише встигав перевозити та збирати. Бригада музейних реставраторів була занадто перевантажена роботою: «Щоб урятувати від вогню та води споруди, які мали історичну та етнографічну цінність, Михайло Сікорський на той час почав практикувати такий спосіб виходу із становища: у вільний час, вихідні дні працівники музею розбирали, складали об'єкти і цим мали можливість додатково заробити. Зате для нащадків було врятовано добрий десяток дерев'яних оригінальних пам'яток народного зодчества» [3, с. 339].

Хата, де розміщена експозиція столяра, перевезена з с. В'юнище в 1971 р. Хата побудована в зруб з нетовстих тесаних колод. Належала жительці села Буряк Галині Федорівні. Хата типу: хата + хатина +сіни + комора. Нижні вінці комори лежать на міцних дубових стовпах. Її призначення – збереження продуктів харчування та використання для господарських потреб. Внутрішні перегородки збудовані закладною технікою з нетовстого дерева [12, ПА-53]. Хата при реконструкції не зазнала істотних змін. В південній стороні двору столяра стоїть саж, який також перевезений з с. В'юнище і встановлений на території музею в 1972 році.

У 1972 р. неподалік від базарної площі музею була встановлена хата одного із жителів с. В'юнище, де було відтворено експозицію олійного промислу. Перевезена хата збудована в другій половині XIX ст. місцевими майстрами типу: хата + сіни. Вона збудована в зруб, стеля покладена в розбіжку, тримається на поздовжньому сволоку. Четверо вікон. Двоє – на чільній стороні, по одному – на причілковій та тильній. В сінях – одні двері, стеля відсутня, димохід плетений з лози, помазаний глиною. Сіни не мазані. Дах чотирьохсхилий, покритий соломою. Комора в дворі олійника – однокамерна споруда на кам'яних опорах. В плані – квадратна. Підлога піднята над землею. По фасаду – ганок. Клуня перевезена з с. В'юнище. В плані двору встановлювалась на задах. Конструктивні дані: однокамерна будівля має невисокі стіни, плетені з лози і високий чотирьохсхилий пірамідальний дах [12, ПА-14]. Всі будівлі двору олійника були перевезені і реконструйовані в 1972 р. При реконструкції істотних змін не зазнали.

У 1973 р. була перевезена і встановлена на території музею хата з с. В'юнище, де відтворено інтер'єр безземельного селянина. Хата збудована в 1889 р. Рік закладання хати вирізав майстер на центральному сволоку. Збудована в зруб. Стіни хати мазані і білені. Сіни не мазані. Хата являє собою перехідний тип від курної до напівкурної. Піч не має димоходу. Дим виходив через отвір у стіні («кагла») підіймався на горище, виходив через сінешні двері, через покрівлю назовні [12, ПА- 48].

Маленькими віконечками на сліпучо-білих стінах дивиться на ярмарковий майдан музею

хата бідної вдови середини XIX ст., яка перевезена з с. В'юнище. Однокамерна будівля, вхід до хати прямо з двору. Збудована в зруб із товстих колод. Стіни хати – мазані і білені. На причілку великий навис даху [12, ПА-66]. У таких хатах могла жити не тільки вдова, а й доживали свій вік старі одинокі люди чи бідна сім'я, в яких не вистачало коштів для побудови сіней.

2 березня 1972 р. була обстежена хата одного із жителів с. В'юнище музейною комісією в складі директора М.І Сікорського, заввідділом етнографічного музею М.І. Жама і реставратора П.Ф. Щербини. Було виготовлено її техніко-конструктивний план. Це трьохкамерна будівля, збудована в зруб, мазана і білена. Мала четверо вікон: два на фасаді на причілку, одне напільне, підлога глинобитна. Сіни збудовані в шули не мазані. Комора зрубна, має відкритий зруб. Дах чотирьохсхилий, покритий соломою, має великі звиси, особливо на причілку [12, ПА-35]. При перевезенні і встановленні на території музею хата жодних конструктивних змін не зазнала. В хаті відтворено експозицію бондаря.

На початку 70-х рр. XX ст. Музей народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини поповнився сакральними пам'ятками архітектури. Протягом 1969-1970 рр. була перевезена і встановлена на території Музею народної архітектури та побуту церква св. Георгія з с. Андруші Переяслав–Хмельницького району Київської обл. Вона була збудована в 1768 р. місцевими майстрами спочатку як однокупольна (дзвіниця була окремо), а в 30- х рр. XIX ст. було добудовано дзвіницю під одним дахом з церквою. На середину XX ст. в церкві зберігся вівтар, бабинець з притвором, входи з ганками. Інтер'єр церковного приміщення прикрашений дерев'яними накладними розетками у вигляді хрестів, що збереглися до нашого часу. Після реставрації в церкві св. Георгія був відтворений церковний інтер'єр [6, с. 85].

У 1968 р. із зони затоплення (с. В'юнище Переяслав-Хмельницького району) була перевезена і встановлена на території Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини церква св. Параскеви. Церква збудована місцевими майстрами в 1891 році. Споруда одноверха, в плані хрещата. Була встановлена на кам'яних брилах. Збудована разом із дзвіницею із соснових тесаних плах і вкрита шалівкою. При перевезенні і встановленні церква істотних змін не зазнала.

Неподалік від церкви св. Покрови і церковноприходської школи Музею народної архітектури та побуту розміщений двір священика. Його відтворено на протязі 1971-1973 році. В дворі знаходяться господарські будівлі: комора, саж, повітка, які перевезені з с. Циблі. Згідно з науковою концепцією в дворі священика мала бути розміщена надвірна комора. Вона була збудована у садибі заможного селянина в 40-х роках XIX ст. місцевими майстрами. У роки колективізації в 1929 р. була усуспільнена. Використовувалась в колгоспі як складське приміщення. При перевезенні і встановленні в музеї конструктивних змін не зазнала. Комора збудована в зруб. Це однокамерне закрите приміщення. Напівзакритий ганок – навіс, що спирається на чотири вертикальні стовпи. Підлога була дощана, укріплена дерев'яними штифтами. Комора подарована музею правлінням колгоспу ім. Шевченка с. Циблі [12, ПА-51]. Повітка була збудована в дворі священика с. Циблі в кін. XIX ст. місцевими майстрами. Це двокамерна будівля, розділена навпіл дерев'яною перегородкою. Стеля була дощана з поперечними сволоками. По периметру стін закопані дубові присохи. Повітка на двоє дверей. Підлога земляна. Дах двосхилий до фронтонів [ПА-51]. При встановленні на території музею повітка конструктивних змін не зазнала. Неподалік від повітки в дворі священика було встановлено саж. За актом обстеження від 16 лютого 1972 р. дізнаємось, що саж був збудований в садибі священика с. Циблі. Стіни викладені з тесаних плах в «чашу». Дах чотирьохсхилий, покритий соломою [12, ПА-51].

З с. В'юнище, територія якого підлягала затопленню, в 1971-1972 рр. була перевезена і музеєфікована громадська споруда – волосна управа. Управа збудована сільськими майстрами в кін. XIX ст. і являє собою чотирьохкамерну споруду: канцелярія + сіни + холодна + комірчина. Сіни – «в шули», решта будівлі – зрубна. Стіни хати оббиті дранкою-«шерцовкою» і мазані товстим шаром глини та білені, на стелі – дошки, покладені в розбіжку тримаються на поздовжньому сволоку. Чільна і тильна сторона сіней не мазана і не білена [12, ПА-59].

«Так мало-помалу, хата за хатою, куток за кутком, як будується звичайна вулиця, виросло село-музей. Звичайно, Михайлу Івановичу допомагали друзі, однодумці, працівники музею, реставратори, ветерани музейної справи, тисячі переяславців. Вони віддали свою молодість, свої сили, вміння, знання, а більшість із них – навіть життя» – зауважують М. Шкіра та Л. Шкіра [15, с. 467].

Створення першого в Україні музею-скансену – велика подія в культурному житті українського народу. Очільником, натхненником і двигуном

всієї роботи зі створення рукотворного наддніпрянського села XIX ст. був Михайло Іванович Сікорський. Під його керівництвом вирішувалися важливі питання, проведено колосальну пошукову роботу, розроблено методику пошуку, відбору, демонтування, перевезення, монтажу пам'яток народної архітектури, технологію їх передислокації, консервації та реставрації, оформити наукові концепції, структурні та тематико-експозиційні плани музейних експозицій. Створення першого в Україні музею просто неба було позначено великим ентузіазмом, самовідданою пошуковою, науково-експедиційною роботою музейних працівників, громадськості міста під мудрим керівництвом Михайла Сікорського.

Історія не лишила нам імен творців видатних пам'яток народної архітектури, які прикрашають Музей народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини в древньому Переяславі, проте лишилися в пам'яті імена людей, які врятували із забуття ці витвори. Імена ці заслуговують глибокої пошани та увіковічнення. Серед них на почесному місці – Михайло Іванович Сікорський – творець переяславського скансену.

Джерела та література

1. Архівний відділ Переяслав- Хмельницької державної адміністрації, ф.1, оп.1, спр. 103, арк. 3. 4.
2. Архів сільської ради с. Циблі Переяслав-Хмельницького району. Господарські книги В'юнищанської сільської ради за 1958 р., спр. 470.
3. Воловик В. Ф. Людина легендарна, і сам був творцем легенд // Михайло Іванович Сікорський: творець історії і хранитель часу. – Переяслав- Хмельницький, 2013. – С. 322-342.
4. Гудченко З. Музей народної архітектури України. – К.: 117 с.
5. Данилюк А. Г. Українська хата. – К.: Наукова думка, 1991. – С.105.
6. Дунайна І. Г., Тетеря С. А. До питання охорони, збереження, реставрації та музеєфікації культових споруд XVII – поч. XX ст. в НІЕЗ «Переяслав». // Храми Переяславщини: історія, традиції, сучасність; стан збереження пам'яток (матеріали круглого столу, присвячені 400- річчю козацької церкви св. Іоанна Богослова с. Острійки Білоцерківського району Київської області 9 жовтня 2006 року). – Переяслав-Хмельницький, 2006. – С. 84- 89.
7. Жам О., Ткаченко Н. Г. М. І. Сікорський – творець скансену на Татарській горі. // Михайло Іванович Сікорський: творець історії й хранитель часу. – Переяслав-Хмельницький, 2013. – С. 73 – 124.
8. Козій Г. Першому в Україні музею просто неба – 45. // Краєзнавство. – 2009. – № 1-2. – С. 128.
9. Нагайко Тарас. Людина легенда. // Моє життя – мої музеї… – Переяслав- Хмельницький, 2013. – С. 7-10.
10. ПЗА. Записано автором від Чередніченко Л. С. 2 жовтня 2012 р. м. Переяслав-Хмельницький.
11. ПЗА. Записано від Оврашко М. П. 22 жовтня 2012 р. с. Циблі Переяслав-Хмельницький район Київської обл.
12. Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав». Фонди. Інвентарна група «ПА» (ПА-21, 31, 53, 14, 48, 66, 35, 51, 59).
13. Сікорський М. І. Етнографічний відділ Переяслав-Хмельницького історичного музею // Народна творчість та етнографія. – К., 1965. – С. 17- 19.
14. Шкіра М. Сікорський – будівничий музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини // Михайло Іванович Сікорський: творець історії й хранитель часу. – Переяслав-Хмельницький, 2013. – С. 238-246.
15. Шкіра М. В., Шкіра Л. М. Школою М. І. Сікорського називаємо ми роки, проведені під його керівництвом. // Михайло Іванович Сікорський: творець історії й хранитель часу. – Переяслав-Хмельницький, 2013. – С. 466- 468.

Анна Ткаченко

Творец Музея народной архитектуры и быта Средней Надднепрянщины

В статье автор характеризует деятельность Н. И. Сикорского как создателя музея скансена. На основании изученных источников удалось установить, что основой его создания стали материальные памятники сел, затопленных водами Каневского водохранилища.

Ключевые слова: *Сикорский, скансен, дом, амбар, сарай.*

Hanna Tkashenko

Creation of the Museum of Folk Architecture and Life of the Middle Dnieper

In this article the author describes the activities of Myhaylo Sikorsky as the creator of the museum Skansen. Based on the studied sources it was found that the basis for its creation was the material of villages flooded waters of the Kanev reservoir.

Key words: *Sikorsky, Skansen, house, pantry, barn.*

УДК 94(477)(092)«1950/2000»

Олександр Горбовий (м. Переяслав-Хмельницький)

М. І. Сікорський як рятівник історико-культурної спадщини затопленого Придніпров'я (1950-ті – І-е десятиліття 2000-х рр.)

У статі запропоновано та коротко проаналізовано три етапи (1950-ті – 1964 рр.; 1964-1976 рр.; 1976 – І-е десятиліття 2000-х рр.) у діяльності М. І. Сікорського по врятуванню історико-культурної спадщини затопленого Придніпров'я.

Ключові слова: *М. І. Сікорський, затоплене Придніпров'я, Музей просто неба.*

М. Переяслав-Хмельницький за міні-рейтингом журналу «Фокус» переміг у номінації «Історичний центр України-2013» (найвища концентрація музеїв на душу населення) [29]. У значній мірі здобуттям цього високого звання громадяни міста завдячують Сікорському Михайлу Івановичу. Разом із колегами та однодумцями йому вдалося за 57 років (1951-2008 рр.)* свого незмінного директорства розвинути єдиний Переяслав-Хмельницький історико-краєзнавчий музей (1951 р.) до Національного історико-етнографічного заповідника (НІЕЗ) «Переяслав», що включав у себе 25 тематичних музеїв [8, с. 47-54]. Колекції основного фонду збільшилися із 1581 експонату (1951 р.) [8, с. 44] до понад 180 тис. одиниць предметів минувшини українського народу [11].

Серед експонатів НІЕЗ «Переяслав» значну частку займають пам'ятки із затоплених Канівським гідровузлом (1964-1976 рр.) територій Придніпров'я. Чи не найбільше їх знаходиться у Музеї просто неба (1964-1971)**. У даній статті робиться спроба розглянути діяльність М. І. Сікорського по врятуванню надзвичайно багатої історико-культурної спадщини затопленого Придніпров'я.

Михайло Іванович як багатопланова особистість розглядався багатьма дослідниками. Поза Переяславщиною його діяльність висвітлювали М. Г. Махінчук [17], Б. М. Войцехівський [5], М. П. Зніщенко [28] та багато інших. У стінах ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» М. І. Сікорського вивчали В. П. Коцур [16], Т. Ю. Нагайко [19], І. В. Піхало [22], Л. В. Науменко (на даний час пише дисертацію на здобуття звання кандидата історичних наук) [21] та інші. У 2013 р. В. О. Вовкодав презентувала «Особистий архів М. І. Сікорського» (454 позиції), який зберігається у бібліотеці переяславського вишу. Великий обсяг роботи стосовно висвітлення життя та творчості Михайла Івановича провели працівники НІЕЗ «Переяслав». Загальне враження про їхні доробки можна скласти на основі 2 колективних праць [18; 20].

Серед багатьох досліджень, які висвітлювали Музей просто неба, слід відмітити праці Г. І. Козій [14] та О. М. Жам [9]. Проблему гідробудівництва та творення музеїв частково висвітлювали Г. І. Козій [14], Г. М. Бузян [3], В. Ф. Воловик [6], С. В. Верговський [4], Н. Д. Дем'яненко [7]. Наразі стоїть питання про узагальнення їхніх напрацювань з метоюціленаправленого висвітлення діяльності М. І. Сікорського по врятуванню історико-культурної спадщини Придніпров'я.

Джерельна база дослідження включає інтерв'ю з Г. І. Козій [1], перелік архітектурних пам'яток Музею просто неба [15], праці Є. Ф. Іщенка [12] та М. І. Сікорського [24-27].

У рятувальній діяльності Михайла Івановича за характером основних робіт можна виділити три етапи:

– підготовка до створення Музею просто неба: пошукова археологічна робота, фотофіксація, етнографічні експедиції (50-ті рр. ХХ ст. – 1964 р.);

– безпосередня реалізація цього проекту: перенесення основної маси експонатів до музейних фондів та експозицій (1964 р. – 1976 р.);

– подальша робота по збереженню історико-культурної спадщини: рятувальні археологічні роботи (1976 р. – І-е десятиліття 2000-х рр.).

Планування водосховищ на Дніпрі розпочалося ще на початку 1950-х рр. У 1950-1952 рр. була розроблена Схема комплексного використання

* Із квітня 2008 р. був призначений Почесним генеральним директором НІЕЗ «Переяслав» і перебував у цьому званні до самої смерті 27 вересня 2011 р. [8, с. 53-54].

** Музей просто неба також відомий як Музей під відкритим небом або переяславський скансен. Офіційна назва – «Музей архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини».

водноенергетичних ресурсів Дніпра [2, с. 3, 16]. Згідно з нею передбачалося створити на Дніпрі каскад із шести гідровузлів: Дніпровський (уже побудований), Каховський (саме створювався), Кременчуцький, Дніпродзержинський та Канівський (Київський відносився на далеку перспективу як недостатньо ефективний, хоча фактично був побудований перед Канівським) [2, с. 21-22]. XXI з'їзд КПРС прийняв семирічний план загального розвитку радянської економіки (1959-1965 рр.). У ньому безпосередньо говорилося про необхідність спорудження Київського та Канівського гідровузлів. Останній мав затопити десятки сіл Київської та Черкаської області. У тому числі, у Переяслав-Хмельницькому районі – десять населених пунктів: Андруші, В'юнище, Городище, Зарубинці, Козинці, Комарівка, Монастирок, Підсінне, Трахтемирів та Циблі, а також кілька хуторів. Схема гідроенергетичного освоєння Дніпра та положення семирічки широко доносилися до суспільства. Зокрема, Г. І. Козій згадує: «Я жила у Мазінках і то знала, що буде море строїться. Ще у 50-х рр.» [1, 15.10].

Водночас, у 1950-1960-ті рр. Михайло Іванович разом із колегами активно долучився до археологічних досліджень на Переяславщині, включно із чашею майбутнього водосховища. На затоплених нині територіях чи не найцікавішою пам'яткою було багатошарове поселення поблизу с. Козинці (ур. Загай). Розкопки на ньому проводилися з 1952 р., особливо плідно – у 1957, 1962, 1968-1970 рр. (були знайдені матеріали різних епох: мезоліт – неоліт – мідно-бронзовий вік – ранній залізний вік – Київська Русь) [3, с. 153]. Результати археологічних розкопок знайшли відображення у друкованих працях Михайла Івановича [25-26]. У книзі «На землі Переяславській» на нині підводних землях згадуються сліди людських поселень, які відносилися до верхнього палеоліту (с. Андруші), мезоліту (с. Андруші, біля оз. Колдобини), неоліту (стоянки в с. В'юнище і Козинці та первісне заселення печер біля с. Монастирок), міді-бронзи (на березі оз. Вир, в ур. Ризове с. Козинці, у с. Циблі, Андруші, Підсінне, на околицях с. В'юнищ і Городища) тощо [26, с. 9-11, 13-14]. Тут же він описав своє ставлення до тодішньої природи Придніпров'я: «Одразу за селами Підсінне, Стовп'яги, Андруші, Карань, Козинці, В'юнище, Циблі починається Великий Луг, що простягається до Дніпрового лона. Який напрочуд гарний цей луг! Ідеш кілометр, другий, третій, десятий –

1972 р. Краєвид. На першому плані церковна сторожка (с. Рудяків Бориспільского району Київської області, затоплене, початок XIX ст.), на другому плані озеро і церква святого Георгія (с. Андруші Переяслав-Хмельницького району Київської області, затоплене, 1768 р., перевезена і встановлена 1969-1970 рр.), на задньому плані культові споруди міста: церква імені святого Архангела Михаїла (1750 р.) і Свято-Вознесенський собор (1700 р.)

1970 р. Збирання церкви святого Георгія, с. Андруші Переяслав-Хмельницького району Київської області (затоплене), 1768 р. (перевезена і встановлена 1969-1970 рр.)

1968 р. Краєвид музею. На передньому плані – клуні і садиби заможного селянина-промисловця с. Єрківці Переяслав-Хмельницького району Київської області, ІІ половина ХІХ ст. (перевезена і реставрована 1967 р.)

1968 р. Краєвид музею. Праворуч вітряк. Вдалині реконструкція житла Київської Русі Х ст., Добраничівської стоянки, житла Черняхівської культури.

де йому край? Густа шелюга тихо шумить на ледь чутному вітрі, широкими пасмами біжать впоперек сині, темно-червоні, жовтогарячі квітчасті килимки. Ось невисока могила, вкрита полином і степовим чебрецем, а за нею – озеро. Їх тут багато: Лататне, Пусте, Кругле, Срібне, Рибне, Мочарне… А довкола озер трава по пояс, темні кущі лозняку. І квіти, квіти. Усе те міниться барвами під яскравим сонцем, співає, колихається, шумить. Район сіл Городища і Комарівки – це зона незайманих лук і таємничих лісових річок» [26, с. 6].

У той же час виникає та починає оформлюватися ідея спорудження музеїв просто неба.

У 1954 р., під час святкування трьохсотої річниці Переяславської ради, у місцевого краєзнавця Є. Ф. Іщенка виникла думка про необхідність «відтворення і показу вузлових подій в історії Українського народу засобами монументальної пропаганди» [12, с. 2]. Для цього потрібен був заклад, «який би забезпечив показ природи і історії України, тобто музею України на вільному повітрі, музею під відкритим небом» [12, с. 3]. Сам Є. Ф. Іщенко працював певний час гідромеліоратором [13] та мав рідню у с. Рудяків Бориспільського району Київської області [1, 14.50], яке пізніше було затоплене Канівським водосховищем. Однак, безпосередніх згадок про цей гідрооб'єкт у нього знайти не вдалося.

Тим часом Михайло Іванович у 1959 р. виступив ініціатором та активним учасником створення етнографічного відділу Історичного музею. Разом із колегами він збирає у ньому різноманітні предмети українського народного побуту (знаряддя та вироби сільського господарства, ткацтва, чинбарства, ковальства, ливарництва, гончарства, гребінництва, різьбярства, килимарства, бджільництва), відтворює інтер'єр селянської хати [9, с. 75-77].

У 1961 р. Є. Ф. Іщенко та М. І. Сікорський об'єднали свої зусилля задля створення у м. Переяслав-Хмельницький першого в Україні Музею просто неба. Про початок їхньої співпраці розповідає І. Розум: «Розбирали в одному колгоспі старовинного млина – бо нікому не потрібний був. А він і скажи Михайлу Івановичу Сікорському – директорові музею: «Чи це не експонат? Давай візьмемо! Бо наші онуки й уявлення не матимуть, як раніше мололи…» Потім у дворі Михайлівської церкви, де міститься етнографічний відділ музею, з'явилися комора, жатка, молотарка. А потім… став двір замалий» [23, с. 31-32]. У 1965 р. Михайло Іванович писав: «Працівниками музею разом з активом музейної Ради розплановано майбутній етнографічний парк із врахуванням класової диференціації пореформеного села. Будуть експонуватися селянські житла, господарські будівлі та громадські споруди, найтиповіші для Середнього Подніпров'я середини XIX ст.» [24, с. 106].

Саж із с. Циблі (затоплене), 30-ті роки XIX ст.

Комора із с. Городище (затоплене), 60-ті роки XIX ст.

Церква святої Параскеви із с. В’юнище (затоплене), 1883 р. Наразі у ній знаходиться Музей мирного освоєння космосу

Знаючи про будівництво Канівського гідровузла, переяславські музейники організовують в села, що підлягали затопленню (Комарівка, Городище, В’юнище, Сошників і ряд інших), експедиції по виявленню споруд і речей побуту [9, с. 83]. Для створення експозиції у майбутньому Музеї просто неба потрібна була оригінальна наочність (приклади планування садиб, конструкції перелазів, воріт, ґанків тощо). З цією метою, між іншим, були відзняті мальовничі куточки нині затоплених сіл. Адже, у зонах майбутніх водосховищ заборонялося нове будівництво та заморожувалося уже розпочате. Відповідно, більшість споруд належали до кінця XIX – початку XX ст. [6, с. 338].

Ще одним ініціатором та активним пропагандистом будівництва скансенів в Україні був С. В. Верговський. Він розповідає про музеєфікацію хати у с. Моринцях у рамках підготовки до відзначення 150-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка. А також зауважує, що «ці ініціативи музеєфікації хати в 1963 році відбувалися одночасно з виділенням території під переяславський скансен, і до прийняття цього рішення безпосередньо причетний Петро Тронько як заступник Голови Уряду з питань культури. Тож неофіційне рішення про підтримку громадської ініціативи музеєфікації хати в Моринцях сприяло прийняттю рішень щодо підтримки ініціатив переяславців Єфрема Іщенка та Михайла Сікорського і разом з тим створювало передумови до розробки ідеї національного скансену в м. Києві» [4, с. 271]. С. В. Верговський та Ю. С. Панько навіть подали до ЦК України лист-пропозицію щодо потреби створення національного скансену в Києві. Звернення обґрунтовувалося масовим відселенням сіл будованої вище київської греблі (почала споруджуватися ще у 1960 р.). Пропонувалося негайне їхнє обстеження і підготовка кращих будівель до музеєфікації. Тоді цей задум реалізувати не вдалося, оскільки високопосадовці вирішили, що одного переяславського скансену для України вистачить [4, с. 271-272]. Однак, у 1969 р. за активного сприяння П. Т. Тронька процес створення київського Музею просто неба був запущений, а у 1976 р. відбулося його офіційне відкриття [10].

Коли вирішувалося питання про заснування київського скансену, С. В. Верговський зустрівся із Михайлом Івановичем. Директор відразу зацікавився ситуацією із будівництвом греблі і попросив дізнатись про можливості музеєфікації будівель за кошти, що виділялися на переселення з підтоплюваних сіл. На жаль, із цієї думки нічого не вийшло. Однак, М. І. Сікорський на це не зважав, а продовжував робити свою справу як «самохідний танк,

1968 р. Краєвид. На першому плані двір гончара (с. Студеники Переяслав-Хмельницького району Київської області, друга половина XIX ст., перевезений і встановлений 1968 р.). Праворуч церковно-парафіяльна школа (с. Велика Каратуль Переяслав-Хмельницького району Київської області, кінець XIX ст., перевезена і встановлена 1967-1968 рр.). На другому плані комора священника (с. Циблі Переяслав-Хмельницького району Київської області, 40-і рр. XIX ст.), а вдалині – козацька церква Івана Богослова (с. Острійки Білоцерківського району Київської області, 1606 р.).

який буде йти в наміченому напрямі, вишукуючи всі наявні можливості, він буде йти навіть без палива, і його не можна ні залякать, ні купить, ні зупинить» [4, с. 272]. У подальшому ці два культурні діячі продовжили тісну співпрацю [4, с. 272].

Символічно, що офіційно Канівський гідровузол та переяславський Музей просто неба почали будувати у 1964 р., приурочивши початок їхнього створення до 150-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка.

Поступово музейні фонди та виставкові площі наповнювалися експонатами з різних сіл Київської, Черкаської та Полтавської області, в тому числі й із чаші майбутнього водосховища. Перевозили різні пам'ятки українського народного побуту: старі хати, повітки, клуні, комори, вітряки, вишиті та ткані рушники, скатерті, одяг, глиняний посуд, лави, столи, скрині, шафи, трактори, комбайни, молотарки, котки [7, с. 251]. При цьому, музейники намагалися дотримуватися одного із основних принципів Михайла Івановича: «Типо - ве, але разом з тим, щоб було красиве» [1, 12.35].

В. Ф. Воловик розповідає про окремі методи та прийоми організації праці музейних співробітників, які запровадив директор, щоб врятувати від затоплення максимальну кількість артефактів. У 1971-1972 рр. (пік розбудови скансену) у нині затоплених селах всі споруди можна було придбати по ціні дрів або й задарма. Однак, їх потрібно було перенести за вкрай короткий термін. Бригаду музейних реставраторів доповнив філіал реставраційних майстерень, але їхніх зусиль всерівно було недостатньо. Знайти ж додаткові підходящі кадри для постійної роботи при низькій заробітній платі було майже неможливо. Тому директор започаткував практику залучення інших працівників музею у їхній вільний від роботи час до перевезення невеликих споруд: комор, сажків, хат. Понаднормова праця оплачувалася за рахунок порушення фінансової дисципліни. На роботу у музеї тимчасово записувалися інші люди, а кошти з їхніх ставок передавалися музейним працівникам за їхню роботу у вихідні дні. Саме тому книга наказів показувала у ці роки велику плинність кадрів. Цей епізод показує, що директор не боявся іти на тимчасовий свідомий ризик, коли мова йшла про врятування цінних культурних пам'яток, які в іншому разі були б втрачені назавжди [6, с. 338-339]. Завдяки цьому, на сьогодні у Музеї просто неба зберігається за приблизними підрахунками 38 архітектурних пам'яток (близько ¼ від загалу) із зони затоплення: 2 церкви та 1 церковна сторожка (с. Андруші, В'юнище та Рудяки), 10 хат (с. Рудяки, В'юнище та Циблі), 2 громадські будівлі (с. Рудяки та В'юнище) та 23 присадибні споруди – погреби, сажки, комори, клуні та повітки (с. В'юнище, Циблі, Городище, Козинці, Рудяки) [15].

Разом з тим, важливу роль в організації музейного будівництва відігравало уміння М. І. Сікорського надихнути колектив на працю. Г. І. Козій з цього приводу згадує: «Боже, як робили! Як заведені!» [1, 10.30].

У 1971 р. переяславський музей просто неба офіційно відкрили для відвідувачів, а у 1976 р. остаточно заповнилася чаша Канівського водосховища.

У подальшому музейні працівники велику увагу приділяли врятуванню археологічних пам'яток узбережжя Канівського водосховища від руйнів-

ної дії води. На цей аспект М. І. Сікорський та А. П. Савчук звернули увагу ще на початку 1980-х років. У 1980-1882 рр. та 1994-2005 рр. проводилися відповідні рятувальні роботи [3, с. 156-157].

Таким чином, було виділено та проаналізовано три етапи рятувальних робіт зі збереження історико-культурної спадщини затоплених територій через призму діяльності М. І. Сікорського.

На першому етапі ним було ініційовано та особисто проведено низку археологічних досліджень нині затоплених територій, виявлено цілий пласт пам'яток, які збагатили українську історичну науку. Окремі викопні матеріали та образи тодішньої природи він відобразив у статті та узагальнюючій праці. Також, Михайло Іванович знаходився біля витоків ідеї спорудження першого в Україні скансену. Він використовував всі можливості, які надавала ситуація із Канівським гідровузлом: запропонував фіксацію старовинних образів затоплюваних сіл для подальшого планування музейної експозиції, шукав способів залучити додаткові кошти на перевезення будівель із фінансів, які виділялися на переселення населення.

На другому етапі, об'єднавшись із Є. Ф. Іщенком та С. В. Верговським, спираючись на доробки створеного ним етнографічного відділу Історичного музею, заручившись активною підтримкою П. Т. Тронька та інших колег і однодумців, директор забезпечив безпосередню організацію творення Музею просто неба. При цьому, значна кількість різних експонатів була перевезена із затоплених сіл. Заради перенесення максимальної кількості пам'яток української культури М. І. Сікорський йшов, навіть, на тимчасове порушення фінансової дисципліни. Врешті-решт йому вдалося так зорганізувати і надихнути колектив, що «всі робили як заведені».

На третьому етапі Михайло Іванович відзначився організацією рятувальних археологічних розкопок на узбережжі Канівського водоймища.

Отже, Михайло Іванович Сікорський великі зусилля спрямовував на роботу у зоні Канівського водосховища. Завдяки його невтомній діяльності десятки архітектурних пам'яток, сотні археологічних артефактів та тисячі предметів побуту знайшли своє місце у фондах та експозиціях переяславських музеїв. Вони збагатили українську історичну науку та розширили світогляд сотень тисяч відвідувачів. Тим самим музейний будівничий зробив справді безцінний внесок у справу врятування історико-культурної спадщини затопленого Придніпров'я.

Джерела та література

1. Архів навчально-наукового центру усної історії. – Інтерв'ю у Г. І. Козій про Музей просто неба та М. І. Сікорського. Проводив Горбовий О. А. – 2013. – Загальна тривалість: 1 год. 30 хв. 59 сек.

2. Бакшеев Е. А. Днепровские водохранилища и их народнохозяйственный эффект: воспоминания и размышления проектировщика / Е. А. Бакшеев. – 2-е, доп. изд. – К.: Довіра, 2008. – 159 с.

3. Бузян Г.М. М.І. Сікорський – археолог / Г. М. Бузян / Михайло Іванович Сікорський: творець історії й хранитель часу: [колект. монографія, присвяч. 90-річчю з дня народження М. І. Сікорського] / НІЕЗ «Переяслав»; упоряд. О. М. Жам; збір матеріал. Н. Г. Ткаченко. – Переяслав-Хмельницький: СКД, 2013. – С. 139-184.

4. Верговський С. В. Його не можна ні залякать, ні купить, ні зупинить / С. В. Верговський / Михайло Іванович Сікорський: творець історії й хранитель часу: [колект. монографія, присвяч. 90-річчю з дня народження М. І. Сікорського] / НІЕЗ «Переяслав»; упоряд. О. М. Жам; збір матеріал. Н. Г. Ткаченко. – Переяслав-Хмельницький: СКД , 2013. – С. 270-280.

5. Войцехівський Б. М. Я роблю те, що може кожен / Б. М. Войцехівський. – К.: Криниця, 2010. – 78 с.

6. Воловик В. Ф. Людина легендарна, і сам був творцем легенд / В. Ф. Воловик / Михайло Іванович Сікорський: творець історії й хранитель часу: [колект. монографія, присвяч. 90-річчю з дня народження М. І. Сікорського] / НІЕЗ «Переяслав»; упоряд. О. М. Жам; збір матеріал. Н. Г. Ткаченко. – Переяслав-Хмельницький: СКД , 2013. – С. 322-342.

7. Дем'яненко Н. Д. Дружні стосунки М. І. Сікорського / Н. Д. Дем'яненко / Михайло Іванович Сікорський: творець історії й хранитель часу: [колект. монографія, присвяч. 90-річчю з дня народження М. І. Сікорського] / НІЕЗ «Переяслав»; упоряд. О. М. Жам; збір матеріал. Н. Г. Ткаченко. – Переяслав-Хмельницький: СКД , 2013. – С. 249-269.

8. Дембіцький С. С. М. І. Сікорський – видатний музейник і музеєзнавець / С. С. Дембіцький / Михайло Іванович Сікорський: творець історії й хранитель часу: [колект. монографія, присвяч. 90-річчю з дня народження М. І. Сікорського] / НІЕЗ «Переяслав»; упоряд. О. М. Жам; збір матеріал. Н. Г. Ткаченко. – Переяслав-Хмельницький: СКД , 2013. – С. 43-57.

9. Жам О. М. М. І. Сікорський – творець скансену на Татарській горі / О. М. Жам, Н. Г. Ткаченко / Михайло Іванович Сікорський: творець історії й хранитель часу: [колект. монографія, присвяч. 90-річчю з дня народження М. І. Сікорського] / НІЕЗ «Переяслав»; упоряд. О. М. Жам; збір матеріал. Н. Г. Ткаченко. – Переяслав-Хмельницький: СКД, 2013. – С. 73-138.

10.История создания музея Пирогово [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://pirogovo.org.ua/history.html.

11. Історія Національного історико-енографічного заповідника «Переяслав» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.niez-pereyaslav.com.ua /ua/about.

12. Іщенко Є. Ф. До проекту першого на Україні Переяслав-Хмельницького музею просто неба / Є. Ф. Іщенко. – Переяслав-Хмельницький, 1969. – 35 с.

13. Козій Г. І. Найбільше в житті він любив Україну і українське село / Г. І. Козій // Вісник Переяславщини. – 2009. – 3 лютого.

14. Козій Г. Першому в Україні музею просто неба – 45 / Г. Козій // Краєзнавство. – 2009. – № 1-2. – С. 128-134.

15. Козій Г. І. Перелік архітектурних пам'яток Музею просто неба / Особистий архів Ганни Іванівни Козій, колишньої завідувачки Музею під відкритим небом. – 2013. – 24 с.

16. Коцур В. П. Неміліючі духовні джерела Михайла Сікорського / В. П. Коцур // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – Переяслав-Хмельницький , 2008. – Вип. 21. – С. 418-419.

17. Махінчук М. Г. Мереживо мінливого часу / М. Г. Махінчук. – К.: КИТ , 2012. – 592 с.

18. Михайло Іванович Сікорський: творець історії й хранитель часу: [колект. монографія, присвяч. 90-річчю з дня народження М. І. Сікорського] / НІЕЗ «Переяслав»; упоряд. О. М. Жам; збір матеріал. Н. Г. Ткаченко. – Переяслав-Хмельницький: СКД, 2013. – 473 с.

19. Моє життя – мої музеї…: [зб. матеріал. до 90-річчя від дня народження Героя України М. І. Сікорського] / [упоряд. та коментар.: О. Горбовий, Т. Нагайко; ред. Т. Нагайко; вступ. ст. Л. Новохатько]. – 2-ге вид., перероб. та доп. – Переяслав-Хмельницький: ФОП О. М. Лукашевич, 2013. – 258 с.

20. Музеї – моє життя. Мій заповіт – мої музеї. Герой України Михайло Сікорський: до 85-річчя М. Сікорського / [упоряд. Н. А. Перхайло; ред. Д. С. Мазоха]. – Переяслав-Хмельницький: Міленіум, 2008. – 30 с.

21. Науменко Л. В. Михайло Сікорський – подвижник музейної справи на Переяславщині: Шлях крізь епохи і соціальні потрясіння / Л. В. Науменко // Наукові записки з української історії: зб. наук. стат. – Вип. 28. – С. 177-181.

22. Піхало І. В. Наукова та громадсько-культурна діяльність Михайла Івановича Сікорського [Електронний ресурс]: [магістерська робота] / І. В. Піхало; [наук. керівн. А. П. Коцур]. – 2010. – 96 с.

23. Розум І. Про мудрість і красу: Перший на Україні музей просто неба // Наука і суспільство. – 1969. – № 1. – С. 30-32, 56.

24. Сікорський М. І. Етнографічний відділ Переяслав-Хмельницького історичного музею / М. І. Сікорський, М. І. Жам // Народна творчість та етнографія. – 1965. –№ 1. –С. 106.

25. Сікорський М. І. Знахідки в с. Козинці Переяславського району / М. І. Сікорський , А. П. Савчук // Археологія – 1971. – № 4. – С. 65-73.

26. Сікорський М. І. На землі Переяславській / М. І. Сікорський, Д. Т. Швидкий. – К.: Наукова думка, 1971. – 207 с.

27. Сікорський М. І. Праця й хист минувшини [про Музей просто неба] / М. І. Сікорський // Пам'ятники України. – 1978. – № 1. –С. 55-57.

28. Скарби Михайла Сікорського: Бібліографічний покажчик / уклад. М. П. Зніщенко [та ін.]; Київське обласне управління культури , Київська обласна бібліотека для дітей , Відділ культури Переяслав-Хмельницької райдержадміністрації. – К.: [б. в.], 2003. – 32 с. – (Серія «Видатні люди Київщини»; До 80-річчя з дня народження М. І. Сікорського).

29. Фокус определил 50 лучших городов для жизни в Украине [Электронный ресурс] // Фокус. – 2013. – 30 июля. – Режим доступа: http://focus.ua/ charts/276793/.

Александр Горбовой

М. И. Сикорский как спаситель историко-культурного наследия затопленного Приднепровья (1950-е - первое десятилетие 2000-х гг.)

В статье предложено и кратко проанализировано три этапа (1950-е – 1964 гг.; 1964-1976 гг.; 1976 - первое десятилетие 2000-х гг.) в деятельности М. И. Сикорского по спасению историко-культурного наследия затопленного Приднепровья.

***Ключевые слова:** М. И. Сикорский, затопленное Приднепровья, Музей под открытым небом.*

Alexander Gorbovyi

M. Sikorsky as the savior of the historical and cultural heritage of the inundated Dniper region (1950's – the first decade 2000's)

The article describes and short analyzes three phases (1950's – 1964's; 1964's-1976's; 1976's – the first decade 2000's) on the M. Sikorski's activity, that was forwarded to rescue cultural and historical heritage of the inundated Dniper region.

***Key words:** M. Sikorski, inundated Dniper region, open-air museum.*

УДК 902(092)

Олександр Юрченко, Олександр Колибенко (м. Переяслав-Хмельницький)

Михайло Сікорський – засновник Переяславської археологічної школи

У статті розглянуто внесок Михайла Івановича Сікорського у формування переяславської археологічної школи.

Ключові слова: *М.І. Сікорський, Переяславщина, археологічні дослідження, археологічні пам'ятки, археологічна школа.*

Переяславщина – один з найдавніших регіонів Середньої Наддніпрянщини, важливий центр формування українського етносу, з яким пов'язана перша згадка назви «Україна», – справедливо вважається також і надзвичайно багатою на археологічні пам'ятки. Однак, до певного часу, а саме до 50–60-х рр. XX ст., ця беззаперечна нині істина майже не була підтверджена власне самими археологічними пам'ятками. Адже на той час не було виявлено жодної відомої за літописами пам'ятки монументальної культової архітектури Переяслава (результати скарбошукацьких робіт О. Анєнкова 1840 р. та план виявлених ним залишків Михайлівського собору стали відомі лише у 80-х рр. XX ст.) [1]. Лише випадково виявлені у 1888 р. залишки невеликої давньоруської каплиці з плінфи були досліджені професором Київської духовної академії П. Лашкарьовим і архітектором В. Ніколаєвим та музеєфіковані у підвалі новозбудованої церкви Успіння Пресвятої Богородиці [2].

У другій половині XIX – на початку XX ст. кілька відомих дослідників (Д.Я. Самоквасов, М.Ю. Бранденбург, В.М. Щербаківський) активно досліджували переяславські міські курганні некрополі. Однак результати цих важливих робіт були введені до наукового обігу у неповній мірі та зі значною затримкою. Матеріали досліджень Д.Я. Самоквасова 1877 р. на Переяславщині вийшли друком через три десятиліття після розкопок у дуже стислому вигляді [3], й тому М.Ю. Бранденбург, який працював тут у 1888 р., нічого про них не знав. Відзначивши наявність на некрополях Переяслава розкопаних раніше курганів, М.Ю. Бранденбург у журналі розкопок вказав: «… кем-то лет 20 назад уже производились… раскопки (приезжали из Киева), но результаты неизвестны» [4]. Матеріали ж розкопок цього дослідника були опубліковані взагалі після його смерті, у тому ж році, що й матеріали досліджень Д.Я. Самоквасова.

У 1914 р. археологічні розкопки курганного некрополя у Переяславі проводив В.М. Щербаківський. У зв'язку з початком Першої світової війни, Лютневою революцією 1917 р. й громадянською війною та еміграцією до Чехословаччини, він зміг лише через кілька років опублікувати у стислому вигляді зовсім маленьку частку матеріалів своїх досліджень [5]. Щоденники ж його розкопок, розкидані частинами по архівних установах кількох країн, були оприлюднені аж на початку XXI ст. [6].

Широкі розкопки, які проводились на території Переяслава у 1945 р. відомим московським дослідником Б.О. Рибаковим – у майбутньому академіком та директором Інституту археології АН СРСР, також не дали сподіваних результатів, що дало йому змогу заявити про не перспективність досліджень давньоруських нашарувань у цьому місті [7].

Лише у 1949 р. ленінградський дослідник, археолог-архітектор проф. М.К. Каргер розпочав дослідження на території Переяслава, виявивши залишки Михайлівського собору XI ст. [8]. Під час розкопок, що проводились експедиціями під загальним керівництвом М.К. Каргера протягом 1949–1956 (з перервами) років, досліджувались численні архітектурні об'єкти давньоруського Переяслава – залишки пам'яток його монументальної культової архітектури. Активну участь у цих дослідженнях з моменту приїзду до Переяслава приймав і молодий директор Переяславського історичного музею Михайло Сікорський та його нечисленні підлеглі.

На жаль, за існуючою у той час у середовищі московських та ленінградських науковців традицією, у наукових публікаціях М.К. Каргера не відображено внесок М.І. Сікорського у виявлення та дослідження археологічних пам'яток. М.І. Сікорський першим повідомляв М.К. Каргера про виявлені ним залишки давньоруських архітектурних об'єктів, чи про випадково знайдені

мешканцями міста під час земляних робіт археологічні пам'ятки. Саме завдяки його спостережливості було зафіксовано наявність плінфи та інших будівельних матеріалів давньоруського часу на місці зруйнованої дерев'яної Спаської (Преображенської) церкви. М.І. Сікорський повідомив про це М.К. Каргера, який здійснив на цьому місці розвідкове шурфування, у результаті чого було підтверджено здогад про наявність тут залишків давньоруського храму. Проведені улітку 1953 р. дослідження перевершили усі сподівання. Розкопаний храм виявився залишками одноапсидної церкви-усипальні другої половини XI ст. У присвяченій цим дослідженням публікації М.К. Каргер зазначив: «Нашу увагу вже давно привертав досить високий земляний горб, розташований в городі приватновласницької садиби на розі вулиць Карла Лібкнехта та Спаської, відомий в місті під ім'ям «кургана» [9].

Це ж саме стосується ще одного храму, виявленого на території «окольного міста» Переяслава у 1953 році. Мова йде про так званий Воскресенський собор XII ст., випадково виявлений під час земляних робіт. У публікації М.К. Каргер вказав: «Земляні роботи були своєчасно припинені і про знахідку повідомлено в Академію наук УРСР та Академію архітектури УРСР» [10]. Про те, що це було зроблено М.І. Сікорським він чомусь не зазначив. Залишки цього тринавового шестистовпного храму також дослідила експедиція під керівництвом М.К. Каргера, активну участь у якій брали співробітники Переяславського історичного музею на чолі з М.І. Сікорським.

М.І. Сікорський та Р.О. Юра.
м. Переяслав-Хмельницький, 1962 р.

Цікаво, що київські археологи В.К. Гончаров та Є.В. Махно, які у 1952 та 1954 рр. проводили розкопки могильника черняхівської культури поблизу Переяслава, у примітках до своєї публікації у журналі «Археологія» вказали, що до складу експедиції, крім В.К. Гончарова, «входили наукові співробітники Переяслав-Хмельницького музею М.І. Сікорський, Є.С. Нестеровська і фотограф П.Т. Шепель» [11].

На початку 60-х рр. XX ст. відбувся практично повний перехід справи дослідження археологічних пам'яток Переяславщини у руки вітчизняних фахівців. Якщо до цього археологічні розкопки на Переяславщині здійснювали переважно експедиції (часто об'єднані) під керівництвом науковців з Москви та Ленінграду, то з початку 1960-х рр. цим, як правило, займались експедиції під керівництвом дослідників з Києва та Переяслава-Хмельницького. Науковці, що працювали у цей час, зробили величезний внесок у справу археологічного вивчення цього регіону. Особливу увагу ними було приділено давньоруським пам'яткам, найбільші комплексні експедиції у даний період працювали на пам'ятках монументальної культової архітектури давньоруського Переяслава.

В.К. Гончаров, М.І. Сікорський (другий та третій справа), учасники розкопок Переяславського могильника черняхівської культури.
м. Переяслав-Хмельницький, 1954 р.

Слід відзначити, що з кінця 50-х – початку 60-х рр. ХХ ст. М.І. Сікорський став постійним автором і співавтором численних публікацій з археологічної тематики, у яких він оприлюднював матеріали археологічних досліджень на території Переяславщини, часто у співавторстві з такими вченими як Ю.С. Асєєв, Є.В. Махно, А.П. Савчук, В.О. Харламов, Р.О. Юра. Разом з М.І. Сікорським всі ці дослідники зробили значний і неоціненний внесок у вивчення археологічних старожитностей Переяславщини. Саме вони започаткували низку важливих напрямків у археологічному дослідженні різноманітних пам'яток цього регіону. Це стосується не тільки розкопок на території Переяслава, але й планомірного цілеспрямованого обстеження заплави р. Дніпро, яка з кінця 50-х рр. готувалась до затоплення Канівським водосховищем, розкопок курганів, розвідок різночасових археологічних пам'яток у долині р. Трубіж та центральній Переяславщині.

У науковому архіві Інституту археології НАН України зберігаються листи й телеграми М.І. Сікорського, надіслані у зв'язку з виявленням ним чергової пам'ятки чи іншими справами. Наприклад, телеграма Р.О. Юрі: «Знайшли фундаменти завтра чекаємо обов'язково. Сікорський» [12], або звернення на ім'я директора Інституту Археології АН УРСР С.М. Бібікова з клопотаннями про консультації з різних проблем реконструкції археологічних об'єктів, досліджених на Переяславщині: «Переяслав-Хмельницький історичний музей просить Вас дати дозвіл на видачу решти матеріалів розкопок тов. Гончарова і Махно на території міста Переяслава-Хмельницького. Крім цього, просимо виділити 3 великих амфори для археологічного відділу музею у павільйоні XI ст.

Директор М. Сікорський» [13].

«В 1965 р. вашим Інститутом на території м. Переяслава-Хмельницького проводилися розкопки землянки часів Київської Русі. Нами перенесена частина землянки і зроблена повністю її реконструкція. Музей просить Вас надати нам допомогу в оформленні внутрішньої обстановки землянки XI ст.

Директор музея Сікорський» [14].

Широкого розмаху археологічні дослідження на Переяславщині набули, починаючи з середини 70-х рр. ХХ ст. Це пов'язано з низкою причин найвагомішою з яких є формування місцевого колективу науковців, що стало можливим завдяки підтримці з боку фахівців Інституту археології АН України. Співпраця колективу працівників Переяслав-Хмельницького історичного музею з досвідченими київськими археологами Є.В. Махно, А.П. Савчуком, Т.Г. Мовшею дозволила створити у 1979 р. відділ археології (у складі реформованого історико-культурного заповідника). Створення відділу стало закономірним результатом багаторічних археологічних досліджень, формування висококваліфікованого колективу наукових працівників. У різний час у цьому відділі під керівництвом Г.М. Бузян працювали Є.В. Махно, А.П. Савчук, Т.Г. Мовша, В.М. Ричка, В.І. Слюсар, М.Т. Товкайло, Н.М. Чернікова, М.Ф. Хоменко, Т.В. Прядкіна, І.В. Кузьміцька, В.М. Панченко, О.В. та О.В. Колибенки, М.М. Буйлук. У кінці 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. відбулося формування переяславської археологічної школи, характерною ознакою якої є застосування суцільних археологічних розвідок на території Лівобережної Київщини (історичної Переяславщини) з метою створення максимально повної карти археологічних пам'яток регіону. Діяльність школи М.І. Сікорського, що особливо яскраво проявилась у наступному десятилітті, засвідчила утворення автономного центру археологічних досліджень, фахівці якого здійснювали розкопки пам'яток у різних регіонах України (Лівобережна та Правобережна Київщина, Середня Наддністрянщина, Південний Буг). Серед досліджених представниками переяславської археологічної школи унікальних пам'яток України слід виділити перш за все черняхівський могильник Соснова, що розкопувався експедиціями ПХДІКЗ під керівництвом Є.В. Махно протягом дев'яти років (1978-1986), давньоруський курганний могильник Сомкова Долина на Переяславщині (Г.М. Бузян), трипільські поселення Косенівка та Коломийщина (Т.Г. Мовша, Г.М. Бузян), багатошарова пам'ятка Гард на Південному Бузі (М.Т. Товкайло).

Із середини 90-х рр. ХХ ст. новий археологічний осередок було організовано на базі лабораторії археологічних досліджень (з 2010 р. – імені М.І. Сікорського) при кафедрі історії та культури України Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди. Викладачі, аспіранти та студенти-історики беруть участь у роботі експедицій університету, заповідника «Переяслав» та Інституту археології НАН України. Продовжуючи традиції попереднього періоду, переяславські археологи у складі постійно діючої археологічної експедиції ПХДІКЗ у співпраці з викладачами, аспірантами та студентами Переяслав-Хмельницького пединституту (педуніверситету) імені Григорія

Сковороди, займалися охоронно-рятівними розкопками на території міста і його околиць, проводили суцільні розвідки археологічних пам'яток на території Переяслав-Хмельницького і Яготинського районів. Результати своїх польових робіт вони публікували переважно у щорічнику «Археологічні дослідження в Україні» («Археологічні відкриття в Україні»), а також у збірниках наукових праць «Наукові записки з української історії», «Переяславський літопис», «Переяславіка». Усі археологічні дослідження були виконані силами переяславських археологів. Роботи концентрувалися в історичній частині Переяслава-Хмельницького – на території давньоруського дитинця та «окольного» міста Переяслава. У результаті розкопок отримано нові дані про історичну топографію давньоруського і ранньомодерного Переяслава, а також велику колекцію речових знахідок (кераміку, вироби із заліза, бронзи, скла, кістки) із культурних нашарувань та закритих комплексів. На околиці Переяслава-Хмельницького розвідками й розкопками досліджувалася територія передгородь в ур. Луг, Оболонь, Марченкові Луки [15].

Паралельно з розкопками у місті, силами експедиції ПХДІКЗ та університету проводилися розвідки нових пам'яток на території центральної і східної Переяславщини. Вони уособлювали собою заключний етап розвідкових пошуків, який був розпочатий ще у другій половині 80-х рр. XX ст. Цілеспрямовані пошуки дали більше півсотні нових пам'яток широкого хронологічного діапазону – від енеоліту до XVIII ст.

Одним із перспективних напрямків діяльності переяславських археологів та краєзнавців було обстеження стану археологічних пам'яток, а також проведення рятівних розкопок по всій зоні розмиву борової тераси Канівським водосховищем, у яку входить Переяслав-Хмельницький, частково Бориспільський і Канівський райони. З 1979 по 1982 рр. роботи в зоні розмиву проводив співробітник ПХДІКЗ А.П. Савчук. Після понад десятилітньої перерви, пошукові роботи археологічних експедицій ПХДІКЗ відновилися. Тепер вони пов'язувалися з науковою діяльністю М.В. Роздобудька та краєзнавця О.С. Якименка. Ці роботи на узбережжі Канівського водосховища важко переоцінити. Дослідження чисельних закритих комплексів у поєднанні з підйомним матеріалом стало основою для створення хронологічної шкали давньої історії Переяславщини і розуміння перебігу зміни однієї групи пам'яток іншою на території Середньої Наддніпрянщини.

Завдяки активній співпраці археологів заповідника та науковців Переяслав-Хмельницького педуніверситету протягом двох минулих десятиліть було проведено значну кількість наукових археологічних конференцій, семінарів та круглих столів, опубліковано велику кількість статей, присвячених археологічним пам'яткам регіону, у першу чергу в спеціалізованому фаховому збірнику наукових праць – «Наукових записках з української історії».

Підсумком співпраці двох колективів дослідників, археологів, істориків та краєзнавців став вихід друком колективних монографій: «Переяслав у віках» та «Нариси з історії давнього Переяслава», а також монографій «Єрковці. Історія села Переяславського краю» та «Православні храми Переяславщини» [16]. Різко зросла кількість публікацій, присвячених археологічним пам'яткам регіону, в першу чергу – за рахунок наукового доробку місцевих дослідників.

Отже, завдяки науковому та організаторському таланту М.І. Сікорського у Переяславі-Хмельницькому було сформовано регіональну археологічну школу, біля витоків якої стояли відомі фахівці Інституту археології АН України Є.В. Махно, А.П. Савчук, Т.Г. Мовша. За період діяльності переяславської археологічної школи її представниками здійснено значну кількість археологічних досліджень у різних регіонах України (у першу чергу – на Переяславщині), виявлено низку різночасових археологічних пам'яток, підготовлено близько 200 наукових звітів про археологічні дослідження та опубліковано понад 500 друкованих праць з археології. Активними діячами та вихованцями переяславської археологічної школи є 7 кандидатів історичних наук, 1 доктор історичних наук, 2 заслужених працівника культури, велика група науковців з величезним досвідом польових археологічних досліджень.

Археологічні пам'ятки Переяславщини усіх періодів та епох, досліджені протягом XIX – початку XXI ст., увійшли до скарбниці вітчизняної науки важливою складовою частиною. Матеріали цих досліджень якісно вплинули на процес розвитку археологічної науки в Україні, значно змінивши існуючі уявлення та концепції.

Провідною проблематикою археологічних досліджень Переяславщини у XIX – на початку XXI ст. була і залишається давньоруська історія Переяслава, що визначається існуванням унікальної археологічної пам'ятки – культурних нашарувань давньоруського літописного міста Переяславль Руський – одного з провідних центрів

Русі. Археологічне вивчення цієї пам’ятки, що розпочалося ще у 40-х рр. XIX ст., щорічно приносить нові, надзвичайно важливі результати. Вагомість цих результатів засвідчують численні публікації археологічних матеріалів Переяславщини, здійснені вітчизняними дослідниками (у тому числі й представниками переяславської археологічної школи) у закордонних виданнях та колективних монографіях (Москва, Санкт-Петербург, Рязань, Воронеж).

Разом з тим, наявність на території регіону численних археологічних об’єктів інших епох вимагає від дослідників спрямування їх наукових інтересів також і на пам’ятки інших культурно-хронологічних періодів: кам’яного віку (Семенівка), трипільської культури (Лукаші, Крутуха-Жолоб, Циблі-Узвіз), енеоліту-бронзи (заплавно-борова зона узбережжя р. Дніпро), черняхівської культури (Соснова, Лецьки), численні (понад 100) давньоруські пам’ятки Переяславщини, матеріали пізньосередньовічного часу.

Розвиток вітчизняної археологічної науки, археологічної думки значною мірою залежить від процесу досліджень археологічних пам’яток Переяславщини як одного з найкраще вивчених регіонів України. Останньому ж, у значній мірі, ми маємо завдячувати саме Михайлу Івановичу Сікорському.

Джерела та література

1. Коринный Н.Н. Переяславская земля, X – первая половина XIII века / Н.Н. Коринный. – К.: Наукова думка, 1992. – С. 7.

2. Лашкарев П.А. Церковно-археологические очерки, исследования и рефераты / П.А. Лашкарев. – К., 1898. – 240 с.

3. Самоквасов Д.Я. Могилы Русской земли / Д.Я. Самоквасов. – М., 1908. – 271 с.

4. Бранденбург Н.Е. Журнал раскопок Н.Е. Бранденбурга 1888–1902 гг. / Н.Е. Бранденбург. – СПб., 1908. – С. 146–148, 156–160.

5. Провідник по археологічному відділу Полтавського Народного Музея (з коротким описом передисторичного життя на Полтавщині). – Полтава, 1919. – С. 15–16.

6. Павленко С.В. Дослідження В.М. Щербаківським давньоруських курганних могильників Переяслава у 1914 році / С.В. Павленко // Наукові записки з української історії. – Тернопіль: Астон, 2007. – Вип. 19. – С. 62–75.

7. Рибаков Б.О. Розкопки в Переяславі-Хмельницькому в 1945 р. / Б.О. Рибаков // АП УРСР. – 1949. – Т. 1. – С. 21–25.

8. Каргер М.К. Памятники переяславского зодчества XI–XII вв. в свете археологических исследований / М.К. Каргер // СА. – 1951. – Т. 15. – С. 44–63.

9. Каргер М.К. Розкопки в Переяславі-Хмельницькому у 1952–1953 рр. / М.К. Каргер // Археологія. – 1954. – Вип. 9. – С. 9.

10. Там само. – С. 20.

11. Гончаров В.К. Могильник черняхівського типу біля Переяслава-Хмельницького / В.К. Гончаров, Є.В. Махно // Археологія. – К., 1957. – Т. 11. – С. 127.

12. НА ІА НАНУ, ф. 22, спр.35, арк. 27.

13. Там само, ф. 22, спр.35, арк. 8.

14. Там само, ф. 22, спр.35, арк. 9.

15. Колибенко О.В. Археологічні дослідження Переяслав-Хмельницького педагогічного університету (1993–2005 рр.) / О.В. Колибенко, О.В. Колибенко // Наукові записки з української історії. – Тернопіль: Астон. – 2007. – Вип. 19. – С. 89–102.

16. Набок Л.М. Єрковці. Історія села Переяславського краю / Л.М. Набок, В.В. Батрак, Г.М. Бузян. – К.: Футарі Принт, 2005. – 182 с.; Набок Л.М. Православні храми Переяславщини: історія, дослідження, сучасність / Л.М. Набок, О.В. Колибенко. – К.: ВД “Від А до Я”, 2007. – 176 с.; Переяслав у віках. – К.: Світ успіху, 2007. – 423 с.; Бузян Г.М. Нариси з історії давнього Переяслава (до 1100-ліття першої літописної згадки) / Г.М. Бузян, Л.М. Набок, М.В. Роздобудько, Д.А. Тетеря. – К.: Міленіум, 2007. – 264 с.

Александр Юрченко, Александр Колыбенко

Михаил Сикорский – основатель переяславской археологической школы

В статье рассмотрен вклад Михаила Ивановича Сикорского в формирование переяславской археологической школы.

Ключевые слова: *М.И. Сикорский, Переяславщина, археологические исследования, археологические памятники, археологическая школа.*

Olexandr Yurchenko, Olexandr Kolybenko

Mykhaylo Sikorsky – founder archaeological School of Pereyaslav

The article describes the contribution of Mykhaylo Sikorsky in the formation archaeological School of Pereyaslav.

Key words: *M.I. Sikorsky, Pereyaslav region, archaeological research, archaeological sites, archaeological school.*

УДК 069.4/.5

Дмитро Тетеря, Валентина Білоусько (м. Переяслав-Хмельницький)

Михайло Сікорський та Тамара Мовша – будівничі першого в Україні Музею трипільської культури

У статті аналізуються історія та етапи створення першого в Україні Музею трипільської культури, принципи його структури та функціонування. Висвітлюється роль М.І. Сікорського та Т.Г. Мовші у побудові музейної експозиції, яка презентує культуру ранніх землеробів.

Ключові слова: *трипільська культура, музей, музейна експозиція, будівничі.*

Сьогодні м. Переяслав-Хмельницький знаний в Україні та за її межами як музейний центр. Фундатором переяславських музеїв є Герой України, патріарх музейної справи Михайло Іванович Сікорський, якому цього року виповнилося б 90 років. Численні та різнопланові музеї Переяслава-Хмельницького розповідають про історію України та Переяславської землі з найдавніших часів до сьогодення. Найдавніші періоди презентують експозиції Археологічного музею, Музею архітектури давньоруського Переяслава та Музею трипільської культури.

У створенні музейних експозицій Михайлу Івановичу допомагала значна когорта знаних музейників, вчених, краєзнавців, жителів міста. До цих сподвижників належить і Тамара Григорівна Мовша – археолог, музеєзнавець, лауреат премії імені Вікентія Хвойки. Саме вона та М.І. Сікорський стали ініціаторами створення першого в Україні Музею трипільської культури, який функціонує нині в складі Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».

Сікорський М.І. на подвір'ї Музею трипільської культури (2007 р.)

Трипільська культура, що побутувала з кінця VI до початку III тис. до н.е., займає особливе місце у історії Східної Європи. Першовідкривачем культури є відомий дослідник-археолог Вікентій Хвойка. Назву вона отримала від с. Трипілля на Київщині, в околицях якого ним у 1896-1897 рр. були проведені археологічні розкопки та виявлені старожитності пов'язані з цим давнім народом. Про історію відкриття цієї самобутньої культури, господарство, побут, сакральні вірування давніх племен і розповідає експозиція Музею трипільської культури. Його відкриття у м. Переяславі-Хмельницькому відбулося 20 вересня 2003 р. Ідею про створення музейної експозиції М.І. Сікорський та Т.Г. Мовша, як активісти Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, висловили ще на початку 90-х рр. XX ст. Їх активно підтримала голова Президії Київської обласної організації УТОПІК Н.І. Булаєвська та краєзнавець, письменник В.Г. Дрозд [15, с. 181].

Ініціаторів створення музею, М. Сікорського та Т. Мовшу, об'єднувало, в першу чергу те, що вони все своє життя віддавали науковому пошуку, музейній справі. Вони намагалися не тільки вивчати, відкривати нові сторінки історії, а й передавати ці знання у доступній формі сучасникам та майбутнім поколінням через призму музейної експозиції. М.І. Сікорський зазначав: «Музей – геніальне винайдення і неоціненне надбання людства, без якого неможливо уявити собі

світової культури. Важливе місце в цьому надбанні займають речові, документальні першоджерела відомостей про тисячі й тисячі подій, історій; людей в яких втілилися провідні ідеї минулого і сучасності, колективний геній народів, їх слава і гордість» [13, с. 11].

Доля звела цих двох людей у 70-ті роки XX ст. Михайло Іванович, у пошуках втілення нових ідей по музейному будівництву, часто відвідував Інститут археології АН України, де й познайомився з уже знаним на той час дослідником раньоземлеробських племен Т.Г. Мовшею. У 1962-1980 рр. Тамара Григорівна досліджувала різночасові трипільські поселення біля с. Жванець (Хмельницька область), де в урочищах Щовб та Лиса Гора були виявлені унікальні археологічні об'єкти: оборонний вал і рови одного з найдавніших городищ Європи та комплекс гончарних горнів трипільського часу, відкривши цим один з перших виробничих гончарних центрів енеоліту [8, с. 233-234]. Ці відкриття стали справжніми науковими сенсаціями.

У 1974 р. в експедицію до Т.Г. Мовші на археологічні розкопки було направлено працівників Заповідника Г.М. Бузян, В.І. Слюсара, В.Ф. Воловика, І.І. Нестеренка, які активно включилися в дослідження давньої історії трипільських племен. Один із об'єктів знайдених на поселенні Жванець – рештки гончарної печі – було перевезено до м. Переяслава-Хмельницького і встановлено в експозиції археологічного розділу Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини. Тут також було зроблено реконструкцію трипільської площадки, за матеріалами розкопок одного із жител.

Та на цьому інтерес до такої яскравої, самобутньої трипільської культури не припинився. Як наслідок була висловлена думка про створення музейної експозиції, яка б висвітлювала історію раньоземлеробських племен. Наукове обґрунтування та структуру Музею трипільської культури М.І. Сікорський та Т.Г. Мовша представили на Всеукраїнській науковій конференції з історичного краєзнавства, що проходила у Кам'янці-Подільському у жовтні 1991 р. [14].

Новостворений музей планувався одним із складових об'єктів туристичного маршруту (своєрідне «археологічне кільце Наддніпрянщини»), куди мали увійти майбутні музеї та музейні комплекси в сс. Трипілля, Халеп'я, Витачів, Ржищів, Черняхів, а також існуючі експозиції Канева та Переяслава-Хмельницького. За

Справа наліво: Якименко І.П., голова м. Переяслава-Хмельницького (2006-2010 рр.), Сікорський М.І., Кірієнко В.І. в Музеї трипільської культури (2006 р.)

рекомендацією Т.Г. Мовші експозицію Музею трипільської культури було вирішено створити у с. Халеп'я Обухівського р-ну Київської області. Тут у 1930-х роках відбувалися розкопки двох поселень, досліджуваних у свій час ще В.В. Хвойкою, – Коломийщина І та Коломийщина ІІ. Внаслідок розкопок Трипільської експедиції (1934-1939 рр.) поселення стали еталонними для подальшого вивчення культури давнього народу. Нова застосована Трипільською експедицією методика розкопок великими площами дала змогу на трипільському поселенні в ур. Коломийщина І дослідити на площі 13000 кв. метрів рештки 39 жител та прослідкувати структуру забудови давнього поселення – житла на поселенні розміщувалися двома концентричними колами [12, с. 26-27].

За ініціативи М.І. Сікорського та Т.Г. Мовші у 1992 р. було організовано експедицію Заповідника під керівництвом Г.М. Бузян, яка дослідила рештки житла на поселенні Коломийщина ІІ, а матеріали з розкопок поповнили трипільську колекцію знахідок із цього регіону [6]. До вивчення пам'яток Дніпровського Правобережжя долучилось багато дослідників, які внесли значний вклад у вивчення трипільських поселень на цій території: М. Макаренко, В. Козловська, С. Магура, Т. Пассек, Є. Кричевський, В. Петров,

М. Макаревич, Т. Білановська, В. Ільїнська, С. Бібіков, Т. Мовша, М. Шмаглій, С. Рижов, М. Відейко та ін. [4, с. 9].

З липня 1990 р. Тамара Григорівна була зарахована до штату Переяслав-Хмельницького державного історико-культурного заповідника, а із 31 січня 1991 р. призначена завідувачкою його нового науково-дослідного відділу – Музей трипільської культури. У с. Халеп'я було відряджено фотографа Заповідника В.Ф. Воловика та завідувача відділом народних музеїв В.П. Мироненко для фіксації краєвидів на місцях розкопок трипільських поселень та для збору експонатів. Ознайомилися з місцевістю й київські художники, яким замовили картини-реконструкції господарських занять і побуту трипільців та портрети визначних дослідників Трипілля.

Ідею створення таких художніх робіт подала Т.Г. Мовша. Вона розробила теми сюжетів, визначила перелік учених-археологів, консультувала художників – В. Мищенко, О.Г. Карнаухову, В.В. Босенко, В.І. Васянович, також активно збирала матеріали в архівах Інституту археології Академії наук України, листувалася зі своїми колегами, збирала спогади місцевих жителів, які ще пам'ятали довоєнні розкопки.

Музей у с. Халеп'є було відкрито в серпні 1992 року. Згодом, у зв'язку з економічними труднощами, музейну експозицію в 1999 р. було вирішено перенести до м. Переяслава-Хмельницького. Ухвалення такого рішення опиралося на відкриття на Переяславщині протягом 1994-2000 рр. археологічною експедицією Переяславського заповідника під керівництвом Г.М. Бузян ряду поселень трипільської культури. Зокрема, поблизу міста, в ур. Ялова Долина, біля сіл Веселе (піщаний кар'єр), Циблі (ур. Узвіз), Гребля [1, с. 70-73]. Фактично була відкрита нова локальна група трипільського населення на Лівобережжі Дніпра і, таким чином, ця територія з повним правом включена до основного регіону розповсюдження Трипілля. Представницькі археологічні колекції з місцевих пам'яток та з пам'яток багатьох районів України дали змогу значно розширити та вдосконалити експозицію. Масштабні археологічні розкопки протягом кількох польових сезонів було проведено на поселенні Крутуха-Жолоб на західній околиці Переяслава-Хмельницького [3, с. 16-18], відкритому в 1969 р. археологічною експедицією ІА АН України очолюваної В. Круцом [7] та поблизу с. Циблі (ур. Узвіз) [2]. У результаті цих

Т.Г. Мовша на розкопках Мізинської пізньопалеолітичної стоянки. (1955 р.)

Т.Г. Мовша на розкопках поселення Солончени (1959 р.)

робіт вивчено залишки п’яти наземних жител на першому та решток одного – на другому поселенні [5]. Проведені дослідження дали змогу встановити розміри поселень, їх планіграфію, характер культурного шару та зібрати значну кількість речових матеріалів.

Вагому допомогу у формуванні трипільської збірки Заповідника надали співробітники Інституту археології Академії наук України, колеги із інших музеїв: М.М. Шмаглій (поселення Коновка), Л.Ю. Поліщук із Одеського археологічного музею (поселення Черкасів Сад), В.О. Косаківський із Вінниці (поселення Чечельник), О.О. Якубенко (Київ, НМІУ), В. Захарьєв із Хмельницького, який передав частину матеріалів своїх розвідок, А.П. Савчук (матеріали Лівобережжя Дніпра) та ін.

У 2000 р. археологи Заповідника приступили до побудови нової експозиції. Наукова концепція музею була вдосконалена Т.Г. Мовшею, а структура та тематико-експозиційний план були розширені і значно доповнені завідувачкою археологічного відділу Г.М. Бузян. В побудові експозиції взяли участь науковці Г.М. Бузян, Д.А. Тетеря, М.Т. Товкайло, М.В. Роздобудько, В.М. Білоусько, реставратор Д.І. Нечипоренко.

У новоствореній експозиції втілений новий підхід до історичного розуміння ролі давньоземлеробського населення у розвитку різних етнічних груп на території України у кінці VI – на початку III тис. до н.е. Ситуаційним і кардинальним у ньому на сьогодні є понятійна система двох надзвичайно яскравих явищ – Трипілля і Кукутені (ранньоземлеробські племена на території Румунії). У світлі сучасних методологічних розробок Трипілля-Кукутені розглядається як спільнота, яка в соціологічному аспекті складається з ряду культур або етнокультурних груп близьких за походженням, що тісно взаємодіють між собою, і є унікальними на рівні племінних структур. Відомі нам джерела несуть інформацію не взагалі про населення Трипілля-Кукутені, а про певний етнос, конкретних людей, що жили в тому чи іншому екологічному середовищі, маючи різні типи економіки, різні зв’язки з чужорідними культурами, що й спробували відобразити у експозиції її автори. У трипільсько-кукутенській спільноті виділяється декілька культур або етнокультурних груп, кожна з яких відображає специфічні особливості розвитку того регіону, який займала, має свої витоки, лінії розвитку, свої специфічні культурні традиції, час формування та зникнення з історичної арени [10]. Культури поділяються на локальні групи та типи пам’яток. Такий поділ знайшов своє вирішення у структурі музею.

Структурно музей складається з десяти розділів та виставки, присвяченої історії досліджень та дослідникам трипільської культури, де окремий розділ присвячено першовідкривачу Трипілля Вікентію Хвойці. Представлені матеріали з пам’яток декількох етнокультурних та локальних груп трипільсько-кукутенської спільності, виділених у свій час Т.Г. Мовшею: петренської, шипенецької, чечельницької, томашівської, коломийщинської, лукашівської, косенівської, жванецько-бринзенської, касперівської [9; 11].

В експозиції музею представлено більше 500 артефактів, які походять з пам’яток більшості регіонів розповсюдження трипільської культури. Вони розповідають про господарство, ремесла, побут та культуру давніх землеробських племен, які проживали на території майже всієї Правобережної та, частково, Лівобережної України з

Бінокле-подібний виріб (IV тис. до н.е.)

Глек (IV тис. до н.е.)

кінця VI до початку III тис. до н.е. Демонструються рідкісні знахідки з кількох кам'яних майстерень, виявлених у Подністров'ї на поселеннях Ломачинці, Лоївці, Теремці, Жванець, які висвітлюють процес переробки кременю та виготовлення знарядь з нього. Гончарство репрезентують матеріали унікального комплексу гончарних печей та майстерні, досліджених на поселенні у с. Жванець на Хмельниччині. Привертають увагу предмети ткацького ремесла: керамічні грузила, пряслиця від веретен, відбитки тканин на денцях посудин, кістяні голки та проколки, які походять з поселень Жванець-Щовб, Грим'ячка, Непоротове, Білий Камінь-Стіна, та відтворення вертикального ткацького верстата найдавнішої конструкції з використанням глиняних важків-відтяжок. Мають особливу наукову цінність та приваблюють своєю оригінальністю та художніми якостями антропоморфні керамічні скульптурки, які носили культовий характер і використовувались в магічних обрядах. Про сакральний світ давнього населення України розповідають унікальні культові предмети: біноклеподібний виріб та зооморфна посудина з поселення Косенівка, модельки житла та саночок з поселення Доброводи, реалістична антропоморфна пластика з поселень Крутуха-Жолоб та Грим'ячка, фрагмент модельки житла з Доброводи, моделька саночок з Юрківки, біноклеподібна та зооморфна посудини з Косенівки, кістяна бойова сокира й глиняні „шаблони" зі Жванця, зерновик з антропоморфними зображеннями з поселення Гребені тощо. Демонструються рідкісні фотографії розкопок, зібрані найцікавіші реконструкції виробничих процесів, ремесел, найдавніших верстатів, виконані в різний час дослідниками. Представлені оригінальні карти розповсюдження трипільської та суміжних культур на території України, виконані Мовшею Т.Г., що дозволяє уявити масштабно історичну ситуацію в часи становлення суспільств з відтворюючим господарством.

Загалом в музеї представлено близько 40 пам'яток трипільської культури різних регіонів України: Подніпров'я (поселення Халеп'я-Коломийщина I та II, Верем'я, Жуківці, Трипілля, Щербанівка, Стритівка, Стайки, Юшки, Черняхів, Ржищів, Гребені, Переяслав, Комуна, Веселе, Гребля, Циблі, Козинці), Побужжя (Чечельник, Черкасів Сад, Доброводи, Сушківка, Юрківка, Косенівки, Аполянка), Подністров'я (Велика Слобідка, Ломачинці, Лоївці, Міцівці, Коновка, Жванець-Щовб та Лиса Гора, Бакота, Грим'ячка, Непоротове, Великий Жванчик, Мала Кужелівка).

Музей як один з науково-дослідних відділів НІЕЗ «Переяслав» проводить експедиційну, виставкову, екскурсійну та краєзнавчу роботу. Щороку до ювілеїв видатних дослідників-археологів влаштовуються виставки – до 85-річчя та 90-річчя з дня народження Т.Г. Мовші, 100-річчя С.М. Бібікова, 110-річчя Т.С. Пассек, виставку та вечір пам'яті до 100- річчя з дня народження українського археолога, поета та політичного діяча О.О. Кандиби (Ольжича). У 2012 р. було проведено музейні читання «Археолог та музеєзнавець Т.Г. Мовша». Особливою популярністю музейні старожитності користується у школярів та студентів, а також у науковців, які цікавляться проблемами археологічної науки взагалі та трипільської культури зокрема.

Пріоритетними напрямками подальшого удосконалення та розширення експозиції Музею трипільської культури є використання нових матеріалів та розробок у галузі трипіллязнавства. Поруч із оригінальними старожитностями давніх землеробів у музейній експозиції чільне місце мають зайняти науково обґрунтовані реконструкції, які є досить звичним та поширеним явищем у музейній практиці сьогодення. У перспективі планується створення нового розділу присвяченого домобудівництву трипільських племен. Основою для цього мають стати результати досліджень залишків жител на поселенні Крутуха-Жолоб. На цих матеріалах можливе відтворення в експозиції частини інтер'єру трипільського житла. На основі нових даних буде розширено розділ про дослідників трипільсько-кукутенської спільності. Основою для наповнення музейної експозиції та створення нових тем має стати організація та проведення експедицією НІЕЗ «Переяслав» нових археологічних розкопок, в першу чергу, на трипільських пам'ятках Переяславського Лівобережжя.

Тож завдяки наполегливій, самовідданій праці таких будівничих музеїв як М.І. Сікорський та Т.Г. Мовша з'явився перший в Україні Музей трипільської культури, який разом з іншими музеями НІЕЗ «Переяслав» нині прославляє Переяславщину. Ми ж повинні цінувати, зберігати та примножувати переяславський музейний скарб, залишений нам у спадок такими безкорисливими людьми.

Джерела та література

1. Бузян Г. Н. Новые позднетрипольские памятники на территории Левобережья Днепра. // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья V тыс. до н.э. – V в. н.э. – Тирасполь, 1994. – С. 70-73.

2. Бузян Г.М. Дослідження пізньотрипільського поселення Циблі-Узвіз. // Наукові записки з української історії. – Вип. VIII. – Переяслав-Хмельницький, 1999. – С. 16-18.

3. Бузян Г.М. Група пізньотрипільських поселень на лівобережжі середнього Дніпра. // Тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції «Трипільський світ і його сусіди». – м. Збараж, 2001.

4. Бузян Г.М., Білоусько В.М., Тетеря Д.А. Історія створення та перспективи вдосконалення експозиції Музею трипільської культури НІЕЗ «Переяслав» // Науково-дослідницька та просвітницька діяльність В. Хвойки. До 160-річчя з дня народження. Матеріали науково-практичної конференції. – Трипілля, 2010. – С. 9-16.

5. Бузян Г.М., Якубенко О.О. Дослідження трипільського поселення Крутуха-Жолоб поблизу Переяслава-Хмельницького. // АВУ 1997-1998 рр. – К., 1998. – С. 59-60.

6. Бузян Г.М., Якубенко О., О. Дослідження трипільського поселення Коломийщина ІІ 1992 р. // Науково-дослідницька та просвітницька діяльність В. Хвойки. До 160-річчя з дня народження. Матеріали науково-практичної конференції. – Трипілля, 2010. – С. 17-26.

7. Круц В.А., Максимов Е.В. Отчет о работе Киевской экспедиции в 1969 году. – НА ІА НАНУ, 1969/1.

8. Мовша Т.Г. Гончарный центр трипольской культуры на Днестре. // СА. – 1971. – № 3. – С. 228-234.

9. Мовша Т. Етнокультурні процеси в Середній Наддніпрянщині (IV – перша половина ІІІ тис. до н.е.) // Тези всеукраїнської наукової конференції «Переяславська земля та її місце в розвитку української нації, державності й культури». – Переяслав-Хмельницький, 1991. – С. 21-25.

10. Мовша Т.Г. Культуры трипольско-кукутенской общности // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР. Тези доповідей республіканської конференції. – Одеса, жовтень 1989. – К.: Наукова думка. – С. 146-147.

11. Мовша Тамара. Трипільсько-кукутенська спільність – феномен у стародавній історії Східної Європи / до проблеми виділення культур/. // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. Т. CCXXV. Праці Історично-філософської секції. – Львів, 1993. – С. 24-58.

12. Пассек Т.С. Трипільська культура. – К., 1941. – 84 с.

13. Сікорський М.І. Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав» // Культура. Історія. Традиції. – №2. – К., 2003. – С. 4-11.

14. Сікорський М.І., Мовша Т.Г. Музей трипільської культури в с. Халеп’є // V Всеукраїнська конференція «Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України» /жовтень 1991/. Тези доповідей та повідомлень. – Київ – Кам’янець-Подільський. – С. 510-512.

15. Тетеря Д.А., Білоусько В.М. Музей Трипільської культури у м. Переяславі-Хмельницькому: сучасний стан та перспективи розвитку. // Ранньоземлеробські культури Буго-Дніпровського межиріччя: проблеми дослідження / Колективна монографія. – Умань: ПП Жовтий, 2009. – С. 180-187.

Дмитрий Тетеря, Валентина Билоусько

Михаил Сикорский и Тамара Мовша –
создатели первого в Украине Музея трипольской культуры

В статье рассматриваются история и этапы создания первого в Украине Музея трипольской культуры, принципы его структуры и деятельности. Показана роль М.И. Сикорского и Т.Г. Мовши в создании музейной экспозиции, которая представляет культуру древних земледельцев.

Ключевые слова: *трипольская культура, музей, музейная экспозиция, создатели.*

Dmytro Teteria, Valentyna Bilousko

MIKHAYLO SIKORSKYI AND TAMARA MOVSHA –
CREATERS OF THE FIRST MUSEUM OF TRIPILLIAN CULTURE IN UKRAINE

History and stages of the creation of the first museum of Tripillian culture in Ukraine, principles of its structure and functioning are analyzed in this article. The role of M.I. Sikorskyi and T. Movsha in the creation of museum exhibition that associated with the culture of early farmers is highlighted.

Key words: *Tripillian culture, museum, museum exhibition, creaters.*

УДК 908

Вікторія Вовкодав (м. Переяслав-Хмельницький)

Колекція особистих нагород М.І. Сікорського

У статті здійснено спробу вивчення, класифікації та систематизації нагород М.І. Сікорського з метою створення їх колекції .

Ключові слова: *колекція, нагороди, звання, класифікація, М.І Сікорський.*

Видатний культурний діяч, засновник музейної справи на Переяславщині Михайло Іванович Сікорський знаний не лише в Україні, але й за її межами. За майже 60 років подвижницької праці Михайло Іванович підняв багатющий пласт історії та культури давньої Переяславської землі. Саме завдяки цій людині був створений унікальний музейний комплекс, який нині нараховує 24 тематичних музеїв, а в його основному фонді перебуває близько 176 тисяч експонатів.

За свою плідну діяльність та відданість музейній справі, якій М.І. Сікорський присвятив все своє життя, він отримав велику кількість нагород: державних, відомчих та громадських. Більшість з них знаходиться у родинному архіві його племінниці Валентини Іванівни Сікорської, яка люб'язно надала їх для вивчення. Значна кількість різнопланових нагород нині потребує детального дослідження та систематизації з метою створення упорядкованої колекції нагород М.І. Сікорського.

Особливості походження та різнотипність нагород М.І. Сікорського зумовили необхідність здійснення їх класифікації. Передусім, ми класифікували нагороди за хронологією. У результаті чого було отримано дві групи: нагороди радянського часу та нагороди періоду незалежності України. В середині кожної з груп нами застосована загальноприйнята класифікація нагород: державні, відомчі та громадські. На жаль, нині доводиться констатувати факт відсутності окремих нагород, при наявній документації на них, і навпаки, що породжує певні труднощі під час формування колекції.

Першу групу складають: 10 державних, 4 відомчих та 2 громадські нагороди, а також 18 почесних грамот. Чисельність нагород, відзнак, орденів та пам'ятних медалей цієї групи пояснюється передусім суспільно-політичним спрямуванням Радянської держави в галузі культури зокрема. Радянське законодавство встановлювало широку систему заходів морального та матеріального заохочення державних службовців за визначні досягнення і успішне виконання покладених на них обов'язків.

Заохочування осіб, що максимально спрямовували свою діяльність на розвиток суспільства, слугувало, на думку партійної верхівки, одним із стимулів зміцнення і розвитку соціалістичного ладу та Радянської держави. Заходами заохочення, які застосовувалися до державних службовців, були: подяка, висловлена або оголошена в указі; нагородження іменним цінним подарунком; грошова нагорода; занесення на Дошку пошани і в Книгу пошани; нагородження почесними грамотами; нагородження почесними значками (наприклад, «Відмінник охорони здоров'я», «Відмінник народної освіти» тощо); присвоєння почесних звань (Герой Соціалістичної Праці, заслужений діяч науки, заслужений учитель і т. п.); преміювання; призначення на вищу посаду; нагородження орденами і медалями СРСР. Застосування заходів заохочення в СРСР регулювалося законами та іншими державно-правовими актами [1].

Серед нагород М.І. Сікорського, отриманих протягом радянського періоду, особливе місце займають державні нагороди СРСР: ордени, медалі та почесні звання, встановлені відповідно до Конституції СРСР Президією Верховної Ради СРСР для відзначення окремих осіб і колективів за особливі заслуги – трудові та військові (рис. 1). Так до цієї групи нами віднесені:

– ювілейна медаль з посвідченням **«За доблесный труд в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг.»**, введена указом Президії Верховної Ради СРСР 6 червня 1945 р. Медаллю нагороджувалися робітники, інженерно-технічний персонал і службовці сфери промисловості та транспорту; колгоспники та спеціалісти сільського господарства; науковці, технічні робітники, робітники в сфері мистецтва та літератури; робітники радянських, партійних, профспілкових та інших громадських організацій, які забезпечували своєю працею перемогу Радянського Союзу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні. Цією медаллю Сікорський Михайло Іванович був нагороджений в 1946 р.;

– посвідчення до почесного звання **«Заслужений працівник культури Української РСР»**, яке М.І. Сікорський одержав в 1966 р. Це державна нагорода Української РСР, що присвоювалась у період з 1949 по 1991 р. за заслуги у розвитку музейної справи, активну пропаганду історичної спадщини українського народу;

– посвідчення до ювілейної медалі **«За доблесный труд. В ознаменование 100-летия со дня рождения Владимира Ильича Ленина»**, що затверджена указом Президії Верховної Ради СРСР 5 листопада 1969 р. в ознаменування 100-ї річниці від дня народження В.І. Леніна. Нею нагороджувалися: робітники, колгоспники, спеціалісти народного господарства, працівники державних установ та громадських організацій, діячі науки та культури, які брали участь у підготовці до ювілею В.І. Леніна; особи, які брали активну участь у боротьбі за встановлення Радянської влади або у захисті Батьківщини, або внесли особистою працею значний внесок у будівництво соціалізму в СРСР, які власним прикладом та громадською діяльністю допомагали КПРС виховувати зростаюче покоління. Цю ювілейну медаль М.І. Сікорський отримав в 1970 р.;

Ювілейна медаль «За доблесный труд в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг.»

Ювілейна медаль «Тридцать лет победы в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг.»

«Орден Трудового Красного Знамени»

«Орден Октябрьской революции»

Ювілейна медаль «XXX лет Советской Армии и Флота»

Настільна медаль « Киеву 1500 лет»

Орден Держави

«Орден Богдана Хмельницького» III ступеня

«Орден князя Ярослава Мудрого»

Рис. 1. Державні нагороди М. І. Сікорського

– ювілейна медаль**«Тридцать лет победы в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг.»** з посвідченням, затверджена Указом Президії Верховної Ради СРСР 25 квітня 1975 р. в ознаменування 30-ї річниці перемоги СРСР у Великій Вітчизняній війні. Медаллю з написом «Участнику трудового фронта» на зворотному боці нагороджувались працівники тилу, удостоєні медалі «За доблесну працю у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.». Цю нагороду М.І. Сікорський отримав в 1975 р.;

– **«Орден Трудового Красного Знамени»** (II типу) з орденською книжкою, заснований постановою ЦВК і РНК СРСР 7 вересня 1928 р. Орденом нагороджувалися: громадяни СРСР; підприємства, об'єднання, установи, організації; союзні й автономні республіки, краї, області, автономні області автономні округи, райони, міста й інші населені пункти, а також могли бути нагороджені й особи, що не є громадянами СРСР за значні трудові досягнення перед Радянською державою та суспільством у галузі виробництва, науки, культури, літератури тощо. Цю нагороду Михайло Іванович отримав в 1976 р. [2];

– медаль з посвідченням **«В память 1500-летия Киева»,** затверджена Указом Президії Верховної Ради 10 травня 1982 р. в ознаменування 1500-річчя міста Києва. Нею нагороджувалися робітники, спеціалісти народного господарства, робітники науки та культури, державних установ та громадських організацій, військовослужбовці, пенсіонери та інші особи, які зробили вклад в економічний та соціально-культурний розвиток міста, а також учасники оборони міста в період Великої Вітчизняної війни. Її М.І. Сікорський отримав в 1984 р.;

– посвідчення до медалі **«Сорок лет победы в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг.»**, яка затверджена указом Президії Верховної Ради СРСР 12 квітня 1985 р. в ознаменування 40-ї річниці перемоги СРСР у Великій Вітчизняній війні. Медаллю з написом «Участнику трудового фронта» на зворотному боці нагороджувались працівники тилу, удостоєні медалі «За доблесну працю у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.» та іншими медалями СРСР. Цю нагороду Михайло Іванович одержав в 1985 р.[3];

– **«Орден Октябрськой революции»** з орденською книжкою, заснований на відзначення 50-річчя Великої Жовтневої Соціалістичної революції (Указ від 31 жовтня 1967 р.). Ним нагороджувалися громадяни СРСР, підприємства, установи, військові частини, республіки, міста за активну революційну діяльність, великий внесок у зміцнення радянської влади, за особливу відвагу та мужність у боях з ворогами Радянської держави, зміцнення миру тощо. Цю державну нагороду М.І. Сікорський одержав в 1986 р.;

– **Диплом лауреата Державної премії Української РСР імені Т.Г. Шевченка** вручений Михайлу Івановичу в 1989 року. Таким чином він отримав найвищу в Україні творчу відзнаку за вагомий внесок у розвиток культури та мистецтва. Республіканська премія імені Т.Г. Шевченка була заснована в 1961 р., а в 1969 р. − отримала назву «Державна Премія УРСР імені Тараса Шевченка» і лише в 2000 р. була віднесена до державних нагород України. Нею нагороджували видатних митців за високоідейні та високохудожні твори, роботи у галузі літератури, образотворчого мистецтва, музики, театрального мистецтва та кінематографії [4];

– медаль **«Ветеран труда»**, затверджена указом Президії Верховної Ради СРСР 18 січня 1974 р. Медаллю «Ветеран праці» нагороджувалися працівники народного господарства СРСР за баготорічну бездоганну працю в народному господарстві, галузі науки, культури, народної освіти, охорони здоров'я, державних установах та громадських організаціях, а також робітники, колгоспники та службовці на знак визнання їх трудових відзнак по досягненні трудового стажу, необхідного для призначення пенсії за вислугою років або за віком. Нею М.І. Сікорський був нагороджений в 1990 р.;

– ювілейна медаль без посвідчення **«XXX лет Советской Армии и Флота»** (дата вручення не відома**)**, затверджена указом Президії Верховної Ради СРСР 22 лютого 1948 р. для відзначення 30-ї річниці від створення Робітничо-Селянської Червоної Армії та флоту. Нею нагороджувалися усі генерали, адмірали, офіцери, старшини, сержанти, солдати та матроси, які станом на 23 лютого 1948 р. знаходилися в особовому складі Збройних Сил СРСР, МВС, МВД;

– пам'ятний знак без супровідної документації **«Почесна грамота Президії Верховної Ради Української РСР»**, запроваджений указом Президії Верховної Ради УРСР 7 травня 1981 р. Цю державну нагороду отримували громадяни СРСР, підприємства, об'єднання, установи і організації, військові частини, райони, міста, селища і села Української РСР та інших союзних республік за особливі заслуги перед державою. На жаль точної дати присвоєння даної нагороди М.І. Сікорському встановити не вдалося, але можна припустити, що її він отримав в 1980-х роках.

До відомчих знаків та нагород СРСР, отриманих М.І. Сікорським, можна віднести: значок **«За отличную работу»** Міністерства культури СССР (отриманий в 1970 р.); нагрудний знак **«Отличник культурного шевства над селом»** (тип №2) Міністерства культури СССР і ЦК профсоюзу робітників культури (1977 р.); значок **«Победитель соцсоревнования»** (1978 р.); нагрудний значок **«Отличник культурного шевства над Вооруженными Силами СССР»** (тип № 1) (1979 р.).

Виявлена в колекції грамота про присвоєння звання **«Почесного члена Товариства**» (Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури(УТОПІК)) із значком належить до нагород громадських організацій радянського часу. УТОПІК було засновано в 1966 р. з метою збереження пам'яток історії та культури, а також контролем за додержанням законодавства про їх охорону та використання. Почесним членом Товариства «батько музеїв» став в листопаді 1976 р. і був занесений до Книги почесних членів Товариства.

Нагородна система, що продовжила своє існування в період незалежності України, почала формуватися ще в 1930-тих роках. Наприкінці 1980-х років в республіці існувало 29 почесних звань. Вони залишились чинними й після 1991 року. За роки незалежності відповідно до Конституції України на основі історичної національної нагородної спадщини та міжнародного досвіду в Україні створено власну систему державних нагород. Вона стала важливим фактором утвердження української державності, морального заохочення громадян за активну діяльність у розвитку економіки, науки, культури, у соціальній сфері, захисті Вітчизни, охороні конституційних прав і свобод людини, державному будівництві та громадській діяльності. Саме нагороди М.І. Сікорського періоду незалежної України складають другу групу. Серед них: 5 державних, 4 відомчих та 23 громадські нагороди, а також 16 подяк та 17 почесних грамот.

Державні нагороди України − вища форма відзначення громадян України за видатні заслуги у розвитку економіки, науки, культури,

соціальної сфери, захисті Вітчизни, охороні конституційних прав і свобод людини, державному будівництві та громадській діяльності, за інші заслуги перед Україною [6]. До цієї групи нагород М.І. Сікорського слід віднести:

– «**Орден Богдана Хмельницького»** III ступеня з орденською книжкою, який призначений для нагородження громадян України за особливі заслуги у захисті державного суверенітету, територіальної цілісності, у зміцненні обороноздатності та безпеки України, заснований 3 травня 1995 р. Указом Президента України Л.Д. Кучми № 344/95. Лицарем «Ордену Богдана Хмельницького» М.І. Сікорський став в 1995 р.;

– **«Орден князя Ярослава Мудрого»** з орденською книжкою − державна нагорода України для нагородження громадян за видатні заслуги перед Україною в галузі державного будівництва, зміцнення міжнародного авторитету України, розвитку економіки, науки, освіти, культури, мистецтва, охорони здоров'я, за визначну благодійницьку, гуманістичну та громадську діяльність. З 1995 по 1998 рр. був вищим орденом України для нагородження громадян України, іноземців та осіб без громадянства [7]. До ордена додається мініатюра знака ордена та орденська книжка. Кавалером ордену князя Ярослава Мудрого V ступеня М.І. Сікорський став 21 серпня 2001 р.;

– грамота **«Про присвоєння звання Герой України»** з **орденом Держави**, з 1998 р. найвищий ступінь відзнаки в Україні, що присвоюється громадянам України за здійснення визначного геройського вчинку або визначного трудового досягнення. Цією відзнакою Михайла Івановича було нагороджено відповідно до Указу Президента України В.А. Ющенка № 459 від 11 березня 2005 р. До ордену відзнаки Президента України «Герой України» додається мініатюра ордена, що є копією відповідного ордена у зменшеному вигляді, та орденська книжка [8];

– Почесна грамота **«За особливі заслуги перед Українським народом»** із знаком **«Почесна грамота Верховної Ради України»** заснована 5 липня 2001 р. Це відзнака Верховної Ради України, якою відзначаються особи за вагомий внесок у будь-яку сферу життєдіяльності держави, визначну громадсько-політичну діяльність, заслуги перед Українським народом у сприянні становленню та зміцненню України як демократичної, соціальної, правової держави, здійсненню заходів щодо забезпечення прав і свобод громадян, розвитку демократії, парламентаризму та громадянської злагоди в суспільстві, активну участь у законотворчій діяльності. «Почесну грамоту Верховної Ради України» М.І. Сікорський отримав в 2007 році.

Відомчі заохочувальні відзнаки України посідають досить важливе місце в професійній діяльності М.І. Сікорського, як визнання його здобутків у галузі примноження та збереження культурних цінностей українського народу. Йдеться про медалі, нагрудні знаки, подяки, грамоти та почесні грамоти, якими нагороджуються працівники міністерств, інших центральних органів виконавчої влади, підприємств, установ, організацій, що входять до сфери їх управління. Серед них в колекції Михайла Івановича слід відзначити нагороди Міністерства культури, Кабінету Міністрів України та Київської обласної державної адміністрації (рис. 2):

– **«Почесна грамота Кабінету Міністрів України»** з відповідним пам'ятним знаком − нагорода за багаторічну сумлінну працю, зразкове виконання службових обов'язків, особистий внесок в економічну, науково-технічну, соціально-культурну, військову, громадську й інші сфери діяльності та заслуги перед Українським народом у сприянні становленню правової держави, здійсненню заходів щодо забезпечення захисту прав і свобод громадян, розвиткові демократії, ефективній діяльності органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування [9]. Цю відзнаку Михайло Іванович отримав у 1998 р.;

Нагрудний знак «Отличник культурного шефства над селом», тип № 2

Пам'ятний знак «Почесна грамота Кабінету Міністрів України»

Нагрудний знак «Почесний працівник туризму України»

Знак«Подяка» від Київської обласної державної адміністраці

Рис. 2. Відомчі відзнаки М. І. Сікорського

– посвідчення до почесної відзнаки **«За багаторічну плідну працю в галузі культури»** від Міністерства культури і мистецтв України і знак з посвідченням до відзнаки **«За багаторічну плідну працю в галузі культури»** від Міністерства культури і туризму України – почесні відзнаки Міністерства культури і мистецтв України і Міністерства культури і туризму України, якими нагороджуються працівники культури і мистецтв зі стажем роботи не менше 15 років, що досягли високих трудових і творчих результатів, здійснили вагомий внесок у розвиток культури, дістали високу громадську оцінку. Першу з них Сікорський Михайло Іванович отримав в 2003 р., а другу – в 2007 р. По своїй суті вони дублюють одна одну, лише містять різну назву міністерства;

– нагрудний знак з посвідченням про присвоєння звання **«Почесний працівник туризму України»**. Його отримують працівники туристично-екскурсійних та курортних установ і організацій зі стажем роботи не менше 5 років, щодосягли значних трудових результатів, здійснили вагомий особистий внесок у здійснення державної політики в галузі туризму, проводять активну діяльність щодо розвитку туризму, мають інші значні досягнення в галузі туризму та були нагороджені Почесною грамотою Міністерства культури та туризму України [10]. Його «батько музеїв» здобув в 2004 р.;

– знак **«Подяка»** від Київської обласної держаної адміністрації без супровідної документації. Використовувалась з метою відзначення та стимулювання працівників підприємств, установ, організацій області, які зробили вагомий особистий внесок у створення матеріальних і духовних цінностей, досягли визначних успіхів у виробничій, науковій, творчій діяльності, високого професіоналізму в економічній, науково-технічній, соціально-культурній, військовій, державній, громадській та інших сферах діяльності [11]. На жаль, точна дата отримання цієї нагороди М.І. Сікорським нами не встановлена.

Найбільшу групу нагород М.І. Сікорського представляють громадські нагороди – нагороди недержавного статусу, що присуджуються людині за ті чи інші заслуги громадськими організаціями. В свою чергу, серед громадських нагород Михайла Івановича можна виділити окремі категорії, наприклад, звання почесного громадянина міста, нагороди Українського Реєстрового Козацтва, нагороди церковного характеру тощо (рис. 3).

Детальне ознайомленя з матеріалами «Особистого архіву М.І. Сікорського» (зберігається в бібліотеці ДВНЗ «Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди») вказує на три почесних громадянства Михайла Івановича, що є вищим визнанням заслуг перед містом і його жителями. До них належать: звання почесного громадянина м. Переяслава-Хмельницького (присвоєне в 1984 р.) [12]; звання почесного громадянина Останкінського району м. Москви (1997 р.), а також звання «именитого жителя селения Северное Медведково» (1997 р.) [13].

Серед нагород всеукраїнської громадської організації Українського Реєстрового Козацтва (далі – ВГО УРК), заснованої 8 липня 2002 р. слід згадати: орден III ступеня «Бронзовий козацький хрест» з орденською книжкою (отриманий в 2005 р.) [14]; орден II ступеня «Срібний козацький хрест» з орденською книжкою (отриманий в 2008 р.) [15]. Цими відзнаками нагороджуються: генеральна старшина та козаки ВГО УРК, відомі громадські, політичні та військові діячі, діячі науки та культури, державні керівники, видатні спортсмени, які зробили вагомий внесок у розвиток Українського Реєстрового Козацтва, а також ті, що виявили себе активними провідниками української державності й української козацької ідеї.

Ордени Святого Рівноапостольного князя Володимира Великого III ступеня та Української Православної Церкви Преподобного Нестора Літописця III ступеня Сікорський Михайло Іванович отримав в 2003 році. [16]. Це церковно-суспільні відзнаки православної Церкви, якими нагороджуються священики, духовенство, громадські та державні діячіза особистий внесок у справі відродження духовності, піднесення ролі Церкви у житті суспільства та держави.

До громадських нагород М.І. Сікорського належать також: Диплом лауреата Республіканської премії імені Дмитра Яворницького (отриманий в 1993 р.); диплом «Людина року-98» конкурсу, що проводила редакція газети «Вісник Переяславщини» (1998 р.); диплом «Почесний діяч Єврейської ради України» (1999 р.); диплом «Почесного члена Української Академії Архітектури» (2000 р.); почесна відзнака Українського фонду культури «За подвижництво в культурі» (2000 р.); премія імені В. Вернадського (2001 р.); пам'ятна відзнака з нагоди 10-річчя Київського регіонального відділення асоціації міст України (2002 р.); почесна відзнака Національного Києво-Печер-

Орден
Української Православної Церкви
Преподобного Нестора Літописця
III ступеня

Орден
Святого Рівноапостольного
князя Володимира Великого
III ступеня

Знак
«За благочинність і благодійність»
II ступеня Києво-Печерського
історико-культурного заповідника

Орден III ступеня
«Бронзовий козацький хрест»
Українського Реєстрового Козацтва

Орден II ступеня
«Срібний козацький хрест»
Українського Реєстрового Козацтва

Почесна відзнака«Трудова Слава»
Міжнародного Академічного
Рейтингу популярності
«Золота Фортуна»

Пам’ятна відзнака
з нагоди 10-річчя
Київського регіонального
відділення асоціації міст України

Знак премії
імені В. Вернадського

Почесна відзнака
Українського фонду культури
«За подвижництво в культурі»

Рис. 3. Громадські нагороди М. І. Сікорського

ського історико-культурного заповідника «За благочинність і благодійність» II ступеня (2003 р.); почесна відзнака «Трудова Слава» Міжнародного Академічного Рейтингу популярності «Золота Фортуна» (2006 р.); «Золота медаль Академії образотворчого мистецтва і архітектури» і «Золота медаль Академії мистецтв України» (2008 р.); почесна відзнака Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди (2008 р.) та багато інших.

Длябільш детальноговивчення і осмислення постаті Михайла Івановича Сікорського як видатного громадського діяча, його дослідникам необхідно звернути увагу на матеріали «Осо-

бистого архіву М.І. Сікорського» (про який ми згадували вище). Використовуючи матеріали цього архіву, дослідники мають змогу детальніше розглянути громадський аспект діяльності видатного «музеєтворця».

Таким чином, в результаті проведеного аналізу нагород М.І. Сікорського, нами здійснено їх класифікацію за хронологічними принципом та за типом походження, проведена відповідна систематизиція. Також під час дослідження був визначений перелік нагород, що не мають супровідної документації та втрачених нагород, які підтверджуються наявними посвідченнями. Загалом, отримані результати дозволили створити зведену інформативну таблицю, доповнену фотозображеннями відповідних нагород. Саме вона є основою для формування систематизованої колекції нагород М.І. Сікорського.

Джерела та література

1. Справочник профсоюзного работника. – М.: Профиздат,1959. – С. 63.

2. Мотейко І. Повне зібрання творів. Історична серія. Нагороди. – Т. 5. – М.: Хронос, 1998 – 464 с.

3. Мріга В. В. Медалі СРСР // Українська Радянська Енциклопедія: 2-е видання. – Т. 6. – К., 1981. – С. 426.

4. Шевченківська премія, або Національна премія України імені Тараса Шевченка // Літературознавча енциклопедія / Автор-укладач Юрій Ковалів. – Т. 2. – К.: Академія, 2007. – С. 583-584.

5. Об утверждении образцов единого общесоюзного знака «Победитель социалистического соревнования» и положения о нем. Постановление Президиума ВЦСПС от 8 апреля 1977 года [Електронний ресурс]. – Режим доступу: URL: http://www.allfaler.ru/ru/katalog/dokumenty/dokumenty-sssr/dokumenty-faleristiki-sssr/postanovlenie-ot-8-aprelya-1977-goda-ob-utverzhdenii-obraztsov-edinogo-obschesoyuznogo-znaka-pobeditel-sotsialisticheskogo-sorevnovaniya-i-polozhenii ya-o-nem.

6. Про державні нагороди України. Закон від 16.03.2000 № 1549-ІІІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1549-14.

7. Про заснування відзнаки Президента України «Орден князя Ярослава Мудрого». Указ Президента України від 23.08.1995 № 766/95 з редакцією від 19.06.1998 №662/98 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: URL:http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/662/98.

8. Особистий архів М.І. Сікорського, ф.1, оп.1, спр. 1, арк. 160 − 161/зв.

9. Постанова «Про Почесну грамоту Кабінету Міністрів України» від 20.08.2008 № 728.

10. Особистий архів М.І. Сікорського, ф.1, оп.1, спр. 1, арк. 159-159/зв.

11. Розпорядження Київської обласної державної адміністрації від 30 червня 1998 року N 340.

12. Особистий архів М.І. Сікорського, ф.1, оп.1, спр. 1, арк. 113-113/Зв.

13. Там само, арк. 128-129/зв.

14. Там само, арк. 162-162/зв.

15. Там само, арк. 175-176/зв.

16. Там само, арк. 149-149/зв.; 152-152/зв.

Виктория Вовкодав

КОЛЛЕКЦИЯ ЛИЧНЫХ НАГРАД М.И. СИКОРСКОГО

В статье предпринята попытка изучения, классификации и систематизации наград М.И. Сикорского с целью создания их коллекции.

***Ключевые слова**: коллекция, награды, звания, классификация, М.И. Сикорский.*

Viktoriya Vovkodav

COLLECTION OF PERSONAL AWARDS MI SIKORSKY

An attempt to study and classification awards of M.I. Sikorskiy described in the article.

***Key words:** collection, awards, titles, classification, M.I. Sikorsky.*

Церковно-історичне краєзнавство: витоки та сучасний дискурс

УДК:930.2:726.54(477.52)»18»

Інна Тарасенко (м. Київ)

З історії церкви св. Анастасії у Глухові

У даній статті вперше публікується невідома досі архівна замітка XIX ст., яка подає коротку історію визначної пам'ятки української історії і архітектури - церкви св. Анастасії у Глухові. Наводиться також перелік раритетів XVIII-XIX ст., які зберігалися у церковній ризниці у середині XIX ст.

***Ключові слова**: Глухів, Гетьманщина, Скоропадські, церква, архітектура.*

В Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі – ІР НБУ) знаходиться невеликий рукопис на кількох аркушах писаний російською мовою, який містить у собі стислий опис і історію храму на честь св. Анастасії у Глухові [1]. Даний рукопис без сумніву створювався невідомим автором у другій половині XIX ст. і ймовірно у зв'язку з руйнуванням старої церкви і будівлею на її місці нової (1884-1893 рр.). Хоча новий храм вийшов непоганим і нагадував Володимирський собор у Києві, але все ж таки місцева влада та й історики, які дали згоду на руйнацію, вчинили, м'яко кажучи, непродумано. А відверто кажучи по-варварськи. Адже старий храм був заснований ще у 1717 р. і його засновниками виступали гетьман Іван Скоропадський та його дружина Анастасія (з дому Маркович) через що церква була названа на честь св. Анастасії. Первісна церква була створена за зразком Свято-Іллінської церкви в Суботові (поблизу Чигирина), збудованої Богданом Хмельницьким для поховання його сина Тимоша (у 1657 р. тут упокоївся і сам Богдан). Це було невипадковим, оскільки Скоропадські походили з Чигирина. Щоправда, ця церква дуже постраждала від глухівських пожеж 1748 і 1784 рр., а у 1816 р. була взагалі перебудована в дусі російського класицизму. Хоча історія храму є досить відомою і рукопис не додає суттєвих моментів, однак тут є й опис деяких її раритетів (євангелій, дарохранительниці, грамот, книг), датованих 1718 р. (майже часом заснування храму, а то й ранішого періоду), які зберігались у церкві ще у 50-х рр. XIX ст. Цей опис дуже стислий, але він дає уявлення про предмети старовини у храмі. Та й сам опис складався невідомим автором, який використав універсали гетьмана Скоропадського і царські грамоти.

Не переказуючи змісту рукопису, наводимо його текст повністю. Ми обмежились тільки незначною редакційною правкою відповідно нормам сучасного правопису.

* * *

«Церковь Святой Анастасии в Глухове была построена гетманом Скоропадским и его женою, урожденной Маркович, в 1717 году на месте, где до того был храм Воскресения Христова. В то время, вблизи этой церкви, находился гетманский дом, гетманша Анастасия Скоропадская прикупила к этому двору еще половину и раньше построения церкви, устроила здесь богадельню для «престарелых, також разными немощами и калествами одержимых людей». Овдовев в 1722 году, гетманша продолжила жить в своем доме и сама ухаживала за призревшими в учрежденной ею богадельне.

Гетман Скоропадский, озабочиваясь обеспечением на вечные времена Анастасиевской церкви и богадельни при ней, в самом начале 1718 года сделал запись, в которой выражая мнение: «дабы во умножение хвалы Божией всегдашняя не уставала отправа святой Литургии и чтобы за жития нашего и в будущия по нас времена, так священнику со служителями, яко и самым в той больнице мешкаючим немощным, в пище, в одеянии и в иных нужных потребах не было оскудения»… Гетман определяет на церковь и больницу «приселок под. Глуховым именуемый Новая Гребля и клетку одну млина о трех колесах под самым городом на гребле меской, на реке Есмани, обретающуюся». Эта надача по просьбе гетмана, была утверджена в том же 1718 году грамотою императора Петра Великого, в которой выражена воля государя, дабы новоустроенной гетманом церкви и больнице «данным от него подданного нашого гетмана приселком Новая Гребля и клеткою мельничною на р. Есмани владеть ныне и впредь будущие времена вечно».

Церковь Святой Анны, с первоначального своего построения, была каменная, теплая. В 1722 году она пострадала от пожара, но вскоре была возобновлена, под нею был построен склеп, где хранились деньги и драгоценности, принадлежавшия фамилии Скоропадских и их близкой родне.

Гетманша Скоропадская скончалась в 1729 г. Попечительство над больницею и богадельнею перешло дочери ея графине Ульяне Ивановне Толстой, которая к пожертвованиям родителей, прибавила со своей стороны на содержание церкви и притча, несколько доставшихся ей после смерти матери, лавок и дворовых городских мест.

Анастасиевская церковь, будучи вначале домовою гетманскою, пользовалась в продолжение всего пришлого века особым почетом у обывателей Глухова. В записках современников, мы постоянно встречаем замечания по которым следует заключить, что служение в этой церкви отличалось особам благочинием; а потому она усердно посещалась пребывавшею в то время в Глухове малорусской знатью. Митрополиты и архиереи, часто посещавшие в прошлом веке Глухов, обыкновенно служили в Церкви Святой Анастасии. Так как священник этой церкви был в то же время и духовником гетманского дома, то еще гетман Скоропадский дал ему звание «войскового капелана», т.е. главного военного священника, каковое звание удерживали за собою и другие настоятели этой церкви вплоть до уничтожения гетманства в Малороссии. Независимо от имущества, принадлежащего собственно церкви Святой Анастасии, Гетман Скоропадский определена на чин войскового капеланства как ранговую маетность, деревню Хомутовку в полку Стародубовском, который преимущественно и пользовались все бывшие в Малороссии войсковые капеланы Священники церкви Святой Анастасии во времена гетманства Скоропадского, Апостола и Разумовского, что видно из универсала, данного Разумовским в 1751 году «Глуховской церкви Святой Анастасии капелану дому нашого гетманского и войсковому, Корнилию Юзефовичу.

Причет церкви Святой Анастасии, помимо пожертвований семьи Скоропадских, приобретал для церкви хозяйственным способом различное имущество, как-то: дворы, площади, лавки и т.п. каковое приобретение было утверждаемо за церковью универсалами гетманов, генеральною канцеляриею и наконец грамотою императрицы Елизаветы Петровны.

Приселок Новая Гребля, подаренный церкви Скоропадскими был обращен в казенное ведомство во царствование императрицы Екатерины II, кажется в то же время мельница и городские места, принадлежащие церкви, были добровольно уступлены городу с условием платы городом на вечные времена в пользу церкви небольшой суммы (около 100 руб. сер. в год).

Анастасиевская Церковь, кроме вышеупомянутого пожара 1722 г. впоследствии дважды еще пострадала от огня в 1748 и в 1784 годах, но всякий раз была возобновлена. В прежнее время она была в один этаж, второй этаж (с престолом Воскресения Христова устроен в 1816 г.)

Еще в недавнее время (именно в 50-х годах этого столетия) в церкви Святой Анастасии хранились некоторые примечательные по старине предметы, например: 1. Евангелие, пожертвованное гетманом Скорападским в 1717 г., с надписью о том; 2. Евангелие (львовской печати 1657 г., пожертвованное гетманшей Скоропадскою, с надписью о том. 3. Серебряная дарохранительница в 4 фунта весом, с надписью: «року Божого 1718 г». 4. Грамота Императора Петра Великого 1718 г. на имения церковные. 5. Грамота Императрицы Елизаветы 1744 г на тот же предмет. 6. Универсал гетмана Разумовского 1751 г. с подтверждением на дачи деревни Хомутовки на ранг воскового капеланства. 7. Несколько рукописных книг на славянском и латинском языках, которые современник называет «замечательными».

Джерела

НБУ. – ІР. – Ф. ХІІІ. – № 2740 («Церковь Св. Анастасии в Глухове» (описание и история церкви).

Инна Тарасенко

Из истории церкви св. Анастасии в Глухове

В данной статье впервые публикуется ранее неизвестная архивная заметка XIX в., в которой изложена краткая история выдающегося памятника истории и архитектуры – церкви св. Анастасии в Глухове. Также подан список раритетов XVIII- XIX вв., которые хранились в церковной ризнице в сер. XIX в.

***Ключевые слова**: Глухов, Гетманщина, Скоропадские, церковь, архитектура.*

Inna Tarasenko

History Pages of St Anastasiya Church in Hlukhiv

This article was first published hitherto unknown archival article nineteenth century., Which gives a brief history of the attractions of Ukrainian history and architecture - the Church of St. Anastasia in Hlukhiv. We also give a list of rarities XVIII-XIX centuries. that have prevailed in the sacristy of the church in the middle of the nineteenth century.

***Key words**: Hlukhiv, Hetman, Skoropadskiy, Church, architecture.*

УДК 94(477.82)”183”:28

Ірина Баляс (м. Київ)

Вплив греко-католицького духовенства на суспільно-політичне життя Волинської губернії в другій третині XIX ст.

Спираючись на наукову літературу, архівні документи та матеріали періодичної преси, автор аналізує участь греко-католицького духовенства у суспільно-політичному житті Волинської губернії в другій третині XIX ст. Відзначається, що в даний період позиції уніатських священиків значно послаблюються. Причиною цього стає репресивна політика російської влади щодо греко-католицької церкви. Приєднання до православ’я у 1839 р. стає серйозним ударом по авторитету греко-католицького духовенства. Проте, навіть після цих подій деякі священики продовжують чинити опір офіційній владі.

Ключові слова: *греко-католицьке духовенство, царський уряд, польський національно-визвольний рух, Волинська губернія.*

У сучасній історіографії проблема відносин між церквою та державою залишається актуальною та науково важливою, оскільки церква завжди мала величезний вплив на вірян. Для забезпечення стабільності в державі потрібно вміло будувати відносини між зазначеними структурами, що і обумовлює необхідність вивчення досвіду попередніх часів. В цьому відношенні цікавою є картина релігійного життя Волині в другій третині XIX ст. Конфлікт між офіційним православ’ям та рідною місцевому населенню греко-католицькою церквою закінчився повним знищенням останньої. Це, в свою чергу, призвело до зникнення значного пласту культурних надбань українського народу. Дана ситуація показує, наскільки є тонкою межа між втручанням офіційної влади в справи церкви і до яких наслідків можуть призвести подібні дії.

Метою даної статті є з’ясування ролі греко-католицького духовенства у суспільно-політичному житті Волині в контексті церковної політики самодержавства в другій третині XIX ст. Для вивчення зазначеної проблеми автором опрацьовано й залучено архівні документи, матеріали періодики та наукові розвідки, зокрема монографії П.Батюшкова, М.Кояловича, С.Жилюка, Н.Стоколос, О.Крижанівського, Ю.Хитровської. Історики XIX ст. акцентували увагу на латинізації греко-католицького духовенства, давали негативну оцінку діям василіан, наголошували на реакційності польського визвольного руху. Зокрема, П.Батюшков вважав, що польський заколот 1830-1831 рр. проілюстрував населенню «безумство польсько-католицьких намірів», наслідком чого стало впровадження нових заходів проти ополячення та окатоличення руських мирян [1]. Його сучасник М.Коялович запевняв, що криза греко-католицької церкви настала внаслідок латинізації унії, в якій головну роль відіграли василіани [2].

Сучасні історики є більш об’єктивними у висвітленні даного питання. С.Жилюк наголошує на насильницькому характері процесу ліквідації унії на Волині. Вчений стверджує, що підтримка повстання 1830-1831 рр. частиною уніатів була використана як привід для подальшого наступу на позиції греко-католицької церкви [3]. Праці Н.Стоколос та Ю.Хитровської не присвячені безпосередньо греко-католицизму на Волині. Н.Стоколос акцентує увагу на намаганні викорінити культурно-освітні набутки греко-католицької церкви російським урядом до офіційного приєднання у 1839 р. і через багато десятиліть після нього [4, 5]. Розглядаючи громадсько-політичну позицію правобережного духовенства, Ю.Хитровська вважає, що приєднання уніатів до православ’я призвело не тільки до втрати впливу греко-католицьких священиків на власну паству, а й до зменшення авторитету католицької церкви на Правобережжі в цілому [6]. На думку О. Крижанівського позиції греко-католицької церкви на Правобережжі не були міцними і саме тому вона порівняно безболісно зійшла з орбіти церковного життя регіону [7]. Таким чином, проблема частково проілюстрована в згаданих працях, але на сьогодні спеціального дослідження, в якому б комплексно аналізувався вплив греко-католицького духовенства на суспільно-політичні процеси Волині в зазначений період, не існує.

Польське повстання 1830-1831 рр. стало вирішальним фактором у подальшому розвитку церковної ситуації на Волині. Фактично воно було поштовхом до утвердження остаточного курсу уряду Російської імперії на ліквідацію уніатської церкви в Україні. Традиційно греко-

католицька конфесія на Волині мала великий авторитет серед місцевого населення. Офіційна влада змушена була врахувати цей фактор у своїй політиці на новоприєднаних землях. Незважаючи на спроби Катерини ІІ об'єднати уніатів з православ'ям, на початку ХІХ ст. греко-католицькій церкві вдалося навіть частково зміцнити свої позиції. Олександр І толерантно ставився до уніатів, тому в період його правління греко-католицька церква не переживала великих потрясінь. Новий період в історії уніатської церкви Правобережжя розпочинається зі сходженням на престол Миколи І, який був прихильником силових методів у політиці та повним противником різного вільнодумства. Нішу греко-католицької церкви на Волині мало зайняти офіційне православ'я. Приводом для репресивних дій щодо греко-католиків і стало польське повстання 1830-1831 років.

Більшість сучасних дослідників свідчить, що греко-католицьке духовенство підтримало польський виступ 1830-1831 рр. [8, с. 42; 3, с. 54]. Проте, уніати не були одноголосими у ставленні до польського національно-визвольного руху. Зокрема, біле уніатське священство відзначалося більшою пасивністю у порівнянні з католиками. Якщо католицькі монастирі нерідко слугували притулком для повстанців та складом для зброї, а ксьондзи відправляли панахиди за учасниками виступу, то уніати надавали перевагу проповідницькій діяльності [9, с. 10]. Греко-католицькі священики переконували селян підтримати або вступити в армію повстанців. На нашу думку, підтримка частиною уніатів польського національно-визвольного руху була обумовлена перш за все тим, що після спроби об'єднання з православ'ям 1797 р. священики безпосередньо відчули загрозу ліквідації своєї церкви.

Проте, незаперечним є той факт, що активну участь у бунті 1830-1831 років брали уніатські монастирі, зокрема василіанські. Василіани від самого входження Волині до складу імперії були опозиційно налаштовані до нової влади. Не змінилася їхня громадсько-політична позиція і в наступні роки. Так, відкрито засвідчили свою підтримку повстанцям василіани Почаївського монастиря. Ченці з почестями зустрічали польського генерала Ю. Дверницького. Василіани Овруцького монастиря приводили до присяги на вірність повстанцям уніатів м. Овруча [3, с. 55]. Передусім, така поведінка пояснювалася тим, що більшість монахів мало польське походження [10, с. 5]. Відповіддю на таку позицію ченців стали репресії з боку імперської влади. За допомогою царського війська Почаївський монастир разом з його друкарнею було передано російській православній церкві. Подібним чином було скасовано василіанський монастир в Овручі. На думку автора, таке жорстоке покарання ордену пояснюється насамперед тим, що василіанське чернецтво в ході повстання позиціонувало себе силою, яка здатна чинити опір спробам уряду ліквідувати греко-католицьку церкву.

Отже, участь частини уніатського кліру у польському виступі 1830-1831 рр. була використана офіційною владою як привід для подальшого наступу на права греко-католицької церкви. Найбільшого удару було завдано уніатським монастирям, зокрема василіанським, які у вирі революційних подій відкрито підтримали антиросійські настрої повстанців. Після ліквідації василіанських монастирів греко-католики втратили величезну частку церковно-монастирського землеволодіння. Більшість монастирів, що залишились, були позбавлені земельних угідь. Це призвело до послаблення соціально-економічних позицій духовенства. Наступним кроком у обмеженні греко-католицької конфесії стала офіційна ліквідація василіанського ордену у 1832 році. Проте й після знищення чину Св. Василя уряд неодноразово звинувачував ченців у негативному впливі на місцеве населення. Так, у 1836 р. відбувся судовий процес над міщанами м. Володимира, які повернулися в греко-католицьку віру. Частина з них особливо «упорствувала», оскільки місцеві базиліани ще раніше переконали городян назавжди залишитися в унії [11, арк.2]. Таким чином, й після ліквідації ордену відчувався той вагомий вплив, який здійснювали василіани на суспільство. Проте в протистоянні з російською владою у ченців не було ніяких шансів на подальше існування. Знищення чину василіан значно послабило позиції греко-католицької церкви в цілому.

Після повстання змінюється й структура греко-католицької церкви. Одразу після виступу 1830-1831 рр. було ліквідовано Луцьку і Брестську єпархію. Пізніше схожа доля чекала й Луцьку консисторію. В результаті цього замість 4 залишилося лише 2 уніатські єпархії – Литовська і Полоцька [5, с.88]. Це було своєрідною підготовкою до остаточного об'єднання з православ'ям.

На відміну від попередньої спроби ліквідації греко-католицької конфесії, цього разу імперський уряд діяв обережно і повільно. Особлива увага приділялася підбору адміністративних кадрів. Показово, що в цей час вища духовна еліта уніатів не тільки не чинила спротиву, а іноді виступала у ролі ініціаторів здійснення урядової

акції. Н.Стоколос відзначає, що «своєрідною душею воз'єднання» став греко-католицький священик Йосиф Семашко, релігійна кар'єра якого починалася з посади кафедрального проповідника у Луцьку [5, с. 85]. У 1834 р. саме він відігравав провідну роль у «Таємній комісії у справах уніатів», яка розпочала справу ліквідації унії у червні наступного року. Отже, ліквідацію греко-католицької церкви російський уряд фактично проводив руками вищого уніатського духовенства. Результатом цього став слабкий спротив рядового священства репресивним діям влади.

Дійсно, заходи, спрямовані на поступове «відновлення по Греко-Уніатських церквах обрядів Богослужіння і постанов Греко-Східної Церкви у всій їх чистоті», що розпочались у 1834 р., не викликали значного обурення серед духовенства [5, с. 90]. Одним з аспектів, що дійсно спонукав до спротиву, було впровадження служебників московського друку. Найнепокірніших священиків владні органи відправляли за межі Волині, на територію Гродненської губернії до єпархіального правління. Там діяла спеціальна комісія, яка примушувала відступників коритися. У відповідь, на Волині прокотилася хвиля протесту. Найбільші виступи відбулися в місті Ратному Ковельського повіту, селі Боремлі Дубнівського повіту, в селі Романове Луцького повіту. У багатьох місцях лунали заклики до повстання [3, с. 56]. Важко не погодитися з Н.Стоколос, яка вважає, що вірність уніатського духовенства власним богослужебним книгам стала своєрідним виявом протидії втручанню у звичайний лад церковного життя, намаганням зберегти його традиції [5, с. 156]. Місцеве населення асоціювало обряд з приналежністю до тієї чи іншої віри. Опір впровадженню православної обрядовості став характерною ознакою процесу об'єднання православної і уніатської церков в другій третині XIX ст.

Не призвела до масового протесту й новина про ліквідацію унії у 1839 році. Згідно з офіційними даними, усіх духовних осіб уніатів, які «виявили бажання приєднатися», виявилося 1305, з них дві третини припадає на Литовську уніатську єпархію. Тих, які не виявили подібного бажання, нараховувалося 600 [5, с. 96]. Так, на Волині ліквідаційного акту не визнало 24 церкви, парафіяни яких продовжували чинити опір [3, с. 57]. Твердинею унії залишався Тригірський монастир, за яким було встановлено таємний нагляд, священнослужителів якого силою змусили зректися унії [3, с.57]. Але, в порівнянні з ситуацією після першої спроби приєднання уніатів до православ'я, цей опір був мізерним. Дослідниця В.Лось доводить, що наприкінці XVIII ст. близько 80-ти населених пунктів Правобережжя, переважно на Волині, були охоплені різними формами протесту, а в 30-ті роки XIX ст. спротив приєднанню документально підтверджений лише приблизно в 30-ти населених пунктах [12, с.6]. На нашу думку, таке «мирне воз'єднання» пояснюється насамперед тим, що процес здійснювався російською владою плавно та поетапно, фактично руками самих уніатів. Також однією з причин пасивності духовенства і вірян було нерозуміння суті політики російського уряду. Так, процес зміни обрядовості уніатів викликав набагато більше невдоволення, ніж сама новина про об'єднання церков. Проте обрядовість була лише зовнішньою ознакою, а суті внутрішніх трансформацій греко-католицької конфесії рядове духовенство дуже часто не розуміло.

«Синодальний акт» про «приєднання до православ'я» 1839 р. не призвів до повного знищення греко-католицької церкви на Волині. Навіть через десятиліття після цього деякі уніатські священики не скорилися офіційному віросповіданню. Проте ці опозиційні дії не мали такого відкритого характеру, як в попередні роки. Свідченням сили релігійної традиції унії в краї і впливу духовенства залишалась вірність пастви культовим предметам. Згідно зі звітом Волинського губернатора про стан губернії за 1888 р. відзначалося, що в багатьох церквах було зафіксовано залишки унії. Найчастіше це були бокові вівтарі, латинські ікони, рельєфні зображення святих, розп'яття та інше [5, с. 167]. Деякі священики продовжували здійснювати богослужіння за уніатською традицією, відмовлялися здійснювати так звані царські служби. Завдяки антиурядовій промові колишнього уніатського священика у с. Слобідка Овруцького повіту місцеві парафіяни відмовились від сповідей за православним чином, а також причасть та хрещень дітей [5, с. 178]. Проте масового характеру цей опір не набув. В цілому, після 1839 р. греко-католицьке духовенство не мало сил протистояти православ'ю. Уніати втратили власну ієрархію, матеріальну підтримку шляхти, а також величезні земельні володіння. В даній ситуації більша частина священиків вважала за доцільніше пристосуватися до нових умов – або перейти в католицизм, або змиритись з православ'ям.

Таким чином, незважаючи на глибоке коріння унії на Волині, після польського повстання 1830-1831 рр. вплив греко-католицького духовенства поступово згасає. Російський уряд використав причетність частини уніатських священиків до польського національно-визвольного руху як

привід для подальшого наступу на позиції церкви. Процес ліквідації греко-католицької церкви здійснювався поетапно – від знищення ордену василіан і зміни обрядовості греко-католиків до скасування самої унії. Велику роль у цьому процесі відіграло вище уніатське духовенство, руками якого уряд проводив цю акцію. Це є однією з причин пасивності рядового духовенства, яке переважно не розуміло суті внутрішніх трансформацій рідної церкви. Так, показово, що новина про зміну обрядовості викликала набагато більший спротив, ніж сам акт про приєднання до православ’я. Після 1839 р. греко-католицька церква на Волині повністю втрачає свої позиції. Подальші виступи уніатського духовенства проти влади були поодинокими і не мали такої підтримки населення як в попередні роки.

Джерела та література

1. Батюшков П.М. Волинь. Історичні долі пів денно-західного краю. – Дніпропетровськ. – 2004. – 424 с.
2. Коялович М. История воссоединения западно-русских униатов старых времен. – СПб-1873. – 400 с.
3. Жилюк С., Бойко Б. Релігійна політика царизму на Волині (1793-1917рр.). – Острог. – 2010. – 228 с.
4. Стоколос Н.Г. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина XX ст.): Монографія. – Рівне. – 2003. – 480 с.
5. Стоколос Н., Шеретюк Р. Драма Церкви: до історії скасування Греко-Уніатської Церкви в Рос. імперії та викорінення її духовно-культ. надбань: Монографія. – Рівне.– 2011. – 316 с.
6. Хитровська Ю.В. Організаційно-правове становище римо-католицької церкви на Правобережній Україні наприкінці XVIII – на початку XIX ст. [Електронний ресурс]./ Ю.В. Хитровська. Режим доступу до книги: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Si/2010_30/Hutrovska.pdf
7. Крижанівський О.П., Плохій С.М. Історія церк ви та релігійної думки в Україні: У 3-х кн. Кн.3: Кінець XVI – середина XIX століття. – Київ. – 1994. – 335 с.
8. Буравський О.А. Римо-католицька церква у контек сті міжконфесійних відносин у Право береж ній Укра їні в 30-50-х рр. XIX ст. [Електронний ресурс]./ О.А.Буравський. Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Istst/2010_4/R1/Buravsky.pdf.
9. Хитровська Ю. В. Громадянсько-політична по зиція духовенства Правобережної України наприкін ці XVIII – середині XIXст. (в контексті церковної полі тики самодержавства): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Ін-т філос. ім. Г.С.Сковороди НАН України. – К. – 2001.
10. Дудар В.Л Громадсько-політичний та культурний вплив Почаївського монастиря на населення Волині: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – ДВНЗ “Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет ім. Г. Сковороди”. – Пер.-Хм., 2008.
11. Центральний державний історичний архів України в м. Києві, ф. 442, оп.1, спр. 2218.
12. Лось В.Е. Історія Греко-уніатської церкви на Правобережній Україні кінця XVIII – першої половини XIX ст.: джерелознавчий аспект: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06. – К., 2007. – 20 с.

Ирина Баляс

Влияние греко-католического духовенства на общественно-политическую жизнь Волынской губернии во второй трети XIX в.

Основываясь на научной литературе, архивных документах и материалах периодической печати, автор анализирует участие греко-католического духовенства в общественно-политической жизни Волынской губернии во второй трети XIX в. Отмечается, что в данный период позиции униатских священников значительно ослабляются. Причиной этого становится репрессивная политика российской власти относительно греко-католической церкви. Присоединение к православию в 1839 г. становится серьезным ударом по авторитету греко-католического духовенства. Однако даже после этих событий некоторые священники продолжают сопротивляться официальной власти.

Ключевые слова: *греко-католическое духовенство, царское правительство, польское национально-освободительное движение, Волынская губерния.*

Irina Balyas

The role of Uniate clergy in political life Volyn province in the second third of the XIX century

Based on the scientific literature, archival documents and materials periodical pressauthor analyzes the participation of Greek Catholic clergy in the political life of Volyn province in the second third of the XIX century. It is noted that in this period the position Uniate priests considerably weakened. The reason for this is the repressive policy of the Russian authorities to the Greek Catholic Church. Joining Orthodoxy in 1839 becoming a serious blow to the prestige of the Greek Catholic clergy. However, even after these events, some priests continue to resist official authority.

Key words: *Greek Catholic clergy, the royal government, the Polish national liberation movement, Volyn province.*

УДК 94(477.51) «19»

Юрій Русанов (м. Чернігів)

Микола Миколайович Неплюєв і його Православне Хрестовоздвиженське трудове братство

У статті висвітлюються головні етапи життя видатного богослова і соціального практика Миколи Миколайовича Неплюєва (1851–1908) та його просвітницька діяльність на Чернігівщині, насамперед як засновника й керівника Православного Хрестовоздвиженського трудового братства.

Ключові слова: *М. М. Неплюєв, комунітарні ідеї, неплюєвське братство, трудова община, сільськогосподарська артіль.*

Життя, творчий шлях та діяльність відомого богослова, педагога, мислителя, громадського діяча і соціального практика європейського масштабу, уродженця Глухівщини, Миколи Миколайовича Неплюєва привертали увагу істориків, публіцистів, літераторів, діячів культури [1]. Масштаби суспільної праці цієї непересічної постаті, які мають вагоме соціальне і духовно-культурне значення, потребують ґрунтовних досліджень, що спонукає нас до нових наукових пошуків про діяльність М. Неплюєва, й особливо його дітища – Православного Хрестовоздвиженського трудового братства [2].

Родина Неплюєвих походила з давнього дворянського роду, який своїм корінням сягав боярина Андрія Івановича Кобили (від нього ведуть, як підтверджують дослідження, своє походження декілька знатних родин – Романови, Шереметєви, Количеви). Федір Іванович, праправнук А. Кобили, на прізвисько Неплюй, був родоначальником Неплюєвих, які гучно заявили про себе у XVII–XVIII ст. як наближені до царського престолу [3]. Вони обіймали посади дійсних таємничих радників, сенаторів, були відомими церковними діячами. З XIX ст. Неплюєвих також знали в Європі як поміщиків-господарників, що цікавилися новітніми науковими і технологічними розробками у сільському господарстві [4].

Відомий представник цієї родини, про якого піде мова, Микола Миколайович народився 11 вересня 1851 р. у містечку Ямпіль Глухівського повіту Чернігівської губернії (нині – Сумська область), котрий був одним із трьох дітей губернського предводителя чернігівського дворянства князя Миколи Івановича Неплюєва. Його дружина – Олександра Миколаївна – уроджена баронеса Шліппенбах, походила з роду шведського полководця Вольмара-Антона Шліппенбаха – сподвижника Карла XII. Раннє дитинство хлопця проходило в атмосфері глибокої релігійності. Його привчали читати Євангеліє, сумлінно виконувати релігійні догмати, ходити на молебні. Безперечно, це вплинуло на формування світогляду і характеру юнака [5].

1871 р. М. Неплюєв вступив на юридичний факультет Санкт-Петербурзького університету. Після закінчення навчання, з 1875 р. працював три роки радником російського посольства у Мюнхені. Перебування в Німеччині не могло не вплинути на молодого правника. У цій країні з високим рівнем культури, на відміну від пореформеної Росії, були налагоджені побут і повсякденність життя. Водночас він бачив, що у капіталістичній державі панує культ власності, снобізм, які пригнічували особистість людини. Тому М. Неплюєв усе більше переконувався, що служіння на батьківщині на користь селянства є справжнім його покликанням. Він розумів, що для цієї неосвіченої маси трударів конче необхідні знання з сільського господарства, функціонування спеціальних шкіл. Задля реалізації такої ідеї молодий Неплюєв, повернувшись до Росії, вирішив вивчити «азбуку природничих наук», ставши слухачем столичної Петровської сільськогосподарської академії [6].

У цей період свого життя М. Неплюєв переймався проблемою «світської філософії», захопився гегелівським вченням, ідеями Платона, самотужки знайомився з головними світовими релігіями. Втім істину, вважав він, можна знайти тільки у православ'ї. «В душі інстинктивно жив ідеал Христа, ідеал Бога живого, вищої любові і вищого розуму світу, і перед цим ідеалом меркнуть усі філософські ідеали…» [7]. Натомість йому все більше не давало спокою питання: чому християни не живуть по-християнськи? Роздумуючи про історичне покликання росій-

ського поміщика, він кардинально переосмислив ідею служіння, спрямувавши усі свої помисли і сили до підвищення духовного і матеріального рівня життя селянства. За велінням сумління він вирішив перейняти на себе особисто моральну провину своїх предків-поміщиків перед народом і присвятити своє життя турботам про його просвіту і добробут. Внутрішня робота по осмисленню тогочасного стану речей із християнської точки зору дозволила М. Неплюєву створити струнку релігійно-філософську систему, яка була викладена в цілій серії його книг, статей і брошур. До початку XX ст. він стає відомим у Росії світським богословом, чиї твори неоднозначно оцінювалися офіційним православ'ям, але знаходили відгук у серцях багатьох морально чутливих сучасників.

Ще в 1870-х рр. у думках М. Неплюєва починає визрівати ідея кооперативного, артільного характеру нового економічного ладу в Російській імперії, яку він обстоював як «хліб насущний», і, водночас, як спробу повернення до «трудових общин часів апостольських», до ідеалу «гармонії віри і праці». А надалі й цілого людства у формі трудових общин – селянських, ремісничих, торговельних, відомчих, навчальних та ін. 1880 р. М. Неплюєв опублікував свою першу програмову працю «Историческое призвание русского помещика», в якій писав про тяжке становище селянина, котрий за підсумками реформ 1860–1870-х рр. отримав свободу, але сам майже ніяк не змінився. На його думку, історичним покликанням російського поміщика було в тому, щоб опікуватися просвітою народу. «Ми одні можемо успішно виконати це завдання тому, що лише в нас поєднується сила матеріальна з силою інтелектуальною», – писав М. Неплюєв [8]. Він звернувся до землевласників Росії із закликом «струсити з себе апатію» і «зробити Росію невпізнанною за короткий час», й задля цього необхідно взятися за організацію великих сільськогосподарських артілей і просвітництво селянства. Невдовзі мислитель опублікував працю «Совесть. Страницы из жизни помещика», в якій дав відповідь на досить численні критичні відгуки на свій «поміщицький маніфест» [9]. Чимало авторів, котрі вступили з ним у полеміку, вважали, що для заможної й освіченої людини немає причин слідувати його прикладу.

Прикметно, що на той час М. Неплюєв практично не пов'язував обстоювану соціальну програму з особливостями свого релігійного світогляду. В одній із найважливіших робіт «Что есть истина?» (Лейпциг, 1893 р.) він намагався дати відповідь на риторичне запитання Пілата. Сприймаючи Христа як «дорогу, і правду, і життя», молодий поміщик-інтелектуал не мав сумніву в тому, що пізнання абсолютної істини може дати людині тільки Бог. Не погоджуючись із раціонально-моральною категоричністю Л. Толстого, який заявляв, що «у церкви нічого не лишилося, крім храмів, ікон, парчі і слів», М. Неплюєв, здавалось, сприймав ортодоксальну православну форму, згідно з якою церква є «сукупність усіх істинно віруючих на небі і на землі під верховенством Ісуса Христа». Тяжіючи до канонічної церкви, богослов свідомо поділяв позицію слов'янофілів. Зараховуючи до формальної, зовнішньої сторони церковності її адміністративно-організаційну та обрядову структуру, М. Неплюєв дорікав багатьом представникам духівництва за нездатність навчити розумінню істини Божественного Откровення.

Значний вплив на світогляд М. Неплюєва мали погляди російського мислителя і поета О. Хомякова. Микола Миколайович вважав себе послідовником його ідей, зокрема стосовно російської общини, яка була заснована на принципах православ'я, на взаємній згоді між державою і народом, без антагонізму й релігійної ворожнечі. О. Хомяков розглядав Церкву як живий організм любові й істини, наголошував на тому, що Церква полягає не в більшому чи меншому числі віруючих, навіть не у зібранні віруючих, а найбільше в духовному зв'язку, що їх об'єднує [10].

Про творчу спадщину М. Неплюєва професор Київської духовної академії, засновник журналу «Християнська думка» В. Екземплярський писав: «За цілісності враження, свіжості думки, вірності відвертій істині твори М. Неплюєва можуть бути поставлені разом з творами таких видатних мислителів як О. Хомяков і В. Соловйов... Сподіваємося, що настане той час, коли наша офіційна богословська критика зуміє відмовитися від своєї станової і шкільної самолюбності і визнає велику заслугу М. Неплюєва перед російською богословською літературою» [11].

Водночас М. Неплюєв переходить від теоретизування до конкретних практичних справ. Одержавши у 1882 р. у дарунок від батька хутір Воздвиженський у Глухівському повіті, він вирішив створити тут локальну модель довершеного суспільства. Спочатку поміщик влаштовує

сирітський притулок для кількох селянських дітей із найбідніших сімей і сам займається їх вихованням. Потім, 1885 р., М. Неплюєв відкриває у Воздвиженському чоловічу сільськогосподарську школу (згодом, 1891 р., було засновано жіночу, котра отримала назву Преображенської), якій благодійник надав землю, реманент та матеріальну підтримку, в тому числі й грошима. Це була сільськогосподарська школа першого розряду, як ще її називали «Школа землеробства» [12].

А вже 1889 р., намагаючись утілити на практиці свої комунітарні ідеї, М. Неплюєв пориває зі світським життям й засновує у власному маєтку общину – Трудове братство, що було унікальним в історії Росії за поєднанням своїх морально-виробничих функцій, а тому підлягало офіційному оформленню. Як духовна, так і світська влада дивилися на починання М. Неплюєва з побоюванням, а тому на їх шляху виникали різні перепони. Після багатьох труднощів, нарешті у 1893 р. «Статут Православного Хрестовоздвиженського трудового братства» був затверджений. 16 вересня 1894 р. указом Олександра III це товариство отримало права юридичної особи, а 8 жовтня виходить указ Синоду про офіційне відкриття Трудового братства (22 липня 1895 р. відбулися урочистості з цієї нагоди), яке перебувало у віданні Православної церкви під патронатом чернігівських єпископів [13]. З усіх подібних утворень воно виявилося найбільш життєдайним і проіснувало майже 40 років (до середини 1920-х рр.).

Статут Трудового братства передбачав дві основні категорії його членів: повноправні брати (у 1911 р. таких було 30 осіб) і прийняті брати (того року налічувалося більше 300). Перші були господарями усього братського майна, вони брали участь у виборах і встановлювали устрій життя общини. Прийняті брати на рівних користувалися доходами братства, але не брали участь у виборах. У вирішенні найважливіших питань життя колективу вони мали право дорадчого голосу. Повноправні брати складали думу – найвищий орган управління Трудового братства. Його попечителем і головою думи був М. Неплюєв. Усі члени братства, як сімейні, так і ті, що не перебували в шлюбі, об’єднувалися за видами діяльності в «братські сім’ї»: вчителів, землеробів, молочників та інших, які носили ім’я одного зі святих (таку сім’ю М. Неплюєв визначав як духовно згуртований трудовий колектив з характером малої церкви). Братські сім’ї (всього їх було 10) жили громадами у великих будинках-комунах, де кожній «особистій сім’ї» (за визначенням М. Неплюєва) надавалася простора кімната, а несімейні жили по кілька осіб в одному приміщенні. На чолі братської сім’ї стояв старшина, який обирався з її середовища. Він керував господарською діяльністю і відповідав за моральне життя сім’ї. Чоловіки і жінки в общині мали рівні права. Братські сім’ї-артілі працювали на полях, фермах, у майстернях, школах, садах. Економічною діяльністю керувала господарча рада. Чистий прибуток (після відрахувань у загальні фонди) порівну розподілявся між членами братства. Діти виховувалися у дитячих садках, а з восьмирічного віку вчилися в школах. Вступ і вихід із Трудового братства були вільними [14].

В стінах братства, що існувало на євангельських етичних принципах – віри, любові і праці, виховувалися духовні погляди на життя. Зокрема, метою діяльності цього товариства було «утвердження християнської правди у житті, а засобом – гармонійна організація життя, спілкування і праці на засадах любові до Бога і братолюбства» [15]. У християнському вихованні М. Неплюєв убачав засіб подолання формально-казенного духу школи, наближення її до життя сім’ї. Дисципліну страху й користі належало замінити стосунками любові, співпраці та братерства. У Миколи Миколайовича ідеалом «гармонійної організації добра були громади на зразок апостольських». Саме такими він уявляв трудові братства, де щиро віруючі християни отримали б можливість узгоджувати життя з вірою, жити однодумно з братами у Христі, здобувати засоби до життя шляхом дружньої праці, ґрунтованої на любові, довірі та повазі один до одного [16].

У Воздвиженській чоловічій сільськогосподарській школі навчальний рік тривав з 1 жовтня до 1 квітня, решту часу діти працювали на ланах і в майстернях (навчання було безкоштовним). Улітку канікул як таких не було, відпустки тривали короткий час. Школою керувала педагогічна рада, до складу якої входили запрошені вчителі, а також вихованці – братчики. Серед перших учителів був сам М. Неплюєв. У систему виховання був покладений принцип всебічного розвитку дитини, який поєднував розумове, фізичне і моральне виховання. Метою функціонування школи було впровадження християнської правди в життя за допомогою його гармонізації, спілкування і

праці на засадах любові до Бога. Програма занять у ній практично не відрізнялась від програм інших навчальних закладів такого типу. Вона передбачала вивчення як загальноосвітніх, так і спеціальних предметів, таких як Закон Божий, російська мова, географія, геометрія, фізика, елементарна хімія, анатомія і фізіологія, сільськогосподарська ентомологія, ботаніка, російська історія, законодавство, бджільництво, молочна справа, ветеринарія, землеробство, луківництво, лісництво, сільськогосподарська економія та рахівництво. Навчальний процес у школі був розрахований на п'ять років: упродовж перших трьох років учні здобували загальноосвітню та загальну сільськогосподарську підготовку, а останніх двох – спеціальних – відбувалися поглиблене вивчення профільних предметів, спеціалізація за інтересами, напрацювання навичок в організації виробництва та управління. Вступати до навчального закладу дозволялося дітям від 12 до 17 років [17].

Випускники школи отримували пільги щодо відбування військової повинності. Досить висока якість навчання гарантувала вихованцям можливість отримати роботу поза братством, хоча це дуже засмучувало його засновника, який мріяв, щоб усі вихованці вступали до «братських колоній», а не подавалися «торгувати на ярмарок життя» [18]. Виховання «братолюбних» взаємин значною мірою підтримувалося особливою, відмінною від офіційної, системою релігійного життя. Крім звичайних канонічних правил, у Воздвиженському були запроваджені особливі з дозволу духовного покровителя братства – єпископа Чернігівського і Ніжинського. Також були дозволені додаткові читання особливих молитов, складених М. Неплюєвим [19]. Богослужіння супроводжувалися співами братського хору. Інколи, насамперед у свята, цей поміщик-інтелектуал грав пасажі [20].

Навіть ритуал посвячення в нові члени братства набував релігійних форм. Вступники йшли з іконами за священиком, співаючи релігійні гімни, від будинку М. Неплюєва через ілюмінований парк до одного з гуртожитків, де на ґанку їх урочисто зустрічали члени братства. Після такого дійства на богослужінні відправлявся особливий молебень, виголошувались промови. Вступники прикладалися до хреста, отримували благословення священика, потім приймали від усіх вітання та подарунки [21].

У Воздвиженському вчителі й учні часто ставили спектаклі та концерти, після чого влаштовували традиційний обід з музикою і хоровим співом. Тон завжди задавав М. Неплюєв, який з юних років гарно грав на фортепіано. Його внесок у музичне виховання учнів братства значний, зокрема, т.зв. «пісень без слів» для фортепіано за його авторства налічується 237 (зібрані у 8 зошитах, що були опубліковані у Москві, Чернігові та Санкт-Петербурзі). Водночас М. Неплюєв є автором семи творів на вірші О. Хомякова, серед яких «Трудівник», «Натхнення» та ін. Ним були покладені на ноти для хорового співу три молитви: «Господи і Владико живота мого» (молитва Є. Сиріна), братська молитва «Хресту твоєму поклоняємося, Христос, і святе ім'я Твоє призиваємо», дитяча молитва (для трьох голосів) «Господи, любов'ю наповни серце моє» [22]. Отже, основою виховної системи М. Неплюєва була її морально-релігійна сторона в комплексі з політехнічною освітою. Загалом ця педагогічна система була досить ефективною.

Свої педагогічні погляди М. Неплюєв виклав у брошурі «Мысли и советы искреннего друга», надрукованій у Санкт-Петербурзі 1882 р. [23]. На сторінках статуту братства його засновник і попечитель у короткому викладі занотував свої основні педагогічні погляди: турбуватися про християнське виховання дітей, привчаючи їх думати, почуватися й жити згідно з вченням Христа Спасителя та статутами Святої церкви; надавати можливість усім бажаючим узгоджувати своє життя з животворящим духом віри, яка створить одну трудову сім'ю на засадах християнської любові і братства; за можливості надавати допомогу й за межами братства усьому, що веде до впорядкування життя у двох попередніх напрямках.

Школа мала свій герб, на якому зображувався вінок з колосків жита і вівса та герб Чернігівської губернії – одноголовий орел з великим хрестом, під ним перехрещені коса, граблі та серп з буквами В.С.-Х.Ш. (Воздвиженская сельскохозяйственная школа). Вже до 4 серпня 1894 р. у ній відбулося 5 випусків [24]. Братство з кожним роком зростало в кількісному та матеріальному відношенні. Діяльність М. Неплюєва багатьма високо оцінювалася у Санкт-Петербурзі та Москві. 1907 р. Московська духовна академія запросила його читати лекції.

Утім, у діяльності Трудового братства були й недоліки. Як соціальна модель, воно мало жор-

стку організаційну структуру, авторитарний режим управління і контролю. Нав'язування інтенсивного релігійного життя, дефіцит ліберальних цінностей, тотальна система «шпигунства» вихованців один за одним та авторитарні методи виховання, що давали змогу прищеплювати неплюєвські ідеї його підопічним, призводили до протестів учителів, нівелювання індивідуальності вихованців й недопущення вільнодумства [25]. Це створювало складну психологічну атмосферу й було одним з чинників внутрішніх конфліктів та суперечностей і головною причиною виходу з общини багатьох, за словами самого М. Неплюєва, цілком порядних за мірками традиційного суспільства людей. Деякі з них виступали в пресі, звинувачуючи попечителя і його євангельську технологію в посяганні на свободу. До критичних відгуків, які, здавалося б, компрометували братство, М. Неплюєв ставився особливим чином. Вважаючи свою справу об'єктом живої проповіді, він не лише не приховував властиві йому недоліки, а й публічно визнавав їх, цитуючи часто притчі з Євангелія [26].

Зрештою, схвальних відгуків про досягнення в економічному житті й у вихованні братчиків у російській та європейській періодиці було більше. Своєрідна виховна система неплюєвського братства вивчалася в Краківському університеті, Сорбонні, Французькій академії моральних і політичних наук. Не лишилися байдужими до діяльності М. Неплюєва і такі відомі на той час організації, як Міжнародна Ліга миру, Англо-російська літературна спілка у Лондоні та Міжнародна спілка Єдиного Людства у Парижі [27].

«Культурний скит» і «квітуча комуністична община», «братська злука на трудовому ґрунті» й «перша християнська община, сперта на засадах братського поділу праці», «християнське братство, яке складалося із сімейних монахів і монахинь» та «особлива асоціація, сперта на релігійних засадах» – ось далеко неповний перелік визначень, які давалися Хрестовоздвиженському трудовому братству [28]. Заснована М. Неплюєвим Воздвиженська чоловіча сільськогосподарська школа вирізнялась справжнім екуменічним духом. За статутом до неї брали дітей усіх християнських віросповідань різних етносів. Проте такий стан речей викликав недовіру і обурення з боку правого крила офіційної церкви. Особливо в обер-прокурора Синоду К. Побєдоносцева, який погрожував закрити школу. Згідно з екуменічним принципом М. Неплюєва для єднання християнського світу нема ніякої потреби будь-кому зраджувати своєму рідному віросповіданню і переходити в інше [29]. Після того, як братство у 1893 р. було офіційно визнане, його засновник стає активним проповідником ідей мирного розвитку суспільства на засадах віри, любові і праці.

У цей час М. Неплюєв стає активним діячем міжнародного миротворчого руху, бере дієву участь у роботі його форумів. У центрі уваги мислителя була пропаганда ідей духовного єднання народів Європи у «європейську конфедерацію християнських держав», об'єднання усіх справжніх християн у «міжнародну спілку сповідників Христа» [30]. Влітку 1896 р. на запрошення голови католицької фракції у французькому парламенті графа Альбера де Мена М. Неплюєв відвідав Конгрес Християнських робітників, який проходив у Реймсі [31]. Особливо важливою подією в його миротворчій справі став Конгрес Миру в Будапешті, який відбувся у вересні того ж року. Саме тут засновник Хрестовоздвиженського трудового братства особисто познайомився з найвидатнішими діячами пацифістського руху Європи: Фредеріком Пассі, Бертою фон Зунтер (лауреат Нобелівської премії миру у 1904 р.), Елі Дюкаменом – директором Міжнародної Ліги миру. На засіданні Конгресу М. Неплюєв виступив із письмовою заявою, в якій ішлося про «хибність доктрини» озброєного миру, про необхідність роззброєння європейських держав та «консолідацію всіх людей доброї волі». М. Неплюєв також запропонував проводити щорічні мирні конгреси. Його заява мала значний резонанс у європейській пресі. Невдовзі після цих подій Ліга, бюро якої знаходилось у Берні, визнала Трудове братство товариством миру в Росії з правом участі його представників на усіх конгресах Ліги. Так на схилі XIX ст. Православне Хрестовоздвиженське трудове братство стало першим у Російській імперії пацифістським товариством. Крім того, миротворча активність М. Неплюєва була відзначена прийняттям його в члени Англо-російської літературної спілки та Союзу Єднання у Франції. Він був одним із головних організаторів грандіозного проекту міжнародного масштабу – Конгресу єдиного людства, який відбувся у вересні 1900 р. під час роботи Всесвітньої виставки в Парижі [32].

Наприкінці грудня 1901 р. М. Неплюєв передав за дарчим актом Трудовому братству все

своє майно, яке складалося із 16 435 десятин землі з лісом, будівлями, двома ґуральнями, цукровим, ливарно-механічним і цегельним заводами, коптильнею та двома лісопилками. Загальна вартість майна була оцінена в 1 млн. 750 тис. руб. [33]. Меценат-інтелектуал не тільки переймався справами братства, а й докладав організаційні зусилля та надавав кошти на будівництво педагогічного інституту у Глухові, залізничної станції (збереглася назва – Неплюєве), торговельних рядів у Ямполі (знищені під час Великої Вітчизняної війни). На його кошти були побудовані Хресто-Воздвиженська церква та лікарня. Він дав початок садівництву та виноробству у Воздвиженському (до цього часу існують фруктовий сад загальною площею 300 га, заснований за часів Трудового братства, а також Воздвиженський дендропарк – пам'ятка садово-паркового мистецтва, закладена наприкінці XIX ст.) [34].

Проте, мрії і сподівання М. Неплюєва не здійснилися повністю. Після короткої тяжкої хвороби в ніч на 21 січня 1908 р. він помер. З того часу братство, яке вступило у володіння неплюєвськими маєтками, переживало різні часи. Братська дума виявилась новим великим власником. Щорічні прибутки Трудового братства від маєтків напередодні Першої світової війни становили понад 100 тис. руб., а актив сягав 2 млн. руб. 1912 р. община налічувала близько 500 членів і мала три початкові та дві сільськогосподарські школи. Жодних філій Хрестовоздвиженського братства не виникло. Не маючи постійного керівника, братчики стали поступово роз'їжджатися, але община і сільськогосподарська школа продовжували існувати і за радянської влади (серед колишніх братчиків слід назвати таких відомих діячів науки й культури, як С. Черненко, І. Абрамов, Ф. Петруненко, П. Сениця та ін.). Школу з часом було перетворено на технікум [35]. Сама ж община-артіль адміністративним рішенням була перетворена в 1929 р. у колгосп, а колишніх братчиків силоміць виселили із Воздвиженського, поставивши, фактично, знак рівності між ними і поміщиками, яких такий захід стосувався відповідно до урядової постанови [36].

Отже, надзвичайно цікавий «комунітарний експеримент» М. Неплюєва на Чернігівщині та його духовні пошуки згодом були забуті. Проте, чимало ідей, висловлених цим реформатором, а також досвід реалізації їх у практиці Хрестовоздвиженського трудового братства, становлять безперечний інтерес і сьогодні. Можна констатувати, що історична роль таких особистостей, як Микола Миколайович Неплюєв, визначається насамперед гуманістичними ідеями та ідеалами, які залишаються актуальними у всі часи.

Джерела та література

1. Жевахов Н. Николай Николаевич Неплюев. Биографический очерк. – СПб., 1909. – 109 с.; Митараки П. Г. Доброй памяти Н. Н. Неплюева. – Одесса, 1911. – 20 с.; Трудовое братство. Неплюев Н. Н. – подвижник земли русской. – К., 1912. – 78 с.; Экземплярский В. И. Памяти Николая Николаевича Неплюева // Труды Киевской Духовной академии. – 1908. – № 5. – С. 155–169; № 6. – С. 281–319; № 8. – С. 579–628; Авдасёв В. Н. Свет памяти. Н. Н. Неплюев в воспоминаниях современников. – К., 2008. – 105 с.; Ткаченко В. М. Християнський гуманізм Миколи Неплюєва (з нагоди 150-річчя з дня народження) // Сіверянський літопис. – 2001. – № 5. – С. 97–108 та ін.

2. Солодовник Н. С. Н. Н. Неплюев: Воздвиженское Трудовое братство – локальная модель будущего бесконфликтного общества социальной справедливости: Теория, практика, печальный финал. – М., 1994. – 289 с.; Авдасёв В. Н. Трудовое братство Н. Н. Неплюева: его история и наследие. – Сумы, 2003. – 59 с.; Авдасьов В. Трудове братство Миколи Неплюєва. Історія і доля унікальної моделі християнського комунізму // http://www.yampol.pp.net.ua/page/nep/nepluev.htm та ін.

3. Энциклопедический словарь Ф. А.Брокгауза и И. А. Ефрона. – СПб., 1897. – Т. 40. – С. 279.

4. Ткаченко В. М. Християнський гуманізм Миколи Неплюєва (з нагоди 150-річчя з дня народження) // Сіверянський літопис. – 2001. – № 5. – С. 98.

5. Авдасёв В. Н. Трудовое братство Н. Н. Неплюева: его история и наследие. – Сумы, 2003. – С. 6, 7.

6. Там само. – С. 8.

7. Неплюев Н. Н. Вера и жизнь. – СПб., 1905. – С. 51.

8. Неплюев Н. Н. Историческое призвание русского помещика // Полное собрание сочинений: В 5 т. – Т. 3. – СПб., 1902. – С. 246.

9. Неплюев Н. Н. Совесть: Стимул, забытый проф. Иванюковым при перечислении стимулов, обусловливающих человеческие деяния: Страница из жизни помещика. – М., 1881. – 19 с.

10. Ткаченко В. М. Вказ. праця. – С. 100.

11. Экземплярский В. И. Памяти Николая Николаевича Неплюева // Труды Киевской Духовной академии. – 1908. – № 8. – С. 597.

12. Трудовое братство. Неплюев Н.Н. – подвижник земли русской... – С. 22.

13. Неплюев Н. Н. Полное собрание сочинений. – Т. 3. – СПб., 1902. – С. 415.

14. Авдасёв В.Н. Трудовое братство Н. Н. Неплюева: его история и наследие. – С. 15, 16.

15. Неплюев Н. Н. Трудовое братство и школы его. – СПб., 1900. – С. 35.

16. Трудовое братство. Неплюев Н.Н. – подвижник земли русской... – С. 32.

17. Ткаченко В. М. Християнський гуманізм Миколи Неплюєва. – С. 107.

18. Там само. – С. 102.

19. Неплюев Н. Н. Звуки души / Пред. и прим. Н. Д. Игнатович. – М., 2012. – 112 с.

20. Солодовник Н. С. Вказ. праця. – С. 18.

21. Флоровский Г. Пути русского богословия. – К., 1991. – С. 110.

22. Ткаченко В. М. Вказ. праця. – С. 103.

23. Неплюев Н. Н. Мысли и советы искреннего друга: 4 авг. 1881 г. – 4 авг. 1882 г. – СПб., 1882. – 55 с.

24. Неплюев Н. Н. Отчеты блюстителя о религиозно-нравственной жизни братства // Полное собрание сочинений. – Т. 5. – СПб., 1908. – С. 66–67.

25. Неплюєв Микола Миколайович // Енциклопедія історії України. – Т. 7. – К., 2010. – С. 375.

26. Напр.: Неплюев Н. Н. Полное собрание сочинений. – Т. 5. – СПб., 1908. – С. 20–21.

27. Авдасьов В. Трудове братство Миколи Неплюєва. Історія і доля унікальної моделі християнського комунізму // http://www.yampol.pp.net.ua/page/nep/nepluev.htm

28. Уманец М. Н. Краткий отчёт блюстительницы Крестовоздвиженского трудового братства за 1915 г. – Петроград, 1915. – С. 4.

29. Солодовник Н. С. Вказ. праця. – С. 58–60.

30. Неплюев Н. Н. Полное собрание сочинений. – Т. 4. – СПб., 1903. – С. 119.

31. Солонина П. Воздвиженская сельскохозяйственная школа. – Чернигов, 1899. – С. 19.

32. Авдасьов В. Трудове братство Миколи Неплюєва. Історія і доля унікальної моделі християнського комунізму // http://www.yampol.pp.net.ua/page/nep/nepluev.htm

33. Неплюев Н. Н. Доклад Глуховскому комитету высочайше утверждённого Особого совещания о нуждах сельскохозяйственной промышленности по вопросу о крестьянской общине. – СПб., 1903. – С. 33.

34. Воздвиженське // http://yampol.pp.net.ua/histor/vozdv.htm

35. Солодовник Н. С. Вказ. праця. – С. 29.

36. Неплюєв Микола Миколайович // Енциклопедія історії України. – Т. 7. – С. 376.

Юрий Русанов

НИКОЛАЙ НИКОЛАЕВИЧ НЕПЛЮЕВ И ЕГО ПРАВОСЛАВНОЕ КРЕСТОВОЗДВИЖЕНСКОЕ ТРУДОВОЕ БРАТСТВО

В статье рассматриваются главные этапы жизни выдающегося богослова и социального практика Николая Николаевича Неплюева (1851–1908) и его просветительская деятельность на Черниговщине, в первую очередь как основателя и руководителя Православного Крестовоздвиженского трудового братства.

Ключевые слова: *Н. Н. Неплюев, коммунитарные идеи, неплюевское братство, трудовая община, сельскохозяйственная артель.*

Jurii Rusanov

MYKOLA MYKOLAYEVYCH HEPLIUEV AND HIS ORTHODOX THE HOLY CROSS DAY LABOUR BROTHERHOOD

In the article lightening up the main stages of the life of eminent divine and social practitioner Mykola Mykolayevych Nepliuev (1851–1908s) and his enlightening activities at Chernihivschyna mostly as a founder and chief of Orthodox the holy cross day labour brotherhood.

Key words*: M.M. Nepliuev, communard ideas, brotherhood of Nepliuev, labour community, agricultural artel.*

Теоретико-методологічні засади освітянського краєзнавства

УДК 37(477)(092)«19»

Микола Коробка (м.Переяслав-Хмельницький)

Шляхи реалізації концепції національної освіти діячами «Просвіт» на початку XX ст.

Стаття присвячена українським діячам «Просвіт» початку XX ст., які працювали у напрямку реалізації концепції національної освіти, відродження української мови в навчальних закладах, займались укладанням підручників, підготовкою педагогічних кадрів.

***Ключові слова**: діячі «Просвіт», система освіти, національна школа, українське вчительство, навчальні документи.*

На сьогодні, з розвитком суспільства важливим постає завдання виховання гармонійно розвиненої, творчої особистості, громадянина незалежної держави, гуманіста, носія духовної культури нації. Реалізація даного завдання неможлива без ґрунтовного й об'єктивного вивчення педагогічної спадщини українського народу, історичних коренів педагогічних явищ і процесів. Проблема побудови національної школи піднімалася в працях українських діячів «Просвіт» початку XX ст.

Різні аспекти діяльності українських «просвітян» досліджували Г. Груць, А. Животенко-Піанків, М. Жулинський, І. Зайченко, І. Карпенко, Є. Коваленко, Н. Копиленко, В. Майборода, О. Неживий, І. Пінчук, О. Проскура, В. Слюсаренко, І. Шиманська та ін.

Метою даної статті є дослідження шляхів реалізації концепції національної освіти діячами «Просвіт» початку XX ст.

У період післяреволюційних подій 1905 року «просвітяни» працювали над розробкою проектів української школи, складанням підручників, іншої літератури для національної школи, підготовкою кваліфікованих спеціалістів для навчання і виховання підростаючого покоління на засадах патріотизму, відданості своєму народу, толерантності по відношенню до людей інших національностей.

Ідеї побудови національної школи «просвітян» відображені у рукописному проекті програми «Про початкову школу та вивчення в ній дисциплін»:

«1. Початкова школа повинна бути розмірена на 6 років. Вся наука в ній повинна бути рідною українською мовою.

2. По учительських семінаріях та вчительських інститутах уся наука повинна зараз же бути вкраїнською мовою.

3. По всіх інших середніх та вищих школах на Україні наука також повинна бути українською мовою, але заводиться не зразу, а поступово, зараз же треба, щоб там учено українською мовою оцих наук: української мови і літератури, історії та географії українського народу» [12].

На західноукраїнських землях, за словами Д. Герцюка [6], концепції української школи як такої в повному і завершеному вигляді не було підготовлено. Лише в ряді наукових праць, численних газетних і журнальних статтях, авторами яких виступали «просвітяни», в їх публічних виступах, у рішеннях зборів і нарад, резолюціях освітянських з'їздів і т.п. були окреслені концептуальні підходи до формування основ рідної школи, визначені основні напрямки її діяльності, опрацьовано чимало актуальних питань її змісту.

Серед програмових матеріалів слід виділити передусім статті та наукові розвідки А. Алиськевича («Кілька гадок о добірній лектурі для молодежи» 1906 р.), М. Барана («Педагогічні нариси» 1912 р.), О. Барвінського («Про спільне діланє родинного дому і школи у вихованню молодежи» 1910 р.), І. Боберського («Нові шляхи до тілесного виховання» 1911 р.), М. Галущинського («Шкільні громади» 1914 р.), І. Герасимовича («Учімся психології» 1907 р.), М. Грушевського («Наша школа» 1909 р.), М. Домбровської (Підгірянки) («Національне і патріотичне виховання молодіжи» 1908 р.), О. Іванчука («Проблеми націоналізації нашого виховання» 1910 р.), О. Макарушки («Основні напрями народного виховання» 1916 р.), К. Малицької («Війна і школа» 1904 р.).

Чітко окреслювалася теза про цілісність системи освіти, побудованої на взаємодії, наступності всіх її форм і навчально-виховних установ. Основною ланкою цієї системи учителі вважали початкову школу. У ряді статей підкреслюється її виняткове значення для розбудови всього суспільного життя українців, підйому їх загальноосвітнього і культурного рівня.

Основою розвитку і становлення національної школи західноукраїнські педагоги вважали

насамперед українську мову і літературу, в яких, як навчальних предметах, таїлися величезні потенційні можливості, виховання глибоких патріотичних почуттів, національної самосвідомості учнівської молоді.

У формуванні нової зміни молодих громадян учителі важливу роль відводили вивченню рідної історії. «Хай ся історія подасть короткий і об'єктивний образ минувшини, – писала К. Малицька, – з його не лише світлами, а й тінями, хай вибере з неї передусім такі факти і таких діячів, що можуть світити приміром грядучим поколінням» [10, с. 93]. Вивчення географії сприяло б не тільки озброєнню учнів знаннями про довкілля, але і, що важливо, прищепленню любові і відданості рідному краю, осяганню його величі і краси.

Як вагоме підтвердження розуміння завдань рідної школи, звучать думки та пропозиції західноукраїнських «просвітян» щодо ширшого ознайомлення учнівської молоді із народною творчістю, етнографією, фольклором, музикою і співами, які б давали можливість для ідейно-патріотичного, естетичного і гуманістичного виховання. Шляхи впровадження духовної спадщини у навчально-виховний процес пропонувалися якнайрізноманітніші. Наприклад, А. Вахнянин був прихильником активного залучення учнів до різних видів музичної діяльності, особливо хорового співу. «Треба знати, що спів був і буде завжди добрим средством до збудження національної свідомості», – твердив він [4, с. 113]. І. Ющишин підносив значення участі дітей у проведенні народних обрядових свят, організації ігор та розваг. У системі роботи української національної школи важлива роль відводилася питанням фізичного (І. Боберський, О. Тисовський та ін.) і трудового (І. Ющишин, М. Галущинський) виховання.

Отже, західноукраїнські «просвітяни» теоретично обґрунтували ідею української національної школи, окреслили бачення шляхів її розвитку.

Новій українській національній школі потрібні національно свідомі вчителі, які здатні виховати справжніх громадян України, закласти в їх душі ідеали народу. «Той, у кого в грудях б'ється чесне серце, хто знає, яке велике се діло народне учительство, хто не хоче зрадити свого народу – той зрозуміє, куди йому треба йти, з ким і за кого стояти» [7, с. 47], – писав Б. Грінченко у праці «Народні вчителі і вкраїнська школа». Народні вчителі повинні брати активну участь у процесі духовного відродження нації, водночас покращуючи свою загальнокультурну, теоретичну й методичну підготовку.

Б. Грінченко визначив програму підготовки українського вчительства як важливу умову організації національної школи. Вона включала: оволодіння кожним учителем українською літературною мовою з метою переведення на рідну мову всього навчально-виховного процесу; засвоєння кращих досягнень національної і світової культури й мистецтва; оволодіння педагогічним досвідом, особливо української етнопедагогіки, історією педагогічної думки на Україні; формування національної самосвідомості, постійне вивчення народного життя, побуту, традицій, звичаїв, інтересів людей; участь у культурно-просвітній роботі серед населення, в пропаганді педагогічних знань [7, с. 47–50].

Для піднесення національної свідомості українського вчительства та для збільшення його професійного знання й ознайомлення з новими течіями закордонної педагогіки велике значення перед Першою світовою війною мали учительські курси. Їх значення було надзвичайно вагомим, тому що національно свідомі українські вчителі мали змогу виступати перед численною аудиторією та перед викладачами й організаторами курсів, домагаючись визнання необхідності української мови в народних школах в Україні, впровадження українських книжок до шкільних бібліотек. Вони домагалися введення головних предметів українознавства – історії України, української літератури й мови – в програми курсів і влаштовували виставки українських книжок для курсистів. Такі учительські курси діяли в Харкові, Києві, Москві, Петербурзі, Полтаві, Гадячі та інших містах.

«На вчительських курсах викладалися загальноосвітні, гуманістичні й природничі науки та педагогічні дисципліни разом з методикою викладання окремих предметів у народних школах» [3, с. 59]. Програми курсів намагалися познайомити широкі кола вчительства з новими методами навчання, що застосовувалися в школах інших держав, з новою педагогічною літературою з метою застосування, по мірі можливості, набутих знань у практичній роботі.

Виступи українців за національну освіту і рідну мову відбувалися й на учительських з'їздах. У 1906 році в с. Юспілля у Фінляндії відбувся Всеросійський учительський з'їзд. Делегатами з'їзду були представники Всеукраїнської Спілки Учителів, зокрема, С. Черкасенко та М. Крупський. На з'їзді створено Всеросійський Учительський Союз. Була прийнята резолюція, якою «дозволялося» вчителям різних народностей Росії утворювати свої вчительські професійні спілки як складові Всеросійської Учительської Спілки. Створена Всеукраїнська Спілка Учителів через переслідування царської влади, не змогла відкрито розвинути своєї діяльності [3, с. 62].

Гостро постало питання щодо становлення української початкової школи на Всеросійському З'їзді учителів, який проходив у Петербурзі в грудні 1913 р. Цей з'їзд був скликаний «Петербурзьким товариством грамотності» за дозволом уряду з метою ґрунтовного обміркування реформи народної школи в царській імперії. Він всебічно розглянув проблеми початкової школи і прийняв цілу низку постанов для поліпшення її становища, передусім через впровадження нових методів навчання та кращої підготовки учителів [3, с. 63]. У статті «З з'їзду учителів» С. Русова писала, що його учасники (їх нараховувалося близько семи тисяч) виступали за відкриття народної школи, яка б відповідала «потребам люду, краю, такою, якою її вимагають сучасні педагогічні принципи» [14, с. 6]. Тривав з'їзд 9 днів. На ньому працювало п'ять секцій і три комісії. «Чимало цікавого було, в так званій «инородческій» комісії, – писала С. Русова. – Там 15 націй виносили на світ Божий свої страждання, свої жалі й невмірущі змагання до рідної освіти. Там часто хотілося плакати над долею усіх недержавних націй Росії... вони голосно висловили права своїх націй на освіту, на національну культуру» [14, с. 9].

Українців серед інородців було найбільше, вони часто й докладно виступали з різних питань. Беручи до уваги всі доповіді, які прозвучали, «Комісія по инородческим школам» прийняла резолюцію, яка наголошувала: «1) щоб по усіх місцевостях з українською людністю усе навчання провадилося б на українській мові; 2) щоб навчання російській мові, яко обов'язковому предмету, розпочиналося лиш на 3-й рік науки, й щоб воно було визволено від усяких завдань далеких від завдань школи, й тим стояло б на справжньої високості; 3) щоб по школах вчили української мови, української історії й географії; 4) щоб шкільні підручники й усякі підсобні книжки й малюнки дотикалися життя українського люду й природи краю; 5) щоб навчання на другому шкільному щаблі, а також й дошкільне й позашкільне навчання й виховання велося на українській мові; 6) щоб по книгозбіраннях в місцевостях з українською людністю були книжки на українській мові; 7) щоб по учительських семинаріях, по педагогичних класах жіночих гімназій і на часових й постійних учительських курсах задля підготовки вчителів було заведено навчання української мови, літератури, історії й географії України; 8) щоб по вищих школах в місцевостях з українською людністю були організовані катедри українознавства задля підготовки учителів за-для учительських семинарій, педагогічних класів й курсів» [14, с. 11].

Все вищезазначене свідчить про те, що на Всеросійському Учительському З'їзді 1913 року лунав справді голос учителя, національно свідомого громадянина, який вимагав усунення всіх тих перешкод, «які не дають народній масі набратися освіти, не дають школі народній зріктися усяких сторонніх не педагогичних завдань й вільно виконувати своє велике гуманне завдання» [14, с. 18].

Українські «просвітяни» намагалися спрямувати свою працю на: поширення початкової освіти; поповнення знань тих, хто закінчив нижчі навчальні заклади; ознайомлення українців з духовними та матеріальними скарбами рідного краю; розвиток у них любові та поваги до свого народу; формування бажання працювати на благо нації.

Члени товариств «Просвіта» брали участь у виборюванні дозволу на існування україномовних навчальних закладів. Вони офіційно зверталися до української фракції у Державній Думі з вимогою активніше впливати на розв'язання проблеми українізації шкільництва. «Вивчаючи звідомлення за різні роки діяльності київського товариства «Просвіта» (1906-1910), потрібно відзначити, що питання створення національної школи було одним з головних, – підкреслює Л. Березівська. – Члени «Просвіти» хотіли створити при Товаристві «учебну інституцію з українською викладовою мовою» і доручили шкільній комісії виробити проект майбутньої школи» [1, с. 9]. Також «просвітяни» активно включилися в рух за створення українознавчих кафедр (історії України, української мови та літератури тощо) у Київському, Харківському та Одеському університетах. Конкретні наслідки цієї боротьби – читання відповідних лекцій у 1907-1908 рр. були короткотерміновими, але відіграли важливу роль у поширенні національної свідомості серед українського громадянства.

Оскільки всі звернення до урядових кіл щодо дозволу відкриття українських шкіл врешті-решт залишалися без дієвих результатів, «просвітяни» зосередили свою увагу на поширенні української книжки. Наслідки дій Валуєвського циркуляру та Емського акту призвели до того, що українське друковане слово стало рідкістю. Нові правила друку, які були затверджені 24 листопада 1905 року, «зняли» частину цензурних заборон, тому «Просвіти» відразу почали опікуватися видавничою справою. Основними складовими етнічної спільності вважалися історія, фольклор, мова та література. Відтак і книги, які виходили зусиллями членів товариства, переважно ознайомлювали з історією рідного краю, пропонували кращі зразки вітчизняного письменства. Проте, увага не зосереджувалася лише на цих темах. Свідомі українці боляче переживали свою вимушену відір-

ваність від європейського співжиття. Не маючи можливості виходити на світову арену як самостійний народ, вони з великим інтересом намагалися засвоїти досвід інших. Тому серед видань товариств знаходимо брошури з описом життя людей в інших країнах, переклади творів зарубіжних авторів. І, безумовно, дуже актуальними були книжечки з корисними побутовими порадами, наприклад, з питань гігієни, медицини тощо.

Українські «просвітяни» також працювали над укладанням підручників для національної школи. У зверненні київського товариства «Просвіта» до інших товариств відмічалося: «Наближається час, коли можна буде розпочати по школах науку рідною, вкраїнською мовою... Треба, щоб справа з українізацією школи зразу стала на міцний, належний ґрунт... Кожна школа – чи початкова, чи середня, чи навіть вища – потребує відповідних гарно складених підручників... Ми повинні скласти такі підручники, які б відповідали всім останнім педагогічним вимога, не поступалися в той час і самим змістом, які б разом з цим задовольняли і всі наукові вимагання...» [15, арк. 1].

Так, активна діячка київської «Просвіти» Леся Українка свої вроджені педагогічні нахили і потяг до педагогічних проблем відобразила у створенні підручника «Стародавня історія східних народів» (1890–1891). Книга була надрукована лише в 1918 р. дуже малим тиражем. Ретельний аналіз цього підручника дозволяє зробити висновок про те, що він має високий освітній рівень, а також виховну силу, які досягнуті за рахунок: форми подання матеріалу (вона розмовляє з читачем, роз'яснює йому висловлені в підручнику думки, роздумує, а не констатує факти, міркує, показує своє ставлення до зображуваних подій, засуджує, схвалює, вболіває); реалізації принципів навчання (дохідливості, емоційності, науковості, зв'язку з життям, систематичності). Створений Лесею Українкою підручник стародавньої історії народів сходу був спрямований на виховання в молоді позитивних властивостей: чесності, правдивості, доброти, національної свідомості, твердих естетичних поглядів і суджень.

На перших установчих зборах київської «Просвіти» (25 червня 1906 р.) відзначалося, що «нам школу дадуть тільки тоді, коли ми самі поскладаємо і надрукуємо підручники і почнемо їх учити…». Мова підручників повинна бути доступною, зрозумілою [13, арк. 28]. Київські «просвітяни» видали книгу А. Кримського «Українська граматика», склали каталог рекомендованої літератури для народного читання (переважно на селі) [1, с. 9].

Після 1905 р. з'явився ряд підручників, зокрема, таких як «Граматка (Український буквар) з малюнками» (1906) Норця (Т. Лубенця), «Рідна мова. Український буквар» (1907) О. Базилевича, «Українська граматика для науки читання й писання» (1907) Б. Грінченка, «Українська школа. Перший рік. Граматка. Читання. Писання. Щот. Розрізна азбука» (1907) Г. Неводовського, «Граматка» (1907) С. Черкасенка, «Український буквар. По підручнику О. Потебні» (1906) С. Русової [8].

Ю. Будяк у статті «Українська шкільна література», аналізуючи вищезгадані букварі і граматки, відмічає і деякі їх недоліки. Так, у «Букварі» С. Русової немає зразків письма, невдало підібраний матеріал для окремих уроків [2]. Та все ж це не зменшує значення даного підручника.

У «Граматці» Т. Лубенця поданий цікавий різноманітний матеріал для читання. Після декількох уроків навчання грамоти вводили для читання окремі фрази. Наступним етапом було читання коротеньких і зрозумілих дітям висловів, народних прислів'їв, приказок. «Тільки шляхом послідовно ускладнюваного читання зразкових прикладів можливо за порівняно короткий час виробити в учнів навичку читати бігло, свідомо і більш-менш виразно», – робив висновок Т. Лубенець [5, с. 35]. Саме тому післябукварна частина «Граматки» написана яскравою літературною мовою. Дитячі пісні, віршовані ігри, казки, прислів'я, байки – все це матеріал яскравий, емоційний, захоплюючий для дітей цього віку. Т. Лубенець виходив з того, що «... дуже важливо зразу, разом з вправами в читанні слів, пояснити дітям і орфографію вивченого і прочитаного матеріалу, – тоді тільки і орфографічно правильне письмо, і вимова слів може вільно розвинутись у навичку висловлювати свої думки ясно і правильно, на чому, як відомо, головним чином і тримається весь механізм письма» [5, с. 35].

Український просвітитель Б. Грінченко неодноразово висловлював критичну думку стосовно діючих російськомовних підручників, які не містили виховного матеріалу. Вболіваючи за свій народ, рідну мову, продовжуючи кращі традиції педагогічної думки на Україні щодо написання підручників («Буквар» Т. Шевченка, підручники П. Куліша), Б. Грінченко написав «Українську граматику». Підручник складався з трьох розділів: букварної частини, матеріалів для закріплення абеткових навиків («Читання після азбуки») та зразків каліграфії.

Перша частина охоплювала 29 букварних тем «української азбуки», куди входило 33 букви, згідно з принципами нашої орфоепії, та теоретичну тему «Наголос». Усі теми першої частини

ілюстровані яскравими малюнками, прислів'ями. Наприклад, «роби добре, той матимеш, посій жито, той жатимеш», «не збирай синові худоби, а збери йому розум». Тексти мають велике виховне значення – покликані прищеплювати любов до рідної природи та народу і його мови, бо саме через контакт дитини з природою педагог формував всебічно розвинену особистість [9, с. 22].

Матеріал для читання Б. Грінченко скомпонував з віршів Т. Шевченка, Л. Глібова, П. Куліша, Є. Гребінки та інших письменників. Роль своєрідної шкільної програми виконувало звернення автора «До вчителів». «Склав я цю програму, це року 1888-го, бувши на селі вчителем. Тоді не вільно було друкувати ніяких українських книжок до науки дітям чи дорослим; через те як сам написав усю «Граматику» друкованими літерами та й учив по їй читання й писання свою дитину та чужих дітей, бажаючи, щоб рідною мовою озивалася до їх наука» – читаємо в підручнику [9, с. 61].

Отже, підручники українських педагогів-просвітителів мали значний виховний потенціал. «Кожна нова українська книжка... все далі й далі почуватиме національну свідомість, все більше й більше захоплюватиме людей хвилею національного воскресення», – писав Б. Грінченко [7, с. 22]. Ці підручники також сприяли удосконаленню форм і методів навчання учнів у школі.

Товариства «Просвіта» великого значення надавали розповсюдженню українських книжок серед народу. Так, видавнича комісія київської «Просвіти» за період 1907 року видала такі книжки: «журнал «Просвітянин»; Д. Дорошенко «П. Куліш, його життя й літературно-громадська діяльність»; С. Єфремов «Т. Шевченко, його життя й літературно-громадська діяльність»; М. Драгоманов «Про українських козаків, татар та турків»» [11, арк. 20]. Голова видавничої комісії З. Шевченко у своїй доповіді товариству 16 вересня 1909 року відмічав, що розповсюдження українських книжок сприяє формуванню національної свідомості простого люду, підвищує його культуру [11, арк. 9].

«Просвітяни» розуміли, що національній школі не обійтися без відповідного науково-методичного забезпечення, перш за все, розробки навчальних планів і програм, пронизаних ідеями демократизму, народності, культуровідповідності, створених на основі національних цінностей українського народу. Вони активно працювали над розробленням цих навчальних документів, хоч їх було важко втілити в практику.

Отже, на початку ХХ ст. діячі «Просвіт», виборюючи право на існування українських національних закладів освіти і не діставши підтримки в уряді, займалися складанням проектів української школи (вони стали основою у роботі над українською системою освіти після революції 1917 р.), укладанням підручників, які були написані живою рідною мовою, використовуючи як навчальний матеріал окремі жанри усної народної творчості (наприклад, прислів'я, приказки, казки).

Джерела та література

1. Березівська Л. Просвітницькі товариства Київщини: боротьба за національну школу (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / Л. Березівська // Рідна школа. – 1997. – № 5. – С. 6–11.

2. Будяк Ю. Українська шкільна література / Ю. Будяк // Українська хата. – 1911. – № 5-6. – С. 35-43.

3. Васькович Г. Шкільництво в Україні (1905- 1920 рр.) / Г. Васькович. – К.: Вища школа, 1996. – 359 с.

4. Вахнянин А. Спомини з життя / А. Вахнянин. – Львів, 1908. – 137 с.

5. Волошина В.Я. Педагогічна й освітня діяльність Т.Г.Лубенця / В.Я. Волошина. – К.: Академія, 1999. –128 с.

6. Герцюк Д.Д. Учительський рух на західноукраїнських землях (ІІ половина ХІХ – початок ХХ ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.01 «Теорія та історія педагогіки» / Д.Д. Герцюк. – К., 1996. – 24 с.

7. Грінченко Б.Д. Народні вчителі і вкраїнська школа / Б.Д. Грінченко. – К., 1906. – 96 с.

8. Київське товариство «Просвіта» // Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 318, оп. 1, спр. 2040, арк. 31.

9. Мазуркевич О.Р. Визначні українські педагоги – народні просвітителі. Х. Алчевська та її сподвижники / О.Р. Мазуркевич / До 100-річчя з дня заснування Харківської недільної школи (1862–1962). – К.: Знання, 1963. – 79 с.

10. Малицька Н. Війна і школа / Малицька // Промінь. – 1904. – № 13. – С. 93–95.

11. Матеріали про діяльність видавничої комісії товариства «Просвіта» у Києві: доповідь, листи, плани. 7 грудня 1907 р. – 16 вересня 1909 р. // Інститут рукопису НБУ ім. В.І. Вернадського (ІР НБУВ), ф. 114, № 16, арк. 9, 20.

12. Про початкову школу та вивчення в ній дисциплін // ІР НБУВ, 1, 32712.

13. Протоколи загальних зборів членів товариства «Просвіта» у Києві за 25 червня – 26 листопада 1906 р. // ІР НБУВ, ф. 114, № 2, арк. 1, 28.

14. Русова С.Ф. З з'їзду учителів / С.Ф. Русова // Світло. – 1914. – Кн. 5. – С. 6–19.

15. Товариство «Просвіта» у Києві до різних товариств. Звернення про друкування підручників для шкіл. 1900-ті рр. // ІР НБУВ, ф. 114, № 465, арк. 1.

Микола Коробка

Шляхи реалізації концепції національної освіти діячами «Просвіт» на початку ХХ ст.

Статья посвящена украинским деятелям «Просвит» начала ХХ в., которые работали в направлении реализации концепции национального образования. Они занимались возрождением украинского языка в учебных заведениях, написанием учебников, подготовкой педагогических кадров.

***Ключевые слова:** деятели «Просвит», система образования, национальная школа, украинское учительство, образовательные документы.*

Mykola Korobka

Ways of the concept of national education leaders «Prosvita» in the earli XX century

Article is devoted to activities of Ukrainian liaders «Prosvit» early XX century in the case of the concept of national education. They were engaged in the revival of the Ukrainian language in schools, laying textbooks, training teachers.

***Key words**: liaders «Prosvit», the education system, national school, Ukrainian pedagogy, education documents.*

УДК 94(477.61):378.09«1939»

Анатолій Климов (м. Луганськ)

З історії присвоєння Ворошиловградському державному педагогічному інститутові імені Тараса Шевченка

У розвідці йдеться про те, яким чином у 1939 р. Ворошиловградському державному педагогічному інститутові (нині Луганський національний університет) було присвоєно ім’я Тараса Шевченка.

***Ключові слова**: Тарас Шевченко, Донбас, Луганська область, Луганський національний університет.*

У 1939 році відзначався 125-річний ювілей від дня народження Тараса Шевченка. Заявивши, що на той час у Радянському Союзі переміг соціалізм, і затвердивши в 1936 році Конституцію СРСР, яка про це мала свідчити, влада всіма ідеологічними засобами намагалася довести, що в країні розквітла непорушна дружба народів. З цією метою в Москві проводилися численні декади республіканського мистецтва, у тому числі й українського [1, с. 263-264].

Після страшного голодомору 1932-1933 років, свідомо організованого сталінським режимом, щоб остаточно зламати спротив українського народу більшовицькій владі, а згодом масового політичного терору, внаслідок якого тільки в 1937-1938 роках на Луганщині було репресовано й знищено 13 тисяч осіб [2], серед яких чимало викладачів та співробітників педагогічного інституту [3, с. 231-232], компартійне керівництво намагалося демонструвати прихильність до України, любов до її народного поета Тараса Шевченка.

Ювілей великого українця з акцентом на його революційний світогляд, боротьбу за визволення трудящих від експлуатації панівного класу святкували на державному рівні. Було створено республіканський та обласні ювілейні Шевченківські комітети, розроблено заходи для вшанування Кобзаря. За таких умов ініціатива викладачів та керівництва Ворошиловградського педагогічного інституту (тоді це обов’язково мало виходити від партійної та профспілкової організацій) про присвоєння навчальному закладу імені Тараса Шевченка, дістала схвалення. Висуваючи цю ініціативу, громадськість інституту вмотивовувала клопотання тим, що виш був на той час єдиним гуманітарним центром усього пролетарського Донбасу, який ще з 1927 року успішно готував фахівців високого ґатунку з української мови та літератури. Не менш важливим було й те, що всіх так званих «ворогів народу», «українських буржуазних націоналістів» тут уже викоренили. Додамо, що в 1935 році Луганськ, який за заслуги перед пролетарською революцією було нагороджено орденом Червоного Прапора, перейменували на честь найближчого соратника Сталіна К.Є.Ворошилова на Ворошиловград, а з 3 червня 1938 року місто стало центром новоутвореної Ворошиловградської області [4, с. 9].

Кураторство областю здійснював оргкомітет Верховної Ради УРСР по Ворошиловградській області, оскільки обласної ради депутатів трудящих ще не було (вибори до місцевих рад відбулися 24 грудня 1939 року). Обласна влада визнала за доцільне підтримати колектив інституту.

Однак без санкції обкому партії, сформованого зразу ж після створення області, на початку червня 1938 року, жодне рішення не ухвалювалося. Врешті-решт 11 лютого 1939 року на засіданні бюро обкому КП(б)У було затверджено об'єднану постанову оргкомітету Верховної Ради УРСР по Ворошиловградській області та бюро обкому про підтримку пропозиції колективу навчального закладу та обласного ювілейного Шевченківського комітету щодо присвоєння Ворошиловградському педагогічному інституту імені Т.Г.Шевченка [5]. Відповідні документи за підписами першого секретаря обкому М.Квасова та заступника голови оргкомітету Верховної Ради УРСР по Ворошиловградській області В.Ягленка направили для прийняття остаточного рішення до ЦК КП(б)У та Верховної Ради УРСР. Цю процедуру було завершено 26 квітня 1939 року, коли вийшов Указ Президії Верховної Ради УРСР про присвоєння імені Т.Г.Шевченка Ворошиловградському педагогічному інституту такого змісту: «Задовольнити клопотання громадських організацій Ворошиловградського педагогічного інституту й присвоїти Ворошиловградському педагогічному інституту ім'я Т.Г. Шевченка» [6].

На відзначення цієї події згодом створили величний барельєф Т.Г.Шевченка, розміщений так, що його добре видно всім, хто піднімається центральними сходами головного корпусу. У подальшому на кафедрі української літератури здійснювалися плідні шевченкознавчі наукові розвідки, працював студентський науковий гурток шевченкознавства, традицією колективу стало проведення Всеукраїнських шевченківських конференцій [3, с. 254, 267, 306–307], а сьогодні діє Східна філія Інституту літератури імені Тараса Шевченка НАН України.

21 вересня 1998 року на базі Луганського державного педагогічного інституту імені Т.Г.Шевченка постановою Кабінету Міністрів України № 1481 було створено Луганський державний педагогічний університет. У постанові, зокрема, зазначалося: «Зберегти за створеним університетом ім'я Т.Г.Шевченка ... і надалі іменувати його – Луганський державний педагогічний університет імені Тараса Шевченка» [7]. Згодом, у 2003 році, університет отримав статус національного, у квітні 2008 року його переведено на класичний, і сьогодні Луганський національний університет імені Тараса Шевченка є одним з провідних вищих навчальних закладів України.

Джерела та література

1. Нєвєжин В. Декади республіканського мистецтва у Москві / Володимир Нєвєжин // Краєзнавство. – 2011. – № 4. – С. 263–274.

2. Підраховано за вид.: Реабілітовані історією: у 27 т. Луганська обл.: у 3 кн. – Кн. 1. – Луганськ, 2004. – 736 с.; Кн. 2. – Луганськ, 2005. – 701 с.; Кн. 3. – Луганськ, 2008. – 735 с.

3. Климов А. Історичні краєзнавчі розвідки / Анатолій Климов. – Вид. 2-е, доп. – Луганськ: Вид-во ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка», 2010. – 368 с.

4. История городов и сел Украинской ССР: В 26 т. Ворошиловградская область. – К.: Укр. сов. энциклопедия, 1976. – 727 с.

5. Державний архів Луганської області. Ф. Р-1779, оп. 3, спр. 3, арк. 23; Ф. П-179, оп. 1, спр. 67, арк. 24.

6. Ворошиловградская правда. – 1939. – 29 апр.

7. Про створення Луганського державного педагогічного університету імені Тараса Шевченка [Електронний ресурс]: Постанова Кабінету Міністрів України від 21 вересня 1998 р. № 1481. – Режим доступу: http://zakon.nau.ua/doc/?uid= 1059.1194.0. – Назва з екрана. – Дата звернення: 18.04.12.

Анатолий Климов

Из истории присвоения Ворошиловградскому государственному педагогическому институту имени Тараса Шевченко

Рассматривается вопрос о том, каким образом в 1939 г. Ворошиловградскому государственному педагогическому институту было присвоено имя Тараса Шевченко.

***Ключевые слова**: Тарас Шевченко, Донбасс, Луганская область, Луганский национальный университет.*

Anatolij Klymov

Higher educational establishment named after Taras Shevchenko: on naming Voroshylohgrad State Pedagogical Institute (Luhansk National University nowadays) of Taras Shevchenko

The research deals with the history of Voroshylovhrad State Pedagogical Institute, namely the fact of naming it after Taras Shevchenko in 1939.

***Key words**: Taras Shevchenko, Donbas, Luhansk region, Luhansk National University.*

До 150-річчя з дня народження Бориса Грінченка

УДК 929 Грінченко

Олексій Неживий (м. Луганськ)

Українознавча і краєзнавча основа педагогічної системи Бориса Грінченка

У статті подано аналіз науково-популярних студій з історії та педагогіки видатного діяча української духовної культури Бориса Грінченка, його підручників для молодших школярів. Головна увага зосереджена на з'ясуванні українознавчої і краєзнавчої основи та їх значення в системі національної освіти.

Ключові слова: *Борис Грінченко, педагогіка.*

Напрочуд багатогранним був талант Бориса Дмитровича Грінченка. Так, видатний педагог розумів, що в майбутньому українській національній школі не обійтись без відповідного науково-методичного забезпечення, перш за все, розробки навчальних планів і програм, написання шкільних підручників, що побудовані на основі національних цінностей українського народу.

"Коли ми признаємо, що вкраїнську школу завести треба, то значить треба подбати і про все те, без чого та школа неможлива. Адже ж і для московської школи не було колись ні підручників, ні методик, ні науково-популярної літератури, а потім потроху все це зроблено. Так само повинно бути і так само буде й з українською школою" [1, 35].

Продовжуючи кращі традиції педагогічної думки на Україні щодо написання підручників, Б. Грінченко творчо осмислює зроблене своїми попередниками, зокрема "Буквар" Т. Шевченка, підручники П. Куліша і, використавши власний практичний досвід вчительської роботи, створює навчальні підручники для початкової школи "Буквар" і "Рідне слово. Українську читанку".

Призначення шкільних підручників мали й історичні праці Б. Грінченка "Оповідання з української старовини" (1911) та "Як жив український народ" (коротка історія України) (1917). Можливо, звернення Б. Грінченка безпосередньо до написання історичних праць викликано й тим, що він, обґрунтовуючи необхідність вивчення в національній школі історії України, звернув увагу на брак необхідних підручників. Цей задум реалізовано у праці "Як жив український народ". Обсяг невеликий, а виклад матеріалу враховує вікові особливості дітей середнього й молодшого шкільного віку. У науково-популярній формі подається кілька розділів, що розповідають про найзначніші події в історії України: "Де живуть українці і скільки їх", "Наші предки і перші князі", "Татарське лихоліття", "Козаки", "Богдан Хмельницький", "Кріпацька неволя і визволення" і т. д. Наголосимо, що зміст цієї праці правдиво відобразив історію українського народу, мав призначення дати не тільки певний обсяг знань, але й сприяти формуванню національної самосвідомості, в той же час Б. Грінченко підходить до висвітлення історії України із справді наукових позицій, є прихильником тієї концепції вітчизняної історії, яка складалася під впливом видатних істориків, особливо М. Грушевського.

Відчутний внесок Б. Грінченка і в написанні літературознавчих нарисів про творчість українських письменників. Спільними жанрово-стильовими особливостями характеризується "Оповідання про Євгенія Гребінку" (1902), "Оповідання про Грицька Квітку-Основ'яненка" (1902), "Оповідання про Івана Котляревського" (1912). Їх написання викликане ідеями педагога про національну школу і намаганням заповнити прогалину в написанні шкільних підручників з української літератури. Підтвердженням цього є своєрідний стиль написання цих нарисів, що близький до шкільного літературознавства, тобто враховує вікові особливості школярів молодшого й середнього шкільного віку, рівень їх літературної освіти: "А от ще цікаво кобзарів слухати. Не часто Євгенові трапляється їх чути, але буває. Старий кобзар сліпий сидить під хатою, люди його обступили. І Євген туди прибіг, пролазить проміж людьми ближче, щоб краще чути.

Торкається кобзар руками до струн бандурних і тихо дзвенять струни. А сам кобзар старим тремтячим голосом співає сумну-сумну думу

про те, як три брати з неволі турецької-бусурменської втікали, в степу погибали. І течуть у кобзаря з старих невидущих очей сльози, і течуть сльози у людей, що слухають, і у Євгена…” [2, 4]. Потім після короткої художньо-документальної розповіді про життєвий шлях письменника Б. Грінченко аналізує байки Євгена Гребінки “Сонце та вітер”, “Ведмежий суд”, “Лебідь та гуси”, “Ячмінь”, висловлюючи думки, з метою пробудити інтерес в учнів до своєрідного сприйняття жанру байки.

Отже, при спробі написання шкільних підручників з української літератури відомий педагог дбав про врахування принципів доступності, разом із тим намагався викликати інтерес до постаті письменника, тих характерних обставин, що формували його світобачення, розглядав творчість письменників у зв'язку із епохою, соціальними і культурними умовами. Про це може свідчити і привітальний лист до відкриття пам'ятника І. Котляревському, написаний Б. Грінченком: “Іще зоря не зоріла на темному небі захмареному, як у Полтаві з уст Івана Котляревського продзвеніло натхненне поетичне слово. Воно озивалося щирою обороною за народ, закований у пута кріпацького рабства, воно рідну мову ганьблену до високостів національного письменства, воно живило наш дух народній животворною силою. І слово стало ділом. Те діло було – нове життя народу українського. Слово вводило його в сім'ю європейських народів. Служачи слову, шануючи його ясну й могучу силу, ми знаємо, що перед нею не встоїть ніяка таємна сила…” [3, с. 536].

Образ національного світу є первинним у свідомості маленької дитини. Ним, здебільше, визначається процес і результати розумової і духовної еволюційної особистості. Образ Вітчизни, як основа національного самопізнання, формується і виявляється за допомогою мови, через яку світ входить в людину, а людина – в світ. Мовна система кожного народу цілковито унікальна і відрізняється навіть від споріднених мов. Як вдало порівняв О. Потебня, мова схожа із зором: “Подібно до того як найменша зміна у будові ока й діяльності зорових нервів неминуче дає інші сприйняття і цим впливає на світобачення людини, так кожна дрібниця в будові мови повинна давати без нашого відома свої особливі комбінації елементів думки” [4, с. 259].

Спираючись на вчення О. Потебні про мову і світовідчуття, Б. Грінченко будує свої погляди на формування національного образу освіти і образу національної дійсності.

“Українська народна поезія своїм багатством і своєю літературною ціною давно вже дивує всіх європейських вчених: вони становлять її разом з народною сербською поезією, вище за народні поезії всіх інших народів. Вона може дати надзвичайно багатий матеріал для школи”. У слові як моделі мови О. Потебня чітко виділив його структурні компоненти: “…Спочатку будь-яке слово складається з трьох елементів: єдності членороздільних звуків, тобто зовнішнього знаку значення; уявлення, тобто внутрішнього знаку значення, і самого значення” [4, 300].

Автор підкреслював тісний взаємозв'язок між “внутрішньою формою” (уявленням, образом) явища і “зовнішньою формою” (сукупністю матеріальних елементів). Цей взаємозв'язок не є випадковим: внутрішня форма просвічується через зовнішню форму; образ слова є носій його значення. В словах російської і української мов існують відмінності на всіх трьох рівнях.

А тому Б. Грінченко розмірковує: “Уживаючи при навчанні замість рідного слова чуже, ми перш за все порушуємо цю єдність, тобто змушуємо думку учнів: а) відкинути попередні сполучення звуків (напр. хата), б) засвоїти нове (изба), в) об'єднати це нове із значенням, які є в свідомості. Але цим трудність завдання не вичерпується. Справа в тому, що успішно виконати останню частину цього процесу… по суті неможливо. Адже загальновідомо, що словами виражаються тільки уявлення про предмети, а не самі предмети; уявлення ж ці різні в різних народів” [5, с. 83-84].

Важливо підкреслити, вважає Б. Грінченко, що значення і образ слова в українській і російських мовах у більшості випадків дуже відмінні, і тому дають різний напрямок думці. “Земледелец поукраински хлібороб. По-русски — это человек, который делает землю, по-украински — он делает хлеб. Для украинцев кажется вполне естественно делать хлеб: его нет и он появляется после целого ряда действий, как результат таковых; но делать землю — то украинцу кажется полным абсурдом: ведь земля есть, всегда налицо, — как же ее можно делать? Не ясно ли, что, желая вытеснить слово хлібороб словом земледелец, мы заставляем мысль украинца не только пойти по иному направлению, но и по такому, которое для него является ложным?” [5, с. 86].

Затруднення в розумінні національно-логічного боку російського мовлення особливо збільшується, коли дитина намагається зрозуміти образно-емоційний бік російських стійких виразів. Як помічав Б. Грінченко, "метафоры и прочие образы и украшения прибавляют новые трудности к пониманию русской речи: дело в шляпе, задним умом крепок, убить время, вышел из себя, сгорела со стыда, смотрит сентябрем, войти во вкус и пр., и пр. – все эти прекрасные выражения являются причиной постоянных мучений учеников и учителей, – так трудно их объяснить" [5, с. 32].

У російськомовній школі дитина-українець засвоює (якщо засвоїть) чужий йому національний образ світу і тому, знову потрапляючи в стихію близькій йому життєдіяльності, швидко втрачає видимість "книжної культури". Б. Грінченко невипадково тут цитує К. Ушинського: "Народна мова і народне життя знову оволодівають його душею й заливають й згаджують будь-яке враження школи, як щось надзвичайно їм чуже. Що зробила школа? Гірше ніж нічого! Вона на декілька років затримала природний розвиток дитини" [5, с. 61].

Отже, образ національного світу, як і національний образ світу, в якості головної ознаки мають мову народу. Тому говорити дитині про національну історію, культуру, мистецтво на чужій мові абсурдно. "Безглуздя з педагогічної точки зору, а з точки зору національного почуття все це здається якимсь знущанням" [5, с. 41-42].

Висловлюючи думку про необхідність навчання рідною мовою, Б. Грінченко не виявляв при цьому ніякої національної обмеженості. У листі до сестри, майбутньої вчительки, він радив: "Ты пишешь о чтении Белинского и Добролюбова тебе не только можно, но даже следует прочитать. Из русских авторов читай Тургенева, Достоевского, Льва Толстого, Некрасова, Лермонтова, Пушкина, Михайлова, Щедрина, Гоголя, Костомарова, Скабичевского, из молодых – только Гаршина, Короленко да Надсона. Но еще интересны иностранные: они расширят твои взгляды… Из них читай Шекспира, Байрона, Диккенса, Маклея, Берандже, В. Гюго, А. Доде, Гейне, Шиллера, Гете, Шпильгагена, Фрейлиграта, Лонгорелло, Шлоссера ("История"), Эркмана-Шатриана ("Тереза", "Воспоминания волонтера", "История крестьянина"), Данте, Гомера, Жорж Санд, Мицкевича, Сырокомю, Мильтона, Луи Блана и других, о которых не пишу, ибо если ты прочтешь авторов, обозначенных в этом беспорядочном списке, то уже прочтешь много" [6, с. 163].

Навіть з цього листа відчутна обізнаність Б. Грінченка із російською і світовою літературою. Він також збагачував українську культуру кращими досягненнями світового письменства. Більшість перекладів Б. Грінченка з зарубіжної літератури становлять твори письменників-класиків – Гете, Шіллера, Гейне, Гауптмана, Ж.-Б. Мольєра.

У "Листах з України Наддніпрянської" він закликав своїх співвітчизників: "Почуваймо себе членами з усесвітньої людської сім'ї і візьмемо собі все гарне, правдиве, високе і людяне, що вибила за свого життя людськість, візьмемо й зробимо його частиною нашої душі" [7].

Навчальна література повністю орієнтована на російський матеріал – природничий, історичний, етнографічний і т. д., і не може бути засобом національно-культурного виховання для українців. Б. Грінченко пише: "Кращі книги для шкільного читання в значній мірі заповнені народним російським матеріалом: прислів'ями, піснями, казками. Засіб надзвичайно раціональний: це лише збільшує природність книги, наближаючи її до народного розуміння й смаку. Але знову-таки до якого? До великоруського. Що ж стосується українських дітей, то чим більший матеріал для читання специфічно великоруський, тим він дальший від їхнього розуміння й смаку.

Інакше й бути не може: чим більше матеріал народний великоруський, тим більше в ньому відбилася природа, погляд і світогляд великоруські; адже у нас все це інше!" [5, с. 38-39].

Образ національного світу, близького й знайомого дитині-українцю зовсім не виникає, якщо йому пропонується подібний опис "рідного краю": "Невзрачна, некрасива наша деревенька: кое-где торчат около почернелых изб березки; румяная раскинулась рябина со своими ярко-красными кистями; иногда деревянный репеек (резной из дерева круг вроде флага) развевается над крышей с мочальной лентой, либо деревянный и резной петушок торчит над светелкой" [5, с. 35].

Б. Грінченко аналізує дану ситуацію так: "Но ведь это совершенно чуждо вашему ребенку: наши хаты не строятся из еловых и сосновых бревен; репейников, врезных петушков и мо-

чальных лент на них нет; стены их не чернеют и не белеют; березы возле них не торчат, а растут вишневые деревья, вербы и пр.; если есть лес, то он не еловый и пр., пр. Что, кроме унылого недоумения, может вызвать такое описание в душе нашего ученика? Разве это его родина?.. Но иной родины в книге нет, и ему приказывают считать своей ту, которая полагается по программе…" [5, с. 36].

У російських навчальних книгах відсутні зовсім елементи української географії, що, звичайно ж, не сприяє формуванню у дітей образу Вітчизни.

Національна історія, як складова частина образу світу, теж цілковито розпочинається в історії російського народу, а сама етнічна спільність "українці" асимілюється в понятті "русское население". Результат подібної освітньої практики –денаціоналізація, адже дитина виростає людиною без Вітчизни й історії. "Знайомство з минулим свого краю, з діяльністю попередників, які розвивають суспільні почуття, пробуджують свідомість обов'язку перед сучасним суспільством і майбутніми поколіннями, — для нашого учня річ неможлива.

Чи не дивно, що ці суспільні почуття не тільки не розвиваються, але регресують в народі при даній обстановці?" [5, с. 40-41].

Національний образ світу українця має специфічні етнічні домінанти, і не допускає чужих йому норм життя. Це доводиться Б. Грінченком при розгляді вірша в навчальній книзі "Родина" Радонежского:

Скоро масленицы бойкой
Закипит широкий пир,
И блинами и настойкой
Закутит крещеный мир.
Игры, братские попойки,
Настежь двери и сердца
Пляшут бешеные тройки,
Снег толоча у крыльца…

Где это так бывает? спросит ученик после переводов и разъяснений учителя… Изволь внедрять в сердца учеников симпатии не только к морозу и зиме, но и к "настойкам", "братским попойкам" и "бешеным тройкам», – которые несут закутивший крещеный мир – куда? – не в увеселительное ли заведение?" [5, с. 38].

Одним з суттєвих виявів принципу національного в навчанні й вихованні є врахування народного світогляду, навіть на побутовому рівні. Адже дитині доведеться жити в певному соціально-культурному середовищі, із усталеними нормами поведінки, морально-етнічними цінностями. Зокрема, сільська дитина повинна бути підготовлена школою до найбільш природного, адекватного включення в свій соціум. "Наше селянство, – писав Б. Грінченко, – має свій глибокий, віками усталений історично та іншими причинами вироблений світогляд. Учень школи перебува і перебуватиме після її закінчення під великим впливом селянської сім'ї, де склався й віками зміцнювався цей світогляд. Значить і народному вчителеві чи вчительці доводиться рахуватися з селянськими поглядами, доводиться замислюватися над ними й вести справу таким чином, щоб уникнути розбіжності з цими серед селянства поглядами" [10, с. 57-58].

У Б. Грінченка ідея виховуючого і розвиваючого навчання має важливе місце. Навчання не може бути не направлено на взаємозв'язане вирішення всіх завдань освіти, виховання і розвитку. У цьому принципі найбільшою мірою проявляються взаємозв'язок всіх основних компонентів навчання: цілей, змісту, методів і засобів, форм організації навчання. Комплесний підхід до навчально-виховного процесу підвищує його результативність і різнобічну ефективність.

У суперечці "Що важливіше – формальна чи матеріальна освіта?" Б. Грінченко дотримувався золотої середини. Однак на ранньому етапі навчання (молодший шкільний вік) повинна переважати мета загального розвитку здібностей дитини, забезпечення її готовності серйозно і систематично навчатися далі, тобто формування такої якості особистості, що в сучасній педагогічній науці називається "обучаемостью".

Це означало, наприклад, що навчання у початковій школі не може обмежуватись засвоєнням навичок читання, письма, рахунку, що значно звужує функції школи, збіднює творчий потенціал учителя, морально та інтелектуально принижує дитину із простого народу. Однієї грамотності для сільської дитини мало, вважає Б. Грінченко. Безумовно, необхідні глибокі, систематичні знання з вітчизняної історії, природознавства, землеробства і т.д. Але пріоритет віддається загальнонауковому розвитку дітей якраз на початковому ступені навчання: "Мені здається, що народна школа, зробивши діяльність думки тільки засобом сприйняття учнем

знань, втрачає майже весь свій зміст, що вона залишається мертвим закладом… Виховати розум дитини, наскільки це посильно для народної школи, розвинути, зміцнити його, зробити дитину придатною до подальшої діяльності – ось завдання народної школи, тому що при сучасному стані речей, саме в цій подальшій діяльності й полягає вся суть" [8, с. 298].

Загальновідомий факт, що мова є єдиною субстанцією думки, зумовлює вивчення мови у школі, як першого за значенням предмету. Мабуть, тому загальнокультурні, психологічні та методичні аспекти навчання рідної мови найбільше представлені в педагогічній спадщині Б. Грінченка. Він неодноразово наголошував, що тільки бездоганне володіння мовою дає дитині засоби для глибокого осягнення дійсності, для виховання і розвитку в педагогічному процесі. Тут підкреслимо три важливі положення, на яких будує свою дидактику Б. Грінченко. Перше: не можна розвивати мовлення у відриві від мислення, як і мислення у відриві від розвитку мови. Друге: початкове оволодіння рідної мови здійснюється шляхом залучення дитини в доступні їй види діяльності та спілкування. Третє: російська літературна і тільки літературна, а не народна мова залишається в школі не як засіб, а як одна з цілей викладання, у якості ж засобу викладання він змінюється на український і з його допомогою учні повинні засвоїти великоруську мову" [10, с. 59].

Вірний своїй головній меті життя – засобами освіти виховувати національно свідомих людей, він розпочинає роботу над "Граматкою української мови", тобто Букварем для першокласників. У методичній статті, яка називається "До вчителів", автор написав: "Склав я цю граматку ще року 1888-го, бувши на селі вчителем. Тоді не вільно було друкувати ніяких українських книжок до науки дітям чи дорослим; через те я сам написав усю граматку друкованими літерами та й учив по їй читання й писання свою дитину і чужих дітей, бажаючи, щоб рідною мовою озивалася до них наука" [10, с. 61-62].

Буквар Б. Грінченка вперше надруковано в Києві 1907 року, а вдруге 1917 року. "Українська граматка" складається з двох частин: букварної і післябукварної, яка називається "Читання після азбуки". Наприкінці "Української граматки" вміщена методична стаття під назвою "До вчителів". Хоча добукварна частина відсутня, але, як видно з методичної статті, вчитель відводив на добукварний період від 10 до 14 днів. Основним змістом роботи на цей період Б. Грінченко вважав аналітико-синтетичні вправи та писання елементів малих букв.

За його власним твердженням, педагогічний ефект цієї роботи був цілком позитивним: "Наприкінці сієї роботи діти дуже добре розуміли, що слово складається з звуків, цілком вільно відрізняли один звук від другого і навчалися єднати звук зо звуком у склад. Це останнє було найважніше. Кожен учитель знає, що доброму читанню часом дуже довго заважає те, що діти не вміють зливати звук зо звуком, а вимовляють кожний звук окремо. Це неминуче буває тоді, коли почати зразу вивчати і звуки і літери" [9, с. 61-62]. При початковому навчанні грамоти вчитель використовував розрізну азбуку, як найзручніший дидактичний матеріал. До всіх уроків слова здебільшого дібрані "за подобою", тобто так, щоб відрізнялись вони одне від одного однією буквою або одним складом.

Щодо алфавіту і правописних норм автор говорить: "Я взяв повний український алфавіт з 33 літер, тобто всі ті літери, якими тепер пишуться слова української мови, не викидаючи й літери Ґ, без якої нема змоги обійтись. Правопис, яким написано граматку, – той самий яким пишуться тепер мало не всі вкраїнські часописи й книги і який прийняла для "Словаря украинского языка" Російська Академія Наук" [9, с. 63].

Наголосимо, що правописні норми, вживані Б. Грінченком, стали основою для нового правопису, а третє видання 1990 року повернуло літеру Ґ, цим самим засвідчено правильність і глибину розуміння педагогом і лексикографом правописних норм української мови.

Заслуговує на увагу й дидактичний матеріал для читання і письмових вправ. Тут переважають зразки народної творчості, особливо приказки та прислів'я, які мають морально-етичне спрямування і виражають багатовіковий досвід українського народу. Ось деякі з них: матері ні купити, ні заслужити; наша мова – не полова; багато говориш – мало зробиш; коли праве діло, то кажи сміло; хто раз збреше, тому вдруге нема віри; не доведе горілка до добра; наука в ліс не заведе, а з його виведе; хоч чоловік убогий, а слово його чисте; кривда людська боком вилазить; хліб усьому голова; Україна – наша мати; кожен край має свій звичай.

Вправи, дібрані таким чином, що містять здебільшого лексичний матеріал, добре відомий учням-першокласникам, особливо родинно-

побутового характеру, разом з тим враховано аспект національного виховання: "Наша мила Україна – то наш рідний край. Українська мова – наша рідна мова".

Розділ "Читання після азбуки" теж переважно містить фольклорні матеріали: народні пісні, приказки, загадки, байки, оповідання, художні твори Л. Глібова, П. Куліша, Т. Шевченка, власні художні твори. Заключний урок закінчується пророчими словами Великого Кобзаря:

Учітеся, брати мої,
Учітесь, читайте,
І чужого научайтесь,
Й свого не цурайтесь.

Головним досягненням "Граматки для науки читання і письма" є те, що Б. Грінченко в страхітливий час національного гноблення створив якісно новий Буквар і навчав дітей рідної мови, застосувавши при його впорядкуванні норми українського правопису, які ґрунтувалися на його традиційно усталені норми. Разом з тим домінуючим фактором в доборі дидактичного матеріалу став фольклор, що давало змогу навчати дітей рідної мови у її найдосконалішому і найпрекраснішому вияві – народній творчості.

Автор Букваря цілком свідомо обрав звуковий аналітико-синтетичній метод навчання грамоти, вдало поєднав навчання грамоті і добукварний період, розробив правильну методику навчання письма, які й тепер використовуються в сучасній методиці.

У тому ж 1917 році вийшов друком ще один підручник, написаний Б. Грінченком "Рідне слово" ("Українська читанка") з підзаголовком "Перша після Граматки книга для читання". Основою для впорядкування стала так звана "Настина читанка", над якою працював упродовж 1890 – 1891 років. У короткій передмові до цієї рукописної книги він писав: "Сю книгу написав татко Насті, як вона не могла читати друкованого, бо воно дрібне, а в неї боліли очі, та й не було тоді таких українських книжок дитячих, щоб їх могли маленькі діти читати" [10, 61-62]. Справді, за цією книгою, разом з однолітками – селянськими дітьми навчалася донька Настя, прилучалася до українського слова.

У читанці "Рідне слово" теж переважають жанри дитячого фольклору, особливо багато пісень календарно-обрядової народно-поетичної творчості. Підручник, передусім, реалізував прагнення автора до ідеї національного виховання, яка ґрунтується на традиціях українознавства та краєзнавства. Так, спеціальний розділ мав назву "Рідний край", у якому в дохідливій для дитячого віку формі розповідається про українську землю: "Наша мова зветься українською мовою. Наша земля зветься Україною. Свою рідну українську мову ми любимо найбільше од усіх мов на світі…

Але ми повинні і других усіх людей любити і поважати. А всім другим людям повинні робити добро" [10, 62].

Наголосимо, що написані ці рядки в той час, коли навіть слова "Україна", "український" були крамольними і заборонялись.

За моральними тенденціями тут відчутне бажання бачити свій край вільним від національного гніту, разом з тим, автор не виявляє національної обмеженості, бо вчить любити й поважати всі народи та мови світу. Вихованню національної свідомості сприяли й крилаті вислови такого характеру: "Козацькому роду нема переводу", "Наша дума, наша пісня не вмре, не загине", "Слава не поляже, а розкаже, що діялось в світі".

Серед письменників, твори яких пропонували для читання, передусім спадщина Тараса Шевченка, його вірші: "Садок вишневий коло хати", "Тече вода з-під явора", "Сирота", "Весна" (уривок з поеми "Гайдамаки"). Особливим шрифтом виділені пророчі слова Кобзаря:

Наша дума, наша пісня
Не вмре, не загине.
Онде люде, наша слава
Слава України.

Також представлені твори Л. Глібова, Є. Гребінки, П. Куліша, М. Коцюбинського, М. Шашкевича. Як бачимо, Б. Грінченко в написанні підручника орієнтувався на найбільш значні досягнення української літератури для дітей.

При створенні цього підручника реалізувалися широкі можливості міжпредметних зв'язків, комплексний підхід до навчання і виховання особистості молодшого школяра. Ці принципи досягалися завдяки органічному поєднанню навчання, читання і розвитку зв'язного мовлення із формуванням основ знань про навколишній світ, людину, суспільство, національним і морально-етичним вихованням.

Так, підручник мав спеціальні розділи, що містили художні, народноепічні, художньо-публіцистичні з елементами наукового стилю тексти

під назвами: “Свійські та дикі тварини”, “Квіти”, “Рослини”, “Метали”, “Люди”, “Частини людського тіла та людські почуття”, “Дні, години, тижні, місяці, рік”, “Весна, літо, осінь, зима”, “Сім’я та родичі. Людські ім’я та прізвища”, “Рідний край”, “Земля та вода”, “Що погано, а що гарно”, “Люди – брати”, “Праця”, “Наука” і т.д.

Як бачимо, дидактична основа підручника мала синкретичний характер, що й сприяло створенню для учнів першого класу своєрідного підручника, який являв собою навчально-виховний комплекс. Доступність для вікової категорії учнів-першокласників, естетичне багатство досягалося завдяки використанню фольклорних, етнопедагогічних, народознавчих, краєзнавчих джерел, кращих творів художньої літератури для дітей. Все це дає підстави вважати, що підручник “Рідне слово. Українська читанка” разом з тим мав функції і підручника з основ природознавства та знайомство з навколишнім світом.

Отже, Б. Грінченко ще на рубежі XX століття дійшов до висновку, що навчання й виховання учнів початкових класів повинно мати комплексний характер і реалізувати гуманістичні та етнічні принципи. Створений ним підручник був органічним продовженням традицій української національно-освітньої думки, де домінуюче значення має світоглядний, етичний та естетичний потенціал народної творчості, етнопедагогіки, народознавства. Цим самим видатний педагог підніс на значно вищий якісний рівень сутність процесу навчання й виховання на його початковому етапі.

На жаль, починаючи з кінця 1920-х років і цей набуток педагогічної спадщини Б. Грінченка почав знецінюватися і вилучатися з теорії педагогіки, практики школи. У підручниках для молодих школярів став переважати вульгарно-соціологічний підхід, що ототожнювався з відчуженням школи від національної культури. Прикро, але названі недоліки знаходимо і в діючих нині підручниках, отож педагогічне надбання Бориса Грінченка особливо актуальне для сучасного написання підручників.

Джерела та література

1. Грінченко Б.Д. Народні вчителі і вкраїнська школа. – К.: 1906. – 50 с.

2. Грінченко Б.Д. Оповідання про Євгена Гребінку. – С.-Петербург, 1902. – 23 с.

3. Іван Котляревський у документах, спогадах, дослідженнях. – К.: Дніпро, 1969. – 263 с.

4. Потебня А.А. Эстетика и поэтика. – М.: Искусство, 1976. – 614 с.

5. Гринченко Б.Д. На беспросветном пути. – К.: Вік, 1912. – 95 с.

6. Яременко В.В. Борис Грінченко (До 100-річчя з дня народження) // Укр. мова і літ. в школі. – 1963. – №12. – С. 16-25.

7. Грінченко Б.Д. Листи з України Наддніпрянської. // Буковина. – 1892. – 26 червня

8. Гринченко Б.Д. Цель народной школы // Русский народный учитель. – 1885. – №5. – С. 295 – 298.

9. Українська граматика до науки читання й письма. – К.: 1917. – 64 с.

10. Неживий О.І. Борис Грінченко: вартовий рідного слова. Педагогічна спадщина та проблеми сучасної освіти. – Луганськ: знання, 2003. – 124 с.

Алексей Неживой

Украиноведческая и краеведческая основа педагогической системы Бориса Гринченка

В статье представлен анализ научно-популярных исследований по истории, педагогике выдающегося деятеля украинской духовной культуры Бориса Гринченко, его учебников для младших школьников. Главное внимание уделено объяснению украиноведческой и краеведческой основы, их значения в системе национального образования.

Ключевые слова: *Борис Гринченко, педагогика.*

OLeksiy Nezhyvyi

Ukrainian and Local Lore Research Basis of Borys Hrinchenko's Pedagogical System

The analysis of the semi-popular studios in history and pedagogic, as well as the textbooks for secondary school children by Borys Grinchenko – an outstanding personality of the Ukrainian culture, is shown in the article. The main attention is being paid to distinguishing the Ukrainian and regional oriented background, and its role in the system of national education.

Key words*: Borys Hrinchenko, pedagogy.*

УДК 37(092)(477)

Нінель Клименко (м. Київ)

Настя Грінченко: становлення особистості та формування життєвих переконань

У статті на основі нових архівних джерел висвітлюються сторінки з біографії доньки Бориса Грінченка – Насті: дитинство, юність, навчання в чернігівській та київській гімназіях. Розглядається вплив сімейного виховання на формування особистості, світоглядних орієнтирів та життєвих переконань.

Ключові слова: *Педагогічна система Б. Грінченка, читанки «Квітка», «Проліски», чернігівська гімназія, гімназія імені Дучинської, «Жіноча громада», театр.*

Дослідження передумов та основних чинників формування особистості та життєвих цінностей Анастасії Борисівни Грінченко є підґрунтям для всебічного розкриття постаті, як людини, письменниці та суспільно-політичного діяча. Властиві Анастасії Борисівні справжня, цілісна інтелігентність, людяність, почуття обов'язку були типовими для кращих представників тієї інтелігенції, яка стала авангардом національного відродження на початку XX століття. Напевно, почуття обов'язку було тут ключовим складником. Хто був близько знайомий з нею, бачив, що для Насті Грінченко головним було – працювати, подавати приклад порядності та сумлінності іншим. В її розумінні праця для народу мала за мету не лише добиватися кращої для нього долі, але й послідовно утверджувати засади моралі, почуття взаємодопомоги, солідарності й саме громадянського обов'язку. Таку життєву позицію їй передав батько Борис Дмитрович, який намагався прищепити ті ж самі життєві орієнтири і своїм учням. Життєве кредо Анастасії міститься в щирій сповіді доньки батькам: «... Я ж хочу зробити з себе людину, котра в купі з іншими робить життя, а не бути попихачем. Не почувати, що не докинула ні дрібочки до тої маси людської праці, котра посуває життя наперед до того вселюдського ідеалу, котрий і для мене являється таким. …Мені хочеться зробити з себе корисну в житті людину...» [1, арк.2].

Предметом нашої студії є висвітлення сторінок раннього періоду життя Насті Грінченко як дитинство та юність. Адже в цей період відбувається становлення її особистості, формування світоглядних та життєвих орієнтирів.

Основу дослідження цієї статті становлять матеріали з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. В центрі нашої уваги перебувалифакти, пов'язані з сімейним вихованням Насті Грінченко у контексті політичних, історико-культурних та соціальних реалій.

13 грудня 1884 року в с. Нижня Сироватка Сумського повіту в письменницькій родині Бориса Грінченка та Марії Загірньої народилася донька, яку нарекли Анастасією.

Від батьків Анастасія перейняла і замилування до літератури. Адже вона росла разом із творами, і на літературних творах свого батька. Бездоганна працьовитість, українські позиції світогляду батька відіграють принципове значення у формуванні характеру Насті Грінченко, суттєво вплинуть на вибір її життєвого шляху в цілому.

Настя Грінченко. 1886 р.
ІР НБУВ, ф. 170, № 781

Народилась Настя здоровою та жвавою дитиною. Борис Дмитрович, як турботливий батько та справжній педагог, з самого народження виховував свою доньку, вкладаючи в неї душу та любов. «Батько краще міг її тішити, ніж я. Влітку вона прокинеться рано, в 4 чи в 5 годин. То й він забере її з возиком у садок, що був при школі і панькається з нею», – згадувала М. Загірня [2, с. 86].

У вихованні дитини батьки розуміли неабияке значення казки. Борис Дмитрович був переконаний, що через казку легше донести до дитини думку, здивувати, викликати бажання виразити себе, свої почуття й думки словом. Уже в ранньому дитинстві Настя охоче слухала, коли батьки розповідали казки, легко їх запам'ятовувала, переживала разом з героями, співчувала одним і по-дитячому осуджувала інших. Під впливом казок Настя переживала хвилюючу радість, яка

породжувала бажання слухати й переосмислювати, ділитися своєю думкою з батьками. «…Дуже ще мала була вона, як він заходився казати їй казки, почавши з Рябої курочки. Була дуже пам'ятка і як було проминеш щось у казці, то зараз заставить розказати так, як і перше. Без казки бувало й не засне і дужче любила коли каже казку батько, бо він таки краще оповідав, ніж я. Мабуть років до 4 без казки не лягала спати», – згадувала Марія Грінченко [3, с. 86].

Досвідчений учитель-практик і тонкий психолог Б. Грінченко бачив у кожній дитині особистість, тонку душу поета, домагався того, щоб у ній заграла поетична струна, відкрилося джерельце творчості. Казки, безперечно, мають не тільки пізнавальне значення, а й величезний вплив на душу дитини, адже відомо, що дитина живе більше почуттям, аніж розумом. Тому казка має великий філософський підтекст і неабиякий виховний уплив, бо саме такі твори й формують духовний світ дитини. Кожна з казок, незважаючи на фантастичну форму, викриває певні негативні риси людини і виховує найкращі морально-етичні якості.

Працюючи з дітьми над складанням казок, педагог учив їх знаходити свої слова. Тому не дивно, що донька, яка завжди перебувала серед учнів, не тільки слухала, а й складала та розповідала. Христя Алчевська, подружка Насті, пригадувала: «Ми просили Настю нам розповісти казочку. Вона оповідає щось про зірки. Слово «зірки» мені, що виховувалась переважно в московській мові, – незрозумілі; Настя пояснює, що воно таке…І в тих казках стільки чару, стільки справжньої української поезії!» [4, арк. 1].

Розказані Борисом Дмитровичем казки та оповідання для доньки справжні історії з повчанням. Найголовніша мета їх – співпереживання долям людей.

Хоч, безперечно, казки та оповідання мали фантастичного забарвлення Б. Грінченко не боявся показати смерть і страждання людей. На його думку, життя в творі має бути реальним, неприкрашеним. «Немає ніякої потреби, – писав він в одній із своїх статей, – вберігати дитину від розуміння того, що в світі багато горя й мучень, навпаки, – необхідно, щоб вона як у справжньому житті, так і з книги вчилася любові й співчуттю до всіх страждаючих, обтяжених тяжким життям, до будь-якого горя» [5, с. 37].

Тому основним критерієм у формуванні духовного світу Насті батьки вважали милосердя. Це життєве кредо сповідувала і родина Грінченків. Так у своїх спогадах Марія Познякова – жінка сторожа Олексіївської школи, де вчителював Б. Грінченко, згадує: «…я паску собі спекла з чорної муки; та й пісна зовсім, бо на за віщо й сахарку було купити, та ще й з діркою в середині! Ви ж те все знали. Пішла я десь з дому… Через годину приходжу, коли в мене на столі паска така хороша стоїть і крашанок із три десятки мабуть! Здивувалися ми з чоловіком: де ж воно взялося? Пішли ми до вас жалітися, що де ж воно взялося, коли було замкнено. А Настуся сміється-сміється, – ах ти ж голуб'ятко, неначе зараз перед очима! «Та чому ти, Настусю, смієшся?» – питаю. «Та ми ж з мамусею на другі двері увіходили та й поклали все!» Та й не один раз ділилися і куском хліба, і всячиною» [6, с. 181-182].

Про милосердя та самопожертву свідчать і вчинки дорослої Насті, коли, перебуваючи в ув'язненн,і турбувалась про слабших, ділилась усім, залишаючи собі крихту, чи жертвувала зароблені гроші нужденним (задовольняючись стаканом вареної квасолі на день).

Відомо, що дитина в сім'ї копіює все від своїх батьків. Вона наслідує дії, мову, рухи. Настя Грінченко, спостерігаючи за роботою батька, як він працює, пише, сидячи за столом, намагається і собі копіювати його поведінку. Вона просила давати їй книжки і намагалася читати, як татко. І так само, як її батько в дитинстві, малювала, зображені портрети підписувала на зразок: «Татко Грінченко». Про неабиякий авторитет батька свідчить і той факт, що вже дорослою, перебуваючи у Петербурзі, вона у своєму листі просить вислати «таткову кабінетну фотографію» [7, арк. 2], яка, на нашу думку, надихала її до праці.

Оскільки батьки виховували доньку без няньки, то вони культивували в дитині самостійність. Коли Настя залишалася сама вдома, вона завжди виконувала материнські настанови, завжди дотримувалась слова «так саме, як і батько, бо й він ніколи слова не ламав», – згадувала Марія Грінченко.

У 1887 р. молоде подружжя Грінченків приїздить до с. Олексіївка Слов'яносербського повіту Катеринославської губернії (нині Луганської області), куди їх було запрошено вчителювати. З осені 1887 по вересень 1893 року Борис Грінченко вчителював у приватній школі Х. Д. Алчевської.

Будинок Грінченків в Олексіївці був справжнім осередком українського життя. Туди приходили селяни і старі й молодші не тільки порадитися, але й обговорити всі хвилюючі питання. Здебільшого це бувало ввечері, коли Настя була дома. Вона прислухалась, та навіть була учасником розмов у хаті, оскільки й собі докидала слова.

Подружжя Грінченків принципово ставились не тільки до спілкування українською мовою, а і до одягу. Тому вдягали Настю в українській одяг – полотняну сорочку і селянську спідничку. У спогадах Христини Данилівни Алчевської Настя показана як «…маленькая, умненькая, очаровательная девочка Ната. Одетая в деревенскую холщовую, мережанную сорочку и деревенскую спидничку, босенькая и стриженная по-деревенски» [8]. А Іван Липа образно писав: «У світлому національному вбранні, з різнокольоровими стрічками, на широких уже завмерлих степах вона [Настя – *Н.К.*] здалека визначалась як чудово гарна квітка» [9].

Справжнім прикладом для учнів с. Олексіївка була родина Грінченків, які не тільки говорили української мовою, а й носили український одяг. Грінченки мали неабиякий авторитет серед учнів, тому не дивно, що школярі наслідували їх в усьому. З цього приводу М.М. Грінченко згадує, що «..всі учні, а надто дівчата у вишиваних сорочках, у керсетках, у намисті, з стрічками на голові, з кісниками в косі були дуже любі» [10, арк. 101].

Повсякчасними подружками її були дівчатка з села і найулюбленіша - Горпинка. Тільки як приїздили Алчевські, то гралася Настя часом із Христею. В своїх спогадах «Моїй товаришці» Христя згадувала: «…Під червоним череп'яним дахом сховався за кількома деревинами сірий будиночок. Там живе учитель…Весело і жваво стукаю я підборами своїх червоних чобітків по сходах його хати й біжу до подруги.. Вона, моя люба Настя, сидить і обідає поруч з татком. Голі ніжки навіть не торкаються червоної долівки, рукав вишитої сорочки звисає зі стола, а підстрижена мов у хлопця білява голівка нахиляється над мискою з борщем. Я терпляче чекаю… жду не діждуся, коли це ми підемо гулятися в ляльки» [11, арк.2].

На п'ятому році життя Настя, спостерігаючи, як батько читає й пише, потяглася й собі до книжок. Вивчила Настя абетку за цікавою системою. Батьки купили літери наклеєні на картоні, поприв'язували ниточки і повішали на стіні. Допитлива дівчинка швидко запам'ятала їх, а спостерігаючи, як батько навчав читати інших дітей, самостійно навчилася й сама.

Буквар – це перший путівник, який відкриває дитині дорогу в світ Знань. Буквар – одна з книжок, від якого значною мірою залежить ставлення людини до навчання, її успіхи не лише в науці, але й загалом у житті. Тому важливо, щоб перша навчальна книжка була красивою, якісною, а головне – написана рідною мовою.

Так як українських букварів, підручників, читанок не було, Борис Дмитрович за своєю методикою укладає букваря – «Українська граматка до науки читання й писання» [12]. Про історію його написання він згадує: «Склав я цю граматку ще року 1888, бувши на селі вчителем. Тоді невільно було друкувати ніяких українських книжок до науки дітям чи дорослим, через те я сам написав усю граматку друкованими літерами та й учив по ній читання й писання свою дитину і чужих дітей, щоб рідною мовою озвалась до їх наука» [13, с. 61].

Свою доньку Настю, Борис Дмитрович вчив і виховував за своєю власною педагогічною системою, яку виробив під час вчителювання. Відсутність українських книжок з основних питань формування знань і світогляду дитини змусили його «видавати» саморобні книжки українською мовою. Так, в Олексіївці у 1888 р. Борис Грінченко складає букварик «Настина читанка» № 1 [14], у 1889 р. створює першу після «Граматики» Книгу до читання [15]. Пише журнал «Квітка». Настына читанка» [16], пізніше в Чернігові – "Проліски. Настын часопис» [17].

Основу всякої мови становлять звуки, тому Борис Дмитрович починав навчати дітей грамоти з відомостей про них. Саме за фонетичним принципом Грінченко і побудував свій буквар. «Діти спочатку, – пише він, – вивчались розкладати слова на склади й на окремі звуки, потім доходило до того, що з показаних їм звуків самі складали слова. Все це я робив з самими з в у к а м и, зовсім поки що не говорячи з дітьми про літери» [16]. Водночас педагог навчав дітей писати елементи літер, слова, речення. В архіві збереглися зошити його доньки Насті, які ілюструють роботу педагога і учениці. Крім Писання (Зшиток перший 1891 р.), збереглись зошити з малювання (1892, 1893 рр.), французьке і німецьке писання (1893 р. Харків), німецьке, французьке та московське писання (1893 р. Харків). В зошитах червоним олівцем видно виправлення помилок доньки, а в зошиті французького та німецького писання батько вказує: «Все переписати. 5 листопада» [19].

Розумовий розвиток дитини, на думку Бориса Грінченка, повинен бути цілеспрямованим, системним і безперервним. І тут особливе значення мають читанки. Тому особливої ваги він приділяв дитячим журналам, мета яких полягає у тому, щоб систематично впливати на духовний світ дитини, формувати підвалини для міцних естетичних, моральних, патріотичних та інших переконань. Книга, на думку педагога, є важливим засобом формування дитячих уподобань, смаків та загальної ерудиції. «Як тільки навчиться ди-

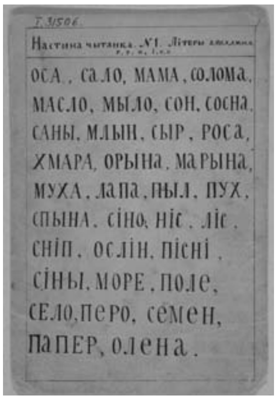

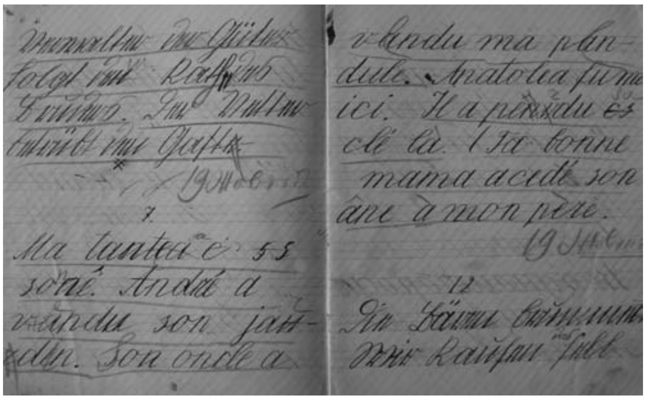

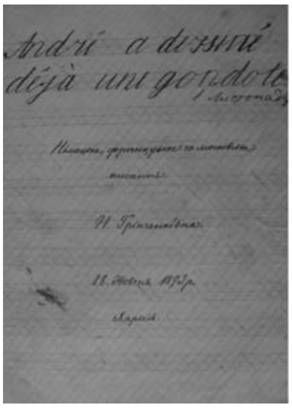

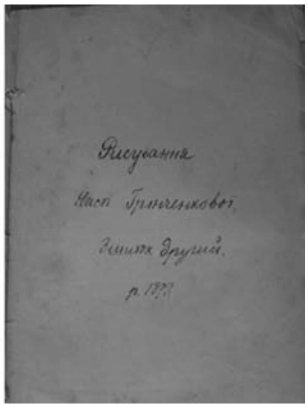

Писання Н. Грінченко. Зошити 1891-1893 рр.
ІР НБУВ, ф. 1. 33350

тина читати, – вважав Б. Грінченко, – вона таким чином здобуватиме новий ґрунт для роботи свого мислення. Раніше лише ті чи інші життєві обставини, серед яких жила дитина, були для неї цим ґрунтом. Тепер же її кругозір значно розширюється. У сфері моральних понять ще не вироблено нічого остаточного, усвідомленого. Книжка зустрічається з майже незайманим моральним світом дитини. І надалі становище дитини в питаннях морального характеру – не постійне, воно змінюється до тих пір, поки в людини не виробиться належний світогляд» [20, с. 34-35].

Підручники, читанки складені Грінченком для навчання своєї дочки Насті та інших дітей, не втратили актуальності, і досі можуть бути зразками методики і методології початкової освіти дитини.

Саморобні книжки для Насті та інших дітей зберігаються в архіві Інституту рукопису. Це унікальні книжки, які викликають захоплення та повагу до людини, яка з такою любов'ю їх створила, не жалкуючи ні часу, ні сил. Вони містили авторські малюнки, яскраві аплікації. Завдяки цікавому та простому оформленню навчальний матеріал підручника спонукав формуванню світоглядних позицій та сприяв мотивації навчання, а виділенням окремих понять, які слід запам'ятати, впливав на краще засвоєння знань.

Справжнім прикладом методики навчання через «друковане» слово є читанка, зроблена для маленької доньки – «Квітка». Настина читанка». Вона супроводжується написом: «Сю книгу написав татко Насті, як вона не могла читати друкованого, бо воно дрібне, а в неї боліли очі, та й не було тоді таких українських книжок дитячих, щоб їх могли маленькі діти читати – Насті тоді було 5 років» [21]. «Видана» книжка з великим натхненням та любов'ю, гарно ілюстрована, з цікавим для дитини різноманітним матеріалом. «Квітка» справила враження не тільки на Настю, а й на всіх, хто тримав журнал у руках. Так, один з учнів Б. Грінченка пригадував: «І досі я пам'ятаю, як-от: «Квітка» – колядки се були розмальовані червоним і різним чорнилом, що нас, дітей, найбільше цікавило. А тепер нас, уже великих, цікавлять не ті квітки та візерунки, що змалу, а ті правдиві слова, що часто ти, дорогий наш учителю, промовляв до нас обездолених» [22, с. 172]. Сучасник Бориса Дмитровича А Г. Шерстюк, писав: «…нам хотілося трохи зупинитися на зовнішньому вигляді тої «Квітки», того першого дитячого часопису на українській мові. Написано його надзвичайно старанно, розбірно, як-от потрібно для дитини, а до того досить густо оздоблено малюнками та візерунками. Переглядаєш сторінки цього журналу і дивуєшся, – яка то сила віри й переконання була в цій людині, що положила стілько праці на цю невеличку з вигляду річ, але яку велику з боку ідеї» [23, с. 11].

Вперше цей рукописний дитячий журнал дослідила М. Одінцова. Вона зазначила, що Борис Грінченко був одним із перших в Україні, хто почав застосовувати на практиці новий методичний прийом у навчально-виховному процесі – «видання» рукописного журналу, який виконував не тільки навчальну мету, а й виховну. «Видаючи» журнал, пише дослідниця, Б. Грінченко досягає поставленої комунікативної мети –

формує комунікативні вміння. Новим прийомом досягається також і виховна мета – формування морального ідеалу, справжнього ідеалу добра, правди, краси, гуманності, формування особистості [24, с. 90].

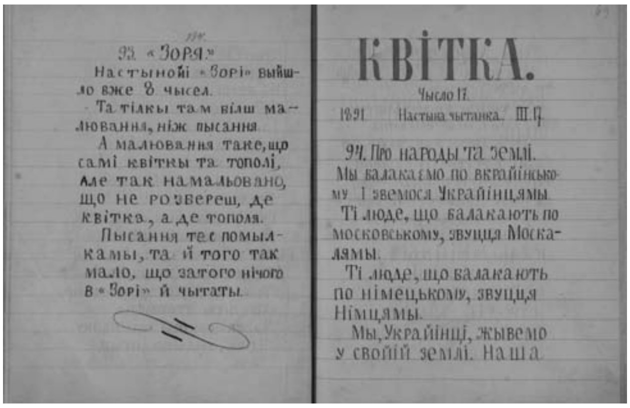
114

93. «Зоря»

Настыной «Зорі» вийшло вже 8 чысел.

Та тілкы там вілш малювання, ніж пысання.

А малювання таке, що самі квіткы та тополі, але так намальовано, що не розбереш, де квітка, а де тополя.

Пысання теє помылкамы, та й того так мало, що затого нічого в «Зорі» й чытаты.

КВІТКА.

Чысло 17.

1891. Настына чытанка. III. Ц.

94. Про народы та землі.

Мы балакаємо по вкраїнському і звемося Українцямы.

Ті люде, що балакають по московському, звуцця Москалямы.

Ті люде, що балакають по німецькому, звуцця Німцямы.

Мы, Українці, жывемо у своїй землі. Наша

Рукописна читанка, укладена Б.Д. Грінченком для навчання доньки. *ІР НБУВ, ф. 1. № 31505*

У першому номері Б. Грінченко вміщує вступне слово: «З цього дня буде виходити Настина читанка Квітка. Вона виходитиме не щодня, а тоді, як мені буде коли. Квітку може читати Настя сама» [25, арк.2.]. Уже цим вступним словом батько спрямовує доньку на самостійну роботу. Привчаючи до цього дитину у п'ятирічному віці, він виховує в ній потребу у подальшому самовихованні й самонавчанні, а також розвиває самодисципліну.

Заслуговує на увагу матеріал, вміщений в «Квітці», спрямований на усвідомлення самоідентичності. Саме він був націлений на національне виховання, прищеплював патріотичні почуття, повагу до свого народу. «Ми балакаємо по-вкраїнському і звемося Українцями… Ми, Українці, живемо у своїй землі. Наша земля зветься Україна» [26, арк. 69].

Влучним методичним прийомом є те, що Б. Грінченко повторює цю думку тричі: на початку, в середині і в самому кінці тексту. Основна мета такого потрійного повтору – закріпити в свідомості дитини свою національну приналежність, гордість за свою націю. Теза висловлена в кінці тексту відображає принципову національну позицію Бориса Дмитровича: «Ми, Українці, живемо у своїй землі, на Україні, балакаємо і пишемо по-своєму, по-вкраїнському. Ми, Українці, повинні любити свою землю Україну більш од усього на світі і балакати і писати тільки по-вкраїнському» [27, арк. 70]. Такий матеріал, безперечно, сприяв любити й поважати свій край, бути гідними своїх батьків.

Слід зазначити й те, що «Квітка» була не тільки навчальною, а ще й повчальною. Крім пізнавальних рубрик читанка вміщувала для читання такі рубрики як: «Про Настю», «Пісня про Настю», «Новини». Як правило, вони містилися в кінці номеру. Відповідний матеріал акцентував увагу на поведінці доньки та спонукав на осмислення її. Це здебільшого повчальні розповіді, невеличкі віршики про ті ситуації, в які потрапляє Настя через свою непосидючість і неслухняність. Розповідаючи легко та з гумором про деякі доньчині вчинки, Борис Дмитрович, таким чином, невимушено формує в доньки чемність та інші позитивні риси.

Так, в 7 числі «Квітки» від 1891 р. Грінченко пише: «Настя нашморгала повну хату. Од Настиного крику болять усім голови. Настини ноги бувають на всіх колінах. Гарна дівчина Настя?» Або в іншому номері: «Настя цей тиждень вередувала менш, а шморгала багато. Це гарно, що Настя менш вередувала» [28].

Як відомо, дитяча преса в Україні бере свій початок з XIX ст., а саме з 1890 р., коли у Львові почав видаватися двотижневий ілюстрований журнал «Дзвінок» – художньо-педагогічне видання для дітей та юнацтва. Журнал цей став виданням, яке «несло культуру й просвіту дітям, а з ними вливався в кожну родину струмінь нових знань, живого мислення, виховувалась повага до української історії та культури. Змістовні випуски, різноманітність жанрів, доступна форма викладу, естетичне оформлення журналу здобули йому визнання і популярність серед дітей і дорослих» [29, с.123-124].

Єдиний україномовний дитячий журнал, який надходив в родину Грінченків був «Дзвіно́к» – найулюбленіший і найочікуваніший для Насті. Марія Загірня у своїх спогадах писала: «…Читати вона дуже любила, а не було чого давати. Книжки українські, які тільки були тоді такі, що можна дитині дати, всі поперечитувала. Прийде «Дзвінок» – «Бібліотека для молодіжі» – хіба ж довго їх прочитати? А там знову: «Таточку, дай бо книжку!» [30, с. 87].

Про ніжні стосунки, довірливі відносини, обговорення хвилюючих тем, в тому числі і про журнал «Дзвінок», свідчить листування батька з донькою. Так, під час від'їзду Бориса Дмитрович до Києва, Настя пише: «…Любий таточку! Поздоровляю тебе з днем народження, бажаю тобі бути здоровим і довго на світі жити. Напиши нам що там в Києві робиш чи здоровий? Присилай нам швидше листа з добрими звістками… Читали «Дзвінок». Я уже дочитала записки школяра,

дуже гарне. …Напиши листа чи гарно ти доїхав. Роздивись на Дніпро і напиши мені чи гарне воно чи ні? Цілую тебе дуже, дуже. Твоя Настя. 25 листопада 1893» [31, арк.1-2].

У листах Настя інформувала батька про свої успіхи в читанні, розповідала всі новини, висловлювала щирі почуття, чекала з нетерпінням відповіді. Листи батька – це доросла розмова з донькою сповнена любові та ніжності. В листі з Чернігова від 01.03.1895 Борис Дмитрович пише: «На цензуру за Глібова будемо жалітися міністрові, – може що й вийде. З якої це ти книжки прочитала три розділи? С польської? Коли с польської то се дуже добре. Прийшло перше число «Дзвінка» за сей рік, бачиш як швидко, а в йому переклад «Резинового серця» …Здається ти любиш цю казку. В бібліотеку поприходили книжки такі, що й тобі можна читати. Приїзди швидше, то й будеш читати, а поки бувай здорова, моя стрижчатко стрибуче. Цілую тебе дуже, по голівці розумненькій гладить і дожидає до себе твій татко» [32, арк. 1]. Листи люблячого батька – це і особисте спілкування, і справжній навчально-виховний процес, де батько-педагог звертає увагу на грамотність листів.«… Любе Настенятко! Спасибі, що написала, – шкода тільки, що скрізь такі слова що треба починати з великої літери, а ти починаєш малою (богодухів, ворожба, крути)» [33].

Звичайно, як і кожне мале дівчисько, Настуня дуже любила грати в ляльки. Це було захоплююче дійство з сільськими подружками та з Христею Алчевською. Ляльок у Насті було чимало, і придбані в магазині, і саморобних. В домі були цілі «вистави», коли ляльки «ходять до школи», «колядують», є учасниками весілля тощо. Це було неабияке захоплення. Батьки купляли ляльки, самостійно виробляли їх та були учасниками цих «вистав».

Як справжній педагог, Борис Грінченко намагався прищепити Насті дисциплінованість, пунктуальність, акуратність в усьому, і навіть у грі. З цього приводу заслуговує на увагу цікавий педагогічний прийом, який він застосовував. Це – звертання до Насті у віршованій формі. Саме така форма (іронічна і ненав'язлива) дає змогу спостерігати за собою збоку, спонукає до усвідомлення своїх вчинків тощо. Цікавими є пісні про Настю. Звертає на себе увагу пісня-повчання про те, що робила Настя в старовину, торік писані. Пісня перша. «Склад», звернений до Насті, вміщений у журналі «Квітка». Так, розповідаючи, що Настя з ранку до вечора любить гратися в ляльки, і не прибирає їх, Б. Грінченко пише:

«Ніч минула, сонце встало,
Настенятко вже не спить,
Ще не вмилась, не чесалась,
Вже гукає: «склад несіть»…

Склад стоїть посеред хати,
Починається біда:
Ганчірки, ляльки, папери
Настя з його виклада.

Татко тільки через хату
Перейти кудись хотів,
Та й заплутався в тій купі
З ганчірок та папірців…

Катря каже: «все ховай ти,
Замету усе я в піч!»
Настиня складать не хоче
День минув, минула ніч…»[34].

Цікавим журналом, який «видавав» Б. Грінченко для Насті протягом травня – липня 1894 року був «Проліски». У записнику на 116 сторінках подається 8 чисел. Це видання визначає М. Одінцова як пізнавальне, культурологічне, науково-популярне, оскільки воно має чітко окреслений поліфункціональний характер, бо інформує, навчає, розвиває та виховує…» [35, с. 90].

Звертає увагу вступна стаття першого номеру, в якій зазначено: «Наш часопис «Проліски» виходитиме тільки для Насті і то з тією умовою, щоб Настя, читаючи його, не витискала на ньому печаті пальцями. Виходитиме він, коли схоче, тобто тоді, коли редакція матиме змогу й вільний час, щоб його написати. Бо, бачите, написати не довго, але мудро скласти те, що треба писати. Бо натхнення не завсігди є, а іноді хоч як його ловиш і за вухо, і за хвіст, а воно все не ловиться. Хай же наша читачка має се на увазі і не ремствує, коли часом довго доведеться їй нового числа дожидатися. Після цієї передмови беремося до мови» [36].

Як у справжньому журналі подається назва, містяться підзаголовкові дані, про продовження й закінчення твору, назви розділів тощо. Наприклад: «День у римському цирку» (заголовок), «Перероблено з В. Висковатова» (підзаголовкові дані), «І. Римці готуються до своїх свят" (назва розділу), «Далі буде» (інформація про продовження матеріалу). Є і відомості від редакції, наприклад: «Редакція переїздила на нову квартиру і через те не могла виготувати усіх, які намірялась, статій до цього числа» [37]. Неабияке враження на Настю мала казка «Турбата», яка подається у другому, третьому й четвертому номерах. В ній Б. Грінченко застосовує з виховною метою своєрідний педагогічний прийом – розповідає

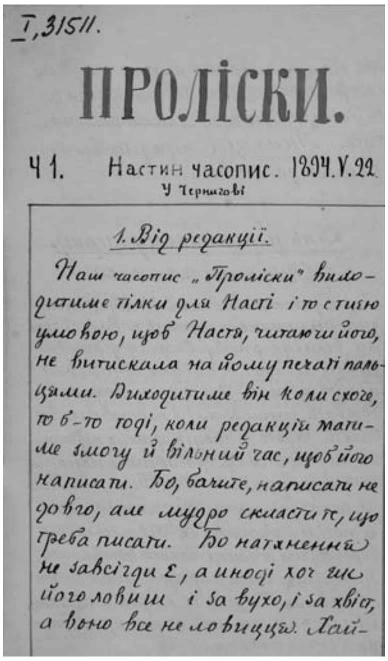

I,31511.

ПРОЛІСКИ.

Ч 1. Настин часопис. 1894.V.22.
У Чернигові

1. Від редакції.

Наш часопис „Проліски" виходитиме тілки для Насті і то с тією умовою, щоб Настя, читаючи його, не витискала на йому печаті пальцями. Виходитиме він коли схоче, то б-то тоді, коли редакція матиме змогу й вільний час, щоб його написати. Бо, бачите, написати не довго, але мудро скласти те, що треба писати. Бо натхнення не завсігди є, а иноді хоч ти його ловиш і за вухо, і за хвіст, а воно все не ловиццє. Тай-

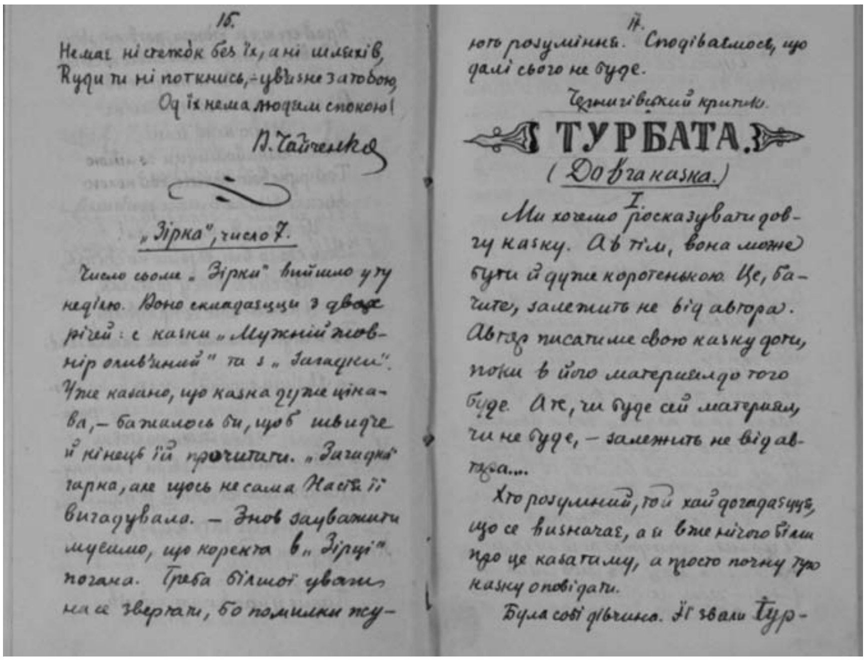

16.

Немає ні стежок без їх, ані шляхів,
Куди ти ні поткнись, — увсюди за тобою
Од їх нема людям спокою!

Н. Чайченко

„Зірка", число 7.

Число свое „Зірки" вийшло у ту неділю. Воно складаєцци з двох річей: с казки „Мужній ловнір оливяний" та з „Загадки". Уже казано, що казка дуже цінава, — бажалось би, щоб швидче й кінець її прочитати. „Загадка" гарна, але щось не сама Настя її вигадувала. — Знов зауважити мусимо, що коректа в „Зірці" погана. Треба більшої уваги на се звертати, бо помилки псу-

17.

ють розуміння. Сподіваємось, що далі сього не буде.

Чернигівский критик.

ТУРБАТА.

(Довга казка.)

I.

Ми хочемо росказувати довгу казку. А в тім, вона може бути й дуже коротенькою. Це, бачите, залежить не від автора. Автор писатиме свою казку доти, поки в його матеріялу того буде. А чи буде сей матеріял, чи не буде, — залежить не від автора....

Хто розумний, той хай догадається, що се визначає, а ми вже нічого більш про це казати иму, а просто почнемо казку оповідати.

Була собі дівчина. Її звали Тур-

Рукописна читанка, укладена Б.Д. Грінченком для навчання доньки. *ІР НБУВ, ф. 1. 31511*

про саму Настю. Якщо в «Квітці» містились пісні та новини про Настю, то в «Пролісках» новини про Настю набрали іншої форми. Турбатою (десятирічна головна героїня) є сама Настя, а все, про що йдеться в казці, – все відбувається в її житті. Мета казки полягала в тому, щоб дочка впізнала в негативних вчинках Турбати свої негативні дії і зробила відповідні висновки. Так, розповідаючи, що на канікули Турбата піде на день пізніше, бо не виконала завдання, Грінченко пише: «Бідна дівчина плакала, і таткові було дуже жалко своєї маленької Турбати з ласкавими розумними очима, але він не міг інакше зробити, бо Турбата зробила негарно і повинна була своє негарне діло направити. Оце й хотів татко Турбаті показати, що кожне негарне діло, треба направити на добре (підкр. – *Б.Г.*). Чи зрозуміла Турбата? Я думаю, що вона зрозуміла, бо вона розбирає, де гарне, а де негарне. А коли вона це зрозуміла, то з цього буде добро» [38]. В наступній казці, розповідаючи, що Турбата зробила батькові боляче, Грінченко пише: «Я вірю, що ти не хотіла, але мало не хотіти, – треба ще бути завсігди уважною і дивитися, щоб не робити нікому поганого. Треба думати не про себе тільки, а зважати й на інших, – чи їм нема якої шкоди з твого поводіння… І мамуся, часом зовсім не маючи вільного часу, бувши такою доброю, робить те, що Турбата каже. А Турбата й нічогісінько собі – ані гадки! Чудово робить Турбата! Адже правда?» [39]. Така форма розповіді, прямі запитання, адресовані безпосередньо читачу (а отже, доньці), змушують замислитися, вчать думати. Обрана Грінченком форма спілкування є прекрасним засобом формування моральних та етичних норм. Такий метод емоційного стимулювання навчання створює у навчальному процесі ситуацію зацікавленості.

Ймовірно те, що Б. Грінченко настільки захопив доньку своїм журналом, що у відповідь Настя почала писати свій журнал батькові. Спочатку писала вона друкованими літерами, а потім і прописними. «Як почав «видавати» журнал татко Насті, – згадує М. Загірня, – то схотіла «видавати» журнал і Настя таткові. Не знала писаних літер, то писала друкованими, а потім і писаними» [40, с. 87]. Так з’являється «Зоря. Таткова читанка» – перший Настин часопис [41].

Для «видавництва» журналу Настя використовувала учнівський зошит. Писала спочатку олівцем потім чорнилом. Малювала, наклеювала різні картинки. Щоб зберегти інтерес доньки до «видання», Борис Грінченко завжди звертав увагу на всі починання доньки, підтримував її, заохочував. Так, у № 7 від 27 січня 1891 р. у рубриці «Новини» він зазначає: «Настя почала видавати свою газету. Газета зветься «Зоря». Перше число уже вийшло. Цікаво і друге побачити» [42, арк. 25]. Переглядаючи кожен номер журналу «Зорі», Борис Дмитрович реагує на кожен номер, відмічає позитивні сторони журналу та робить деякі зауваження. Для цього він в журналі «Проліски» вводить рубрику Про «Зірку». Так, наприклад, Борис Грінченко повідомляє: «Настя

видає для татка часопис «Зірку». Вже 6 число вийшло. Часопис той цікавий. Гарні там самої Насті вірші й прозова байка про квіти. Видимо, що ту байку пишучи, Настя думає добре і розуміла про що писала і знала як треба писати. Ми хотіли б якомога більше читати Настиних віршів та байок. Цікавий також переклад з Андерсона писаний гарною мовою, шкода тільки, що коректа йому поганенька. Чернігівський критик» [43]. Або, «Настиної «Зорі» вийшло вже 8 чисел. Та тільки там більше малювання ніж писання. А малювання таке, що самі квітки та тополі, але так намальовано, що не розбереш де квітка, а де тополя. Писання те з помилками, та й того так мало, що я затого нічого в «Зорі» й читати» [44].

Цікаво, що в «Зорі» Настя подає рубрики під заголовком «Про татка», де, наслідуючи «Квітку», розповідає про батька, а також пише про часопис «Проліски». Так, реагуючи на батьківські оповідання – повчання та зауваження, Настя в журналі «Зірка» пише: «Тепер виходить часопис «Проліски». Це дуже гарний часопис. Але в йому єсть ось що не гарне. Видається ще часопис «Зірка», редакторка часопису Маківка, а в «Прolісках» пишуть про Маківку яка в неї чудна вдача. Це зовсім негарно» [45].

Цікавим, на наш погляд, є спілкування Насті і батька у формі домашнього листування. Щоб покращити зміст та наповненість журналу «Зірка», Настя постійно «чіплялась» до батька, щоб він «присилав їй свої статті», і таким чином допоміг би у видавництві журналу. Коли батько не дав позитивної відповіді, Настя пише до нього «офіційного» листа. Виховуючи самостійність, послідовність, працелюбність та наполегливість, Борис Дмитрович відповідає доньці: «На Вашого листа мушу сказати Вам, що передплатники истніють не на те, щоб свої твори присилати, а на те, щоб писати, існують співробітники. Коли ж Ваші співробітники такі нікчемні, як Ви пишете, то я в цьому не винен. А ось мушу сказати, що коли й у «Зірці» буде стільки помилок, скільки є у Вашому листі, то її годі буде відчитати і змислу в їй доглупатися зможете хиба тільки Ви самі та ота розкудлата штучка, що все до мене чіплялося. З ушануванням Б. Грінченко. Редакторові Маківці» [46, арк.1].

Отже, Борис Грінченко «видаючи» рукописні журнали, пишучи листи-звернення досягає поставленої мети – формує комунікативні уміння у дочки. А новими прийомами (рубрики звернені до Насті), досягається також і виховна мета – формування культури поведінки, морального ідеалу, працелюбності, самостійності та наполегливості.

У 1893 родина Грінченків виїхала з Олексіївки. Спочатку вони жили кілька місяців у Харкові, а в 1894 р. переїхали до Чернігова. Там Борис Грінченко займає посаду діловода оціночної комісії губернського земства, а з 1898-го секретаря земської управи.

Настя Грінченко у підлітковому віці
ІР НБУВ, ф. 170. № 798

На сімейній раді було вирішено продовжити навчання Насті дома. Однак товариська душа, жвавий та непосидющий характер доньки змусив змінити плани. Анастасію вирішили віддати на подальше навчання в гімназію. В 1895 році вона вступає в гімназію в 1-й клас. Хоча початкове навчання Настя отримала українською мовою (найголовніший педагогічний принцип Бориса Грінченка) у чернігівській гімназії навчання було російською. Однак донька володіла як українською, так і російською мовами, знала німецьку та французьку (про це свідчать учнівські зошити Насті з німецької, французької та «московської» мов), і з легкістю здала іспити. І всі дорікання, що вони не правильно робили, що не говорили з нею «по-московському», що їй важко буде вчитися, побоювання, що не здасть іспити були марними. З цього приводу Марія Грінченко згадує: «Ще з самого її малечку докоряли нам люде, говорилося навіть, що ми не маємо права робити над дитиною такий експеримент – нехай виросте, та тоді й вибере «сознательно» собі мову. Говорилося навіть при їй, але на щастя вона вже змалечку «сознательно» вживала українську мову і такі розмови не мали на неї поганого впливу. Як прийшла я з нею на екзамен у гімназію, то одна пані, що теж привела свою дочку на екзамен і знала, що Настя завсігди говорить по-українському, почала докоряти мені, що як це недобре, що тепер їй дуже важко буде вчитися» [47, с. 89].

Насті вчитися було дуже легко, хоча навчання в гімназії їй не подобалося. Напевно, не було вчителів, які б захопили її. З цього приводу своїми враженнями від учителів та навчанням в гімназії ділиться Настя в листі до матері: «В гімназії мене ще й досі ні с чого не питано. З німецької мови у нас чудовий учитель і всі гімназистки страшенно його люблять. Зі словесності

поганий, виясняє так, що на перших партах мало чують, а ми якщо п'ять слів почуємо, то й добре. Він почуває себе ніяково і не знає як учити. Каже він (уч.) що виясняє «потому, что нечего делать». Не розумію, як це учителеві на уроці нема чого робити, та ще на перших уроках, коли йому треба дізнатися що ми знаємо. Задав нам вивчити вірш Жуковського «Море». Вірш без рифми і якийсь стиль і мова важкі, так що наші гімназистки таке як «Спи младенець мой прекрасний» нічого не розбирають. Француз наш хворіє, не ходить в гімназію. Латинська мова здається не трудна. Там же тільки треба зазубрити» [48, арк.2]. Насті навчання давалося легко, тому отримувала вона відмінні оцінки. «У мене досі тільки два бали: 5 з німецької і 5 з латини», – інформує вона листом матір через тиждень.

Закінчила гімназію Настя з медаллю. Однак спогади про гімназійне життя не були захоплюючим. Напевно це пояснюється браком яскравих талановитих педагогів (було з ким порівнювати), відсутністю близьких друзів. З цього приводу Марія Миколаївна згадувала: «Серед гімназисток у Чернігові було в неї кілька ближчих товаришок, але взагалі якось мало товаришувала вона з гімназистками та й з гімназистами. Мало бувала серед їх. Як скажеш іноді що чому ти не ходиш ні до кого, навіть на гімназічні зібрання, то вона одкаже: «Якось мені там не цікаво». Мабуть справді мало спільних інтересів з їми у неї було. Здебільшого сиділа дома, читала, шила, перекладала» [49, с. 89].

Дійсно, Настя багато читала. Про це свідчить зошит, який вона вела: «Запис українських книжок, які я прочитала. Н. Грінченко» [50]. В ньому вона занотовувала прочитані твори. Коли переглядаєш зошит, дивуєшся, як багато прочитано. За 1901 рік прочитано біля 100 творів 70 авторів, а в 1902 р. 50 творів 32 авторів [51]. Зразу виникає питання: «Де знайти сучасного 13-14-річного учня який стільки читає?». Слід зазначити, що читала вона твори переважно українських письменників, таких як: Марко Вовчок, П.Гулак-Артемовський, О. Кониський, П. Мирний, Н.Кобринська, О.Кобилянська, Т.Зінківський, Б.Грінченко, І. Котляревський, І.Франко, П.Куліш, О.Барвінський, М.Старицький та ін.

У той самий час Настя береться і за письменницьке перо. Тоді надруковано в Чернігові першу книжечку перекладів «Добрий звір». Згодом у Києві друкуються ще дві: «Між хмарами сонечко» і «Буря на морі». Справжнім сюрпризом для батька на день народження був подарунок Насті – переклад оповідання Пейверинта «Старчиха».

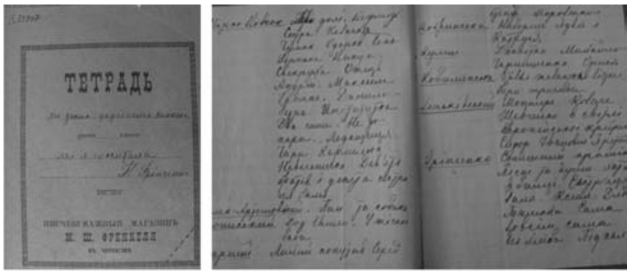

Запис прочитаних книжок Насті Грінченко.
ІР НБУВ, ф. 1. № 33407

Закінчила Настя гімназію з п'ятірками, були тільки дві четвірки: з математики та рукоділлю. В архіві зберігся атестат Насті Грінченко де міститься такий запис: «Из всехъ сихъ предметовъ получила в общемъ среднемъ отметку 4 7/8… На основании ст. 30. Положенія о женскихъ гимназіяхъ и прогимназіяхъ Министерства Народнаго Просвещенія Гринченко удостоена награди серебряною медалью» [52].

Атмосфера в сім'ї Грінченків була наповнена любов'ю, турботою та повагою один до одного. Розлука, хай недовга, в сім'ї болісно сприймалась кожним із них. Всі чекали листів, щоби хоч віртуально, але поспілкуватись. «Настусю, голубко, спасибі за листика. Я його кілька разів прочитав, – мов дома побував і тебе побачив», – писав Борис Грінченко своїй донечці [53, арк. 1]. Пізніше, навіть коли донька була вже дорослою, Марія Миколаївна з сумом пише до чоловіка та доньки: «Як ви поїхали, той сонечко сховалося, і небо плаче. Сумно на дворі, сумно і в хаті. Учора прийшла – пустка в хаті. Увійшла, я в твою хату, Настунічко, сіла на твоє місце біля віконця та й заплакала» [54, арк. 2].

Про теплі почуття, сповнені батьківської любові, свідчать листи Бориса Дмитровича до Насті. Дуже часто Борис Грінченко писав листи у віршованій формі. В них він ніжно звертається: «Голубко-Настинятко», «Люба моя Нистинятко», «Люба моя Настинятко, мое маненьке козенятко», Настусю-голубка, «стрижчатко стрибуче, ма-

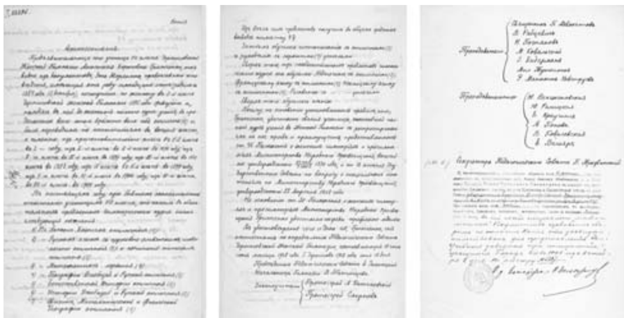

Атестат про закінчення Чернігівскої жіночої гімназії 12 червня 1902 р.
ІР НБУВ, ф. 1. № 33407

неньке стрижчатко» тощо. Скільки в них батьківської любові! Під час розтавань із родиною Борис Дмитрович сумує за сім'єю, турбується про дружину, дає настанови доньці. Так, під час перебування родини в Богодухові на новорічних та різдвяних святах Борис Дмитрович у 1894 р. пише доньці з Чернігова:

«…Ой голубко-Настинятко!
Просить дуже тебе татко,
Щоб поводилась гарненько,
А найбільше, щоб тихенько…
Та іще прошу Натусю:
Бережи, гляди матусю:
Люба будь і не турбуй!
Всіх за мене поцілуй,
А тебе я сам цілую
У голівку дорогую.
Я без вас уже сумую
І не знаю, як і бути:
Вас би знов хотів я чути
З вами любо розмовляти,
А навкруг – порожні хати»[55, арк.1-2].

Борис Дмитрович, як турботливий батько, дуже багато приділяв уваги щодо виховання своєї доньки. Він хотів бачити дитину чемною, відповідальною за свої вчинки, всебічно розвиненою. Настя була дуже жвавою, як і кожна дитина в її віці, любила побігати, пострибати, побешкетувати (ймовірно від цього ніжне звертання до неї – «маленьке козинятко», а те що коротенько підстрижена – «стрижчетко»). Отримавши від дружини листа про гарну поведінку донечки, Борис Грінченко пише Насті: «Любе мое Настинятко, мое маленьке козенятко! Пише мені мамуся, що ти дуже люба дівчинка в Богодухові і я цьому радий і за се тебе цілую дуже, моє маленьке стрижчатко» [56, арк.1-2].

У листах, які Настя чекала з нетерпіння, батько і донька обговорювали різні теми: родинні, побутові, і звичайно теми щодо книжок. Вдома, в сімейному оточенні, чи коли були інші люди, де часто були розмови на українські або на загальноросійські чи загальнолюдські громадські теми, вона уважно слухала і сама брала в них активну участь. Відомо, що Настя дуже любила байки Глібова, читала, декламувала. Повідомляючи в своєму листі від 1894 р. новини, які турбували і саму Настю, Борис Дмитрович пише їй: «Я вже писав, що цензура заборонила байки Глібова, а коли не писав, то знай, що тепер у тебе віднято гарну книжку, бо там було б не 50 байок (як у старому виданні, але, здається, 110 – були б там усі, що потім по всяких українських виданнях у Галичині їх друковано)» [57, арк. 1]. Виховуючи повагу до українського байкаря, пишучи у віршованій формі з Чернігова в липні 1899 р. Б. Грінченко повідомляє Настю:

«…В Чернігові нового
Нема нічого –
Ні, правда, – Глібову поставили хреста,
Там з віршів Сивого цітата золота,
А в їй написано рядками, що кожен чоловік
Поета шанувать повинен цілий вік,
Впиваючись його піснями…» [58, арк.1].

Така форма спілкування спонукає доньку до створення власних віршів. З цього приводу Борис Дмитрович в листі від 02.07. 1899 р. пише:

«…До тебе віршем я пишу
І дуже я тебе прошу
В листах до мене прози не вживати,
А віршем все відповідати.
Здається, ямб найбільше любиш ти,
Дак їм пиши й свої листи…» [59, арк. 1-2].

У другій половині XIX ст. паралельно з розвитком професійного театру поширився аматорський рух, що сприяв піднесенню національної культури. Аматорські вистави були популярними у Чернігові, Полтаві, Єлисаветграді, Києві. В аматорських гуртках розпочинали діяльність реформатори українського театру І. Карпенко-Карий, М. Кропивницький, М. Садовський, П. Саксаганський, М. Старицький.

Саме в Чернігові вперше побачила Настя український театр і страшенно захопилася ним, так саме як і батько. За час перебування родини в Чернігові приїздили туди з трупами: М.Кропивницький (двічі), І.Карпенко з П. Саксаганським, М.Садовський. Вперше актори гастролювали в Чернігові з 2 по 12 вересня 1897 року. Особливо великий успіх випав на долю вистави «Мартин Боруля», в якій головну роль виконав Іван Карпенко-Карий. Чернігівські глядачі тепло сприймали «Наймичку», «Сто тисяч», «Безталанну», «Чумаки», «Понад Дніпром», «Бурлаку».

Саме в Чернігові Настя захоплюється театром, відвідує хоч і нелегально (гімназисткам не дозволялося ходити в театр) вистави корифеїв, підтримує дружні стосунки з М. Кропивницьким (в архіві зберігається його портрет з автографом для Насті). З цього приводу Марія Миколаївна Загірня згадує: «Ходила вона в театр звичайно контрабандою…. І ввесь час, поки трупа в Чернігові, то в нас розмови про театр не змовкають. З Кропивницьким вона дуже приятелювала. Мала портрети всіх артистів українських, які тільки могла здобути» [60]. При будь-якій нагоді вона просила батька, коли той бував у Києві, купити портрети акторів, весь час цікавилась чи ходив в театр і що бачив.

У 1898-1908 роках у місті Чернігові діяв аматорський драматичний гурток, який очолював український драматург, актор, перекладач О.Ф. Володський. До його складу входили письменники Микола Вороний, Володимир Самійленко, Борис Грінченко та інші.

Перша п'єса, яку Настя побачила за участю Бориса Дмитровича, була «Мартин Боруля». Він грав Омелька. Настя дуже переживала, допомагала батькові з реквізитом, раділа успіхові спектаклю.

Загалом, аматорські колективи, незважаючи на відсутність фахової підготовки і сценічного досвіду, інтуїтивно орієнтуючись у драматургії п'єси, самовіддано працювали і любили сцену, що і вирішувало долю вистави й зумовлювало їхній успіх. Настя спостерігала як батько уважно працював над образом, вчив текст напам'ять, та чимало часу витрачав на підготовку.

Тоді 14-річна Настя вирішила, що як скінчить гімназію, то неодмінно піде на українську сцену. Пізніше, вже в1902 році вона грала в аматорському театрі в Кононівці, куди приїздила до Чикаленків влітку гостювати. Перші спроби були хвилюючі. В своєму листі донька повідомляє матері про свої страхи: «У суботу йде «Ковбаса і чарка» і я граю Горпину. Боюсь я страшенно, не хотіла грати, але Є.Х. (Євген Харлампійович Чикаленко. – *Н.К.*) намігся, він так мене вмовляв, що ніяк не можна було не згодитися. Завтра перша репетиція» [61,арк.2].

Свої враження після першої репетиції відображені в наступному листі Насті: «Учора була перша репетиція «Ковбаси». Шпонька у нас такий чудовий, а я…ну, звісно, я так трусилася, що не могла зовсім балакати. Я вчора зовсім занедужала після репетиції, сьогодні буде друга і я знаю знову зляжу» [62, арк. 1].

Намагаючись підтримати доньку, всилити в неї впевненість в собі, Марія Миколаївна Загірня відповідає: «Моя, Настунічко, от здивувало мене, що ти боїшся тієї вистави. Зовсім таки нема чого боятися. Це ти сама побачиш як будеш грати. Згадай, що й перед екзаменами ти як трусилася, а виходило, що труситися не було чого. Так і тут. Ото ж не трусись, не турбуйся, а дужче вір на себе, то й усе буде гаразд» [63, арк. 2]. Настя часто гостювала у Чикаленків також і в Києві. Їх родина при нагоді завжди відвідувала театр. «..Ми всі як п'яні ходимо після театру», – пише донька батькам [64, арк. 1]. На картці зверху власноручно Марія Миколаївна олівцем дописала: «Настя з Чернігова приїжджала в Київ, щоб походити в театр». Пізніше, акторські кроки ставали більш впевненими. Перебуваючи вже у Львові, донька повідомляє листівкою своїх батьків про спектаклі за її участю: «В цю суботу ставимо «Сто тисяч». Аркадій Михайлович гнав нас в ролях в п'яти картинах з «Ревізії». 11-го їде в Київ, а 12-го з Києва прямо до нас на спектакль. В «Сто тисяч» граю Мотрю» [65, арк.1].

Під час навчання у Львові Настя також грала з успіхом. «…Граю в чудовому водевілі Запольського «В гірничій дуброві» (переклад з польського) з життя робітників» [66], або «…Здається будемо грати «Безталанну» (спеціально українці). Граю звісно свою укохану роль Варьку. Софію гратиме Нуся Крушельницька, матір – Пацлавська…» [67, арк. 1].

Картки Насті до батьків зі Львова. *ІР НБУВ, ф. 111. № 3669*

Картка Насті до батьків зі Львова 1904 р. *ІР НБУВ, ф. 111. № 36555*

Київ був знаковим для родини Грінченків. Тут Борис Грінченко зазнав як творчого злету, так і сімейної трагедії. Він сюди приїжджав ще в 1893 році. Тут вперше він зустрічався з діячами «Старої громади». Звичайно, Київ вразив письменника як культурно-історичний, науковий та літературний центр. Родина завжди сумувала під час таких «відряджень». Донька пише листи, цікавиться «київським життям» татка. Так, під час такого перебування батька в Києві Настя поздоровляє його з днем народження і водночас ставить низку запитань: «…Любий таточку! Поздоровляю тебе з днем народження, бажаю тобі бути здоровим і довго на світі жити. Напиши нам що там в Києві робиш чи здоровий? Присилай нам швидше листа з добрими звістками…. Роздивись на Дніпро і напиши мені чи гарне воно чи ні? Цілую тебе дуже дуже» [68, арк.2]. Незважаючи на зайнятість та брак часу, Борис Дмитрович завжди пунктуально відповідає на листи, задовольняє її цікавість: «Любе моє Настинятко! Оце пишу тобі листа з самісінького Києва. Я хоч і бігав увесь день по Києву, але Києва, який він є не бачив, бо вдень не мав коли роздивлятися, а увечері не видко. Бачу тільки, що Київ не такий як Харків, а інший. Помітив тільки, що на найголовнішій мабуть київській вулиці на Хрещати-

кові світять громовиною, а трамвай тут паровий, – зовсім без коней – біжить та сопе та шипить. Завтра вранці піду роздивлятися на Київ…» [69].

На початку червня 1902 р. родина Грінченків оселяється в Києві. Настя вступає в гімназію О. Т. Дучинської в додатковий 8-клас. В ньому, крім загальноосвітніх предметів, спеціально вивчала історію під керівництвом М.Л. Лятошинського (батька композитора Бориса Лятошинського).

Вчилася в зазначеному навчальному закладі Настя гарно, проте з гімназистками мало товаришувала. Цікавилась українським рухом, багато читала, дещо перекладала, пробувала писати. Київська приватна жіноча гімназія О. Т. Дучинської, заснована В. Н. Ващенко–Захарченко, відрізнялася від багатьох інших приватних жіночих закладів ґрунтовною освітою та вихованням. Серед її викладачів були: Е. Безсмертний (голова педради, директор гімназії №1); П. Матюшенко (викладач російської мови); В.Ларченко (викладач російської мови); В. Науменко (викладач російської мови); В. Лянскоронский (викладач історії); М.Лятошинський (викладач історії); С.Щербина (викладач історії); Є.Ківлицький (викладач історії) та ін.

Настя мала відмінні оцінки як по загальнообов'язковим предметам (методика початкового навчання російської мови, методика початкового навчання арифметики) так і по вибраним (історія, історія всесвітньої літератури). В атестаті записано: «Пробыв въ 8 мъкласъ при поведении отличном по 1 июня 1903 года, она согласно с учебным планом…занималась теоретическими и практическими упражнениями въ преподавании; при чем пробные уроки по избранному предмету прочитала отлично» [70]. Цей атестат надавав звання «домашней наставницы».

АТТЕСТАТЪ

Атестат про закінчення 8 класу Київської жіночої гімназії 2 червня 1903 р. *ІР НБУВ, ф. 111. № 33402*

Настя Грінченко. *ІР НБУВ, ф. 170. № 36555*

Настя Грінченко, окрім навчання в гімназії, була членом «Жіночої громади». Це об'єднання українського жіноцтва виникло в Києві восени 1901 р. і проіснувало до 1905 року. Ініціаторами і старшими членами цієї громади були: Л.Драгоманова, В.Житецька, М.Загірня, Л.Старицька-Черняхівська, М.Чикаленко, Л.Шульгіна та ін. Громада мала нелегальний характер, оскільки в Російській імперії будь-які самовільні об'єднання були протизаконні, а тим більш українські. Наймолодшими членами і більш активними були Оксана Стешенко, Марія Лівицька, три доньки композитора Миколи Лисенка – Катря, Галя і Мар'яна, Настя Грінченко, Ганна та Вікторія Чикаленки та ін. [71, с. 2]. Найближчою подругою для Насті Грінченко була Ганна Чикаленко. Вони були однолітками, товаришували здавна (Настя часто гостювала в с. Кононівці у Чикаленків), разом вчилися в гімназії Дучинської. В архіві зберігається спільна фотографія Ганни і Насті в українському одязі.

Ймовірно Настя Грінченко вже у 1902 році стає не тільки членом «Жіночої громади», а й членом РУПу. Членство в першій національній «Жіночій громаді» та у «Вільній громаді» РУПу сформувало Настю Грінченко як активну діячку жіночого та громадсько-політичного руху.

В ті роки українське громадянство святкувало кілька ювілеїв: почалося з усеукраїнського свята відкриття пам'ятника Іванові Котляревському в Полтаві в серпні 1903 р. Члени «Жіночої громади» брали активну участь у всіх заходах. З цього приводу Ганна Чикаленко-Келлер згадувала: «...Тоді саме почалося публічне святкування ювілеїв. Ми готували адреси, їх розмальовували або оправляли у вишиту оправу і т. п.» [72, с. 2-3].

Родина Грінченків брала участь у святкуванні в Полтаві. В архіві збереглося запрошення на урочистості Насті Грінченко. 30 серпня відбулося відкриття пам'ятника. Церемонія відбулася просто і спокійно. Дмитро Дорошенко згадує: «Я трохи спізнився на момент відкриття, але, здається, воно Запрошення для Насті Грінченко на святкування відкриття пам'ятника І. Котляревському відбулося мовчки: просто було знято запону, яка обгортала бюст. Я застав лише, як Борис Грінченко складав вінки до підніжжя монумента і відчитував голосно написи. Публіка вітала кожен вінок голосними оплесками. От і все» [73, с. 39].

Того ж вечора відбулось урочисте засідання міської думи з промовами, звітом по спорудженню пам'ятника і, що виходило за рамки офіціальної сторони, із змістовною промовою про художньо-літературне значення творів І. П. Котляревського і його заслуги. На кінець засідання – проголошення і читання привітань, які надійшли від багатьох установ і окремих осіб. На другий день свят, 31 серпня, відбувся загальнодоступний літературно-музичний ранок, що складався з

читання біографії Котляревського, фрагментів з його творів, вокальних номерів з «Наталки Полтавки». Також показували чарівним ліхтарем сцени з «Енеїди» – на малюнках відомого українського артиста маляра й етнографа Порфира Мартиновича. До кожної картини текст з «Енеїди» виголошував Микола Сахаров, студент з Петербурга. (Ймовірно, Настя Грінченко саме на цих урочистостях вперше і познайомилась з майбутнім цивільним чоловіком Миколою Сахаровим’яким не могла не захопитися. Адже:«Микола Матв. Сахаров – красень, танцюрист, промовець, поет…», [74, с. 95] так у своїх спогадах описує його О. Лотоцький).

У 1903 творча громадськість України широко відзначала 35-річчя діяльності М. Лисенка, що перетворилося на свято національної культури і за масштабами не мало собі рівних на Україні. Необхідно зазначити, що Настя Грінченко брала активну участь у святкуванні ювілею композитора, який відбувся у Львові 7-го і 8-го грудня 1903. Про організацію привітання ювіляру та інші організаційні заходи Настя пише: «Кружок», «Академічна громада» та ін. готують ювілей. Весь ювілей буде торжественим. Нашу адресу буде прикрашено орнаментом в гуцульському смаку, а вверху напис з Шевченка, здається такий:

Якої ж ми заспіваєм?
На чужому полі.
Не співають веселої.
В далекій неволі.
(«На ріках круг Вавилона...»).

«Кружок» урядує забаву. Вибрано комітет з 6-ти душ, – не знаю чи зробимо що добре. Мусимо урядити концерт тощо» [75, арк.2].

Не випадково 1903 р. відзначення 35-літньої творчої діяльності М. Лисенка перетворилось на демонстрацію величі української культури, об’єднавши націю від селянина до митця, від зросійщеного чиновника до політичного емігранта. В такому національному піднесені, русі та діяльності і відбувалося становлення особистості Насті Грінченко. Уже у 1903 р. Настя Грінченко продовжила свою освіту у Львівському університеті, де одночасно продовжувала свою громадську й революційну діяльність.

Отже, Борис Грінченко виховуючи доньку в любові та сімейній злагоді, застосовуючи свою унікальну педагогічну систему, досягає поставленої мети – формує всебічно розвинену особистість, для якої характерно – моральність, працелюбність, самостійність та наполегливість, а залученням Насті до суспільно-політичного життя прищеплює любов до Батьківщини, навички самодисципліни, спільної праці та жертовності.

Джерела та література

1. ІР НБУВ, ф. І., од. зб.36571.

2. Загірня М. Спогади / Передм., упоряд., прим. Л. Л. Неживої. – Луганськ, 1999. – С. 86.

3. Там само.

4. І.Р НБУВ, ф. І, од. зб. 33380.

5. Гринченко Б. К вопросу о журнале для детского чтения в земской народной школе / Б. Гринченко // Земский сборник Черниговской губернии. - 1895. – № 4-5. С.27-50.

6. Над могилою Бориса Грінченка: Автобіографія, похорон, спомини, статті / упоряд. С. Єфремов. – К.: Вік, 1910. – 186 с.

7. ІР НБУВ, ф. ІІІ, од. зб. 44350.

8. Алчевская Х.Д. Передуманное и пережитое: Дневники, письма, воспоминания / Алчевская Х. Д. – Москва.: Тип. т-ва Сытина, 1912. – 466 с.

9. Липа І. Пам’яті Насті Грінченкової // Слово пам’ять береже / Упоряд. Л.Неживої, О.Неживого. – Луганськ, 2001.

10. ІР НБУВ, ф. І, од. зб. 32542.

11. ІР НБУВ, ф .І, од. зб. 33380.

12. ІР НБУВ ф. І, од. зб. 31536.

13. Погрібний А.Г. Борис Грінченко. Нарис життя і творчості / Анатолій Григорович Погрібний. – К.: Дніпро, 1988. – 267 с.

14. ІР НБУВ, ф. І, од. зб. 31506.

15. ІР НБУВ, ф. І, од. зб. 31555.

16. ІР НБУВ, ф. І, од. зб. 31505.

17. ІР НБУВ, ф. І, од. зб. 3151.

18. Грінченко Б. Українська граматка – К., 1917.– С. 61, 62.

19. ІР НБУВ, ф. І. 33350.

20. Гринченко Б. К вопросу о журнале для детского чтения // Земский сборник Черниговской губернии. – Чернигов, 1903.– С. 34-35.

21. ІР НБУВ, ф. І, од. зб. 31505.

22. Над могилою Бориса Грінченка : автобіографія, похорон, спомини, статті / [упор. С. Єфремов]. – К.: Вік, 1910. – 184 с.

23. Шерстюк Г. Борис Грінченко і вкраїнська школа // Світло. Український педагогічний журнал. – Книжка перша. – 1910. – Сент. – С. 9-14.

24. Одінцова М. Один із перших в Україні рукописних журналів для дошкільнят: нереалізований видавничий проект Бориса Грінченка / М.І. Одінцова. – Наукові записки Інституту журналістики. Т. 37. – 2009. – С. 82-90.

25. ІР НБУВ, ф. І, од. зб. 31505.

26. Там само

27. Там само.

28. Там само.

29. Передерій В. А. Становлення української періодики для дітей (на матеріалах журналу «Дзвінок», 1890-1914 рр.) / В. А. Передерій // Збірник праць Науково-дослідного центру. – Львів, 1996-1997. – Вип. 3-4. – С. 117-125.

30. Загірня М. Спогади / Передм., упоряд., прим. Л. Л. Неживої. – Луганськ, 1999. – С. 87.

31. ІР НБУВ, ф. ІІІ,од. зб. 36748

32. ІР НБУВ, ф. ІІІ, од. зб. 44332

33. ІР НБУВ, ф. ІІІ, од. зб. 44335

34. ІР НБУВ, ф. І. од. зб. 31505.

35. Одінцова М. Один із перших в Україні рукописних журналів для дошкільнят: нереалізований видавничий проект Бориса Грінченка / М.І. Одінцова. – Наукові записки Інституту журналістики. Т. 37. – 2009. – С. 82 - 90.

36. ІР НБУВ, ф. І, од. зб. № 31511

37. Там само.

38. Там само.

39. Там само.

40. Загірня М. Спогади / М. Загірня; [передмова, упорядкування, примітки Л. Л. Неживої]. – Луганськ: Знання, 1999. – 160 с

41. ІР НБУВ, ф. І., од. зб.33360.

42. ІР НБУВ, ф. І, од. зб. 31505.

43. Там само.

44. Там само.

45. ІР НБУВ, ф. І, од. зб. 33359.

46. ІР НБУВ, ф.І, од. зб. 44337.

47. Загірня М. Спогади / М. Загірня; [передмова,упорядкування, примітки Л. Л. Неживої]. – Луганськ: Знання, 1999.

48. ІР НБУВ, ф. ІІІ, од. зб. 42420.

49. Загірня М. Спогади / М. Загірня; [передмова,упорядкування, примітки Л. Л. Неживої]. – Луганськ: Знання, 1999.

50. ІР НБУВ, ф. І, од. зб. 33407.

51. Там само.

52. ІР НБУВ, ф. І, од. зб. 3339.

53. ІР НБУВ, ф. ІІІ, од. зб. 44324.

54. ІР НБУВ, ф. ІІІ, од. зб. 36711.

55. ІР НБУВ, ф. ІІІ, од. зб. 44334.

56. ІР НБУВ, ф. ІІІ, од. зб. 44336.

57. ІР НБУВ, ф. ІІІ, од. зб. 44335.

58. ІР НБУВ, ф. ІІІ, од. зб. 44328.

59. Там само.

60. Загірня М. Спогади / М. Загірня; [передмова,упорядкування, примітки Л. Л. Неживої]. – Луганськ : Знання, 1999.

61. ІР НБУВ, ф. ІІІ, од. зб. 36730.

62. ІР НБУВ, ф. ІІІ, од. зб. 36729.

63. ІР НБУВ, ф. ІІІ, од. зб. 44452.

64. 64. ІР НБУВ, ф. ІІІ, од. зб. 42407.

65. ІР НБУВ, ф. ІІІ, од. зб. 36714.

66. ІР НБУВ, ф. ІІІ, од. зб. 36665.

67. ІР НБУВ, ф. ІІІ, од. зб. 36662.

68. ІР НБУВ, ф. ІІІ , од. зб. 36752.

69. ІР НБУВ, ф. ІІІ, од. зб. 44338.

70. ІР НБУВ, ф. ІІІ, од. зб. 33402.

71. Павловський В. Перше українське жіноче об'єднання в Києві (190-1905) // Наше життя. – Травень. – 1998. – С.2.

72. Чикаленко Г. Київська жіноча громада в перших роках ХХ ст. // Жінка. – Львів, 1939. – С. 2-3.

73. Дорошенко Д. Мої спогади про давнє – минуле (1901 – 1914). – Вінніпег, 1949. – 167 с.

74. Лотоцький О. Сторінки минулого. 1966. – Ч.2. – С. 95.

75. Дорошенко Д. Свято відкриття пам'ятника І. Котляревському в Полтаві влітку 1903 року. Режим доступу: http://nte.etnolog.org.ua/zmist/2003/N5_6/Art08.html

Нинель Клименко

Анастасия Гринченко: становление личности и формирование жизненных убеждений

В статье на основе новых архивных источников освещаются страницы из биографии Насти Гринченко: детство, юность, учеба в черниговской и киевской гимназиях. Рассматривается влияние семейного воспитания на формирование личности, мировоззренческих ориентиров и жизненных убеждений.

Ключевые слова: *педагогическая система Б. Гринченко, хрестоматии «Квитка», «Пролиски», черниговская гимназия, гимназия Дучинской, театр.*

Ninel Klymenko

Nastia Hrinchenko: Formation of Personality and Life Convinctions

Biographyof Nastya Hrinchenko is highligh tedinth isartic lebasedon new archival sources: childhood, youth, education in gymnasiums in Chernigiv and Kyiv. The article is also dedicated to an in fluence off amily education on the personality development, ideological or ientations and life convictions.

Key words: *pedagogical system of B.Grinchenko, socalled "chytanka "Kvitka", "Prolisky", Chernihiv gymnasium, gymnasium named after Duchynska, «Zhinochagromada» theater.*

Історія України у світлі регіональних досліджень

УДК 94 (477.83/86=112.2) "1919/1939"

Лідія Федик (м. Івано-Франківськ)

Німецькі етноконфесійні спільноти Галичини на тлі етнополітики Польщі (1919-1939 рр.)

Аналізуються умови проживання німецьких конфесійних спільнот Галичини. Розглядаються основні напрями їх діяльності для збереження національної самобутності та місце конфесійного чинника у цьому процесі.

Ключові слова: *Галичина, етноконфесійна група, національна ідентичність, німці-католики, німці-протестанти, священик.*

Сьогодні для України важливого значення набуває питання національної консолідації, оскільки від її рівня залежить територіальна цілісність, суспільно-політична та соціально-економічна стабільність держави, що за сучасних умов особливо важливо зважаючи на соціокультурну структуризацію українського суспільства. Національна консолідація є результатом дії сукупності зовнішніх та внутрішніх факторів, механізми реалізації яких відображають рівень цивілізованості і демократичності країни. Однією з важливих умов національної єдності є гармонізація інтересів різних етнічних і конфесійних груп. Значимість релігійного фактора у цьому процесі подвійна – може виступити в ролі консолідуючого і розмежувального фактора етнічної спільноти. З'ясування умов зміни релігійним чинником функцій в етнічних процесах найбільш доречне в контексті власної історії, враховуючи історичний досвід інших національних спільнот.

Проблема німецьких етноконфесійних спільнот Галичини відзначається дискусійністю, що демонструє польська історіографія. Польські дослідники Г.Мазур та Р.Тожецькі оцінювали діяльність протестантської церкви у Галичині як деструктивну, пронімецьку, таку що дискримінувала польських віруючих церкви [1, s.184]. Польський радянський дослідник Й.Красуський відзначав, що виокремленню німців від решти населення Польщі сприяло протестантське віросповідання, а повсякденна польська думка ідентифікувала німців з євангелістами [2, s.310]. Ця думка знаходить підтвердження у працях П.Сіреджука [3, с.266], І.Монолатія та В.Полєка і Б.Ступарика [4, с.98]. З нових методологічних позицій вивчає протестантські церкви в Польщі сучасна польська дослідниця Е.Алабрудзінська, всебічно аналізуючи різні аспекти її діяльності. Водночас непропорційно мало досліджень присвячено німецьким католикам Галичини. Як показує огляд історіографії існують доволі різні підходи в оцінці німецьких етноконфесійних спільнот Галичини, що з нашого погляду потребує ґрунтовнішого аналізу.

Мета статті – показати на прикладі конфесійної різнорідності німецьких етноконфесійних груп Галичини вплив конфесійного фактора на збереження національної ідентичності в умовах іноетнічного середовища.

Станом на 1921 р. згідно з офіційною польською статистикою в Галичині проживало 30 209 німців, що складало 0,6% від загальної чисельності населення краю [5, с.88]. Найбільше німецьких колоній було у Городоцькому, Долинському, Добромильському, Дрогобицькому, Львівському і Стрийському повітах. Загалом у Галичині було більше 70 німецьких колоній [6, с. 46]. Незважаючи на малочисельність, ця етнічна група внесла суттєву сторінку в історію міжнаціональних стосунків і органічно вплелась в етнічну історію Галичини, свідченням чого стала інтернаціоналізація німецьких поселень краю.

Значення конфесійного чинника у збереженні національної ідентичності німецького населення Галичини міжвоєнного періоду можна розглядати у кількох ракурсах: у системі взаємин держава – церковні інституції, стосунки з іншими етноконфесійними групами, відносини всередині етноконфесійної спільноти. Віросповідання у випадку німців Галичини виконувало подвійну роль: римо-католицьке переважно сприяло асиміляції у формі полонізації, протестантське – збереженню національної самобутності. Водночас саме протестантське віросповідання стало каталізатором міжнаціональних стосунків (німецько-польських, німецько-українських) без втрат для власної національної ідентичності. Очевидно цьому сприяли особливості даного віросповідання не переобтяженого обрядовістю, тісно пов'язаною з національною культурою.

Безперечно на активізацію німців Галичини мали вплив події в Німеччині (прихід до влади

націонал-соціалістів), однак більший поштовх цьому процесу давала ксенофобська політика польської влади, схильна шукати зовнішніх ворогів, щоб відвернути польське суспільство від внутрішніх проблем. Поодинокі відомості польських органів влади про німецьке населення впродовж 1920-х рр., які здебільшого засвідчували його лояльність до держави, аполітичність, зосередженість на культурно-освітній та релігійній діяльності, у 1930-х роках змінюються більш докладними донесеннями, що містять підозри в антидержавній діяльності, а польська преса стає генератором агресивності.

Вкрай негативною була національна і релігійна політика Польщі, яка сприймала католицьку віру як польську, а віруючих римо-католиків вважала частиною польського народу. Як показують події, у випадку німців ототожнення віросповідання з національною приналежність йшло не на користь німців, оскільки сприяло їх асиміляції. Так, у Турківському повіті німецьке римо-католицьке населення на кінець 1930-х рр. частково спольщилося [7, арк.1], чому з нашої точки зору найбільше сприяло віросповідання ідентичне з польським. Етноконфесійна політика Польщі реалізовувалась шляхом призначення парохами німецьких католицьких поселень священиків польської національності, які намагалися проводити богослужіння польською мовою, чому значною мірою цьому сприяв мішаний характер німецьких поселень та проживання у них поляків [8, s.162]. Станом на 30 вересня 1931 р. однорідний склад населення мали дві німецькі колонії, а у 74 німці мали кількісну перевагу над українцями, поляками і євреями [9, с.128–129]. За цих умов для німецького населення стала визначальною боротьба за богослужіння та навчання релігії у школах німецькою мовою.

З. Яворська-Сокалька, описуючи німецьке поселення Бекерсдорф Підгаєцького повіту Тернопільського воєводства, наголошувала на тому, що римо-католицька віра зближувала німецьке населення з польським. Однак у 1930-х рр., коли віросповідання стало підставою для примусової полонізації німецького населення, у старшого покоління німців витворилася опозиція до поляків, сприяючи зближенню з українцями [10, с.381]. Частина німецьких колоністів, як це наприклад було в Ізидорівці (Жидачівський повіт Львівського воєводства), незважаючи на римо-католицький обряд, зберегла національну самобутність, що виявлялося у вживанні німецької мови та відвіданні німецької, а не польської школи, незважаючи на те, що перша знаходилась в Кальтвасері (Львівський повіт Львівського воєводства) і була віддалена від Ізидорівки на 2 км [11, арк.129].

Загалом німці-католики не проявляли національних і політичних прагнень, не підтримували контактів з Німеччиною, до польської держави і суспільства відносились з повагою і симпатією, охоче розмовляли польською мовою, вступали у шлюби з поляками, піддавались полонізації [12, арк.16]. Чинником, що сприяв етнічній мобілізації німців-католиків Галичини, стала культурно-освітня організація Союз німецьких католиків (далі – СНК), яка виникла у Галичині в 1925 р. у передмісті німецької колонії Маріївка (Коломийський повіт Станиславівського воєводства) і була очолена Якубом Рейнпольдом [13, арк.15]. Головним завданням союзу стала співпраця з іншими організаціями німецьких католиків Польщі у всіх релігійних питаннях і репрезентація їх інтересів [14, s.90], а також освіта та піднесення культури німецьких католиків у всіх верствах і напрямах суспільного життя [15, арк.4]. У другій половині 1920-х рр. СНК набув значного розповсюдження в Галичині і проявляв активність у формі проведення зібрань, на яких піднімалися питання про культивування німецького національного духу, опору асиміляції, боротьби за школи з німецькою мовою викладання і відповідному вихованні молоді [16, арк.187; 17, арк.50 зв.]. Зовнішнім виявом опору німецького населення процесу асиміляції польським елементом, окрім боротьби з польськими священиками за римо-католицькі парафії у німецьких колоніях, стало бойкотування польських державних, а натомість пропагування приватних німецьких шкіл [18, арк.11–11 зв.].

Голова СНК Якуб Рейнпольд закликав призначати у місцевостях, де проживали німці, священиків німецької національності, оскільки польська влада використовувала спільність римо-католицького віросповідання у поляків та німців для полонізації останніх. Одночасно поширювалися заклики укладати шлюби з німцями [19, арк.210–210 зв.], так як у міжнаціональних подружжях німецька сторона переважно асимілювалася [20, с.6].

Власне прагнення Якуба Рейнпольда та його прихильників затвердити на посаді в Маріївці німецького священика викликало невдоволення в іншої частини німців, очолюваних місцевим священиком польської національності Вітковським, який намагався виховувати німецьку молодь у

пропольському дусі [21, арк.31]. У середовищі СНК сформувалися дві групи – "білих" (лояльно налаштованих до польської держави) і "зелених" (відстоювали збереження німецької національної ідентичності). Я. Рейнпольд очолив "зелених", тоді як групу "білих" – священик Вітковський [22, арк.78]. На території Коломийського і Жидачівського повітів група "зелених" виступила проти керівника групи "білих", переносячи боротьбу в церковну сферу [23, арк.24 зв.]. Очевидно за недостатню протидію групі Я. Рейнпольда священика Вітковського звинуватили у потуранні йому та перетворенні римо-католицького костелу в базу для антипольської діяльності. У зв'язку з цим у жовтні 1937 р. римо-католицьку парафію в Маріївці зайняв священик Мартин Нікель.

Особливі суперечності викликало питання мови богослужінь у костелах в німецьких колоніях, яке для німецького населення стало питанням збереження національної самобутності. Щоб змусити польських священиків співати у костелі пісні та виголошувати проповіді німецькою, колоністи, організовані в СНК, бойкотували богослужіння, які проводили ці священики [24, арк.2; 25, арк.41–41 зв.]. У 1937 р. у костелі в Маріївці під час Різдва, коли згаданий римо-католицький священик М. Нікель виголошував молитви за Польщу і президента, німці, які брали участь у богослужінні молитви не повторяли [26, арк.11]. За донесеннями цього ж священика німецькі діти відмовлялися схилятися перед хрестом, мотивуючи тим, що він польський; молодь та школярі відмовлялися вживати польську мову, а в школі висів портрет святого Себастьяна, а не польського діяча [27, арк.12]. З ініціативи Я.Рейнпольда у костелі віряни співали по-німецьки і тільки зрідка відправляли коней за польським священиком з Болехова [28, арк.74]. В.Кубійович у спогадах відзначав, що у німецькій колонії Людвиківка Рогатинського повіту подібні дії колоністів викликали обурення і навіть ненависть польського священика [29, с.46–47].

Оскільки формування національної свідомості та ідентичності відбувається у процесі соціалізації, завдяки вихованню та освіті, акцент німецькими католиками робився саме на цих аспектах. Станом на 1937 р. на території Галичини нараховувалось 28 шкіл з польською мовою викладання і німецькою як предметом вивчення, 7 утраквістичних польсько-німецьких і 4 з німецькою мовою викладання [30, арк.35]. Група "зелених" намагалася запобігти навчанню німецьких дітей у польських державних школах, засуджувала лояльних до польської держави німців (застосовувала економічні санкції – позбавляла прихильників групи "білих" позик каси Райфайзена) [31, арк.18]. Водночас СНК докладав зусиль до заснування шкіл [32, арк.111], а у 1924 р. Я. Рейнпольд спрямував дітей німецьких колоністів католиків у євангелістську школу у Станіславові, щоб не допустити відвідування ними польської школи в Коломиї [33, арк.73]. Представники союзу проводили роз'яснювальну роботу серед німців про їхні права, закликаючи засновувати німецькі школи та бібліотеки [34, арк.231].

Група "білих", намагаючись вийти з-під впливу Я.Рейнольда, створювала власні установи і організації, переводила своїх дітей з німецьких приватних шкіл у державні польські [35, арк.106]. Однак під впливом "зелених" залишалися каси Райфайзена, Товариства взаємної допомоги власників худоби, Німецький союз приватних вчителів, приватні школи [36, арк.31 зв., 121].

Цікаво, що польська влада не розглядала групу "білих" як 100% лояльних громадян польської держави і вважала, що націоналістичні тенденції, хоча й меншою мірою, виявлялися і в їх середовищі [37, арк.90].

З боку польської влади з початку виникнення СНК існувала підозра, що його метою було виокремлення німців з-під інших впливів та збереження німецькості на території Галичини [38, арк. 272 зв.]. З СНК місцева польська влада пов'язувала поширення непорозумінь між німцями і поляками, антипольської агітації [39, арк.2]. Діячів СНК звинувачували у протидії діяльності польського "Стшельця", атаці на нього, у результаті чого частина німців припинила членство у цій організації [40, арк.33; 41, арк.22, 24-24 зв.]. Все це стало приводом для нагляду органами держполіції за діяльністю СНК. Водночас для того, щоб відтягнути молодь з СНК, у німецьких поселеннях закладалися Союзи стрілецькі, що відповідно викликало протидію членів СНК [42, арк.2].

З іншого боку німці-католики намагалися виказати свою лояльність щодо держави, відзначаючи польські державні свята (німці Тернопільського воєводства у 1928 р. взяли участь у відзначенні 10-річчя незалежності Польщі [43, арк.121], а у 1935 р. у німецькій колонії Маріївка з ініціативи СНК у німецькому будинку провели жалобну академію за маршалом Юзефом Пілсудським [44, арк.108]). Водночас, як відзначали повітові старости у кінці 1930-х рр., німці були добре організованими і все важче піддавалися зовнішнім впливам [45, арк.18].

Німецькі протестанти Галичини належали переважно до Союзу церков аугсбурзького і гельветського віросповідання (СЦАГ), який у 1924 р. очолив Т. Цеклер, у зв’язку з чим канцелярія суперінтенданта була перенесена до Станіславова [46, арк.2]. Частина німецького населення, зокрема у німецькому поселенні Августорф Снятинського повіту Станіславівського воєводства, належала до баптистів, до яких у цій місцевості входили і українці [47, арк.188] не творячи при цьому окремої парафії [48, арк.45]. Конфесійна приналежність сприяла міжетнічній взаємодії на основі усвідомлення релігійної спільності, що виявлялось у спільних богослужіннях, які проводили і українські і німецькі пастори; участі в релігійних святах [49, с.117]; володінні німцями та їх пасторами українською мовою [50, с.56].

Теодор Цеклер

Загалом німці-протестанти не здійснювали політичної діяльності, займаючись переважно релігійними та культурно-освітніми справами, які проводились під керівництвом суперінтенданта Т.Цеклера (будівництво євангелістських церков, розвиток господарського життя німецьких колоністів, опіка над дітьми, доброчинна діяльність) [51, арк.45 зв.]. Аполітичність німецького населення та його лояльність щодо польської держави на початку 1920-х рр. відзначали староства Станіславівського воєводства, що виявлялось у відзначенні польських національних свят – Дня Конституції та незалежності [52, арк.41], проведенні річниць заснування колоній, свята Реформації [53, арк.80 зв.], участь у яких брали представники влади і віряни польської національності [54, арк.196 зв.; 55, арк.11]. Німецькі пастори проводили богослуження і німецькою і польською мовами, на яких виголошували молитви за благополуччя Речі Посполитої і її президента, закликаючи парафіян до лояльності щодо польської держави, а німецькі діти вивчали польську мову [56, арк.63, 73; 57, арк. 164 зв.; 58, арк.113; 59, арк.150].

Водночас старости відзначали, що належність до протестантизму сприяла національному виокремленню німців від решти населення краю [60, арк.164 зв.–165]. Як стверджували старости, німці-євангелісти були скупчені у замкнені осередки, що жили власним, добре організованим життям. Німці протестанти були досконало усвідомлені з національної і релігійної точки зору, знаходились інтелектуально вище від католиків, мали значний політичний досвід, підтримували матеріальний і духовний контакт з Німеччиною, за посередництвом радіо, преси, книжок, екскурсій [61, арк.11–11 зв.].

Німецькі релігійні євангелістські гміни у Галичині докладали зусиль для збереження німецької єдності шляхом утримання доброчинних закладів, німецьких шкіл і товариств культурно-освітнього характеру.

Німецькі священики брали активну участь в економічному, громадському і культурному житті колоністів, а діяльність СЦАГ мала просвітницьке спрямування. Німецькі пастори закликали молодь зберігати свою самобутність і мову, що розглядалося владою як політичний акт [62, арк.48]. На німців, які не регулярно посилали дітей до приватних євангелістських шкіл,

Німецька кірха в Станіславові

Німецька євангелістська кірха в Багінсбергу (німецька колонія у Коломиї (1818-1940). Листівка

накладали штрафи [63, арк.137]. Німецькі вчителі і пастори в Унтервальді (Перемишлянський повіт Тернопільського воєводства) наполягали на тому, щоб діти розмовляли і молилися німецькою мовою [64, арк.144 зв.] (у 4 парафіях Галичини за звітом суперінтендантури за 1926 р. богослужіння відбувалися двома мовами – німецькою і польською. У решті тільки німецькою [65, s. 88], а з 16 пасторів троє були поляками).

У Візенбергу (повіт Жовква Львівського воєводства) у 1938 р. точилася боротьба між місцевим священиком, поляками і лояльними німцями з одного боку і групою німців на чолі з Петром Лангом з іншого. Суперечка виникла у зв'язку з прагненням другої групи усунути з костелів польські пісні під час богослужінь [66, арк.69 зв.]. Група Ланга погрожувала місцевому священику у випадку використаня польських пісень під час богослужінь припинити давати кошти на церковні потреби.

Для виховання молоді в німецькому дусі колоністи Галичини об'єднувалися в культурницькі й релігійні організації. Стрийське староство у донесенні до воєводського уряду в Станіславові у 1926 р. відзначало групування німців, а також поширення закликів не одружуватися з поляками і українцями, купівлі при можливості у місцевих жителів землі [67, арк.35 зв.–36].

Міністр військових справ у звіті про релігійні і національні відносини серед євангелістів Галичини 1920-1927 рр. стверджував, що німці протестанти не виявляли схильності до сепаратизму. Вважав, що полонізації німецького населення Галичини перешкоджала суспільна думка, яка ототожнювала євангелістів з німцями. Відзначав, що німецькі пастори у Галичині сприяли зародженню і поширенню німецького сепаратизму, а очолював цей рух Т. Цеклер. Він також відзначав напруженість у стосунках між німецькими і польськими протестантами в Галичині. Це на думку міністра могло призвести до поділу євангелістської церкви за національною ознакою, а в подальшому стати прецедентом для подібного поділу в інших частинах Польщі і розглядалося як небажане, оскільки зміцнило б німецькі впливи серед протестантів Галичини [68, s.30–33].

У кінці 1920-х рр. суперечності між протестантами німцями і поляками посилилися, що виявилося у намаганні кожної із сторін лобіювати своїх пасторів [69, арк.95 зв.]. Особливо яскраво ці суперечності проявилися у Львівській євангелістській релігійній гміні, оскільки саме Львів був найбільшим осередком польського протестантизму [70, s.132]. Її уряд складався на 1/3 з поляків і 2/3 з німців [71, s.182]. Власне польська сторона вимагала рівної участі в управлінні гміною. На адресу членів євангелістського уряду у Львові (Рудольфа Болека, Людовіка Шнейдера) надходили звинувачення у керівництві пресовим органом німецької меншини Галичини, підпорядкованим гітлеризмові "Ostdeutsches Volkblat" [72, арк.127]. Лунали звинувачення у тому, що керували євангелістською гміною у Львові націоналісти і німці політики в результаті чого костел служив інструментом зміцнення німецького націоналізму у Львові [73, арк.1 зв.]. У 20 річницю незалежності Польщі 11 листопада 1938 р. у Львівській євангелістській гміні богослужіння проводилося тільки німецькою мовою, хоча і були запрошені представники влади [74, арк.1]. Причиною суперечностей на думку польської дослідниці Е. Алабрудзінської стала національно-культурна діяльність німецького духівництва [75, s.173]. Однак, на нашу думку, прихована природа суперечностей двох національних спільнот зумовлювалася їх протистоянням довкола питання про етнічний характер євангелістської церкви.

Німецьких пасторів польська преса звинувачувала у дезорганізації в євангелістських церквах та використанні коштів, які польські євангелісти давали на церковні цілі, на потреби німецьких приватних шкіл. Це зумовило вимогу поляків відокремити шкільний і церковний бюджети, а зрештою призвело до відмови поляками-євангелістами платити церковний податок [76, s.301]. З свого боку полякам-євангелістам було відмовлено у наданні душпастирських послуг до внесення відповідних коштів церковного податку [77, арк.127 зв.].

СЦАГ особливу увагу надавав релігійній опіці над дітьми, а релігійне шкільництво розглядав як кращу форму релігійного виховання дітей, що живуть в чужому конфесійному і національному середовищі [78, s.142]. Після встановлення польської влади в Галичині німецькі навчальні заклади не зазнавали значних перешкод у діяльності. Однак у 1924 р. був виданий закон, за яким у конфесійних школах могли навчатись лише учні однієї конфесії, а згодом абітурієнтів змушували складати іспити польською мовою. Це зумовило значні фінансові труднощі німецької євангелістської гімназії у Станіславові [79, с.91]. Створювалися перешкоди у навчанні у цих школах німецьким дітям римо-католицького віросповідання, що мало сприяти полонізації

німців Галичини, оскільки позбавляло можливості вивчення німецької мови [80, арк.8–12], а з іншого боку, позбавляло німецьке приватне шкільництво коштів. Паралельно з цим проходив процес усунення дітей німецьких протестантів з німецьких євангелістських шкіл. Водночас Т.Цеклера звинуватили в тиску у 1929 р. на директора німецької приватної гімназії в Станіславові Фердинанда Шмаленберга за лояльність до держави і участь у проурядових організаціях, що зрештою призвело до відставки останнього [81, арк.36 зв.]. Його місце зайняв Адольф Розек, поляк за національністю, якого теж звинувачували у пронімецькій орієнтації. Тиск здійснювався і на керівництво євангелістської школи у Львові, де навчалися діти німецької і польської національностей. Зокрема у 1938 р. його звинуватили у тому, що не приймало на навчання поляків та ігнорувало інтересів поляків-євангелістів [82, арк.1].

На шпальтах польських газет, починаючи з середини 1930-х рр., все частіше з’являлися статті, які висловлювали сумніви щодо лояльності німців Галичини. Так, польська газета “Воля і чин” у кінці 1930-х рр. поширювала завідомо неправдиву і ксенофобську інформацію про діяльність суперінтенданта СЦАГ Т. Цеклера. Його звинувачували в згуртуванні німців і таємному керівництві ними [83, арк.129]. Натякалося на взаємозв’язку останнього з націонал-соціалістом Гансом Кохом, отриманні дотацій на німецькі потреби, а також поширенні протестантизму серед українців, шляхом його субсидування при німецькій фінансовій підтримці з-за кордону, навчанні неофітів, вивченні німецькими пасторами української мови [84, арк.263; 85, арк.9; 86, арк.229 зв.]. Сприяння німцями поширенню протестантизму серед українців розглядалося як політична акція, яка в майбутньому могла стати передумовою об’єднання німців та українців на основі віросповідання та визволенню українців при їх допомозі [87, s.6; 88, s.3–4]. Тому на старост у 1932 р. покладався обов’язок вести спостереження за німецькими організаціями, в тому числі і релігійними [89, арк.2–2 зв.].

Реакцією німецьких колоністів на подібні звинувачення, спрямовані проти галицьких німців і суперінтенданта Т.Цеклера, стали протестаційні віча німців Станиславівського повіту у 1934 р. [90, арк.184].

Починаючи з 1930-х рр. спостерігається зростання суспільно-політичної активності німецького населення. Тлумацький повітовий староста у 1938 р. доповідав воєводському уряду, що до 1933 р. німецькі колонії не цікавились суспільно-політичним життям, а займались суто релігійним життям. Власне під впливом агітації з центральних воєводств політичне життя колоністів почало орієнтуватися на Німеччину. З метою гальмування суспільно-політичної активності німців староста пропонував програму з шести пунктів, серед яких передбачалося створення польських шкіл та сприяння зміни євангелістського віросповідання на римо-католицьке [91, арк.14–14 зв.]. Для нейтралізації німецької національно-культурницької діяльності у німецьких поселеннях створювалися різноманітні польські товариства – молочарні, Товариства народних шкіл, Союзи стрілецькі [92, арк.16 зв.]. При цьому зазначалося, що назовні німці виявляли лояльність до польської держави, чому сприяв Т.Цеклер, який керував політичним і суспільним життям німців на території Станіславівського воєводства [93, арк.74]. У 1935 р. Т.Цеклер закликав не використовувати церковні зібрання у політичних цілях [94, арк.25 зв.]. Виявом лояльності мало стати проведення у 1938 р. у ряді євангелістських гмін урочистостей з нагоди 20-ліття незалежності Польщі [95, арк.196 зв.].

Водночас у середовищі німецьких протестантів наприкінці 1930-х рр. чітко виокремилося дві групи. Перша –“церковна” євангелістська – очолювана Т. Цеклером, тісно пов’язана з церковним життям, загалом лояльна до польської держави і вороже налаштована щодо націонал-соціалізму. Вона розглядалась польською владою як така, що підлягала полонізації. Друга, менш чисельна, а тому недооцінена, згуртовувала переважно молодь, яка була симпатиком ідей націонал-соціалізму та ставила ідеї націоналізму понад костел і державу [96, арк.3]. Польська газета “Wiek Nowy” оцінювала євангелістсько-церковну групу на чолі з “націоналістом” Т. Цеклером як потужнішу за рахунок вчителів приватних німецьких шкіл, а також підтримки “німецького ренесансу”, пов’язаного з націонал-соціалізмом [97, s.3]. Між групами існували суперечності [98, арк.3].

Тертя між групами загострились у 1935 р. у зв’язку з приїздом сенатора Рудольфа Вейснера та утворенням у Станіславові відділу Молодонімецької партії, яка діяла за зразком Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини. Суперінтендант німецьких євангелістів у Станиславові Т. Цеклер разом з старшим поколінням німців намагався перешкодити розповсюдженню впливів партії, розуміючи, що її ідеологія

й діяльність викличе репресії з боку польської влади. Суперечка з Т.Цеклером ішла не на користь Молодонімецькій партії, оскільки у 1937 р. її усунено з Народного дому в Станіславові, де вона мала безкоштовне приміщення. Внаслідок цього представники партії змушені винаймати приміщення у польських товариств, віддалених від німецької колонії. Т.Цеклер також заборонив підпорядкованим йому вчителям вступати в організацію [99, арк.153; 100, арк.126], а молоді брати участь у її заходах [101, арк.74; 102, арк.98 зв.–99], у результаті чого партія втратили частину членів.

Незважаючи на те, що діяльність Т. Цеклера була спрямована на пошук міжнаціональної і міжконфесійної злагоди, він перебував під постійним наглядом польської поліції, а напередодні Другої світової війни був заарештований [103, с.15]. Польська влада підозрювала, що діяльністю Т.Цеклера керував Берлін для якихось прихованих цілей [104, арк.124]. Тому владою постійно робилися спроби послаблення СЦАГ шляхом поширення Євангельсько-реформованої церкви на чолі з суперінтендантом Стефаном Скерським серед німців Галичини, як засобу протиставлення діяльності Т.Цеклера [105, арк.11 зв.], спроб усунення Т.Цеклера з посади суперінтенданта, відсутності правового оформлення державно-церковних відносин.

Отже, характер міжетнічної взаємодії у Галичині міжвоєнного періоду набував рис латентного міжетнічного конфлікту і обумовлювався неадекватною національно і конфесійною політикою Польщі, спрямованою на досягнення етнічної гомогенності держави, що зрештою стимулювало нонконформістську поведінку німецьких етноконфесійних спільнот. Національному згуртуванню німецького населення обох конфесій перешкоджало виокремлення в його середовищі групи лояльних і вороже налаштованих до держави, що частково провокувалося етнополітичною ситуацією. Конфесійний чинник сприяв асиміляції німців римо-католиків і кращому збереженню національної самобутності німцями протестантами. Швидкість асиміляційних процесів залежала від рівня організованості етноконфесійної спільноти. Для німецьких етноконфесійних груп визначального значення для збереження свого етнокультурного простору, при цьому не вступаючи у відкритий конфлікт з панівним етносом, набула боротьба за німецькі школи і богослужіння рідною мовою.

Джерела та література

1. Mazur G. Życie polityczne polskiego Lwowa 1918-1939 rr. – Kraków: Księgarnia akademicka, 2007. – 484 s.

2. Krasuski J. Stosunki polsko-niemieckie 1919 – 1925. – Poznań: Wydawnictwo Instytutu Zachodniego, 1962. – 522 s.

3. Сіреджук П.С. Соціально-економічне становище і культурне життя німецької меншини Східної Галичини (20-30-і рр. ХХ ст.) / П. С. Сіреджук. – Тернопіль : Економічна думка, 2008. – 752 с.

4. Полєк В. Сторінки україно-німецьких історико-культурних взаємин / В.Полєк, Б.Ступарик. – Івано-Франківськ : Нова Зоря, 1999. – 142 с.

5. Сіреджук П. С. Соціально-економічне становище і культурне життя німецької меншини Східної Галичини (20-30-і рр. ХХ ст.) / П. С. Сіреджук. – Тернопіль : Економічна думка, 2008. – 752 с.

6. Охримович В. З поля національної статистики Галичини. Помічення над ріжницями і перемінами в національному складі галицької людности // Збірник статистичний. – 1909. – Т. І. – 96 с.

7. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ України), ф. 179, оп. 1, спр. 516, 26 арк.

8. Bill J. Die kirchlichen Verhältnisse der deutschen Katholiken in Galizien // Heimat Galizien. Ein Gedenkbuch / Zusammengestelltvon Julius Krämer [Hgg] von Hilfskomitee der Galiziendeutschen. – Stuttgart-Bad Cannstatt, 1965. – S.161–172.

9. Сіреджук П.С. Соціально-економічне становище і культурне життя німецької меншини Східної Галичини (20-30-і рр. ХХ ст.) / П.С. Сіреджук. – Тернопіль : Економічна думка, 2008. – 752 с.

10. Яворська-Сокалька З. Бекерсдорф // Підгаєцька земля: історично-мемуарний збірник. – Нью-Йорк – Париж – Сидней – Торонто, 1980. – 744 с.

11. Державний архів Івано-Франківської області (ДАІФО), ф. 358, оп. 1, спр. 13, 236 арк.

12. ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 1564, 187 арк.

13. ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 1055, 26 арк.

14. Katowski A. S. Polityka władz państwowych i kościelnych wobec mniejszości niemieckiej w Poisce w latach 1918 – 1939 // Od nacjonalistycznych konfrontacji do pororumenia europejskiego. Rola Kościolów w dziejowej drodze Niemiec i Polski w XIX i XX wieku / Pod redakcją Gerharda Besier. – Wałbrzych, 2004 – S.83 – 102.

15. ДАІФО, ф. 2, оп. 3, спр. 1085, 13 арк.

16. ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 418, 249 арк.

17. ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 598, 150 арк.

18. ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 1564, 187 арк.

19. ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 1462, 221 арк.

20. Мішані подружа // Новий час. – 1923. – 30 грудня. – Ч. 17. – С. 6.

21. ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 958, 171 арк.

22. ДАІФО, ф. 226, оп. 1, спр. 261, 159 арк.

23. ДАІФО, ф. 226, оп. 1, спр. 417, 196 арк.

24. ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 858, 4 арк.

25. ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 1514, 140 арк.

26. ДАІФО, ф. 68, оп. 2, спр. 416, 130 арк.

27. Там само.

28. ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 918, 118 арк.

29. Кубійович В. Мені 85 : спогади / Володимир Кубійович. – Мюнхен : Молоде життя, 1985. – 308 с.

30. ЦДІАЛ України, ф. 179, оп. 1, спр. 55, 100 арк.

31. ДАІФО, ф. 226, оп. 1, спр. 417, 196 арк.

32. ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 599, 131 арк.

33. ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 918, 118 арк.

34. ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 418, 264 арк.

35. ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 1030, 201 арк.

36. ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 1431, 243 арк.

37. ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 2124, 144 арк.

38. ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 415, 386 арк.

39. ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 858, 4 арк.

40. ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 1462, 221 арк.

41. ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 1514, 140 арк.

42. ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 2255, 5 арк.

43. ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 610, 215 арк.

44. ДАІФО, ф. 226, оп. 1, спр. 417, 196 арк.

45. ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 1564, 187 арк.

46. ДАТО, ф. 231, оп. 1, спр. 509, 14 арк.

47. ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 733, 209 арк.

48. ДАІФО, ф. 2, оп. 7, спр. 538, 55 арк.

49. З праці на ниві Божій (Підвисока) // Післанець правди. – 1930. – Ч. 6. – червень. – С. 117.

50. Підгорецький І. З моєї подорожі // Післанець правди. – 1930. – Ч. 3. – березень. – С. 54–56.

51. ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 418, 249 арк.

52. ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 63, 59 арк.

53. ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 672, 236 арк.

54. ДАІФО, ф. 226, оп. 1, спр. 417, 196 арк.

55. ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 838, 47 арк.

56. ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 599, 131 арк.

57. ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 779, 217 арк.

58. ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 1030, 201 арк.

59. ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 1564, 187 арк.

60. ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 418, 249 арк.

61. ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 1564, 187 арк.

62. ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 147, 174 арк.

63. ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 425, 325 арк.

64. ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 1530, 221 арк.

65. Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AAN w Warszawie), Zespoł 14, Sygn. 377, 139 s.

66. ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 1526, 221 арк.

67. ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 418, 264 арк.

68. AAN w Warszawie, Zespoł 14, Sygn. 1295, 299 s.

69. ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 598, 150 арк.

70. Alabrydzińska E. Kościołz ewangelickie na kresach wschodnich II Ryechzpospolitej. – Toruń, 1999. – 272 s.

71. Mazur G. Życie politzchne polskiego Lwowa 1918–1939. – Kraków: księgarnia akademicka, 2007. – 484 s.

72. ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 1514, 140 арк.

73. Державний архів Львівської області (ДАЛО), ф. 110, оп. 4, спр. 539, 7 арк.

74. Там само.

75. Alabrydzińska E. Kościołz ewangelickie na kresach wschodnich II Ryechzpospolitej. – Toruń, 1999. – 272 s.

76. Praktyki władz ewangelickiej gminz lwowskiej które gwałcą ucyucia i prawa Poloków // Pryegląd Ewangelicki – 1937 – 3 pażdziernika. – №26. – Warszawa. – S. 301.

77. ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 1514, 140 арк.

78. Alabrydzińska E. Kościołz ewangelickie na kresach wschodnich II Ryechzpospolitej. – Toruń, 1999. – 272 s.

79. Ліллі Цеклер. Бог чує молитву. Життя Теодора Цеклера розказане Ліллі Цеклер : спогади ; пер. з нім. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2007. – 168 с.

80. ЦДІАЛ України, ф. 179, оп. 3, спр. 904, 26 арк.

81. ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 779, 217 арк.

82. ДАЛО, ф. 110, оп. 4, спр. 539, 7 арк.

83. ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 418, 264 арк.

84. Там само.

85. ДАІФО, ф. 226, оп. 1, спр. 9, 95 арк.

86. ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 418, 249 арк.

87. H.J.K. Zöcler stał się misjonarzem ukraińskim // Wola i czyn. – Łwów. – 1937. – 20 łistopada. – № 8. – S. 6.

88. Dr. H.J.K. Patriarcha Ukraińców i protektor hitleryzmu propagatorem haseł Machiaveiiego // Wola i czyn. – Łwów. – 1937. – 5 grudnia – № 9. – S. 3–4.

89. ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 918, 118 арк.

90. ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 1042, 280 арк.

91. ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 1564, 187 арк.

92. Там само.

93. ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 2115, 76 арк.

94. ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 1374, 32 арк.

95. ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 1526, 221 арк.

96. ЦДІАЛ, ф. 179, оп. 3, спр. 1012, 8 арк.

97. Gdy Niemcy się pokłoca. Dr Zöckler pryznaje się do progitlerowskich sympatij // Wiek Nowy. – Lwow. – 1939. – 5 lipca. – S. 3.

98. ЦДІАЛ України, ф. 179, оп. 3, спр. 1012, 8 арк.

99. ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 1564, 187 арк.

100. ДАІФО, ф. 68, оп. 2, спр. 416, 130 арк.

101. ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 2115, 76 арк.

102. ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 1431, 243 арк.

103. Ліллі Цеклер. Бог чує молитву. Життя Теодора Цеклера розказане Ліллі Цеклер : спогади ; пер. з нім. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2007. – 168 с.

104. ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 415, 386 арк.

105. ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 1002, 11 арк.

Лидия Федык

Немецкие этноконфессиональные общности Галиции на фоне етнополитики Польши (1919-1939 гг.)

Анализируются условия обитания немецких конфессиональных общностей Галиции. Рассматриваются основные направления их деятельности для сохранения национальной самобытности и место конфессионального фактора в этом процессе.

Ключевые слова: *Галиция, этноконфессиональная группа, национальная идентичность, немцы-католики, немцы-протестанты, священник.*

Lidia Fedyk

The German ethnic-confessional associations of Galicia on a background ethnopolitics Poland (1919-1939)

The terms of dwelling of the German confessional associations of Galicia are analysed. The basic directions of their activity for saving of national originality and place of confessional factor are examined in this process.

Key words: *Galicia, ethnic-confessional group, national identity, Germans Catholics, Germans Protestants, priest.*

УДК: 615.89: 39 (477.44) «19»

Ігор Гуменюк (м. Вінниця)

Народна медицина як популярний спосіб лікування серед жителів села Вівсяники Козятинського району Вінницької області (в першій половині ХХ століття)

У статті на основі розповідей очевидців (усної історії), зібраних автором, архівних матеріалів та декількох апробацій, висвітлюється актуальність використання знань з народної медицини, наводяться приклади лікування різноманітних хвороб, які побутували в селянському середовищі (зокрема, в селі Вівсяники Козятинського району Вінницької області) та частково розкривається історія впровадження стаціонарного медичного обслуговування в післявоєнний період (за допомогою матеріалів, які зберігаються в фондах Державного архіву Вінницької області).

Ключові слова: *народні знання, медицина, лікування, діагноз, рецепт, смертність.*

Для написання даної статті автор користувався наступною джерельною базою: були використані польові дослідження (тобто, зібрані автором свідчення старожилів і очевидців), які дозволили навести багато випадків лікування способами народної медицини та розкрити необхідні для цього інгредієнти [9-13]. Вагомий пласт інформації був задіяний з фондів Державного архіву Вінницької області, завдяки якій вдалося опублікувати та дослідити статистичні дані по смертності селян села Вівсяники (в 1910-1919 роках) та частково простежити розвиток запровадження стаціонарного медичного обслуговування на базі ФАПу [3-8]. Також автором було використано декілька апробацій, що містять в собі інформацію, яка висвітлює певні аспекти історичних подій (в контексті хронології даної праці).

Однією з найцікавіших ділянок народних знань є народна медицина, під якою розуміють комплекс рецептів і прийомів лікування, що склався в пев-

ному регіоні і передається від покоління до покоління. Першовитоки традиційної народної медицини українців, як і інших народів, губляться в сивій давнині. Потреби фізичного виживання людини, різноманітні хвороби, що виникали в процесі господарсько-виробничої діяльності та внаслідок несприятливих кліматичних умов, спонукали людину шукати порятунку серед оточуючої природи, виробляти певні навики самолікування, залучаючи місцеві можливості і засоби. Багато набутків народної медицини забулося і загубилося у віках, проте чимало раціональних медичних знань і навиків закріплювалися усно.

Упродовж цілих століть традиційна народна медицина в Україні вважалася основним видом лікування в середовищі народних мас, оскільки професійна медична допомога почала доходити до українського села лише з другої половини XIX століття. Хоча вже з середини XVIII століття впроваджувалася так звана «приказна медицина», однак ці малочисельні і погано оснащені медичні заклади не могли суттєво поліпшити стан медичного обслуговування населення. Земська медична мережа, яка почала діяти в селах Лівобережної України з другої половини XIX століття, також не могла забезпечити належної медичної допомоги населенню, через свою малочисельність і слабкість.

Села Правобережної України були ще в гіршому положенні, адже земська медицина прийшла сюди тільки в 1911 році із запровадженням «повних» земств.

Постійна потреба в лікувальних засобах і відсутність необхідної кваліфікованої допомоги примушували населення шукати порятунку доступними засобами, складати і розвивати, передаючи від покоління до покоління побутові медичні знання.

У селянській громаді с. Вівсяники, як і в інших регіонах України, люди вірили, що причиною захворювань вважалися певні одухотворені природо – атмосферні явища такі, як грім, блискавка, вітер та місяць. Для того, щоб уберегтись від шкідливого впливу грому, вірили, що потрібно було ховатись або ж накриватись пуховими подушками (виготовленими з гусячого пуху), тому що пух відводив грім [12].

Вірили також, що від вітру і нечистої сили, а також в певних поганих місцях виникав пристріт. Під такою своєрідною назвою розуміють комплекс захворювань, що мав різні симптоми. Найчастіше серед них ломота в тілі, кольки, дитячі конвульсії та загальна слабкість. У селі поганим місцем, де виникав пристріт вважалась дорога через старе кладовище (саме кладовище до нашого часу не збереглося, проте на його місці розташований музей історії села та алея слави воїнів, загиблих в період Великої Вітчизняної війни). Щоб вилікувати людину чи дитину від даної хвороби, брали полотняні штани, мочили їх та протягували кілька разів по тілу хворої людини [9].

Вірили також, що певний вплив на здоров'я людини справляє і місяць. Широко побутувало уявлення про негативний вплив місячного світла на сплячу дитину. Тому люди в кімнаті, де спало немовля, ретельно завішували вікна. Також народна традиція з певними фазами місяця пов'язувала реалізацію приписів народної медицини (замовляння зубів, бородавок та шкірних захворювань). Проте, в багатьох випадках, зуби замовляли, зважаючи на нагальну необхідність, а не на фази місяця. Замовлянню могла вчити людина, котра знала його та котра була старша від свого учня. Ні в якому разі не можна було вчити людину, якщо вона була родичем [11].

Також в селі широко користувалися замовлянням снів. Відповідну дію проводили з четверга на п'ятницю і супроводжували такими словами:

П'ятінко – матінко,
Якщо добре, то дай мені,
Якщо зле, то забери від мене.

Слід зауважити, що текст замовляння поданий частково, це зумовлено втратою правильного змісту замовляння.

Використовуючи вищенаведену частину тексту люди замовляли хороші події на наступний день. Наприклад, якщо людині потрібно було робити якусь відповідальну роботу, мати справу з грошима чи йти на базар. Якщо снилось щось хороше (щось давали увісні чи щось знаходив), то сміливо можна було виконувати задумане, якщо ж навпаки снилось щось недобре, то краще було не робити запланованого, якщо це було можливо [13].

Серед місцевого населення повсюдного поширення набуло уявлення про можливість наслати хворобу різними магічними діями, а саме «підлити», «підкинути» чи «закласти» (випадки відомі і в теперішній час). Щоб наслати на людину хворобу, заздрісники чи чаклуни могли підкинути їй речі з хворої людини, також закопати бовтуна (яйце, з якого не вилупилось гусеня), котре найчастіше закопували на городі, чи під порогом хати під час її будівництва. Найчастіше закопували гусячого бовтуна. Людині, котра знаходила таке яйце, потрібно було якимось предметом вкинути його в вогонь. Також для надси-

лання лиха та нещастя могли підкинути вузлик з землею, котру брали на кладовищі.

Традиційно-побутова медицина українців створила широку номенклатуру назв захворювань. Відсутність належних анатомо-фізіологічних знань і переважно ірраціональні уявлення про етіологію багатьох захворювань зумовили характерну не лише для побутової медицини українців, а й інших народів особливість – визначати хвороби за симптомами, тобто специфічними проявами. Це позначилося на народних назвах захворювань.

Так, в Вівсяниках селяни біль в печінці або ж просто біль у боку називали «кольками», бронхіальну астму – «ядуха», туберкульоз – «сухоти», хворобу Боткіна – «жовтуха», епідемічні захворювання – «мор». Багато хвороб називали та називають досі за зовнішніми ознаками, наприклад – «жовтяниця», «більмо», «рожа» або ж «волова нога» чи «бешиха».

Способи лікування даних хвороб часто застосовувались та застосовуються і досі дуже різноманітні. Для того, щоб вилікувати людину від «сухот» їй давали собаче м'ясо та собачий жир для споживання. Це був найкращий засіб для вилікування від цієї хвороби (так лікують і досі). Для лікування «рожі» найчастіше використовували замовляння, котрі проводили літні люди, що знали молитви. Їх найчастіше називали «бабами-шептухами». Вони вимолювали та вимолюють і досі цю хворобу молитвами із використанням ножа та червоної нитки (таке лікування найефективніше і в теперішній час). «Ядуху» в селі лікувати не вміли, а використовували хибний метод, що найчастіше приводив до смерті. Хворій людині під час приступів радили йти в садок та подихати повітрям (найчастіше коли цвіли дерева). В більшості це зовсім не допомагало і призводило до погіршення самопочуття, а інколи і спричиняло смерть.

Проте, досить часто люди були вимушені їхати у великі міста для того, щоб обстежитись у зв'яз - ку з важкими чи незрозумілими хворобами. В селі відомий випадок, коли люди в 1929 році їздили до Києва для того, щоб пройти обстеження рентгеном і після даного обстеження визначався діагноз хвороби, наприклад «катетор» кишок [9].

На початку 1930-х років в селі в літній період функціонував дитячий табір відпочинку, в котрому самі ж діти допомагали працівникам варити вареники та смажити рибу. Побувавши в даному закладі діти відчували себе краще, втома, що була викликана постійним голодуванням та недоїданням, проходила і навіть виліковувались деякі хвороби [9].

Не могли та не вміли лікувати людей під час «мору». В довоєнний період відомий один випадок «мору», що розпочався в селі навесні 1934 року. Голод, що панував 1932-1933 років забрав безліч людських життів, навіть не було кому закопувати тіла померлих. Навесні 1934 року непоховані тіла почали розкладатися, і в селі почалась епідемія дизентерії. Проти цієї хвороби не допомагало використання трав, наприклад кривавнику, який застосовувався в народній медицині. Навесні помер Порхну Каленик Сергійович, 1915 року народження, жодні трави та народні методи не змогли його врятувати [1, с.91].

Раціональні та ірраціональні уявлення про природу хвороб спричиняли водночас і відповідні методи їх лікування. Серед найпоширеніших раціональних засобів народної медицини українців, як і інших слов'янських народів, були рослини.

Потреби в медичній допомозі та багатовіковий господарський досвід сприяли виробленню знань про найдоцільніший час збору лікарських рослин.

У селі люди похилого віку, травники та знахарки збирали лікарські трави у відомі свята жнивного циклу, а саме – Маковія (14 серпня) та Спаса (19 серпня). Збиралися в ці дні також і городні та дикорослі рослини, яким приписували, окрім лікувальних, магічні властивості. Найчастіше збирали – мак, соняшник, «волосся» кукурудзи, м'яту пахучу та кінську і любисток. Ще й досі, по повір'ях, освячений в церкві букетик цих трав приносить благополуччя та щастя в родину і дім.

Велике значення травники приділяли також порі дня. Трави збирали, в більшості, зранку або ж до обіду, поки не було тіні. Вважалося, що з приходом тіні втрачались всі лікувальні властивості трав. Оброблювали лікарські трави також за певними правилами. Трави сушились в теплому місці (переважно на горищі хати), проте травники та знахарі, які безпосередньо займалися зберіганням трав, все робили для того, щоб як найменше потрапляло сонячного світла.

У селі поширеним було використання різноманітних трав. Безпосередньо використовували траву любистку, котрою мили голову, також заварювали ромашку, коли людина страждала на «золотуху» – тобто на голові з'являлися гнійні висипи також при ранах та порізах використовували свіже листя кануперу [10]. При болях в серці варили різні трави, поєднуючи їхні властивості. Дієвим був вар, що складався з наступних компонентів: коріння валеріани, коріння шипшини та стебел меліси, що разом заварювалися та настоювалися.

У кожній родині знали способи використання меду для виготовлення ліків, або ж з викори-

станням цукру. Вирощену чорну редьку різали на шматочки, перемішували медом та ставили в прохолодне місце на два тижні. Використовували юшку редьки з медом від кашлю та при застуді. При чиряках та фурункулах виготовляли спеціальні млинці з висівок та меду, котрі прикладали до чиряків та залишали на ніч. Ще прикладали цибулю, котру пекли в печі і в такому вигляді прикладали до ран.

Також при дитячому кашлі прикладали листок капусти з розтопленим медом до грудей та залишали на ніч. Брали гілячки вишні, яблуні та абрикоси, заварювали в баняку, а для смаку додавали ложку цукру, який перед цим «запалювали». Тобто цукор розтоплювали на вогні і потім вкидали у чай, був не лише лікувальним, а й набував красивого червоного кольору. За допомогою воску виготовляли «свічки», які використовували для знищення сіркових пробок у вухах. «Свічки», виготовляли так: веретено обмотували смужками тканини (тонкого полотна будь якого, тільки не синтетикою), і щедро обмащували воском, для того щоб смужки тканини з'єднувались. «Свічка» мала конусоподібну форму з невеличкою дірочкою знизу та великим отвором зверху. «Свічку» використовують вставляючи в вухо людині, котра лежить на боці, та підпалюють зверху. «Свічка» повинна горіти хвилин 15, і після її догорання залишки тканини розмотуються та висипається сірка, що призводила до погіршення слуху [9]. Даний метод дуже дієвий і зараз. Старожили села і досі вміють виготовляти такі специфічні «свічки» та використовують їх.

Селяни, також, широко використовували в самолікуванні і городину (часник, цибулю, хрін, чорну редьку, картоплю, столовий буряк, моркву, капусту), зернові та технічні культури (ячмінь, овес, гречку, коноплі, льон). Так часник, цибуля, хрін та чорна редька використовувались як профілактичні засоби та як лікувальні засоби при легкій застуді. Товчений часник змішували з гасом і цим розчином натирали ноги, плечі та груди дитині, що захворіла. Столовий буряк та моркву вживали в натертому вигляді або ж чавили сік з моркви та буряку, котрим промивали очі (щоб не закисали) та пили для покращення імунітету. Корінцем гарбуза лікувалися від зубного болю: корінець варили і відваром полоскали ротову порожнину. Листки капусти широко використовували при головних болях: клали листок капусти на чоло, шию, потилицю та міцно зав'язували хусткою і залишали на ніч, тому що капуста має дубильні властивості, котрі допомагають при болях, поширеним було також використовувати сік квашеної капусти. Смажені зерната коноплі та льону, вживали разом з кашами, найчастіше гречаною, для підтримання імунітету та при шлунково-кишкових захворюваннях; олією лікували опіки, як сонячні, так і вогняні.

Відомий рецепт лікування сонячних опіків за допомогою листків «лілії білої». Використовувались саме листки квітів, які щедро заливались соняшниковою олією. Дана суміш витримувалась певний період часу та ним, при опіках натиралися уражені місця та частини тіла.

Щодо лікування садовими культурами, то найчастіше використовували варення з смородини. Смородину пересипали цукром та залишали в льоху. Також вживали відвари з гілочок вишні (малини було мало), та відвари з сушених букетиків полуниць. При легких захворюваннях пили відвари з липового цвіту у великій кількості. З лікарською метою використовувалися і деякі декоративні рослини, наприклад найпоширеніше застосовували відвари з сушених нагідок (тепер переважає назва «календула»). Їхній відвар допомагав при болях в горлі [9].

Арсенал лікувальних народних засобів тваринного походження, що використовували селяни включав гусячий, собачий, свинячий та козячий жир (інша назва лой або ж лій), молочні вироби та продукти бджільництва (мед, прополіс, віск, бджолине «молочко»), гусяче пір'я. Собачий жир та м'ясо застосовували при «сухотах», козячий лій пили розтопленим та гарячим при простуді, свинячий та гусячий жири вживали в їжу, а також ними натирали груди та спину при захворюванні. Гаряче пряжене молоко (часто з перцем, часником, маслом, медом та лоєм) вважалося загальновідомим засобом при простудних захворюваннях. Кисле молоко застосовувалося у вигляді компресів при болях голови та при підвищеному тиску. Свіжу сметану використовували при шкірних захворюваннях, наривах та корості. На ніч потрібно було зав'язати уражену ділянку шкіри шматочком тканини, що була намочена в кислому молоці. Коров'яче масло використовували для натирання. Воно слугувало основою для виготовлення мазей. Гусяче пір'я застосовували при нежиті: давали нюхати палене пір'я [11].

Селяни села Вівсяники широко застосовували пояси з овечої вовни при радикулітах (вівчарство в селі було широко поширене). Люди, котрі мали пахові грижі майстрували спеціальні пояси, які підтримували грижі за допомогою дерев'яних дощечок, що були заокруглені з середини. Відомі випадки, коли в людей було по дві грижі і вони носили по два пояси [9]. Досить поширеними

були компреси для вигрівання. Компреси робили з парених висівок, з грітої солі та грітого піску. Також використовували варене гаряче яйце. Часто виготовляли компреси з горілки (найчастіше самогонки). Даний рецепт був небезпечний для малих дітей, тому що велика кількість рідини могла обпалити ніжну шкіру. Тому дані компреси робилися обережно. Брався довгий шматок полотна, середина шматка мочилася в горілку (щоб була вогка) та даною тканиною обмотувались груди дитини.

Досить дієвими були компреси при ушкодженнях кінцівок тіла. Для того, щоб зняти опухлість, застосовували компреси з молодих пагонів горіха, які парили і в такому вигляді прикладали до рук чи ніг, опісля зняття даного компресу прикладалися лляні ганчірки, котрі натиралися спеціальною квіткою, з пелюстків якої, при натиранні, утворювався розчин, що дуже подібний до мильного розчину. При опухлостях застосовували також компреси з пареного дрібного сіна та мазь, що робилася з коріння живокосту. Виготовляли дану мазь наступним чином: брали 100-150 грам коріння живокосту і варили, аж поки корінь не ставав м’яким, опісля варений корінь перетирали з 100-150 грамами вершкового масла, і при перетиранні утворювали з даних двох інградієнтів однорідну масу, котру ставили в холодне місце (наприклад льох). Даною масою, після загустіння, потрібно було натирати хворі місця.

Хоча в традиційній українській медицині чільне місце посідало «домашнє» лікування народними засобами в родинному колі, була в місцевості категорія «лікарів – знахарів», до яких звертались, коли домашні засоби не давали необхідного лікувального ефекту, наприклад при лікуванні розладу шлунку та шкірних захворювань.

«Знахарі», «відуни» (від давньоруського «ведать», що означало «знати») – це люди, які були добре обізнані з різними методами лікування.

Не було винятком і дане село. Слід зазначити, що в переважній більшості селяни були скептично налаштовані на рахунок «знахарів» та «відунів», але часто використовували послуги «травників» і звичайно «бабок – повитух». Найчастіше звертались з такою хворобою як «рожа» та переляк або ж «врок». Люди, що займалися лікуванням, допомагали хворим різними методами. Одні «спалювали рожу», інші «скидали вроки», «викачували» або «виливали» ляк та замовляли зуби. Всі ці дії виконувались за допомогою різних предметів та з використанням молитов, що просили допомоги або ж у Бога, або ж у Божої Матері.

Відомою була баба Сазониха, котра могла лікувати як людей, так і хворих тварин. Відомі випадки, коли вона вимовляла корову від «пристріту», який міг братися від наговорів або ж був навіяний вітром. Відомо також, що останній священик Пашківський, котрий правив до закриття церкви (до початку 1933 року), володів дуже потужними знаннями з ветеринарії та, інколи, направляв людей до баби Сазонихи [10].

Нерідко «знахарі» рятували дітей від переляку за допомогою молитов та інших способів. Наприклад, для дітей, котрі переставали їсти після великого переляку та занедужували, готували спеціальний відвар. У глиняний горщик клали іржаві цвяхи, заливали водою і ставили на ніч в піч, котру добре розпалювали. Наступного дня дитину починали поїти даним настоєм упродовж кількох місяців.

Дієвими були молитви та настанови «знаючих» людей при такому захворюванні, як «ячмінь». Дуже хорошим способом є наступний: при даному захворюванні потрібно взяти зерна з вівса і розкласти на дев’ять купок, в котрих повинно бути по дев’ять зерен. Потім розпалити піч і дивлячись на вогонь, почерзі, кидати купки вівса і при цьому примовляти: «Господи Боже, забери від мене їх» і продовжувати дивитись на вогонь. Цей засіб не раз допомагав людям, що страждали від даного недугу (слід зауважити, що після даної дії хворі повністю позбавлялися «ячменя» та в подальшому житті жодного разу не стикалися з вищезазначеною хворобою).

Використовуючи джерела, що зберігаються в фондах Державного архіву Вінницької області, а саме «Книги регистрации актов о рождении, браке, смерти с. Овсяники» є можливість часткового простеження інтенсивності захворювань місцевих жителів та статистичного аналізу смертності з 1906 по 1921 роки.

Отже, за період з 1906 по 1909 роки найпоширенішими хворобами, від яких страждали та помирали люди, були жар (в 1906 році помер – 21 селянин [3, арк. 45-58], в 1907 році – 13 селян [3, арк. 103-115], в 1909 році – 15 селян [3, арк. 206-221]), від слабості при народженні (в 1906 році померло – 14 дітей, в 1907 році – 18 дітей, в 1908 році – 14 дітей [3, арк. 155-167], в 1909 році – 12 дітей), від коклюша (в 1906 році – 14 селян) та від тифу (в 1909 році – 23 селян). Інші хвороби (наприклад: водянка, розлад шлунка, запалення легень, кашель, порок серця та рак) забирали життя від 1 до 10 селян, за вищевказаний період.

За період з 1910 по 1913 роки ситуація виглядала наступним чином. В 1910 році найпошире-

нішими та найстрашнішими хворобами були: тиф – померло 20 селян, від слабості при народженні – 15 дітей, від жару – 14 селян та від розладу шлунку – 13 селян [4, арк. 123-141], в 1911 році від скарлатини помер 21 селянин, від слабкості при народженні – 15 дітей [4, арк. 184-200], в 1912 році від сильного жару померло 12 селян, від простуди – 11 селян [4, арк. 238-253] та в 1913 році від жару померло 11 селян, від скарлатини – 10 селян) [4, арк. 288-303].

Та висвітлюючи останній період (по якому збереглися дані) 1914-1919 роки є змога прослідкувати наступну ситуацію: в 1914 році померло (від скарлатини – 45 селян та від конвульсій 14 селян) [5, арк. 29-50], в 1915 році від старості померло 13 селян) [5, арк. 81-94], в 1916 році від старості – 9 селян) [5, арк. 121-131], в 1917 році від слабкості при народженні померло 10 дітей) [5, арк. 157-167], в 1919 році померло від тифу 16 селян) [5, арк .231-240].

У вищезазначеній статистиці наводяться дані лише по тих хворобах, які забирали життя 10 і більше селян даного населеного пункту, але потрібно наголосити на тому, що побутував ряд багатьох інших хвороб, які забирали в десятки разів більшу кількість селянських життів.

У кінці 1930-х років в селі був споруджений акушерський пункт, котрий, відповідно до своїх можливостей, надавав медичну допомогу. В той час тут працював фельдшер на прізвище Шевчук [10].

У липні 1936 року на засіданні Козятинського РК КП(б)У виносилось питання про спорудження в селі Вівсяники будинку для прийому пологів, який по документах проходив під назвою «хата-родилка». Зазначалося, що до даного періоду будівництво було не закінчено і провина була покладено на голову колгоспу імені Фрунзе Савчука, голову сільської ради Кравчука (йому інкримінували вину по несвоєчасній виплаті заробітної плати акушерці) та завідуючу Райздравввідділом Костюківську.

Їм було наказано закінчити будівництво за два дні (тобто під їхнім керівництвом) та забезпечити належне устаткування, а саме: столи, стільці, ковдри, подушки, ліжка, матраци та простирадла, а Костюківській прибути в село, на триденний термін, і контролювати проходження роботи.

У випадку не закінчення своєчасно робіт відповідальним особам загрожували проблеми та «міри партійного впливу» [6, арк. 26].

Але слід зазначити, що лікування за народними рецептами продовжувало практикуватись місцевим населенням.

Після звільнення села Вівсяники від окупації нацистських загарбників (що розпочалась з 22 липня 1941) [2, с. 3] військами радянської армії, яке відбулося 14 січня 1944 року [8, арк. 8], почались відбудовчі роботи. На протязі лютого та березня були складені списки – таблиці в яких вказувалась сума збитків в грошовому еквіваленті.

Такі документи стосувались збитків, що були завдані й медпункту: 4 тисячі 151 рубль [7, арк. 211]. Порівнюючи з купівельною спроможністю селян в той час, сума велика, яка по грошовому розмірові не була найбільшою але й не найменшою серед втрат сусідніх сіл. Для порівняння можна навести такі приклади: в с. Лопатин місцевому медпункту було нанесено збитків на суму 12 тисяч 150 рублів, в с. Михайлині – на 2 тисячі 100 рублів, в с. Великий Степ – на 2 тисячі рублів та в с. Миколаївка – на 4 тисячі 50 рублів [7, арк. 211].

Після війни коштів критично не вистачало, і тому акушерський пункт будучи відновлений [9], працював не на повну потужність і не міг задовольнити всіх потреб місцевого населення.

Загалом, трудівники села постійно відчували недостатній рівень медичного обслуговування, а сільське господарство функціонувало фактично без урахування необхідності задоволення потреб трудівників у здорових умовах праці, побуту і відпочинку, що, безперечно, сприяло б повноцінній діяльності людини.

Мережа медичних закладів на селі залишалася недостатньою для ефективного здійснення лікувальної роботи. Дільничні лікарні і фельдшерсько-акушерські пункти (ФАП) були далеко не у всіх великих населених пунктах, не кажучи про середні та малі села.

Лікарні зводились, як правило, на території центральних садиб економічно сильнішими господарствами. У цілому ж на селі простежувалась тенденція до зменшення кількості лікувальних закладів. На практиці це означало, що лише незначна частина жителів, і то лише великих населених пунктів, мала можливість звернутися до медичного закладу за місцем проживання, а не їхати в районний чи обласний центр [14, с. 200-201].

У селі також є фельдшер, що доглядає за літніми та самотніми людьми. Їй в цьому допомагають працівники територіальної служби та син, що теж пішов по медичній стежці. У післявоєнні роки народні методи лікування поступово втрачали своє значення в повсякденному житті селян. Почали щорічно проводити примусову вакцинацію жителів від інфекційних захворювань, і хоча деякі люди боялись таких нововведень, більшість користувалась можливістю [9].

Медичними послугами інтенсивно почали користуватись при складних чи інфекційних захворюваннях, при народженні дитини та важких формах застуди. Проте, наприклад, лікування вушних пробок та шкірних захворювань і досі (дуже часто) проводиться за допомогою народних методів. Також значною популярністю користуються засоби народної медицини, що підтримують імунітет (чаї, варення та різноманітні настої з використанням спиртних напоїв), а не фармацевтичні засоби, котрі недоступні літнім людям (за браком коштів) та які можуть шкодити імунітету як молодшого покоління, так і старшого.

Залишився ряд захворювань, які в народі називають поробленими чи насланими, і для лікування «бешихи», «пристріту» та «вроків» досі звертаються до бабок-шептух. Проте останніх з кожним роком стає все менше, а свої знання вони забирають з собою, в зв'язку з не достатньою цікавістю молодого покоління до вивчання та досліджування надбань попередніх поколінь.

Властиве українській традиційній медицині синкретичне поєднання раціональних та ірраціональних знань та уявлень зберігається різною мірою і в сьогоденній практиці самолікування сільського населення. Відтак надбання української народної медицини при уважному до них підході могли б помітно збагатити сучасну професійну медичну практику.

Джерела та література

1. Гуменюк І.П. Голодомор 1932-1933 рр. за спогадами очевидців // Науковий вісник Вінницького територіального відділення Малої Академії Наук – Вінниця, 2009. – Вип. 2. – С. 91.

2. Гуменюк І.П. Село Вівсяники Козятинського району в період німецької окупації (спогади очевидців) // Пульсуючі джерела – 2009. – 14 квітня. – С. 3.

3. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВіО), ф.Д-904, оп. 2, спр. 246.

4. Там само, спр. 276.

5. Там само, спр. 317.

6. Там само, ф.П-714, оп. 1, спр. 192.

7. Там само, ф.Р-1683, оп. 1, спр. 12.

8. Там само, ф.Р-4422, оп. 1, спр. 30.

9. Запис автора від Гуменюк Надії Сергіївни, 1925 року народження, жительки с. Вівсяники від 22 жовтня 2009 та 6 січня 2010 років.

10. Запис автора від Пастушенко Домки Харитонівни, 1925 року народження, жительки с. Вівсяники від 2 березня та 26 травня 2010 року.

11. Запис автора від Гуменюка Петра Павловича, 1956 року народження, уродженця с. Вівсяники від 2 березня, 20 травня та 31 травня 2010 року.

12. Зі слів реципієнта Порхун Марії Сергіївни, 1912 року народження, жительки с. Вівсяники.

13. Зі слів реципієнта Порхун Антоніни Сергіївни, 1920 року народження, жительки с. Вівсяники.

14. Романюк І. Українське село у 50-ті – першій половині 60-х років ХХ ст. – Вінниця, 2005. – С. 200-201.

Игорь Гуменюк

Народная медицина как популярный способ лечения крестьян села Овсяники Казатинского района Винницкой области (в первой половине ХХ века)

В статье на основании рассказа свидетелей (усной истории), собранных автором, архивных материалов и нескольких апробаций, раскрывается актуальность использования знаний из народной медицины, наводятся примеры лечения разных болезней, которые были распространены в сельской среде (в селе Овсяники Казатинского района Винницкой области) и частично раскрывается история развития стационарного лечения в послевоенный период (с помощью материалов, которые сохраняются в фондах Государственного архива Винницкой области).

Ключевые слова: *народные знания, медицина, лечение, диагноз, рецепт, смертность.*

Igor Hutenyk

Traditional medicine as a popular way to treat a peasant village community Vivsyanyky Koziatyn region of Vinnytsia region (in the first half of the twentieth century)

The article is based on eyewitness accounts (oral history), collected by the author, archival materials and multiple approvals, highlights the importance of knowledge of traditional medicine are examples of treatment of various diseases that existed among the peasants (especially in rural areas Vivsyanyky Koziatyn region of Vinnytsia region) and partially reveals the story of the introduction of inpatient medical care in the postwar period (using materials that are stored in the collections of the State Archives of the Vinnytsia region).

Key words: *the folk knowledge, medicine, diagnosic, recipe, mortolity.*

Історія України у світлі регіональних досліджень

УДК 930.253:94(477.87) «17/18»

Михайло Делеган (м. Ужгород)

З історії м. Ужгорода XVIII – XIX ст.: джерелознавчий аспект

У статті зроблено огляд документів Державного архіву Закарпатської області з історії міста Ужгорода XVIII-XIX століть. Акцентовано увагу на документах, що проливають світло на діяльність православної церкви, грецької громади, будівництво залізниці, яким досі приділялася недостатня увага.

Ключові слова: *Ужгород, Унгвар, Ужанський жупанат, місто, архівні документи, православна церква, грецька громада, будівництво, залізниця, дороги.*

До історії міста над Ужем зверталися чимало істориків різних часів, роблячи свій посильний внесок у її дослідження. Останнє видання, презентоване 24 вересня 2013 року Закарпатською обласною організацією Національної спілки краєзнавців України, належить відомому фахівцю, доктору історичних наук, професору Ужгородського національного університету Сергію Дмитровичу Федаці, є суттєвим доробком із зазначеної теми і заслуговує на увагу (Федака С. Д. Ужгород: роки і люди / Хронологічний і бібліографічний довідник. – Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2013. – 248 с.).

У період відзначення 1120-річчя Ужгорода прагнемо привернути увагу шанувальників історії міста і області, загалом краєзнавців до значного і важливого зібрання першоджерел, що зберігаються у фондах Державного архіву Закарпатської області, які є маловідомими чи й зовсім невідомими загалу. Огляди чи детальні характеристики архівних документів згадуваного періоду нам невідомі.

Основний масив документів XVIII-XIX ст. з історії м. Ужгорода зберігається у фондах наджупана і піджупана Ужанської жупи, бургомістра м. Ужгорода та інших, різних за обсягом, фондах Державного архіву Закарпатської області. Важливо зазначити, що XVIII ст. для міста Ужгорода було своєрідною межею між більш ніж 300-річним пануванням над містом старовинного дворянського роду Другетів і короткочасним пануванням дворянської родини Берчені.

Події національно-визвольної війни під керівництвом Ференца Ракоці II знайшли відображення в окремих документах фонду «Наджупан Ужанської жупи». Про зазначені події, зокрема, йдеться у зверненні командуючого повстанською армією до австрійського гарнізону фортеці м. Унгвар з пропозицією скласти зброю. Зазначений документ датований 1703 роком, хоча гарнізон фортеці м. Унгвар капітулював тільки 16 березня 1704 року [1]. У вищезгаданому фонді зберігаються також документи про умови капітуляції австрійського гарнізону м. Унгвар перед повстанськими військами Ференца Ракоці II [2]. Про ставлення дворянства м. Ужгорода, як зрештою і дворянства всього Ужанського комітату, до початку антигабзбургського руху під керівництвом Ференца Ракоці II можна судити з повідомлення Ужанського жупного відомства на адресу дворянина м. Унгвар Жигмонда Бабова про призначення його депутатом жупних зборів Ужанської жупи (1703 р.) [3]. Безперечний інтерес для дослідників, які займаються історією м. Ужгорода цього періоду, становлять документи, датовані 1706 роком. Серед них необхідно згадати наступні: «Розпорядження Ференца Ракоці II Ужанському жупному відомству з військових питань» [4], «Указ Ференца Ракоці II про умови амністії військовослужбовців та інших осіб, які виступали проти повстанців [5], «Розпорядження коменданта фортеці м. Унгвар Ужанському жупанату про надання підвод і робітників для проведення ремонту фортеці м. Унгвар» [6] та маловідомий дослідникам лист мешканця м. Унгвар Георгія Горвата, адресований невідомій особі, в якому автор захищає майнові права кріпосних селян [7].

Після закінчення національно-визвольної війни під керівництвом Ференца Ракоці II (1703-1711 рр.) місто Ужгород знову переходить під управління державної казни і стає центром великого казенного маєтку. Про складні відносини між мешканцями міста, міською та комітатською владою, дирекцією казенного маєтку розповідають як документи фонду «Управління Ужгородським казенним маєтком», так і документи фондів «Наджупан Ужанської жупи» і «Бургомістр м. Ужгорода». Серед зазначених документів, що відносяться до другої половини

XVIII ст., важливим змістом вирізняються «Листування Ужанського жупанату з Угорським королівським намісництвом в м. Пожонь про порядок обкладення податками казенного маєтку в м. Унгвар» [8], «Акт, складений Ужанським жупним судом за результатами розслідування скарги грецьких купців м. Унгвар на управляючого казенним маєтком за порушення урбаріального договору між ними» [9], «Книга з описом майнового стану казенного маєтку і селян, які проживали на його території» [10] та ін. Як засвідчує документ грецьких купців, Ужгород давно будував торговоекономічні стосунки з країнами Європи і тільки части протистояння стали на заваді їх стабільної історичної еволюції.

Взагалі, якщо повернутися до подій, пов'язаних із закінченням національно-визвольної війни 1703-1711 рр., то для дослідників цього періоду історії м. Ужгорода буде цікаво ознайомитися з двома важливими документами першої половини XVIII ст., а саме: листом наджупана Сатмарської жупи на адресу Ужанського жупанату, в якому пропонувалося дотримуватися умов мирного договору між королем Угорщини, імператором Священної Римської імперії і керівником національно-визвольного руху Ференцем Ракоці II [11], а також «Розпорядженням короля Угорщини Карла VI про переміщення метальних знарядь з Унгварської та Мункачської фортець до м. Кашша» [12] (нині – м. Кошице, Словаччина).

Для дослідників, які вивчають соціально-економічну історію краю, буде корисно ознайомитися з документами, що розповідають про майновий стан представників різних соціальних груп як Ужанського комітату в цілому, так і м. Ужгорода. До таких документів відносяться численні справи, що стосуються передачі дворянами спадкового майна, інформація про облік майнового стану платників податків м. Унгвар і Унгварського округу за різні роки XVIII-XIX ст., заповіти дворян і селян, прохання дворян про звільнення їх від податків, угоди між громадянами міста про купівлю і продаж нерухомого майна, списки дворян Ужанського комітату і міста Ужгорода [13] та ін. Окрема група документів фондів «Наджупан Ужанської жупи», «Бургомістр м. Ужгорода» та «Піджупан Ужанської жупи» стосується питань перебування австрійських військових частин на території міста і тих складних відносин, які формувалися між представниками міської влади і командуванням австрійських військових частин. Зазначені гострі, проблемні питання характеризують, зокрема, «Протокол допиту свідків м. Унгвар Ужанським жупним судом за справою про розслідування причин побиття міського старости м. Унгвар солдатами австрійської армії за наказом лейтенанта Проса» (1740-1741рр.) [14], «Листування Ужанського жупанату з Головним провінційним комісаром м. Кашша щодо чисельності військових частин в м. Унгвар» (1774 р.) [15], «Прохання професорів і учителів м. Унгвар до Ужанського жупанату щодо зниження військових податків» [16] та ін.

В економічному житті м. Ужгорода у XVIII і XIX ст. важливу роль продовжувало відігравати цехове виробництво, хоча з другої половини ХУШ ст. на території Ужгородського казенного маєтку з'являються перші мануфактурні підприємства, які до 1848 р. використовували працю кріпосних селян Ужанської жупи. Цей період історії м. Ужгорода представлений статутами цехів чоботарів та гончарів (1762 р.) [17], «Повідомленням Ужанського жупанату Угорському королівському намісництву в м. Пожонь про діяльність цеху м. Унгвар» (1762 р.) [18] та ін. документами. Необхідно зазначити, що у XVIII і першій половині XIX ст. ціни на ремісничі вироби і продукти харчування, як і раніше, суворо регламентувалися. Про це говорять, наприклад, чисельні прохання м'ясників міста до Ужанського жупанату про підвищення цін на м'ясо (1759 р., 1760 р., 1770 р. та ін. роки) [19]. Ремісники і торгівці міста в цей період виступали і проти конкуренції з боку впливової на той час громади грецьких купців. Про це, наприклад, свідчить «Прохання майстра з виготовлення мила і свічок, мешканця м. Унгвар, Йосифа Улмана до Ужанського жупанату щодо заборони грецьким купцям торгувати милом і свічками у м. Унгвар» (1772 р.) [20].

Важливо, на наш погляд, зазначити, що діяльність грецької громади міста в історичній літературі майже не розглядалась. Разом з тим, у фондах «Наджупан Ужанської жупи» і «Бургомістр м. Ужгорода» зберігаються унікальні документи, які висвітлюють зазначене питання. Серед змістових першоджерел необхідно згадати, зокрема, наступні: «Листування Ужанського жупанату з королевою Угорщини Марією-Терезією щодо причин ув'язнення грецького торгівця м. Унгвар Ракко Мартона Деметра» (1764 р.) [21], «Список грецьких купців, що проживають у м. Унгвар» (1781 р.) [22], «Скаргу грецьких купців м. Унгвар на адресу Ужанського жупанату щодо заборони їм проводити богослужіння» (1783 р) [23], вже згадуваний «Акт,

Повідомлення Угорського королівського намісництва в м. Буда про відмову у наданні м. Унгвар привілеїв вільних королівських міст. 11 листопада 1794 р.
Державний архів Закарпатської області. Ф. 4. Наджупан Ужанської жупи, оп. 6, спр. 1819, арк. 1. Латинь

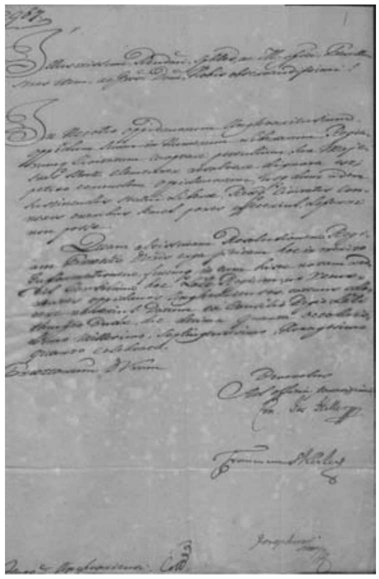

Лист головного шкільного інспектора в м. Кашша (Кошице – *авт.*) жупному управлінню щодо встановлення зарплати учителю греко-католицького педагогічного училища м. Унгвар. 1799 р.
Державний архів Закарпатської області, ф. 4. Наджупан Ужанської жупи, оп. 6, спр. 2572, арк. 1. Латинь)

складений Ужанським жупним судом за результатами розслідування скарги грецьких купців м. Унгвар на управляючого казенним маєтком за порушення умов урбаріального договору між ними» (1783 р.) [24], «Розпорядження Угорського королівського намісництва про надання інформації щодо прохання грецьких православних торгівців м. Унгвар про дозвіл їм проводити церковну службу» (1780 р.) [25], «Розпорядження Угорського королівського намісництва про надання інформації щодо будівництва православної церкви в м. Унгвар грецькими купцями» (1782 р.) [26] та ін.

У наукових дослідженнях, присвячених історії міста Ужгорода, багато говориться про діяльність римо-католицької, греко-католицької та протестантської громад міста [27], а про діяльність православної церковної парафії згадується рідко, або взагалі не згадується. У вищезазначених фондах дослідники історії м. Ужгорода зможуть ознайомитися, зокрема, із наступними важливими та змістовними документами, які висвітлюють діяльність православної церкви міста: «Повідомленням Угорського королівського намісництва православного єпископа в Карловицях щодо надання дозволу на створення православної церковної парафії в м. Унгвар» (1784 р) [28], статистичною інформацією щодо православної церковної парафії м. Унгвар (1796 р.) [29] та ін.

Після звільнення Мукачівської греко-католицької єпархії від юрисдикції егерських єпископів (1771 р.) єпископська кафедра була переведена з Мукачева до Ужгорода. Ці події знайшли відображення у документах фонду «Наджупан Ужанської жупи»: «Листування єпископа Мукачівської греко-католицької єпархії А. Бачинського з провінційним комісаром м. Кашша про переселення єпископа з м. Мукачева до м. Унгвар» (1774 р.) [30], «Повідомлення королівського комісара Ігната Яблонці про передачу фортеці в м. Унгвар у користування греко-католицькому єпископу Андрію Бачинському» (1777 р.) [31], «Листування Угорського королівського намісництва в м. Пожонь з Ужанським жупанатом про наймання мулярів для реставрації кафедрального собору в м. Унгвар» (1777 р.) [32], «Повідомлення єпископа Мукачівської греко-католицької єпархії Андрія Бачинського про дату освячення кафедрального собору» (1780 р.) [33]. Цікаво зазначити, що саме на роботах з реставрації фортеці м. Ужгорода відбувся перший в історії міста страйк будівельних робітників. Про цю подію йдеться у «Розпорядженні Угорського королівського намісництва в м. Пожонь щодо притягнення до відповідальності мулярів, які працювали на реставрації Унгварської фортеці, за участь у страйку з вимогами підвищення заробітної плати» (1778 р.) [34].

З другої половини XVIII ст. інтенсивно забудовується лівий берег річки Уж, прокладаються нові вулиці, споруджуються аптеки, магазини, житлові будинки, будівлі шкіл, готелів, виникає потреба благоустрою міста, складання кошторисів, обліку прибутків та видатків міського господарства, будуються і ремонтуються шляхи, насамперед ті, які зв'язували м. Ужгород з містами інших комітатів Угорщини.

Всі зазначені та інші процеси знайшли відображення у оригінальних документах фонду «Наджупан Ужанської жупи»: «Повідомлення угорського королівського намісництва в м. Пожонь про надання коштів на будівництво готелів в

м. Унгвар» (1762 р) [35], «Доповідь міської поліції м. Унгвар Ужанському жупанату щодо благоустрою вулиць міста» (1762 р.) [36] (Як добре відомо, означена проблема досить актуальна, в тому числі і в наш час, і не тільки для Ужгорода, а й у цілому для України), «Акти спеціальної комісії Ужанського жупанату про результати перевірки аптеки м. Унгвар» (1772 р.) [37], »Кошториси прибутків та видатків м. Унгвар за 1768-1774 рр.» [38], «Розпорядження Угорського королівського намісництва в м. Пожонь про асигнування коштів на утримання початкової школи в м. Унгвар» (1779 р.) [39], «Розпорядження Угорського королівського намісництва в м. Пожонь про ремонт в'язниці в м. Унгвар» (1780 р.) [40], «Розпорядження Угорського королівського намісництва в м. Пожонь про будівництво школи в м. Унгвар» (1783 р.) [41], «Розпорядження Угорського королівського намісництва в м. Буда стосовно будівництва торгового шляху між м. Унгвар і с. Березна» (1790 р.) [42], «Документи про будівництво державного шляху від м. Ужгорода до Галичини (1791 р.) [43] та ін.

З кінця XVIII ст. керівництво міста Ужгорода і Ужанський жупанат все активніше виступають з вимогою щодо надання місту статусу та привілеїв «вільного королівського міста». Про причини відхилення цього прохання аргументовано йдеться у «Повідомленні Угорського королівського намісництва в м. Буда щодо відмови у наданні м. Унгвар привілеїв «вільних королівських міст» (1794 р) [44].

Питання діяльності навчальних закладів м. Ужгорода у другій половині XVШ ст. порушуються у «Розпорядженні Угорського королівського намісництва в м. Буда стосовно розміру заробітної плати для вчителів початкових шкіл м. Унгвар« (1786 р.) [45], документах, пов'язаних з діяльністю Ужгородської початкової єврейської школи (1797 р.) [46], «Листуванні з головним шкільним інспектором м. Кашша про встановлення заробітної плати вчителю греко-католицької учительської семінарії в м. Унгвар» (1799 р.) [47], документах, пов'язаних з діяльністю греко-католицької вчительської семінарії м. Унгвар (1799 р.) [48] та ін.

Наприкінці XVIII ст. поруч з першими статистичними даними про населення м. Ужгорода і Ужанського комітату, з'являються історико-географічні описання Ужанської жупи та Унгварського округу Ужанської жупи (1796 і 1798 рр.) [49]. Важливо також зазначити, що різні проблемні питання розвитку міського господарства м. Ужгорода у другій половині XVШ ст. знайшли відображення у книгах протоколів засідань міської ради і суду м. Ужгорода за 1785-1787 рр., які також зберігаються у фонді «Наджупан Ужанської жупи» [50].

Період наполеонівських війн також відображено у документах фонду «Наджупан Ужанської жупи», які розповідають про формування дворянського ополчення в Ужанській жупі, зарахування дворян м. Ужгорода у королівську гвардію, рекрутські набори і військові податки, що лягли додатковим тягарем на плечі мешканців міста. Всі зазначені документи відносяться до першого десятиріччя XIX ст. [51].

Основною формою організації ремісничого виробництва на початку XIX ст. залишалися цехи, хоча, як вже зазначалося, на території Ужгородського казенного маєтку з кінця XYIII ст. з'являються перші мануфактурні підприємства, у числі яких треба назвати Ужгородський спиртовий завод. Серед документів цього періоду необхідно перш за все відмітити наступні: «Прохання ткачів-ремісників м. Унгвар щодо прийому їх до цеху ткачів» (1801р.) [52], «Щоденник цеху теслярів м. Унгвар за 1803-1879 рр.» [53], справу, пов'язану з наданням привілеїв цехам м. Унгвар (1816 р.) [54] та ін.

У зазначеному фонді відклалися також документи, пов'язані із спорудженням адміністративної будівлі Ужанської жупи. Досліднику цього питання буде цікаво ознайомитися із «Заявою невідомого муляра про сумлінне ставлення до робіт, пов'язаних із спорудженням адміністративної будівлі Ужанського жупного управління» (1806-1808 рр.) [55], «Листуванням управляючого казенним маєтком в м. Ужгород з Ужанським жупанатом про будівництво адміністративного корпусу жупи в м. Унгвар» (1807 р.) [56], інформацією і квитанціями про видатки на спорудження будівлі жупного управління в м. Унгвар 1807 р.) [57], кошторисами, квитанціями про витрати на спорудження нової будівлі жупного управління у м. Ужгороді (1811 р.) [58], «Листуванням окружних начальників з Ужанським жупанатом стосовно спорудження нової будівлі жупного управління у м. Унгвар» (1812 р) [59] та ін.

У зазначених вище фондах Державного архіву Закарпатської області відклався також великий масив документів першої половини XIX ст., які розповідають про діяльність учбових закладів м. Ужгорода, роботу міського представництва та ін. Для дослідника цих питань незамінним і важливим джерелом будуть прото-

коли засідань міського представництва за різні роки XIX ст. [60] та піврічні звіти бургомістра м. Ужгород [61].

У XIX ст. влада міста і Ужанський жупанат декілька разів зверталися, як і у XVIII ст., з проханням про надання місту статусу «вільного королівського міста». Зазначене питання порушується у матеріалах двох справ про зарахування м. Ужгорода до категорії «вільних королівських міст» (лютий 1816 р. і травень 1816 р) [62] та інших документах. У 20-30-і рр. XIX ст. зростає кількість документів, пов'язаних із статистикою населення, будинків, вулиць, каналів, шляхів міста. Вказані документи, як зрештою і документи про видачу патентів на заняття ремеслом і торгівлею, заяви приватних осіб на будівництво будинків, магазинів, аптек, дозволяють дослідникам, які займаються історією Ужгорода, відтворити складний процес його забудови, вивчити професійний, соціальний і національний склад населення міста [63].

Своєрідним рубежем як в історії м. Ужгорода, так і в цілому Угорщини та Австрії були, безумовно, події революції 1848-1849 рр., в результаті яких, не дивлячись на її поразку, були створені об'єктивні умови для утвердження та розвитку прогресивних капіталістичних відносин. Жителі міста брали активну участь у революційних подіях 1848-1849 рр. Про це йдеться у наступних документах фонду «Наджупан Ужанської Жупи»: «Списки військовозобов'язаних Ужанської жупи, складені згідно закону 1848 року про організацію армії гонведів (1848 р.) [64], «Інформація військово-цивільної комісії з обліку добровольців, які вступили до 21-го Унгварського батальйону» (1848-1849 рр.) [65], «Список гонведів 21-го Унгварського батальйо ну, переданого 6-му гусарському полку» (1848 р.) [66], «Список гонведів 21-го Унгварського батальйону, відправлених на артилерійські курси до м. Пешт» (1848 р.) [67], «Розпорядження прем'єр-міністра Угорщини про організацію угорської армії і розміщення її частин у жупах» (1848 р) [68], "Розпорядження Воєнного міністерства Угорщини про розміщення частин угорської армії на території Ужанської жупи» (1848 р.) [69], «Розпорядження прем'єр-міністра Угорщини про організацію Національної гвардії у жупах» (1848 р) [70], «Листування з окружними начальниками щодо організації Національної гвардії на території Ужанської жупи» (1848 р.) [71], «Звіт жупного касира стосовно коштів, зібраних серед населення Ужанської жупи для захисту Батьківщини під час революції 1848 р.» (1848 р.) [72], «Підписні листи із зазначенням коштів і продуктів харчування, зібраних серед населення Ужанської жупи для захисту Батьківщини під час революції 1848 р.» (1848 р.) [73] та ін.

У документах післяреволюційного періоду історії м. Ужгорода переважають питання, пов'язані з розвитком промислових підприємств, залізничного транспорту, фінансових установ, благоустрою вулиць міста, роботи міської влади, будівництва і ремонту установ освіти та культури тощо. В порівнянні з попереднім періодом історії міста значно зросла кількість документів статистичного характеру. Серед документів, що висвітлюють зазначені питання історії м. Ужгорода, необхідно, на наш погляд, виокремити найбільш значимі, а саме: »Відомості міського управління м. Унгвар стосовно цін на сільськогосподарські товари» (1854 р) [74], «Розпорядження відділення Угорського королівського намісництва в м. Кашша Ужанському жупанату щодо організації ощадної каси в м. Унгвар» (1857 р.) [75], «Свідоцтво Угорського королівського намісництва в м. Буда про надання дозволу мешканцю м. Унгвар Рот Іжаку на будівництво парового млина» (1866 р.) [76], »Плани і кошториси державного інженера м. Унгвар на перебудову і ремонт мостів на шляху Унгвар – Ужок, пошкоджених повінню» (1867 р.) [77], «Прохання дирекції з будівництва телеграфу в м. Пешт до Ужанського жупанату щодо встановлення телеграфних стовпів на телеграфній лінії Унгвар – Кашша» (1868 р.) [78], «Угоду про освітлення вулиць м. Унгвар і листування з цього питання» (1872-1873 рр.) [80], «Прохання громадян про видачу патентів на право ведення торгівлі, встановлення цін на товари та з інших питань, пов'язаних з організацією торгівлі» (1875 р.) [81], «Оголошення про відкриття ярмарків в м. Унгвар» (1879 р.) [82], «Бюджет м. Унгвар» (1880 р.) [83], «Розпорядження Загального угорського статистичного управління про надання інформації про стан промисловості і списків ремісників м. Унгвар» (1883-1884 рр.) [84], «Листування з наджупаном Ужанської жупи про заснування в м. Унгвар спілки чоботарів, кравців, теслярів та інших ремісників і затвердження Статуту спілки» (1891 р.) [85], «Прохання громадян м. Унгвар про видачу дозволів на будівництво будинків, амбарів і листування з піджупаном Ужанської жупи та Унгварським будівельним управлінням щодо будівництва і ремонту шляхів, мостів, казарм,

міської лікарні та інших будівель» (1881-1884 рр.) [86], «Повідомлення голови правління Унгварської сільськогосподарської спілки про результати підготовки виставки вина в м. Унгвар» (1883 р) [87], «Кошторис на будівництво дитячого садка на вулиці Текелі в місті Унгвар» (1883 р.) [88], справу про відкриття керамічної школи і будівництво керамічного цеху в м. Унгвар (1883-1899 рр.) [89], інформацію про видатки на асфальтування міських вулиць і листування з головою комісії з будівництва театру в м. Унгвар, про виділення земельної ділянки під будівництво театру та з інших питань міського будівництва (1884 р.) [90], «Список підприємців м. Унгвар і ремісників, що працюють у них і які записались у ремісничу школу з метою отримання загальної освіти» (1884 р.) [91], «Інструкцію про порядок зведення будівель на території м. Унгвар» (1885 р.) [92], «Інструкцію піджупана Ужанської жупи про правила вуличного руху в м. Унгвар» (1887 р.) [93], «Прохання мешканців м. Унгвар Дрогобицького Дюли і Ягер Берталона про видачу дозволу на будівництво друкарні та голови єврейського релігійного товариства стосовно будівництва єврейської лікарні» (1888 р.) [94], «Листування з фірмою «Макс Рейхмут» про будівництво в м. Унгвар газового заводу» (1888-1889 рр.) [95] та ін.

Для історії міста Ужгорода другої половини XIX ст. характерні якісно нові явища, пов'язані з розвитком капіталістичних суспільних відносин. З цієї точки зору необхідно перш за все згадати про будівництво та ремонт шляхів, інтенсивне будівництво залізниць, які зв'язали м. Ужгород з містами і населеними пунктами, розташованими як на території нашого краю, так і на території сучасних Угорщини та Словаччини. Крім того, відкриття нових промислових підприємств на території міста, його інтенсивна забудова, будівництво залізниць, призвели до збільшення кількості робітників у промисловості, в будівельних організаціях і на транспорті, найбільш свідомі представники яких вступали у перші професійні спілки і соціал-демократичну партію Угорщини. Взагалі, документи другої половини XIX ст. відтворюють зростання інтересу до суспільно-політичного життя з боку представників всіх класів і соціальних груп як тодішньої Угорщини в цілому, так і громадян м. Ужгорода. Ці процеси можна спостерігати за документами, які розповідають про діяльність різних наукових і культурно-просвітницьких організацій міста, благодійних фондів і т. ін. Зазначені питання знайшли відображення, зокрема, у наступних документах згаданих вище фондів Державного архіву Закарпатської області: «Протокол виборів правління заснованого у 1876 році «Товариства з розповсюдження природознавчих наук і загальної освіти м. Унгвар» (1876 р.) [96], «Статут «Товариства підприємців» м. Унгвар» (1880 р.) [97], «Список членів – засновників Унгварського відділення «Загальноугорського жіночого товариства взаємодопомоги» (1881р.) [98], «Протоколи засідань «Жіночого товариства» м. Унгвар» (1883 р.) [99], справі про будівництво державного шосейного шляху на лінії Кашша–Яблониця–Унгвар (1882-1884 рр.) [100], справі про будівництво шляху між м. Унгвар і горою «Бескид» (1890-1891рр.), [101], справі про будівництво залізниці м. Унгвар – м. Надь Мігаль (1890-1900 рр.) [102], «Листування з Унгварським будівельним управлінням про забезпечення камінням будівництва залізниці м. Унгвар – с. В.Березний» (1891р.) [103], «Листування з Міністерством торгівлі Угорщини і Собранецьким окружним начальником про облік вузькоколійних залізниць на території Ужанської жупи» (1891р.) [104], «Розпорядження Міністерства внутрішніх справ Угорщини про освітлення вулиць м. Унгвар» (1898 р.) [105], «Листування з будівельним управлінням м. Унгвар про ремонт каналу на вулиці Цегельній м. Унгвар» 1882-1883 рр.) [106], «Інформація про кількість лікарняних страхових кас фабрично-заводських робітників та службовців на території Угорщини по жупах і округах та загальну кількість фабрично-заводських робітників і службовців» (1882 р.) [107], «Статут товариства лікарняної страхової каси робітників і службовців Унгварського акціонерного товариства глиняної і фарфорової промисловості» (1892 р.) [108], «Повідомлення про діяльність благодійних товариств м. Унгвар за 1892 р.» (1893 р.) [109], «Статут лікарняної страхової каси Унгварської меблевої фабрики», «Повідомлення Кошицької промислової і торгової палати про кількість членів Унгварської окружної каси взаємодопомоги і листуванні з нею і піджупаном Ужанської жупи з цих питань» (1883-1894 рр.) [110], «Листування з Міністерством торгівлі Угорщини, піджупаном Ужанської жупи і шляховим майстром про будівництво і ремонт шосейних шляхів на лініях: Унгвар–Ужок, Кашша–Яблониця, міських вулиць і виконання примусових громадських робіт на шляхах» (1894 р.) [111], «Повідомлення Міністра оборони Угор-

щини про направлення комісії військових спеціалістів для обстеження шляху Унгвар–Ужок, що має воєнно-стратегічне значення» (1881 р.) [112],«Інформація про промислові підприємства Ужанської жупи» (1897 р.) [113], «Листування і розпорядження Міністерства внутрішніх справ Угорщини про вжиті заходи щодо заборони святкування робітниками 1-го Травня» (1897 р.) [114], «Розпорядження піджупана Ужанської жупи про заборону зборів соціал-демократичної партії» (1897 р.) [115], «Повідомлення наджупана Ужанської жупи про встановлення нагляду за організаторами соціал-демократичного руху» (1898 р.) [116], «Листування з Унгварським поліцейським капітаном стосовно арешту мешканця м. Унгвар Ятварі Яноша за розповсюдження соціал-демократичних газет» (1898 р.) [117] та ін.

Отже, навіть загальний огляд фондів Держархіву Закарпатської області показує, що в них відклалися цікаві, що мають наукову цінність і ще не введені до наукового обігу документи, які висвітлюють різноманітні питання історії м. Ужгорода XУIII-XIX ст.

Весь цей документальний масив, на нашу думку, ще очікує своїх дослідників, оскільки вивчати історичне минуле як нашого краю у цілому, так і історію кожного з міст і сіл, в тому числі й історію м. Ужгорода, не спираючись на архівні джерела, об'єктивно та комплексно неможливо.

Джерела та література

1. Державний архів Закарпатської області (далі – ДАЗО), ф.4, оп.2, спр. 1478, арк. 1- 4.
2. Там само, спр.1495, арк. 1-2.
3. Там само, спр.1480, арк. 1.
4. Там само, спр.1531. арк. 1-6.
5. Там само, спр.1532. арк. 1-2.
6. Там само, спр.1538, арк. 1-2.
7. Там само, оп.15, спр.175, арк.1.
8. Там само, оп.5, спр.241, арк.1-17.
9. Там само, спр.2047, арк.1-2.
10. Там само, ф.788, оп.2, спр.1.
11. Там само, ф.4, оп.2, спр.1660, арк.1-2.
12. Там само, оп.15, спр.205, арк. 1-2.
13. Там само, оп.3, спр.173, арк.1-2; спр.217, арк.1-15; спр.625, арк.1-18; спр.627, арк.1-2 та ін.
14. Там само, оп.3, спр.1161, арк.1-6.
15. Там само, оп.5, спр.708, арк.1-7.
16. Там само, оп.6, спр.2294, арк.1-5.
17. Там само, оп.4, спр.594, арк.1-6; спр.595, арк.1-14.
18. Там само, спр.596, арк.1-4.
19. Там само, спр.282, арк.1; спр.1165, арк.1-4; спр.1822, арк.1-2.
20. Там само, оп.5, спр.205, арк.1-2.
21. Там само, оп.4, спр.930, арк.1-9.
22. Там само, спр.1524, арк.1-2.
23. Там само, оп.5, спр.2046, арк.1-3.
24. Там само, спр.2047, арк.1-2.
25. Там само, спр.1745, арк.1-8.
26. Там само, оп.15, спр.537, арк.1.
27. Див. до прикладу: Ungvár és Ung vármrgye (Ungvár és Ung vármegye kőzségei).- Budapest, 1940.- 130-139 old.
28. ДАЗО, ф. 4, оп. 15, спр. 558, арк.1-2.
29. Там само, оп.6. спр.2267, арк.1-3.
30. Там само, оп.5, спр.740, арк.1-3.
31. ДАЗО, ф.4, оп.5, спр.1191, арк.1-2.
32. Там само, спр.1192, арк.1-10.
33. ДАЗО, ф. 4, оп.5, спр.1743, арк.1-2.
34. Там само, спр.1338, арк.1-4.
35. Там само, оп.4, спр.735, арк.1-2.
36. Там само, спр.737, арк.1-3.
37. Там само, оп.5, спр.305, арк.1-2.
38. Там само, спр.1045, арк.1-23.
39. Там само, спр.1453, арк.1-2.
40. Там само, спр.1728, арк.1-2.
41. Там само, спр.2276, арк.1-3.
42. Там само, оп.6, спр.1279, арк.1-2.
43. Там само, спр.1415, арк.1-115.
44. Там само, спр.1819, арк.1-2.
45. Там само, спр.541, арк.1-2.
46. Там само, спр.2375, арк.1-15.
47. Там само, спр.2572, арк.1-2.
48. Там само, спр.2678, арк.1-86.
49. Там само, спр.2142, арк.1-10; спр.2400, арк.1-41.
50. Там само, оп.15, спр.560, арк.1-38.
51. Там само, оп.7, спр.968, арк. 1-2; спр.965, арк.1-31; спр.1599, арк. 1-5 та ін.
52. Там само, спр.166, арк.1-2.
53. Там само, оп.15, спр.919, арк. 1-47.
54. Там само, спр.1278, арк.1-4.
55. Там само, оп.7, спр.1189, арк.1-3.
56. Там само, спр.1462, арк.1-13.
57. Там само, спр.1463, арк. 1-16.
58. Там само, спр.2134, арк. 1-24.
59. Там само, оп.8, спр.298, арк. 1-6.

60. Там само, ф.6, оп.4, спр.6; 17.
61. Там само, ф.7, оп.3, спр.1967, арк. 1-2.
62. Там само, ф.4, оп.8, спр.989, арк.1-21; оп.15, спр.1293, арк.1-2.
63. Там само, оп.13, спр.69, арк.1-31; оп.15, спр.1803, арк.1-2; спр.2235, арк.1-12 та ін.
64. Там само, оп.10, спр.2225, арк. 1-97.
65. Там само, спр.2229, арк. 1-24.
66. Там само, спр.2232, арк. 1-6.
67. Там само, спр.2233, арк. 1-2.
68. Там само, спр.2236, арк. 1-4.
69. Там само, спр.2237, арк. 1-7.
70. Там само, спр.2258, арк. 1-8.
71. Там само, спр.2260, арк. 1-14.
72. Там само, спр.2295, арк. 1-49.
73. Там само, спр.2296, арк. 1-83; спр.2297, арк.1-99.
74. ДАЗО, ф.4, оп.12, спр.307, арк.1-2.
75. Там само, спр.378, арк.1-22.
76. Там само, спр.1088, арк.1-18.
77. Там само, спр.1152, арк.1-75.
78. Там само, спр.1190, арк.1.
79. Там само, ф.6, оп.3, спр.1109, арк.1-35.
80. Там само, спр.1258, арк.1-15.
81. Там само, спр.1377"а", арк.1-187.
82. Там само, спр.1706, арк.1-225.
83. Там само, спр.1755, арк.1-17.
84. Там само, спр.2051, арк.1-71.
85. Там само, оп.5, спр.574, арк.1-5.
86. Там само, спр.579, арк.1-123.
87. Там само, спр.606, арк.1-2.
88. Там само, спр.681, арк.1-8.
89. Там само, спр.683, арк.1-64.
90. Там само, спр.734, арк.1-15.
91. Там само, спр.737, арк.1.
92. Там само, спр.761, арк.1-2.
93. Там само, спр.915, арк.1-2.
94. Там само, спр.1032, арк. 1-8.
95. Там само, спр.1191, арк.1-5.
96. Там само, ф.7, оп.6, спр.594.
97. Там само, спр.728, арк.1-54.
98. Там само, спр.820, арк.1-3.
99. Там само, оп.3, спр.360, арк.1-43.
100. Там само, оп.6, спр.876, арк.1-183.
101. Там само, оп.3, спр.1192, арк.1-56.
102. Там само, спр.1200, арк.1-360.
103. Там само, спр.1298, арк.1-6.
104. Там само, спр.1299, арк.1-6.
105. Там само, спр.2214, арк.1-7.
106. Там само, оп.6, спр.846, арк.1-7.
107. Там само, оп.5, спр.1337, арк.1-16.
108. Там само, спр.1338, арк.1-6.
109. Там само, спр.1348, арк.1.
110. Там само, спр.1373, арк.1-26.
111. Там само, спр.1400, арк.1-30.
112. Там само, оп.6, спр.807, арк.1-2.
113. Там само, оп.3, спр.2018, арк.1-3.
114. Там само, спр.1982, арк.1-8.
115. Там само, спр.1983, арк.1-10.
116. Там само, спр.2160, арк.1-8.
117. Там само, спр.2161, арк.1-10.
118. Delegan Mykhaylo. Ungvár 18-19. századi forrásai a Kárpátaljai Állami Levéltárban //Szabolcs-Szatmár-Beregi levéltári évkőnyv. XIX. – Nyíregyháza, 2011. – S. 129 – 136.

Михаил Делеган

Из истории г. Ужгорода XVIII-XIX веков: источниковедческий аспект

В статье сделан обзор документов Государственного архива Закарпатской области по истории города Ужгорода XVIII-XIX веков. Акцентировано внимание на документах, проливающих свет на деятельность православной церкви, греческой общины, строительство железных дорог, которым до сих пор уделялось недостаточное внимание.

Ключевые слова: *Ужгород, Унгвар, Ужанский жупанат, город, архивные документы, православная церковь, греческая община, строительство, железная дорога, дороги.*

Mykhaylo Delegan

The History of Uzhhorod in the XVIII-XIX c.: resource research aspect

This article dwells on the history of Ushhorod duringXVIII-XIX centuries. Special attention is paid to the documents concerning the work of the Orthodox Church, Greek congregation and the railway construction that have not been paid enough attention to.

Key words: *Uzhhorod, Ungvar, Uzhan zhupanat, town, archive documents, the Orthodox church, Greek congregation, construction, railway station, roads.*

УДК 930.253 (443.61+477-25)

Георгій Потульницький (м.Київ)

Матеріали Ілька Борщака в особовому архіві Омеляна Пріцака

Стаття покликана дати загальний огляд матеріалів українського дослідника-емігранта Ілька Борщака, які зберігаються в архівній колекції Омеляна Пріцака, що є структурною складовою Наукового архіву Національного університету «Києво-Могилянська академія».

Ключові слова: *І. Борщак, особовий архів О. Пріцака, Паризький архів міністерства закордонних справ, «Діаріуш подорожній» Пилипа Орлика.*

На початку жовтня 2006 року Національному університету «Києво-Могилянська академія» була подарована колекція відомого історика, орієнталіста, філолога Омеляна Йосиповича Пріцака (1919-2006) [13]. Дана колекція, що складається з трьох частин: архівної, бібліотечної та мистецької, становить окремий структурний підрозділ наукової бібліотеки університету під назвою «Меморіальний кабінет-бібліотека Омеляна Пріцака». Опис та систематизація архівної частини колекції були завершені у 2012 році.

Архів окрім науково-творчих та особистих документів О. Пріцака включає також матеріали багатьох дослідників з усього світу. Зокрема тут зберігаються окремі комплекси документів таких відомих науковців, як Агатангел Кримський, Ганс-Гайнріх Шедер, Фрітц Кренков та інших. Серед них найбільшим за обсягом є частина архіву українського емігрантського дослідника Ілька Львовича Борщака (1892-1959), що після його смерті зберігався у Франції.

Матеріали І. Борщака опинилися в особовому архіві О. Пріцака найімовірніше наприкінці 1980-х років минулого століття, коли останній ініціював факсимільну публікацію «Diariusz podrozny» українського гетьмана Пилипа Орлика в рамках видавничого проекту «Гарвардська бібліотека давнього українського письменства» Українського наукового інституту при Гарвардському університеті. У вересні 1988 року вчений здійснив поїздку до Франції. Там О. Пріцак з метою віднайти та перевірити ряд документів, що були відомі в науковому світі лише з робіт І. Борщака, був допущений розпорядником архіву Аркадієм Жуковським до неопублікованих праць українського дослідника-емігранта [19, с. 473]. Роботою над виданням щоденника Пилипа Орлика можна пояснити і тематику матеріалів І. Борщака, що опинилися в архіві, адже більшість з них тою чи іншою мірою пов'язані з історією України першої половини XVIII століття.

За часів радянської влади праці І. Борщака не були знані широкому загалу, а тільки обмеженому колу людей, що мали доступ до фондів спеціального зберігання. Це насамперед пояснюється патріотичним спрямуванням досліджень вченого: всі його роботи пронизані ідеєю незалежної України та боротьби її народу за звільнення від російської влади.

Ситуація почала змінюватися в останні десятиліття XX століття. Вже наприкінці 1980-х років постать І. Борщака починає відкриватися для українського читача: з'являються перші невеликі статті у виданнях періодичної преси [15, с. 42-43]. У 1991 році була опублікована збірка історичних есе дослідника з розлогою передмовою про автора відомого українського науковця Ярослава Дашкевича (1926-2010) [3]. На початку XXI століття світ побачила брошура, що була повністю присвячена життю та діяльності І. Борщака, за авторства професора Валентина Шкварця [14].

Проте постать емігрантського дослідника все рівно залишається недостатньо вивченою українською історичною наукою. Насамперед це пов'язано з тим, що І. Борщак більшість свого життя провів у Франції, а це значно ускладнює наукові розшуки при дослідженні його біографії та науково-публіцистичної спадщини.

Безпосередньо переходячи до характеристики матеріалів І. Борщака в особовому архіві О. Пріцака, слід зазначити, що вони були виділені в окремий комплекс та охоплюють 138 справ. Серед них можна виокремити три основні групи документів: а) листування; б) науково-творчі матеріали; в) копії архівних документів.

Найменшою за обсягом є епістолярна група документів, що складається лише з трьох документів від 1938 року (листування І. Борщака з О. Пріцаком) [5, арк. 5-7]. Хоча відомо, що дослідники після 12-літньої перерви відновили листування та існує як мінімум 16 листів, що

хронологічно охоплюють період з 1950 по 1955 роки [2]. Оригінали листів в архіві не збереглися, а лише їх рукописні копії. В жовтні 1938 року студент Львівського університету О. Пріцак звернувся до І. Борщака з проханням надіслати список праць останнього стосовно доби гетьмана Івана Мазепи. З листом молодий дослідник відправив свою першу надруковану працю «Рід Скоропадських» [12], про яку І. Борщак досить схвально відгукнувся у листі-відповіді від 19 жовтня, з яким також була надіслана і бібліографія праць про І. Мазепу. Після наступного листа О. Пріцака, в якому він висловлював щиру подяку за надіслані матеріали, зв'язок між вченими перервався, що можна пояснити не тільки початком Другої світової війни, але і захопленням радянською владою Галичини.

Перед тим як перейти до характеристики наступної групи матеріалів, слід звернути увагу на наявну в архіві ксерокопію бібліографії праць І. Борщака за період з 1920 по 1952 роки, що тематично присвячена історії України та Східної Європи. Складена вона була самим дослідником та займає 376 позицій. На титульній сторінці збереглася печатка Національної школи живих східних мов (Ecole nationale des langues orientales vivantes), в якій І. Борщак з 1938 року викладав українську мову та курс українознавства. Це до речі була його перша постійна робота на території Франції [3, с. 11].

До другої групи документів належать як рукописні та машинописні роботи, так і вирізки та ксерокопії друкованих праць дослідника. Переважно це документи українською мовою, хоча зустрічаються і французькою та англійською. Хронологічно матеріали охоплюють період з 1922 по 1956 роки, а тематично відносяться до діяльності Пилипа та Григора Орликів. Ксерокопії були зроблені найімовірніше О. Пріцаком під час вже згадуваного візиту до Франції у 1988 році. До цієї групи матеріалів входить рукопис передмови до «Діаріуша подорожного» П. Орлика [10], а отже можна зробити висновок, що І. Борщак планував опублікувати Щоденник. Передмова складається з п'яти зошитів та була написана протягом 1937-1938 років. Слід також згадати про декілька варіантів «Виводу прав України» [11], оригінал якого так і не був знайдений, а збереглася лише його копія, виконана самим І. Борщаком. Це примушує досить критично ставитися як до цього документу, так і до інших джерел, на які посилався дослідник у своїх працях.

Не можна оминути увагою зошит, до якого І. Борщак вклеював вирізки власних статей з газетних видань (близько 20 українською та французькою мовами), а також рецензії інших вчених на свої праці [9]. Рецензії на роботи І. Борщака писали такі відомі науковці, як Теофіль Коструба, Борис Крупницький, Борис Унбегаун та інші. Окрім цього, сюди були вклеєні подяки за надіслані праці від багатьох інституцій Західної Європи, зокрема Прусської Державної Бібліотеки в Берліні, Королівської Бібліотеки в Брюсселі, Національної Бібліотеки в Парижі, Королівської Бібліотеки в Стокгольмі тощо.

І. Борщак в пошуках згадок про Україну опрацював фонди багатьох архівів Західної Європи, зокрема в Парижі, Лондоні, Відні, Римі, Стокгольмі та інших містах [3, с. 7]. Це дало йому змогу скопіювати величезну кількість архівних матеріалів до історії України, частина яких в свою чергу опинилася в особовому архіві Омеляна Пріцака. В основному це рукописні копії документів або виписки з них, що стосуються життя та діяльності Пилипа Орлика і його сина Григора, зокрема листування українського гетьмана зі шведським та польським монархами, кримським ханом, турецьким візиром, молдавським господарем за 1710-1720 роки [7]. Також необхідно згадати про франкомовні машинописні копії документів з Паризького архіву Міністерства закордонних справ (Archive du Ministère des affaires étrangères à Paris): лист Григора Орлика та уривки з трьох листів французького посла в Константинополі маркіза де Вільньова до кардинала де Флері, а також Інструкція короля Людовіка XV щодо Пилипа Орлика, в якій французький монарх висловлював щире занепокоєння долею гетьмана [8, арк. 2-13]. Дані документи цінні не тільки при вивченні діяльності українського гетьмана та його сина, але і в контексті дослідження місця українського козацтва в міжнародній політиці провідних держав Європи. Але звичайно ж вони потребують ретельної перевірки, враховуючи, що дослідник «іноді свідомо приховував справжні назви джерел, архівів, бібліотек, фондів, з яких черпав відомості» [3, с. 8]. Не кажучи вже про те, що ряд науковців, зокрема О. Пріцак, А. Пернал, Д. Ессар, скаржилися на те, що вони не могли віднайти документи, на які посилався І. Борщак [3, с. 8-9], [19, с. 473].

Окрему увагу слід приділити трьом рукописним копіям (дві польською та одна українською мовами) «Діаріуша подорожного» українського

гетьмана Пилипа Орлика [6]. Як відомо оригінал Щоденника, який П. Орлик вів польською мовою, окрім ряду частини (переважно це листи), які гетьман записував французькою та латинською мовами, зберігається в Паризькому архіві міністерства закордонних справ [16]. Також існує копія Діаріуша, виготовлена наприкінці XVIII століття (приблизно в 1780-х роках) анонімними польськими палеографами, що знаходиться в Бібліотеці Чарторийських у Кракові [1, с. 323].

Окрім цього було декілька спроб опублікувати Щоденник. У 1936 році Український науковий інститут у Варшаві надрукував перший том, який охоплював життя гетьмана з жовтня 1720 по лютий 1723 року [4], що становить приблизно одну п'яту всього тексту. Інститут збирався видати інші частини Діаріуша ще в п'яти томах та шостий том присвятити життєпису гетьмана [4, с. IX], але ці плани були перервані початком Другої світової війни. Наприкінці 80-х років XX століття Інститут українознавчих студій при Гарвардському університеті видав факсимільну копію Діаріуша [17], [18]. На жаль, Щоденник було надруковано тільки за роки з 1720 по 1731, після чого Інститут призупинив публікацію, яку не відновлено і досі.

Повертаючись до рукописних копій Щоденника з архівної колекції О. Пріцака, найбільш цінною, на нашу думку, є український переклад, оскільки копії, що написані польською мовою, охоплюють тільки 1720-1724 роки. Хоча україномовна копія теж неповна: вона розпочинається 19 листопада 1720 року, тоді як Пилип Орлик розпочав вести місяцем раніше (10 жовтня). Слід зазначити, що україномовною цю копію можна назвати досить умовно, оскільки частини, написані французькою та латинською мовами, залишилися без перекладу.

Необхідно також згадати, що дана копія написана досить розбірливим почерком на відміну від самого оригіналу та його факсиміле, здійсненого Інститутом українознавчих студій. При порівнянні з документами, написаними рукою І. Борщака, стає зрозумілим, що Щоденник переписувала зовсім інша людина, особу якої встановити, на жаль, не вдалося.

Оскільки оригінал Щоденника знаходиться в Парижі, його копія кінця XVIII століття – в Кракові, публікація 1936 року охопила події тільки до 1723 року, а факсимільна копія кінця 80-х років не тільки неповна, але і нерозбірлива, україномовний переклад з архіву О. Пріцака значно спростить роботу історикам при дослідженні життя та діяльності гетьмана Пилипа Орлика. Зокрема, слід зазначити, цей переклад з редакторськими правками планувалося опублікувати в «Гарвардській бібліотеці давнього українського письменства: українські переклади» [18. с. xxxvi].

Отже, комплекс документів І. Борщака в архівній колекції О. Пріцака містить цікаву і важливу інформацію щодо життя, творчості та наукових зацікавлень українського дослідника, що проживав на теренах Франції. Попри загалом публіцистичний характер праць І. Борщака та не зважаючи на не завжди підтверджені фактами висновки, дослідник привідкрив завісу над цілим комплексом джерел з історії українсько-французьких відносин XVIII-XIX століть. Необхідно також зазначити, що матеріали, зібрані ним, які тепер знаходяться в особовому архіві О. Пріцака, становлять цінну джерельну базу для дослідження історії України першої половини XVIII століття. Тому даний комплекс документів, що звичайно потребує подальшого вивчення, не слід залишати поза увагою.

Додаток

Лист № 1

Mr. Elie Borschak	
Paris, XVe	Город князя Льва
3 rue Lacrettelle	Супінського 21
Prolongée	6.X.1938
France	

Вельмишановний Пане!

Прошу мені вибачити, що я, Вам незнайомий, турбую Вас моїм листом. Та в мене дуже важна справа. Я виготовив до 3-го тому ювіл. збірн. «Мазепа» (що його видає Українсь. Наук. Інст. у Варшаві) – «Мазепинську бібліографію», досить об'ємну: займає б. 1200 позицій та б. 600 рецензій. Хоч ту бібліографію переглянули такі знавці як Вп. П. Проф. Д. Дорошенко і Проф. Др. І. Крип'якевич та Дир. В. Дорошенко – а всетаки, заки вона появиться, хотівби мати певність, що в ній неперепущені праці сучасних дослідників. Тому смію звернутися до Вас з проханням прислати мені бібл. список усіх Ваших праць та рецензій на них, а також і Ваших рецензій на праці інших, що торкаються доби Гетьмана Мазепи. Сподіючись, що для Вас, визначного дослідника доби Мазепи, не чужа справа – по змозі точної й повної бібліографії її – згори складаю як найщирішу подяку та остаюсь з правдивою пошаною.

Омелян Пріцак

P.S. Посилаю заразом свою студійку: «Рід Скоропадських».

Лист № 2

[Paris XV. 19.X.1938] 22.X.1938

Відповідь на листа з 6.X.1938.

Вельмишановний Пане!

З цікавістю прочитав вашу студійку про рід Скоропадських: такі речі вельми потрібні для історії, а в нас таких студій мало. Чи в альманасі За велич нації є інші такі історичні матеріали?

Дуже корисну працю робите з бібліографією Мазепи, бо такої бібліографії ще не маємо. Посилаю Вам що зміг зібрати по своїй бібліотеці, воно не зовсім повно, особливо з укр. боку, але маючи на столі низку праць, якими занятий, а не може на жаль зробити розшуки. Зрешту всі укр. рецензії на мої книги мусять бути в Львові. Я тримався виключно праць про Мазепу а не мазепинців, то, скільки зрозумів, Ви складаєте бібліографію Мазепи, а не Орлика etc. Я мало писав рецензій, але кілька було в щоденній пресі, на жаль абсолютно не можу Вам під цим оглядом дати точні вказівки. Зрешту воно не так важно.

Буду чекати з цікавістю появи Вашої бібліографії: я саме готую до друку том черговий моеї «Франції та України», який зватиметься «Слідами Мазепи у Франції».

Зі щирою пошаною І. Борщак

P.S. Як би у Вас виникли якісь сумніви чи запитання, пишіть мені, а я радо завжди прийду вам у допомогу.

[До листа додано 6 сторінок 8-мки з нотатками бібліогр.]

Лист № 3

Mr. Elie Borschak
Paris XVe
3 rue Lacretelle Prolongée
France

Город князя Льва
Супінського 21
26.X.1938

Вельмишановний Пане!

Прошу прийняти мою найсердечніше подяку за надіслання мені дуже цінних бібліографічних матеріалів.

В них найшов я чимало мені невідомих рецензій, головно французьких та литовських. Ті останні дуже мене врадували – бо я ще ні одної литовської праці не мав у своїй бібліографії.

Також не менше дякую за ввічливість та охоту помогти мені Своїми цінними вказівками та радами, що для мене – з огляду на велику ерудицію і знання епохи Вельмишановного Пана – має першорядну вагу.

Дуже радо скористаю з неї.

Ще раз найщиріше дякую й остаю з правдивою пошаною

Омелян Пріцак

P. S. Висилаю заразом альманах «За велич нації», що Вельмишановного Пана зацікавив.

(Правопис та синтаксис збережено)

Джерела та література

1. Бовуа Д. «Щоденник» Пилипа Орлика: від міражу вигнанці до українського міфу // Український археографічний щорічник. – Київ – Нью-Йорк, 2004. – Вип. 8/9. – С. 322-345.

2. Борисюк З. П. Листування Ілька Борщака з Омеляном Пріцаком // X Сходознавчі читання А. Кримського. Присвячені 135-річчю від дня народження А. Ю. Кримського. Тези доповідей міжнародної наукової конференції (м. Київ, 5-6 жовтня 2006 р.). – К., 2006. – С. 9-12.

3. Борщак І. Мазепа. Орлик. Войнаровський. Історичні есе. – Львів, 1991. – 256 с.

4. Діарій Гетьмана Пилипа Орлика / Опрацював для друку Ян із Токар Токаржевський-Карашевич. Праці Українського наукового інституту. – Т. XVII. – Варшава, 1936. – 212 с. – (Серія історична. – Кн. 3).

5. Національний університет «Києво-Могилянська академія». Наукова бібліотека. – Ф. 10. – Оп. 1. – Спр. 982. – 8 арк.

6. НаУКМА. Наукова бібліотека, ф. 10, оп. 1, спр. 1610-1711.

7. НаУКМА. Наукова бібліотека, ф. 10, оп. 1, спр. 1712-1714, 1719.

8. НаУКМА. Наукова бібліотека, ф. 10, оп. 1, спр. 1720. – 17 арк.

9. НаУКМА. Наукова бібліотека, ф. 10, оп. 1, спр. 1727. – 114 арк.

10. НаУКМА. Наукова бібліотека, ф. 10, оп. 1, спр. 1732. – 112 арк.

11. НаУКМА. Наукова бібліотека, ф. 10, оп. 1, спр. 1735-1738.

12. Пріцак О. Рід Скоропадських (Історико-ґенеальоґічна студія) // За велич нації: у двадцяті роковини відновлення гетьманської держави. – Львів, 1938. – С. 50-58.

13. Детальніше про колекцію О. Пріцака див.: Сидорчук Т. М. Особливості систематизації та опрацювання архівних колекцій універсальних вчених (на прикладі роботи з особовим архівом Омеляна Пріцака) // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 2011. – Т. 19, кн. 1. – С. 100-112.; Сидорчук Т. М. Систематизація та науковий опис особистих колекцій (На прикладі колекції академіка О. Пріцака в Національному університеті «Києво-Могилянська Академія») // Жовківські читання 2011: Збірник статей першої наукової конференції «Музей в сучасному світі». – Львів, 2011. – С. 32-37.

14. Шкварець В. П. Ілля Борщак. Життя, діяльність, творчість: монографічне дослідження. – Миколаїв – Одеса, 2002. – 136 с.

15. Шкварець В. П. Миколаївці: визначні історики і краєзнавці минулого. – Миколаїв, 2004. – 105 с.

16. Archive du Ministère des affaires étrangères, Paris. – Mémoires et documents, Pologne. – N. 7-11.

17. The Diariusz podrozny of Pylyp Orlyk (1727-1731) / with an Introduction by Omeljan Pritsak. – Cambridge, Mass., 1988. – 867 p.

18. The Diariusz podrozny of Pylyp Orlyk (1720-1726) / with an Introduction by Orest Subtelny. – Cambridge, Mass., 1989. – 794 p.

19. Pritsak O. The First Constitution of Ukraine (5 April 1710) // Harvard Ukrainian Studies. – 1998. – Vol. 41. – Pp. 471-496.

Георгий Потульницкий

Материалы Илька Борщака в личном архиве Омеляна Прицака

В статье дается общая характеристика материалов украинского исследователя-эмигранта И. Борщака, которые хранятся в архивной коллекции О. Прицака. Архив О. Прицака является составной частью Научного архива Национального университета «Киево-Могилянская академия».

Ключевые слова: *И. Борщак, личный архив О. Прицака, Парижский Архив Министерства иностранных дел, «Диариуш подорожный» Филиппа Орлика.*

Heorhii Potulnytski

The Materials of Elie Borschak in Omeljan Pritsak's private archive

The article is devoted to the general overview of the materials of E. Borschak. They are conserved in the archival collection of O. Pritsak. The archive of O. Pritsak is an essential part of the Research archive of the National University «Kyiv-Mohyla Academy".

Key words: *E. Borschak, private archive of O. Pritsak, Archive of the Ministry of Foreign Affairs in Paris, «Diariusz podrozny" of Pylyp Orlyk.*

УДК 616-058(092) «19»

Сергій Вітковський (м.Переяслав-Хмельницький)

Піонери соціальної медицини в Україні (перша чверть ХХ ст.)

У статті розглядається наукова та організаційна діяльність О.В. Корчак-Чепурківського, В.Я. Підгаєцького, М.А. Кудрицького в умовах політичних змін та перетворень академічних установ (1917-1930-х рр.).

Ключові слова*: медична секція, лабораторія, шкільна гігієна, УАН, ВУАН, АН УРСР, науково-дослідна робота.*

На сучасному етапі розвитку цивілізованого світу здоров'я людини розглядається не лише як найбільша соціальна цінність, а й вирішальний чинник економічного розвитку конкурентоспроможності і продуктивності праці, росту добробуту країни і рівня життя її громадян.

Саме тому в більшості європейських країн уже сьогодні зроблені важливі кроки по реалізації національних профілактичних програм, спрямованих на подолання найпоширеніших хвороб сучасності та факторів їх ризику, зокрема, йдеться про викорінення тютюнопаління, алкоголізму, підвищення фізичної активності, боротьбу із онкологічними захворюваннями, діабетом, інсультом тощо.

Вітчизняними ученими впродовж століть нагромаджено неоцінений досвід профілактичної роботи, впровадження здоров'язбережних технологій, які потребують ретельного вивчення та узагальнення, порівняльного аналізу під кутом зору досягнень і втрат сучасної медичної науки і практики.Особливо ця проблема актуальна сьогодні, коли недофінансування медичної галузі стало реаліями повсякденного суспільного життя.

Отже, вивчення історичного досвіду минулого, зокрема, діяльності наукових шкіл УАН-ВУАН-АН УРСР в галузі соціальної медицини має не лише науково-пізнавальне, а й практичне значення.

Багатогранна наукова діяльність учених-лікарів доби УНР та Радянської України в галузі соціаль-

ної медицини знайшла відображення в працях А.А. Грандо [2], Н.І. Коцур [7], Л.П. Товкун [12] та ін. Водночас назріла потреба в переосмисленні феномену вітчизняної науки в царині соціальної медицини, відстеженні як традицій і наступності в розвитку медичної думки, так і характерних змін, викликаних соціально-економічними, політичними, ідеологічними чинниками радянської доби.

У 1917-1918 рр. провідною науковою інституцією в центральній Україні залишалося Українське наукове товариство (УНТ), яке ініціювало створення Української Академії Наук. Пропозиція двічі обговорювалася на загальних зборах товариства 29 березня та 8 липня 1917 року. Вагомий внесок у створення УАН зробив Овксентій Васильович Корчак-Чепурківський, який входив до спеціальної комісії по підготовці статуту академії ще за часів Центральної Ради та Гетьманату, водночас, став її дійсним членом лише в 1921 році. [3, с. 17, 74]. Долаючи соціально-економічні труднощі доби визвольних змагань на терені України, О.В. Корчак-Чепурківський докладав великих зусиль до створення української медичної термінології, яка була необхідною умовою подальшого розвитку національної медичної науки і практики в Україні.

Учений доопрацьовує «Російсько-український медичний словник» М. Галина, який вийшов у світ у 1920 році. Слід відзначити, що на той час на терені східної України було лише декілька не досить удалих медичних словників. Поява нового словника сприяла розширенню кола україномовних публікацій в царині медичної науки, а в навчальній роботі з'явилася можливість використовувати не лише латинські, а й українські терміни. Опублікований зусиллями О.В. Корчак-Чепурківського «Російсько-український медичний словник» М. Галина започаткував створення української науково-медичної літератури Наддніпрянської України.

Починаючи з 1920 р. О.В. Корчак-Чепурківський керував роботою медичної секції УНТ, яка на 1 квітня 1921 р. нараховувала 49 членів. Лише за перше півріччя 1921 р. медичною секцією було проведено 12 засідань, на яких заслухано 16 наукових доповідей. В умовах розрухи і воєнного лихоліття в медичній секції працювала бібліотека та редакційно-видавнича комісія, велася робота по розробці української медичної термінології. 31 червня 1921 р. УНТ було ліквідовано, а всі його секції приєднані до Української Академії наук, де й продовжувалася багатогранна дослідницька робота під керівництвом О.В. Корчак-Чепурківського [10, с. 14, 60].

7 березня 1921 р. на загальних зборах УАН О.В. Корчака-Чепурківського було обрано дійсним членом академії. Спочатку вчений очолював Мікробіологічний інститут, а згодом – Інститут експериментальної медицини та епідеміології, який проіснував менше року.

Як відомо, радянська влада прагнула централізувати управління як народним господарством в цілому, так є наукою зокрема, що мало сприяти посиленню ідеологічного контролю в наукових установах і вищих навчальних закладах. 1 червня 1921 р. УАН і УНТ були реорганізовані у Всеукраїнську Академію наук. До відділів ВУАН із УНТ перейшли всі секції та штатні працівники [13, с. 169].

Водночас, на базі академічних установ формувалися кафедри, які стали основою для створення науково-дослідних інститутів сучасного типу. Одну із кафедр академії – народного здоров'я, гігієни та санітарії, в 1921 р. очолив О.В. Корчак-Чепурківський.

Науково-практична діяльність кафедри спрямовувалася на створення спеціальної медичної україномовної літератури, зокрема, написання підручників по загальній гігієні для середніх і вищих медичних навчальних закладів, складання нового медичного термінологічного словника, російсько-українського та українсько-німецького медичних термінологічних словників, а також проводилася науково-редакційна робота у виданнях «Українські медичні вісті», «Вісник соціальної медицини і гігієни» тощо.

На початку 1929 р. при кафедрі народного здоров'я, гігієни і санітарії за сприяння О.В. Корчак-Чепурківського було засновано кабінет санітарної статистики, де було складено нові таблиці смертності та тривалості життя за 1925-1926 рр., а також вивчалися умови праці та причини смертності шахтарів на радянських копальнях.

У зв'язку з реорганізацією в 1934 р. ВУАН в АН УРСР кафедру санітарії та гігієни із санітарно-статистичним кабінетом було об'єднано з Інститутом демографії, а завідувачем відділу став О.В. Корчак-Чепурківський. Раніше, в 1928 р. О.В. Корчак-Чепурківський заснував науковий друкований орган академії – «Вісник Всеукраїнської Академії наук» та був його редактором. У 1926 р. О.В. Корчак-Чепурківський підготував перший в історії української медицини класифікатор хвороб – «Номенклатуру хвороб: латинсько-українські назви хвороб та російський покажчик до них». Учений є автором перших навчальних посібників з гігієни та одним із основоположників валеологічної науки в Україні.

У зв'язку із сфабрикованою радянським режимом справою «Спілки визволення України» в 1929 р. медична секція ВУАН була визнана осередком контрреволюції. Її членів, учнів О.В. Корчак-Чепурківського, В.В. Удовенка та В.Я. Підгаєцького було засуджено та страчено, а М.А. Кудрицького засуджено умовно. У медичних вузах відновлювався навчальний процес російською мовою, припинилося подальше опрацювання української медичної термінології, а українські підручники та монографії вилучалися з ужитку [4, с. 11-37].

З 1938 р., у зв'язку з об'єднанням Інституту демографії та Інституту економіки та передачею відділу санітарної статистики до Наркомздоров'я, О.В. Корчак-Чепурківський до 1945 р. працював консультантом Інституту клінічної фізіології Академії наук УРСР і виконував громадські доручення академії [1].

О.В. Корчак-Чепурківський залишив велику наукову спадщину в галузі гігієни, санітарної статистики, демографії та зробив помітний внесок у становлення і розвиток вищої медичної освіти на терені України в першій половині XX ст.

Як уже відзначалося, на початок 20-х рр. XX ст. припадає час становлення ВУАН, яка мала забезпечити науковий супровід розвитку соціалістичного народного господарства. У 1920 р. структура академії доповнюється новоствореним Інститутом фізичної культури, який очолив у 1921 р. Володимир Якович Підгаєцький.

До основних завдань Інституту фізичної культури входило вивчення проблем фізичної культури УСРР, дослідження фізичного розвитку дітей і підлітків в навчальних закладах, спортклубах та встановлення фізіологічних особливостей організму дітей при дозуванні фізичного навантаження, розробка навчальних програм з фізичного виховання, розв'язання фізіологічних та гігієнічних проблем ОНОП (наукової організації праці) [5, с. 16].

Відповідно до основних завдань в Інституті фізичної культури вже на початковій стадії діяльності було створено низку наукових підрозділів: антропометричний кабінет, фізіологічна лабораторія та музей фізичної культури. Але ці підрозділи розробляли переважно теоретичні проблеми та здійснювали збір деяких матеріалів, оскільки коштів для проведення наукових дослідів ні центральна, ні місцева влада не виділяли. Матеріально-технічне забезпечення Інституту, як і ВУАН в цілому, в умовах зруйнованого війнами та революційними катаклізмами народного господарства і назрівання голоду, було надзвичайно критичним.

У наступні роки (1921-1924) очолюваний В.Я. Підгаєцьким Інститут фізичної культури розбудовує свою структуру та суттєво пожвавлює науково-дослідну роботу, поповнивши кадровий склад молодими талановитими вченими. Про це свідчать наступні дані: якщо в 1920 р. структура Інституту складалася з трьох підрозділів, то у 1923 р. – з семи: анатомоантропометричного кабінету, лабораторії гігієни, музею фізичної культури, лабораторії біохімії, фізіологічної лабораторії, лабораторії праці, кабінету антропосоціології та євгеніки.

Завдяки широкій науковій ерудиції та обізнаності з новітніми досягненнями світової медичної науки В.Я. Підгаєцький зорієнтував діяльність підрозділів Інституту на дослідження найбільш актуальних проблем. Кожний підрозділ Інституту фізичної культури проводив науково-дослідну роботу. Зокрема, анатомоантропометричний кабінет (завідувач професор Цішківський) проводив дослідження стану опорно-рухового апарату в дитини та дорослої людини; виготовляв препарати м'язів людини, мозку дитини, інших органів дітей, а також різних тварин.

Кабінет антропосоціології та євгеніки (завідувач доктор Сисак, а доки він перебував у закордонному відрядженні, обов'язки завідувача виконував В.Я. Підгаєцький) займався проблемами євгеніки, медичної генетики та поширенням серед населення знань про спадкові захворювання.

Лабораторія гігієни, яку очолював В.Я. Підгаєцький, досліджувала фізичний розвиток учнів у трудових школах м. Києва за участю доктора Скороходька та фізичний розвиток підлітків у спортклубах за участю доктора Радкевича.

Лабораторія біохімії (завідувач – доктор М.Д. Гацанюк) досліджувала вплив вітамінів на організм. У зв'язку з цим здійснювала експерименти на тваринах, а також розробляла методику дослідження втоми при зміні кислотності сечі.

Фізіологічна лабораторія (завідувач – професор С.Ю. Ярослав) вивчала фізіологічні особливості розвитку дитячого організму, його відмінності від дорослого організму та досліджувала проблеми фізіології м'язової праці.

Лабораторія праці (завідувач – професор В.Я. Підгаєцький) вивчала проблеми застосування методів наукової організації праці (НОП) у сільському господарстві.

Співробітники Музею фізичної культури (завідувач – В. Сарнавський) розробляли навчальні програми з фізичного виховання для трудових шкіл, які розглядалися і затверджувалися на засіданні Науково-педагогічної комісії; організо-

вували екскурсії до музею для учнів та вчителів місцевих шкіл і читали їм лекції [5, с. 16.].

Таким чином, на початку 20-х років XX століття з ініціативи професора В.Я. Підгаєцького і під його керівництвом в Інституті фізичної культури, який став однією з вагомих наукових ланок ВУАН, розгорнулося вивчення широкого спектру актуальних питань гігієнічної науки: фізичного виховання, євгеніки та медичної генетики, м'язової діяльності, процесів втоми, біохімії вітамінів, наукової організації праці тощо.

Наприкінці 1920-х рр. В.Я. Підгаєцький розділив трагічну долю учених, яких було звинувачено в антирадянській діяльності за сфабрикованою справою «Спілки визволення України».

У жовтні 1929 р. професора заарештували. Судили В. Підгаєцького в квітні 1930 р. у залі Харківського оперного театру в числі 45 провідних представників української інтелігенції. З листопада 1937 р. професора В. Підгаєцького розстріляли. Де знаходиться могила невідомо. За деякими усними переказами групу засуджених, серед яких був і В. Підгаєцький, потоплено на баржі «Клара Цеткін» у Білому морі. За новітніми даними, в'язнів таємно розстріляли в лісах Сандоромоху біля Медвежегорська, де нещодавно виявлено захоронення 8000 жертв комуністичного терору. Найбільш імовірно, що там знаходяться останки Володимира Підгаєцького. У 1989 р. В.Я. Підгаєцького реабілітовано Верховним Судом УРСР.

Після арешту проф. В.Я. Підгаєцького завідувачем кафедри в 1930 р. було призначено кандидата медичних наук Віктора Лебедєва, випускника Військово-медичної академії. Змінено науковий напрямок кафедри. Вона почала вивчати проблеми праці в промисловості, українську мову в навчальному процесі і науково видавничій справі було замінено російською, а праці В.Я. Підгаєцького та його учнів вилучено з наукового обігу. Наскільки віддалилася від наукової об'єктивності «радянська гігієнічна наука», можна помітити і з публікацій 1960-х рр. Наприклад, київський гігієніст М.Я. Супоницький у 1962 р. (вже після засудження «культу особи» і пов'язаних з ним наслідків) у статті «Научные исследования промышленно-санитарных врачей Украины по гигиене труда (1920-1941 гг.)» жодним словом не згадував про В.Я. Підгаєцького і його школу гігієністів праці [8].

Таким чином, науково-організаційна робота професора В.Я. Підгаєцького в 20-х роках XX століття була важливою і невід'ємною складовою розбудови УАН-ВУАН. Очолюваний ним Інститут фізичної культури став однією з провідних наукових ланок ВУАН, дослідницька діяльність якого спрямовувалася на вивчення актуальних на той час проблем фізичного виховання, євгеніки та медичної генетики, м'язової діяльності, процесів втоми, біохімії вітамінів, наукової організації праці тощо. Професор В.Я. Підгаєцький став засновником першої наукової школи українських учених у галузі гігієни праці.

До когорти видатних українських учених належить Микола Антонович Кудрицький. Однією з перших організацій, з якою була пов'язана діяльність М.А. Кудрицького, ученого налагоджується ще в 1912 р., коли він узяв участь у роботі медичної секції Наукового товариства імені Т.Г. Шевченка в Києві.

У 1918 р. Українська спілка лікарів була перетворена у Всеукраїнську спілку лікарів (ВСЛ). У перші роки національно-демократичної революції ВСЛ стала виконувати роль організатора перебудови медичної справи, пристосовуючи стару російську систему охорони здоров'я до нових умов життя, тобто її українізувала, що, по-перше, позначилося на організаційних формах і, по-друге, на персональному складі працівників медичних закладів. Сукупність об'єктивних обставин зумовлювала підпорядковування впливові ВЛС усіх галузей та окремих установ медицини. Першими кроками на шляху здійснення цих завдань стало об'єднання лікарів-українців, які підтримували реформування медичної галузі.

М.А. Кудрицький був одним із активних учасників об'єднавчих процесів у Всеросійській спілці лікарів, відвідуючи її загальні зібрання. Доклав чимало зусиль учений і до реорганізації ВСЛ у 1921 р. в медичну секцію ВУАН.

Отже, в 1917-1920 рр. М.А. Кудрицький брав безпосередню участь у відродженні такої важливої державної справи, як охорона здоров'я.

Говорячи про причетність М.А. Кудрицького до політики українізації, слід враховувати ті зміни, які відбулися у внутрішній політиці Радянської держави. У травні 1924 р. Всеукраїнська конференція КП(б)У прийняла «Відозву до української інтелігенції». У ній науково-творча інтелігенція, яка емігрувала, запрошувалася на батьківщину з тим, щоб узяти участь у розбудові нового життя. Тисячі патріотів, пишуть Д. Архірейський і В. Ченцов, повірили «Відозві» і, мов метелики на вогонь, поверталися на Україну, де на ґрунті «українізації» створювалися передумови для розвитку національної думки і культури. Повірила їй і частина наукової медичної інтелігенції, яка повернулася в Україну (доктор Шаховський та інші).

Отже, саме «українізація» та нова економічна політика стали причиною того, що чимало представників української інтелігенції, як і М.А. Кудрицький, почали змінювати своє ставлення до радянської влади, повертаючись до неї обличчям.

Микола Кудрицький брав активну участь у роботі медичної секції ВУАН. Його обирають другим секретарем і скарбником секції (першим був І.А. Кореневич), а в 1923 р. – членом президії (поруч з Ю. Вороним і В. Ельбергом).

У 1919-1923 роках в тогочасних журналах з'являються перші статті М.А. Кудрицького: «Опікування інвалідів» («Журнал Міністерства народного здоров'я, 1919); «Прищеплювання при заразних недугах» («Українські медичні вісті». – 1919. – Ч. 19-20); «Фізичне виховання в школі» («Вільна українська школа». – 1920. – № 1-3). У цих виданнях науковець-гігієніст друкує рецензії та реферати на фахову літературу. У 1923 р. виходить його повідомлення «З українського медичного життя» у празькому журналі «Український медичний вісник», де йдеться про становлення і розвиток професійної та соціальної гігієни в Києві. З «Анкетного листа», заповненого 13 березня 1923 р., дізнаємося, що до друку була підготовлена популярна брошура «Про туберкульоз», а також рукопис статті «Негайна медична допомога».

Широкий спектр проблем, за розв'язання яких брався вчений, свідчать про те, що М.А. Кудрицький у той час ще не визначився з пріоритетним напрямом науково-дослідної роботи. Науковець торкався різних проблем: опікування інвалідів, профілактики інфекційних хвороб, зокрема туберкульозу, фізичного виховання в школі, невідкладної медичної допомоги тощо. На це звернув увагу завідувач кафедри професійної гігієни професор В.Я. Підгаєцький, де з 1923 р. М.А. Кудрицький працював на посаді старшого асистента. Саме В.Я. Підгаєцький зорієнтував свого співробітника на те, щоб той розвивав новий науковий напрям у гігієні – шкільну гігієну.

З 1924 р. професор В.Я. Підгаєцький залучає М.А. Кудрицького до роботи в очолюваному ним Інституті фізичної культури ВУАН. Він стає також позаштатним членом Науково-педагогічної комісії ВУАН та Науково-педагогічного товариства. Науково-педагогічна комісія під головуванням академіка О.В. Корчак-Чепурківського, якій підпорядковувався Інститут фізкультури, діяла в складі 4-х штатних (В.Ф. Дурдуківський – керівник, Б.С. Бутник-Сіверський, Г.М. Іваниця і В.Я. Підгаєцький) та 5 нештатних працівників [6, с. 29].

М.А. Кудрицький зосереджується на роботі в секції фізкультури Інституту фізичної культури ВУАН (керівник В.Я. Підгаєцький). Секція була не чисельною, об'єднувала здебільшого лікарів-фізкультурників з секції охорони здоров'я дітей (Куницький, Мирич, Марчук, Радкевич) та педагогів-фізкультурників (Багарне, Бурчак, Очеретько, Толмачівська, Юркевич).

Вчені цих академічних підрозділів вивчали проблеми розвитку української школи, розробляли термінологію фізичної культури, збирали й опрацьовували матеріал про народні ігри, укладаючи для цього відповідні анкети та організовуючи кадри кореспондентів на місцях.

Аналіз наукової спадщини М.А. Кудрицького засвідчує, що він під керівництвом свого вчителя, видатного українського вченого-гігієніста В.Я. Підгаєцького досяг значних успіхів як у своїй науково-дослідній роботі, так і педагогічній діяльності. Саме М.А. Кудрицький у кінці 20-х років XX ст. заклав основи розвитку маловідомого для тодішньої радянської України наукового напряму гігієнічних знань – шкільної гігієни.

Як позаштатний науковий співробітник ВУАН, М.А. Кудрицький увесь час плекав надію отримати штатну посаду в Академії. Проте такої посади йому не знайшлося. Тому, починаючи з 1928 р., він послаблює зв'язки з головною науковою установою радянської України і веде пошуки постійної роботи, яка б дала можливість реалізувати фахову підготовку. М.А. Кудрицький робить спробу перейти на роботу за фахом в правління «Єдиного науково-медичного товариства» (ЄНМТ) профспілки «Медсанпраця» (м. Київ). Метою цієї організації було те, що усі існуючі наукові товариства (терапевтичне, хірургічне) перенесли свою діяльність в ЄНМТ і працювали під контролем профспілки «Медсанпраця». Тут М.А. Кудрицький планував створити секцію охорони здоров'я дітей.

Водночас ученому не вдалося до кінця реалізувати свій науковий потенціал через репресії кінця 1920-х рр., зокрема по справі «Спілки визволення України». Ученими В. Пристайко та Ю. Шаповалом, на основі аналізу архівних документів доведено, що «Спілки визволення України» як організації взагалі ніколи не існувало, а саму справу СВУ сфальсифікувало ДПУ [11, с. 73]. У 1969 р. Верховним судом УРСР М.А. Кудрицького було реабілітовано.

Отже, науково-дослідна робота М.А. Кудрицького в 20-х рр. XX століття в академічних установах характеризувалася впровадженням нового напряму в гігієнічній науці – шкільної гігієни. Його наукова спадщина свідчить про те, що в цій галузі М.А. Кудрицький був одним із

перших українських учених-гігієністів, піонером у дослідженні такої проблеми шкільної гігієни, як відповідність хронологічного віку школярів стану їх фізичного і психічного розвитку, а також впливу на психофізіологічний розвиток дітей занять фізичною культурою, передбачених шкільною програмою. Навчальний посібник М. Кудрицького «Здорове й хворе людське тіло» був першою спробою у створенні вітчизняного підручника зі шкільної гігієни, який користувався впродовж кількох років популярністю як серед науковців, так і учнівської та студентської молоді.

Отже, ученими УАН-ВУАН-АН УРСР зроблено вагомий внесок у розвиток соціальної медицини, зокрема, гігієни праці, шкільної гігієни, зменшення професійної і загальної захворюваності. Досі залишаються актуальними питання, які досліджувалися в 1920-1930-і рр. стосовно санітарно-гігієнічних аспектів фізичної культури, санітарних умов дитячих будинків, а також факторів, які впливають на працездатність організму учнів тощо.

Водночас велика когорта учених-лікарів, серед яких були О.В. Корчак-Чепурківський, М.А. Кудрицький, В.Я. Підгаєцький, за сфабрикованою ДПУ справою «Спілки визволення України» (1929 р.) зазнала репресій і не змогла до кінця реалізувати свій науковий потенціал. У сучасних наукових розвідках долаються останні «білі плями» минулого, а славні імена вчених повертаються на сторінки героїчної і трагічної історії України.

Джерела та література

1. Архів Президії НАН України, м. Київ, оп. 2. Відділ біологічних наук, Інститут клінічної фізіології, спр. Дійсний член АН УРСР Овксентій Корчак-Чепурківський. 1937-1947 рр.

2. Грандо А.А. Развитие гигиены в Украинской ССР / А.А. Грандо. – К.: Здоровье, 1975.

3. Ганіткевич Я.В. Володимир Удовенко – український учений-гігієніст і педагог / Я.В. Ганіткевич // Українські лікарі-вчені першої половини ХХ століття та їх наукові школи: біограф. нариси та бібліографія. – Львів, 2002.

4. Ганіткевич Я. Овксентій Корчак-Чепурківський – перший український вчений-гігієніст, засновник національної вищої медичної школи і медичної науки / Я. Ганіткевич // Українські лікарі-вчені першої половини ХХ століття та їх наукові школи: біограф. нариси та бібліографія. – Львів, 2002.

5. Доля родини репресованого вченого-гігієніста / Ю.І. Кундієв, О.П. Яворницький та ін. – Житомир: Полісся, 2009.

6. Звідомлення Української Академії наук у Києві за 1927 рік. – К.: Друкарня ВУАН, 1928.

7. Коцур Н.І. Внесок професора С.А. Томіліна в розвиток соціальної гігієни в Україні (20-30-і рр. ХХ ст.) / Н.І. Коцур // Технологічна освіта: досвід, перспективи, проблеми: зб. наук. праць / ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький ДПУ імені Григорія Сковороди». – Переяслав-Хмельницький, 2010. – Вип. 6.

8. Кундієв Ю.І. Володимир Підгаєцький: повернення із забуття. 1889-1937 / Ю.І. Кундієв, О.П. Яворовський, І.М. Трахтенберг, І.М. Сахарчук. – Житомир: Полісся, 2008.

9. Москаленко В.Ф. Он стоял у истоков научной мысли / В.Ф. Москаленко // Зеркало недели. – 2007. – 3 березня (№8).

10. Онопрієнко В. Українське наукове товариство: 1907-1921 роки / В. Онопрієнко, О. Рент, Т. Щербань. – К., 1998.

11. Пристайко В.І. Шлях на Соловки / В.І. Пристайко, О.М. Пшенніков, Ю.І. Шаповал // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – К., 1997. – № ½.

12. Товкун Л.П. Про деякі аспекти діяльності доктора медицини О.В. Корчак-Чепурківського в Київській комісії медичних читань (1899-1904 рр.) / Л.П. Товкун // Історія освіти, науки і техніки в Україні: матеріали IV конференції молодих учених та спеціалістів. 29 січня 2008 р. / УААН. ДНСГБ. Центр історії аграрної науки, історії рослинництва ім. В.Я. Юр'єва УААН. – К.-Х., 2008.

13. Храмов Ю. Рання історія Академії наук України (1918-1920) / Ю. Храмов, С. Руда, Ю. Павленко, В. Кучмаренко. – К.: Манускрипт, 1993.

Сергей Витковский

Пионеры социальной медицины в Украине (первая четверть ХХ в.)

В статье раскрывается научная и организационная деятельность О.В. Корчак-Чепурковского, В.Я. Подгаецкого, М.А. Кудрицкого в условиях политических изменений и преобразований академических учреждений (1917-1930-е гг.).

***Ключевые слова**: медицинская секция, лаборатории, школьная гигиена, УАН, ВУАН, АН УССР, научно-исследовательская работа.*

Sergiy Witkowski

Pioneers of Social Medicine of Ukraine (the first quarter of the twentieth century)

The article deals with scientific and organizational activities O.V. Korczak-Chepurkivskoho, V.J. Pidhayetskiy, M.A. Kudrytskiy in political change and transformation of academic institutions (1917-1930's).

***Key words**: medical section, laboratory, school hygiene, UAS, UAS, USSR Academy of Sciences, the research work.*

УДК: 930.2: (410.1) 32 «1926/1931" Павло Скоропадський

Володимир Потульницький (м. Київ)

Підготовка гетьманом Павлом Скоропадським у 1926-1931 рр. підґрунтя до започаткування політичних стосунків з королівством Великобританії

Аналізуючи джерела, автор встановлює, що дипломатичні стосунки гетьмана з Англійською монархією, на основі його попередніх домовленостей з німецькими військовими і політиками, були започатковані у 1926-1931 роках. В контексті домовленостей гетьмана з провідними політичними і військовими чинниками Веймарської республіки – генерал-лейтенатом Гренером, військовим міністром Геслером та підполковником Шпеєром вималювалась і фігура посла гетьмана до Великобританії – Володимира Коростовця. Останній у період з 1926 по 1928 роки готувався до цієї ролі на теренах Німеччини, а в 1930/1931 роках вирушив до Великобританії для розгортання своєї роботи.

Ключові слова: *Павло Скоропадський, Володимир Коростовець, українсько-британські політичні відносини.*

Написанням цієї статті автор ставить завдання знайти відповідь на два питання: 1. Якими були витоки започаткування гетьманом П.Скоропадським англійської перспективи в контексті власної еміграційної політики? 2. Як відбувався підбір кандидатури на посла гетьмана у Великобританії, котрий був би спроможний виконати цілу низку спеціальних завдань і представляти саме гетьманську, а не якусь інакшу, нетрадиційну Україну?

Однією з причин повернення Павла Скоропадського у велику політику, яке було активізоване німцями, були рішення Версальського конгресу щодо України і позиція, яку займав тодішній прем'єр-міністр Великобританії Девід Ллойд-Джордж (1916-1922). Як відомо, Ллойд-Джордж був проти посилки британських солдатів до Росії, окрім тих її районів, які Англія збиралась відторгнути і перетворити на свої протекторати. Україна, як вічна частина Росії, в англійському політичному баченні, до таких районів не належала [1].

Окрім того, Ллойд-Джорджа, як справжнього ліберала, не дивували революції у континентальних країнах, де вимогам народу протистояли реакційні уряди, а у підсумку на хвилі виправданого невдоволення опинялися екстремісти [2]. Він своє власне завдання як політика убачав у тому, аби вчасно загасити подібне незадоволення у Великобританії, в першу чергу поступками робітничому класові. «Я борюся з більшовизмом не силою, – підкреслював прем'єр, – а за допомогою задоволення законних вимог, котрі можуть його породити. Дякувати Богові, англійські капіталісти налякані. Це робить їх розумними» [3].

Натомість бачення гетьмана Павла Скоропадського було обмежене двома факторами: тодішнім непевним визначенням свого власного місця, власних завдань і можливостей у міжнародній політиці, і обмеженими можливостями української гетьманської еміграції, яка на той час представляла лише праве крило еміграційного українського суспільства. Слід зазначити, що в процесі розгортання інтенсивних політичних стосунків з двома діючими монархіями (Великобританією та Японією – *В.П.*), бачення гетьманом не лише можливостей очолюваного ним руху, а насамперед, свого місця, і усвідомлення власних завдань, суттєво видозмінилось у відповідну як українським, так і міжнародним монархічним традиціям та розумінням, сторону [4].

Дізнавшись, через добре поінформовані німецькі військові та розвідувальні кола, з якими Павло Скоропадський продовжував підтримувати стосунки і в еміграції, про загальну антибільшовицьку стратегію англійської монархії, яка вже виразно вимальовувалась на перспективу, 19 липня 1926 р. Павло Скоропадський здійснив перші кроки для налагодження майбутніх стосунків з Великобританією. Зустрівшись у цей день з підполковником рейхсверу фон Шлеєром та військовим міністром Веймарської республіки Геслером, колишній гетьман

виніс враження про позитивне ставлення обох діячів до офіційного залучення до широкої допомоги гетьманському рухові третьої сторони (Англії. – *В.П.*), і про отримання ним німецького карт-бланшу на практичні дії в усіх напрямках, необхідних для розгортання цієї перспективи [5].

Найбільш імовірно, що зустрівся П.Скоропадський з обома діючими політиками за рекомендацією свого товариша, генерал-лейтенанта артилерії кайзерівського вермахту і генерал-квартимейстера німецьких окупаційних військ в Україні у 1918 р. Вільгельма Гренера (1867-1939), який був шефом Генерального штабу німецьких військ, котрі в 1918 р. перебували в Україні. Гренер всіляко сприяв гетьманському перевороту, а в 1926 р. став одним з засновників Українського Наукового Інституту в Берліні та першим головою його кураторії. За посередництво Гренера при зустрічі гетьмана з обома німецькими військовими та політиками свідчить зроблений гетьманом у щоденнику 17 травня 1928 р. запис: «Гренер зрозумів, що потрібно Німеччині робити Rückversieherung (повернення страхового забезпечення – *В.П.*) з Україною» [6].

Зустріч з фон Шлеєром та Геслером Павло Скоропадський розцінив не лише як відкриття англійського напрямку для відповідної політики гетьманців, але і як керівництво до дії. У щоденнику вже на наступний день після цієї зустрічі Скоропадський записав з цього приводу наступні міркування: «Англія зближується з Польщею. Думаю, що мета Англії – підготувати виступ у тій чи іншій мірі проти більшовиків. Тепер потрібно напружити усі зусилля та увійти в угоду з Англією» [7].

Першими кроками, які здійснив Павло Скоропадський для виконання поставленої німцями, і, що найголовніше, усвідомленої ним на рівні власного імперативу до дій (що далеко не завжди у обох сторін збігалося. – *В.П.)* задачі, було проведення перемовин з своїми двома колишніми дипломатами – Іваном Коростовцем та Дмитром Дорошенком. Таємного радника Івана Коростовця (1862-1932), колишнього надзвичайного і повноважного посла Російської імперії у Пекіні та канцлера-посланника у Порт-Артурі та Тегерані, Скоропадський надзвичайно цінував і називав «досвідченим дипломатом» [8].

За існування Української держави в жовтні 1918 р. Іван Коростовець був посланий Скоропадським на переговори з представниками Антанти в Яссі, і був затверджений головою проектованої спеціальної місії від гетьмана до Великобританії та США, і, після її виконання, послом в одній з цих країн, проте, як і інший евентуальний посол до Польщі (О.Карпінський. – *В.П.*) в зв'язку з поваленням гетьманату не встиг виїхати [9].

Коростовець мав не лише широкі міжнародні зв'язки, був знайомий і зустрічався на Україні з П.Н. Мілюковим, послом Росії до США бароном Р.Р. Розеном, міністром та майбутнім головою уряду барона Врангеля в Криму О.В. Крівошеїним, та іншими політиками, але і в еміграції, проживаючи у Берліні, підтримував близькі стосунки з гетьманом. Він завжди, як і ряд інших осіб, серед яких директори Українського Наукового Інституту в Берліні Іван Мірчук та Дмитро Дорошенко, зять П.Скоропадського, чоловік його доньки Єлизавети Василь Кужім [10], та інші, регулярно був присутній у будинку Скоропадських у Ваннзеє на так званих великих прийомах, які родина Скоропадських давала двічі-тричі на рік [11]. Саме з Коростовцем, як відзначає гетьман, він став обговорювати, «як написати меморандум англійцям» [12].

Другою особою, яку долучив гетьман для виконання задачі, став колишній міністр іноземних справ гетьманської держави Дмитро Дорошенко (1882-1951). «Дорошенко, – як відзначає гетьман, – приніс самостійно ним написаний меморандум для англійців, теж є хороші місця (з цього можна зробити висновок, що Іван Коростовець теж склав меморандум для Англії – *В.П.*), особливо історичні, але в цілому так само не те, що потрібно. Доведеться все переписувати не поспішаючи, знову» [13].

Вже через тиждень після зустрічі з підполковником фон Шлеєром і міністром Геслером, Павло Скоропадський відзначив у своєму щоденнику про нагальну потребу мати до свого розпорядження також фахівців, які могли б налагодити зв'язок німців з англійцями, і водночас підкріпив цю думку міркуванням, що фахові дипломати не в стані замінити таких людей [14]. «На даний момент, – писав гетьман, – я нікого рішуче не маю, хто міг би мені допомогти для проведення питання зв'язку з Німцями і Англійцями. Як бути? Мене це дуже пригнічує» [15].

Важкість проблеми залучення Англії до сфери власної міжнародної політики П.Скоропадський підкріпив також міркуванням матема-

тичного штибу «... можливо вирішувати задачу з одним, двома і багатьма невідомими, але вирішувати з однією лише відомою величиною (позитивне ставлення до гетьманського руху і його перспектив німецької сторони – *В.П.*), вважаю кумедним, але не таким, що в стані досягти мети. Нині можна лише готуватися у тому розумінні, що, по-перше, пильно відстежувати ті події, які відбуваються в Україні, а також детально вивчати Радянський лад і інші законодавства, особливо англійське, як таке, що нам, звичайно з великим корегуванням, найбільше підходить» [16].

Вже через два роки (21 травня 1928 р), в контексті виконання задачі пошуку спеціаліста-дипломата з прицілом саме на Великобританію, Скоропадський вперше зустрівся у Ваннзеє з Володимиром Костянтиновичем Коростовцем (1988-1953), кандидатуру якого порекомендував, найбільш імовірно, Іван Коростовець, який доводився Володимиру Коростовцю рідним дядьком [17]. Сам Коростовець в липні 1941 р. подав про себе (імовірно складаючи резюме для свого респондента у Британії професора Сетон-Ватсона. – *В.П.*) наступну інформацію: «Я є українцем і за часів царя та Тимчасового уряду займав посаду в Міністерстві закордонних справ (європейському департаменті), а до цього чимало подорожував, інтенсивно вивчаючи різні країни та народи. Коли більшовики захопили владу, майже всю мою сім'ю розстріляли і я ледве втік до Польщі. Більшовики змогли відібрати у мене все, за винятком моїх знань та освіти, які я здобув завдяки моїй видатній матері. Я почав працювати, читати лекції, писати статті і книги. Ці статті і книжки виходили друком у Німеччині (до Гітлера), Франції, Англії, США. Чимало моїх статей побачили світ також у голландській та сербській пресі. Темою моїх студій і творів стали європейські справи і, головним чином, справи моєї Батьківщини – України. Книга спогадів «Посів і жнива» була дуже добре сприйнята серйозною британською пресою. Згодом з'явилися інші книжки. Я виступав з лекціями по всій країні (Великобританії. – *В.П.*), переважно в консервативних і юніоністських спілках, у коледжі Бонар Лоу в Ешріджі та його відділеннях; у таких політичних клубах, як клуб 1900, клуб 1912 консервативної спілки Лондонського Сіті. Деякі з моїх статей були опубліковані у щомісячнику «The Contemporary Review». Я також виступав у Королівському інституті міжнародних справ (дуже давно) і в Королівському товаристві Центральної Азії" [18].

Перше враження від зустрічі з В. Коростовцем, яка відбулась в травні 1928 р., як записав гетьман в своєму нотатнику, було не вельми позитивним: «Удає з себе ліберала, але насправді завзятий кріпосник» [19]. Дворічна затримка з визначенням певного кандидата на представництво інтересів водночас і гетьмана, і німців була, на нашу думку, пов'язана з рядом обставин.

По-перше, гетьман і німці мали в запасі три певних роки (до червня 1929 р). Саме до цього часу у Великобританії гарантовано (до виборів у червні 1929 р), правив лояльний до Німеччини і протегованого нею гетьманського руху антибільшовицький уряд прем'єр-міністра Стенлі Балдвіна. Оскільки жодна сторона не мала гарантій на перемогу саме консерваторів на чолі з Балдвіном втретє, слід було навіть у випадку поразки останнього і перемоги антилояльних до німців, вже не кажучи про гетьмана, лейбористів (саме так і сталося, оскільки на виборах 1929 р. переміг кандидат від лейбористів Джеймс Макдональд. – *В.П.*), надіслати у Лондон перевірену і підготовлену особу, яка би могла діяти на тривалу перспективу.

По-друге, до розгортання «британської географічної карти» не були готові ані сам гетьман, ані очолюваний ним рух. Потрібно було прозондувати підґрунтя для можливих дій на всіх напрямках організаційної діяльності, вивчити альтернативні кандидатури і позиції тощо. Тому в період з липня 1926 (прийняття рішення про «відкриття» Павлом Скоропадським Британії. – *В.П.*), по травень 1928 рр. (визначення і схвалення німцями та представлення гетьману на затвердження кандидатури саме В.Коростовця. – *В.П.*), гетьман не сидів «склавши руки», а займався, насамперед, справами гетьманського руху в плані його розгортання на всіх можливих напрямках. Все це здійснювалось, аби наповнити гетьманський рух реальним змістом не лише на території США і Канади, але і в межах низки європейських країн, і представити британцям не «ляльку» чи «пустунчика», а реальну силу [20].

По-третє, Коростовець став єдиним і безальтернативним кандидатом на посла гетьмана у Великобританії лише після вивчення і відкинення останнім шести інших кандидатур. Розглядалися люди з досвідом дипломатичної, або просто політичної служби, серед яких посол

Української Держави у Австро-Угорській монархії В. Липинський, голова дипломатичної місії ЗУНР у Великобританії С.Томашівський, організатор гетьманського руху в США та Канаді Осип Назарук, головний отаман американських і канадських «Січей» Степан Гриневецький, засновник партії Хліборобів-Демократів на Полтавщині С.Шемет, а також князь Віктор Кочубей, котрий приєднався до гетьманського руху за власним бажанням вже у еміграції, оскільки його рідний брат – сотник імперської гвардійської козачої кавалерії Василь Кочубей служив за часів Української держави другим ад'ютантом гетьмана.

Кандидатури, які розглядалися, мали ряд характеристик, потрібних для виконання завдань саме у Великобританії. Липинський і Томашівський володіли дипломатичним досвідом; Шемет, Гриневецький і Назарук – організаційним, а князь Віктор Кочубей мав певні зв'язки з аристократичними родинами Європи.

Тим не менше всі шість кандидатур відпали, оскільки, як записав гетьман в щоденнику, перший «повністю відірваний від життя, ніколи не творив організацію і ніколи жодного практичного кроку не довів до завершення» (В. Липинський); другий «склав зброю і готовий на співробітництво з поляками» (С. Томашівський); третій «чудова особистість, але організаційне неуцтво» (С.Шемет); четвертий і п'ятий (О.Назарук і С.Гриневецький) «не наші люди» (в очах Павла Скоропадського під не його людьми малися на увазі вихідці з австрійської Галичини. – *В.П.*) і, нарешті, шостий «талановитий, але не практик» (В.Кочубей) [21].

В.Коростовець, як показала його подальша бурхлива і різноманітна політико-дипломатична діяльність на усіх напрямках, всіма цими характеристиками, або, принаймні декількома з них, які були недоліком відкинутих кандидатур, володів. Разом з тим, Коростовець, на відміну від Липинського, Томашівського і Назарука, не мав в арсеналі не лише низки серйозних наукових праць в ділянках історії і політології, як перших два дипломати, але й навіть публіцистичних, як Назарук. Проте, на думку і німців, і Скоропадського, цей недолік, на відміну від особистісних характеристик відкинутих кандидатур, можна було якось усунути.

За період з першої зустрічі колишнього гетьмана з В.Коростовцем (21. 05. 1928 р), оперативно, за чотири місяці, а саме 14 вересня того ж року, була підготовлена і видана брошура мемуарного штибу за авторством останнього про Польщу, у якій були підняті політичні проблеми України, і розглядалися європейські справи у польському міжнародному контексті. Концентрація на Польщі, як на міжнародній проблемі, котра мала слугувати візитною карткою для обіймання Коростовцем функції офіційного посла гетьмана у Великобританії, пояснювалась рядом причин.

По-перше, у Англії ще з літа 1920 р. у суспільстві існував розкол щодо планованої урядом участі Англії у війні з Радянською Росією на стороні Польщі. Робітничий рух організував проти цієї евентуальної участі в 1920 році широку протестну кампанію і домігся того, що, як писав У. Черчілль: «Будь - яка військова інтервенція була неможливою... Під тиском суспільної думки Ллойд - Джордж був змушений повідомити польський уряд, що британський уряд не в стані нічого здійснити проти Радянської Росії» [22]. Разом з тим і сам Ллойд - Джордж досить скептично оцінював перспективи військової інтервенції проти Росії і не вірив у перемогу білої армії.

По-друге, німецько-польські кордони 1920 років, на відміну від німецько-французьких, розглядалися у європейській політиці як «кордони другого порядку», тобто як такі, що не забезпечені гарантією непорушності. Пакт Локарно від 16 жовтня 1925 р. надавав німецькій дипломатії на чолі з міністром іноземних справ Німеччини Густавом Штреземанном (1878-1929; міністр з 1923 р.) певні надії на перегляд польських кордонів.

По-третє, польсько-французький пакт забезпечення від 15 жовтня 1925 р. був сформульований неясно і не вказував на можливість французької воєнної допомоги у випадку повторення агресії з боку СРСР.

По-четверте, німецько-радянський пакт про нейтралітет від 24 квітня 1926 р., або так званий Берлінський пакт, залишав в контексті переговорів між Штреземанном і наркомом Іноземних справ СРСР Георгієм Чечеріним (1872-1936) можливість спільного антипольського перегляду кордонів.

Нарешті, по-п'яте, з 1926 р. розпочалося таємне військове співробітництво між Рейхсвером і РСЧА [23].

Саме тому правитель Польської держави маршал Юзеф Пілсудський (1867-1935) переводить

свого міністра іноземних справ, демократа Августа Залєського, котрий у Першу світову війну служив у Лондоні палким промотором польської незалежності, на тактичну лінію польської міжвоєнної політики. Вона, у баченні маршала, мала знаходитись у 1926-1931 рр. у рамках французького союзу. Найважливіші проблеми, особливо питання Східної Політики, яке поляки вважали стратегічною лінією, маршал зі своїми співробітниками Головко і Василевським вирішує розробляти лише у тріумвіраті, залишивши спеціаліста по Англії міністра Залєського обабіч основних проблем Польщі на перспективу [24].

На всіх цих проблемах нашвидкоруч, і, вірогідно, не без допомоги або свого дядька Івана Коростовця, або науковців нещодавно заснованого Українського Наукового Інституту в Берліні, зокрема професора Дмитра Дорошенка, зосередився Володимир Коростовець [25]. На користь цього твердження свідчать листи Дмиŧра Дорошенка до Вячеслава Липинського, де перший в своєму листі до ідеолога гетьманців від 27 січня 1925 р. пише наступне: «Тепер до мене доволі часто пише В.Коростовець (за порадою п. Г. – пана Гетьмана. – *В.П.*), я йому подаю матеріал для його статей, що він пише до англійських часописів. Іноді мушу доволі багато писати сам, коли нема друкованого матеріалу» [26].

Слід зазначити, що П.Скоропадський з приводу видання цієї книги майбутнього репрезентанта своїх інтересів у Великобританії, (яка мала зробити йому ім'я і послужити візитною карткою для входження, як фахівця, в елітні кола острівної монархії), відзначив 14 вересня 1928 р. про реакцію на випущену Коростовцем книгу про Польщу у щоденнику наступне: «Книга Коростовца про Польщу викликає роздратування поляків і захоплення німців» [27]. Тут же гетьман висловив і критичне зауваження – жаль з приводу того, що в книзі Коростовця був упущений розгляд єврейського питання, оскільки, на переконання Павла Скоропадського, треба було б ще і «обробити (належним чином представити у книзі. – *В.П.*) польських євреїв в українському дусі», і що це зробити було б дуже легко, бо останні «хоч і бояться українців, проте ненавидять поляків» [28].

Тут слід зазначити, що хоча кандидатура Коростовця як посланця до Великобританії і була вже визначена, проте справа з послом гетьмана, та, особливо, з його осідком у Лондоні на тривалу перспективу ще потребувала додаткових узгоджень сторін, обміну думками, переїздів з Англії до Німеччини і навпаки, тощо, враховуючи всю традиційну складність проведення дипломатичної місії та політики для України саме у Британії [29]. Так, протягом 1930-1931 рр. Коростовець неодноразово, вірогідно, з метою розвідки своїх можливостей і позицій в Англії, приїздив з Німеччини до Англії і назад. З цього приводу 16 червня 1930 р. гетьман відзначив у щоденнику: «16 червня повернувся (ще повернувся із Англії до Німеччини. – *В.П.*) Коростовець, який запевнює, що він в Англії може бути нам корисним» [30].

Приїзд Коростовця був, найбільш імовірно (оскільки британська політика тоді вже залежала від США і звіряла з ними свою політичну стратегію на тривалу перспективу), приурочений до планованої гетьманом поїздки влітку 1930 року чільних представників гетьманського руху у складі двох осіб – Дмитра Дорошенка та Володимира Коростовця з Європи до США, аби підтримати гетьманський рух на американському континенті, який тоді набирав все більшої войовничості. Якщо в 1924-1925 рр. процес визнання січовими сотнями та округами гетьмана Скоропадського як голови української державної влади відбувався в атмосфері бурхливих обговорень не лише всередині «Січової організації», але й серед цілої української громадськості в Америці, і навіть ледве не доходило до скандалу чи бійки щодо дражливості, або й неприпустимості для українського вуха слів «монарх», «монархізм», та «ясновельможність» [31], справа в 1929-1930 рр. виглядала за океаном вже зовсім інакше.

Саме в ці роки (1929-1930) американські «Січі», як вже організації гетьманського спрямування, у складі 500 уніформованих січовиків, які представляли в основному сотні Чікагського, Клівлендського та Детройтського округів, провели літні військові збори і польові маневри з поділом на жовту і синю армії та використанням зброї, в тому числі рушниць, автоматів і гармат [32]. Польові маневри січовики використовували також для пропаганди своєї організації та її ідеологічних гетьманських засад перед українською та американською громадськістю.

Так, один з активних січових діячів, референт військових справ при Головній Централі, доктор І.Смук перед маневрами у Клівленді у своєму виступі підкреслив: «Наша гетьманська ідея єсть для всіх українців чиста і здорова, бо

вона єсть державна, вона єсть наша традиційна, вона єсть підвалиною; на таких ідейних основах, як наша, всі народи свої держави будували. Отож і ми мусимо держатися такого принципу, всюди випробуваного, всюди відомого і всюди шанованого» [33].

У гетьманському русі на час планованої відправки до США Коростовця та Дорошенка тоді стояло питання руба щодо уніфікації назви гетьманських організацій, які діяли в різних країнах і які мали підпорядковуватись гетьманському центру. Зокрема, це питання обговорювалося на Першому З'їзді гетьманців, який проходив 19-21 липня 1930 р. у Берліні, і де була прийнята уніфікована назва, яка прямо вказувала на головну мету, завдання і ідеологічні засади усіх українських консерваторів-монархістів – Союз Гетьманців Державників (далі СГД . – *В.П.*) [34].

Проте справа поїздки обох гетьманських діячів до США із можливим виходом в її результаті на британські справи, для Володимира Коростовця у липні 1930 році не актуалізувалася. З приводу скасування поїздки гетьман у липні 1930 р. зазначив у своєму щоденнику: «29 липня. Дорошенко написав листа про відмову бути директором інституту, членом Управи і від поїздки (довго планованої разом з Коростовцем. – *В.П.*) до Америки» [35].

Відмова Дорошенка їхати була спричинена, на нашу думку, зміною його становища у самій Німеччині. Саме тоді (в 1930-1931 рр.) відбувалася зміна директора Українського Наукового Інституту в Берліні, спричинена конфліктом між науковими політиками. Конфлікт мав декілька причин, головними серед яких були політизація Українського Наукового інституту, організаційні зміни, фінансові труднощі, а також порушення особистого розуміння [36]. Тому у проміжку між 29 липня і 26 вересня 1930 р. Коростовець вирушив з Берліна не до США у супроводі Дорошенка, а знов до Лондона і один. Інформація про його прибуття до Лондона, яку повідомляє гетьман – наступна: «26 вересня (1930 р – *В.П.*). Коростовець написав з Лондона, що його «проповіді» про Гетьманську Україну зустрічають у столиці Великобританії співчуття більше від очікуваного. Написав йому листа з інструкціями» [37].

Цей лист з відповідними інструкціями гетьмана знаменує відправну точку для налагодженої співпраці між Гетьманською Управою у Берліні, уособленою особисто Павлом Скоропадським і посланцем останнього до Великобританії Володимиром Коростовцем. Вже 3 жовтня 1930 р. гетьман сповіщає про «великі переміни з Коростовцем, який «повідомив, що там (у Лондоні – *В.П.*) існують шанси утворити групу, що підтримує мене» [38].

Тут слід зазначити, що розгортати в Англії жваву політичну і пропагандистську діяльність для Коростовця, як представника гетьмана, було досить непросто, оскільки до Коростовця в Англії , як у країні Антанти, не перебувало послів гетьманського уряду, котрий з ворожими до країн Троїстого союзу державами дипломатичних стосунків, зрозуміло, встановити не спромігся. Хоча Українська Держава (квітень-грудень 1918 р) і намагалася встановити відносини з державами Антанти й нейтральними європейськими країнами, проте однобічна орієнтація на австро-німецький блок суттєво обмежувала можливості розвитку зовнішньополітичної служби гетьманату [39].

Слід зазначити, що навіть перед поваленням гетьманату, коли 6 листопада 1918 р. був прийнятий новий консульський закон, який вивів класифікацію та штатний розклад консульських установ, та поширив їх дислокацію на 22 країни та окремі регіони, Великобританія та чільні країни Антанти серед об'єктів дислокації дипломатичних гетьманських установ не перебували. При визначенні дислокації консульств перевага віддавалася державам Центрального блоку, Радянській Росії, нейтральним державам Європи [40].

Натомість в 1919-1921 рр. на теренах Англії працювали як дипломати представники УНР та ЗУНР, які поширювали або вороже налаштовану до гетьмана інформацію, або взагалі не брали його до уваги, як чинник, що зійшов зі шпальт історії. Ними були Арнольд Марголін (1877-1956), який працював у 1920-1921 рр. надзвичайним і повноважним послом УНР у Великобританії, і Ярослав Олесницький (1875-1933), який служив радником, а згодом головою дипломатичної місії ЗУНР у 1919-1921 роках [41].

Наступним кроком Коростовця, після обміну думками про конструктивну співпрацю між ним, як репрезентантом гетьмана, та певними британськими колами, зацікавленими у розгортанні співпраці, стала домовленість першого, як повідомляє гетьман, про друк біографії Павла Скоропадського на сторінках «White Hall Gazett» [42]. Гетьман відповів згодою розмістити біографію.

За період з 6 жовтня 1930 по 21 вересня 1931 р. Коростовець, принаймні, ще з пару разів відвідав Берлін для узгодження позицій і, нарешті, 21 вересня 1931 р. поїхав до Лондона на постійний побут, оскільки згодом про курсування посланця з однієї країни до іншої вже зазначається дуже рідко і з великими інтервалами між приїздами з Англії до Німеччини. За цей рік він 23 червня 1931 р. встиг з'їздити до Лондона на перемовини з британцями, а 29 червня цього ж року визначився з головним спільним завданням – «працювати над створенням, – як зазначає гетьман, – англо-українського об'єднання», «але чи вийде з цього що-небудь реальне – не знаю» [43].

Таким чином, кандидатура гетьманського представника в Англії, якому було би доручено розгорнути там гетьманський рух надати йому привабливість в очах британської еліти, і налагодити з нею тривалі політичні стосунки, з одного боку, і котрий би залишався у Великобританії представником водночас і гетьмана, і німців, з іншої сторони, була практично вирішена. Таким представником зі спеціальною місією та дорученнями став колишній імперський дипломат нижчого рангу і політичний емігрант у Веймарській республіці – Володимир Коростовець.

Висновки

Підготовчий етап до започаткування взаємовідносин гетьмана з представниками британських консервативних кіл був головним чином наповнений пошуком та обговоренням кандидатури на посла гетьмана до Англії, його підготовкою, а також з'ясуванням перших кроків, які мав би зробити цей посланець для налагодження контактів, і евентуальних труднощів, з якими йому, імовірно, доведеться стикнутися на шляху до започаткування співпраці.

Перспективу власних дипломатичних відносин з британцями гетьман почав розробляти з липня 1926 р. не без сприяння німецьких консервативних кіл. Ними стали підполковник рейхсверу фон Шлеєр, військовий міністр Веймарської республіки Геслер та давній товариш Павла Скоропадського, генерал-лейтенант артилерії кайзерівського вермахту і генерал-квартимейстер німецьких окупаційних військ в Україні у 1918 р. Вільгельм Гренер. Саме з їх допомогою Скоропадський визначився і з кандидатурою свого посланця до Великобританії, покликаного пропагувати там гетьманську ідею і налагоджувати зв'язки між гетьманцями і британськими консервативними впливовими політиками.

Такою фігурою став колишній російський імперський дипломат нижчого рангу Володимир Коростовець, який, не без сприяння гетьмана і німців, вже у вересні 1928 р. став відповідати всім необхідним вимогам, котрі висувались усіма сторонами для посланця саме до Великобританії. Цими вимогами були: володіння мовою, досвід роботи за кордоном, надрукована власна книга чи брошура на існуючу проблематику в контексті інтересів Англії на міжнародній арені. Якщо двом вимогам Коростовець вповні відповідав відразу, то проблема відсутності у нього книги на задану проблематику з концентрацією на Польщі була швидко вирішена шляхом оперативно підготовленої і виданої за авторством Коростовця аналітичної брошури.

Вже сам факт, що «реставрація» британської політичної карти для колишніх кайзерівських генштабістів, а трохи згодом і колишнього гетьмана Української держави тривала шість років (1926-1932 рр.), а пошук кандидатури посла, яка би влаштовувала обох вищезазначених суб'єктів політики – два роки (1926-1928 рр.) , свідчать, що і німці, і гетьманські кола, які знаходились в орбіті німецької політики, розглядали британську політику чи не як основну.

Інтеграція Володимира Коростовця на роль посла гетьмана у Великобританії проходила і певні тактичні етапи: 1. Неодноразове курсування з Берліна до Лондона і назад для уточнення усіх спірних і складних позицій між трьома сторонами: гетьман, німці, англійці; 2. Апробація кандидатури гетьмана як привабливої фігури для британських консервативних кіл в контексті ведення з ним спершу переговорів, а згодом і налагоджених стосунків; 3. Розгляд британської карти гетьманської політики у взаємозалежності з січовим гетьманським рухом на американському континенті, на який британці дуже зважали, як на напрямний вектор своєї політичної стратегії; 4. Залучення в якості дорадників найкращих дипломатичних кадрів з досвідом такої роботи, які були під рукою у гетьмана і проживали у Берліні: Івана Коростовця і Дмитра Дорошенка. Лише за допомогою цих чотирьох факторів, разом взятих, гетьман згодом спромігся налагодити співпрацю з британськими консерваторами у практичному плані на перспективу.

Джерела та література

1. Див.: Симоненко Р.Г. Імперіалістична політика Антанти і США щодо України у 1919 р. – Київ: 1962. – С.126, 146-149.

2. Wrigley Ch. Lloyd George and the Challenge of Labour. The Post-War Coalition 1918-1922. New York 1990. – P. 15.

3. Ibid. P. 176.

4. Потульницький В.А. Шляхта і консервативна державна ідея в Україні в 19-20 століттях: проблеми історіографії та історіософії // Гетьман Павло Скоропадський та Українська Держава 1918 року. Наук. зб., присвяч. 80-й річниці проголош. Укр. Держ. 1918 р. (Ред. Г.Папакін). – Київ, 1998. – С. 66-79.

5. Щоденник гетьмана Павла Скоропадського. Рукопис. – Т. 1. I-B. – С.18

6. Там само. – С. 23.

7. Там само. – С. 17.

8. Скоропадський Павло. Спогади. кінець 1917-грудень 1918. (Гол. редактор Ярослав Пеленський). – Київ-Філадельфія, 1995. – С. 310.

9. Там само. – С. 301, 310-311, 372.

10. Кужім Василь (1887-1958) – державно-політичний та громадський діяч, учасник консервативно – гетьманського руху в еміграції. Юрист за освітою, довший час жив на Кавказі, зокрема в Азербайджані, де служив у Баку радником міської управи. Консул та дипломат з особливими завданнями в Азербайджані в 1917-1921 рр. З 1921 р. в еміграції у Німеччині. В 1930 роках неодноразово обирався головою Української громади в Берліні.

11. Скоропадська Олена. Спогади мого дитинства. // Скоропадський Павло. Спогади. – С. 408.

12. Щоденник гетьмана Павла Скоропадського. Рукопис. Т. 1. I-B. – С. 18

13. Там само.

14. Там само. – С. 19.

15. Там само.

16. Там само. – С. 20.

17. Див.: Потульницький В., Сидорчук Т. Українські монархісти у Великобританії. (1927-1957) // Міжнародні зв'язки України. Міжвідомчий збірник наукових праць. Інститут історії України НАН України. – Київ, 2002. – Вип.11. – С. 98.

18. Library of the School of Slavonic and East European Studies (University of London). R.W.Seton-Watson papers. Correspondence re inter war Ukraine (1919-1934). Korostovetz to Seton-Watson, 13 July 1941. Взято з.: Сирота Роман. З історії одного судового процесу або гетьманська справа у міжвоєнній Великій Британії // Україна модерна. – Львів, 2000. – Число 4-5. – С. 450.

19. Щоденник гетьмана Павла Скоропадського. Рукопис. Т. 1. I-B. – С. 25.

20. Потульницький В.А. Гетьманська еміграція у міжвоєнній Німеччині та Український Науковий Інститут в Берліні (1926-1945) // Гетьман Павло Скоропадський та Українська Держава 1918 року. Наук. зб., присвяч. 80-й річниці проголош. Укр. Держ. 1918 р. – К., 1998. – С. 101-105.

21. Щоденник гетьмана Павла Скоропадського. Рукопис. Т. 1. I-B. – С. 28-29.

22. Черчилль Уинстон. Мировой кризис. – М., 1931. – С.180–181.

23. Hans Roos. Geschichte der Polnischen Nation 1918-1985. Von der Staatsgrundung im Ersten Weltkrieg bis zur Gegenwart. Stuttgart 1986. S.128.

24. Ibid. S.129.

25. Про наукову і політичну діяльність Українського Наукового Інституту в Берліні (1926-1945) див.: Потульницький В.А. Історія української політології. (Концепції державності в українській зарубіжній історико-політичній науці). К., 1992. – С. 35-42.

26. Вячеслав Липинський. Архів. Т. 6. Листи Дмитра Дорошенка до Вячеслава Липинського. Філадельфія, 1973. – С. 126.

27. Щоденник гетьмана Павла Скоропадського. Рукопис. Т.1. I-D. – С. 54.

28. Там само.

29. Потульницький В., Сидорчук Т. Українські монархісти у Великобританії. – С. 95-98.

30. Щоденник гетьмана... – Павла Скоропадського. Рукопис. Т.1. I-D. – С.174.

31. Див.: Сидорчук Т. М. Гетьманський рух у США та Канаді в міжвоєнний період як історико-політичне та світоглядне явище // Київська старовина. – 2001. – №. 6. – С. 114-115.

32. Сидорчук Т. М. Гетьманський рух в еміграції на території США та Канади // Київська старовина. – 2002. – №. 1. – С. 80.

33. Січ. 1929 р. 15 серпня. Взято із: Сидорчук Т. М. Гетьманський рух в еміграції на території США та Канади // Київська старовина. – 2002. – № 1. – С. 80.

34. Сидорчук Т. М. Гетьманський рух в еміграції на території США та Канади. // Київська старовина. – 2002. – №. 1. – С. 82.

35. Щоденник гетьмана Павла Скоропадського. Рукопис. Т.1. I-D. – С.177.

36. Див.: Бурім Д.В. Два «німецькі" періоди життя та діяльності професора Дмитра Дорошенка у його листуванні з Євгеном Бачинським // Загартована історією. Ювілейний збірник на пошану професора Миронець Н.І. – К., 2013. – С. 291. Див. ширше. Його ж: Два погляди на історію конфлікту в Українському Науковому Інституті в Берліні в 1930-1931 рр. // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. Інститут української археографії НАН України. 1997. – Т. 2. – С. 474-490.

37. Щоденник гетьмана Павла Скоропадського. Рукопис. Т.1. I-D. С.183.

38. Там само.

39. Веденєєв Д.В. Становлення зовнішньополітичної служби України (1917-1920 рр.). Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – Київ, Інститут української археографії Академії Наук України. – С. 10.

40. Там само. – С. 11.

41. Біографію обох політичних діячів див.: Стрельський Г.В. Українські дипломати доби національно-державного відродження (1917-1920 рр.). Біографічний довідник. – К., 2000. – С. 22, 23, 26.

42. Щоденник гетьмана Павла Скоропадського. Рукопис. Т.1. I-D. С. 183.

43. Там само. – С. 203-205.

Владимир Потульницкий

Подготовка гетманом Павлом Скоропадским в 1926-1931 гг. почвы для завязывания политических отношений с королевством Великобритании

Анализируя источники, автор устанавливает хронологические рамки (1926-1931) процесса подготовки гетманом Павлом Скоропадским фундамента для завязывания взаимных украинско-британских политических отношений. Выход гетмана на Британию был одобрен и немецкой стороной, представители которой –генерал-лейтенант Гренер, военный министр Геслер и подполковник Шпеер немало способствовали налаживанию этих взаимоотношений. В контексте подготовки сторонами была определена и фигура будущего посланника гетмана в Великобритании, на которого впоследствии была возложена миссия придания украинско-британским отношениям постоянного и конструктивного характера. Этим представителем стал Владимир Коростовец, который в период с 1926 по 1928 годы специально готовился в Германии к роли посланника гетмана в Британию, а в 1930-1931 годах был отправлен лично гетманом в Англию для развертывания своей работы непосредственно на месте.

Ключевые слова: *Павел Скоропадский, Владимир Коростовец , украинско-британские политические отношения.*

Volodymyr Potul'nyts'kyj

The Preparation by Hetman Pavlo Skoropads'kyj in 1926-1931the Base for the Establishing the Political Relations with the Kingdom of Great Britain.

The preparation to establish the political relations with British military and political circles was made by exile Hetman Pavlo Skoropads'kyj in 1926-1931. The general picture of the process of preparation is to be found in the personal diary of Hetman, written in 1919-1945. To the process of preparation were involved some members of the German political and military elite, namely general-lieutnenant Grener, the minister of military affairs Gesler and lieutnenant-colonel Speer. In the framework of preparation was indicated the candidate for the future representation of Hetman in Great Britain – Volodymr Korostovet's. In 1930-1931 Hetman twice sent Korostovet's to Great Britain to gather the information about the attitude of leading British circles to Ukrainian question and to prepare the foundation for the mutual Ukrainian-British political relations in future.

Key words: *Pavlo Skoropads'kyj, Volodymyr Korostovet's, Ukrainian-British political relations.*

УДК

Руслана Маньковська (м. Київ)

Берегиня української культури (до 100-річчя від дня народження видатного науковця та музеєзнавця Віри Свєнціцької)

У статті висвітлюється життєвий шлях та науковий внесок у мистецтвознавство і музейну справу України культурного діяча В. Свєнціцької в контексті історії Національного музею ім. Андрея Шептицького у Львові та її батька музеолога І. Свєнціцького.

Ключові слова: *Національний музей у м. Львові, музейні колекції, музейництво, політичні репресії, знищення пам'яток, ідеологічний тиск.*

Уже сто років як 13 грудня 1913 року в день Святого Андрія вперше відкрив двері для відвідувачів Національний музей у Львові. Створення поважного музейного закладу тісно пов'язано з іменем видатної постаті в історії України митрополита Андрея Шептицького, який сприймав українську культуру як надзвичайно важливий засіб консолідації української нації і можливість продемонструвати світові високу життєву силу народу [30, с. 232-237]. Меценат української культури в 1905 р. заснував музей як приватну фундацію під назвою «Церковний музей» з метою збереження пам'яток давньої української спадщини. До музею увійшли збірки рукописів, стародруків, зокрема єдина в Європі колекція друків кирилицею, рідкісні переклади Ф. Скорини, унікальні зразки старовинної зброї, золотарства, тканин, ікон, портретів, нумізматичних предметів. На базі музею організувалось Товариство наукових викладів ім. П. Могили, що отримало статус національного університету [30, с.235], завданням якого було поширювати освіту серед широкого загалу за допомогою складеної програми лекторіїв за участю відомих митців.

Музей набував просвітницьких функцій та поступово перетворювався на важливий осередок громадського життя. На честь засновника музею А. Шептицького у вересні 1935 р. на території музейної садиби був споруджений пам'ятник Митрополитові роботи українського скульптора С. Литвиненка, автора знаменитого монументу на могилі Івана Франка. Цей пам'ятник підступно знищила радянська влада в ніч на 10 серпня 1947 р.: скульптуру розбили молотками, а уламки вивезли за місто.

Історія Національного музею нерозривно пов'язана з постаттю першого директора – видатного українського музеєзнавця, доктора філології, археолога, мистецтвознавця Іларіона Свєнціцького. Закінчивши математично-філософський факультет Львівського університету, І. Свєнціцький поринув у музейну справу. На запрошення доктора І. Шараневича він впорядковував музей Ставропігійського інституту. Вже тоді І. Свєнціцький захопився мистецтвознавством та українською культурною спадщиною, слухав лекції у Петербурзькому університеті та Археологічному інституті, працював з музейними колекціями у Народному домі під керівництвом вченого А. Петрушевича, який, власне, і порекомендував талановитого дослідника митрополиту А. Шептицькому для формування колекцій майбутнього музею. Відомий вчений мужньо відстоював музейні колекції в роки Першої світової війни, за що 6 червня 1915 р. під час окупації Львова російськими військами був заарештований як «пропагандист мазепинських ідей» і з сім'єю вивезений до Росії.

Вже від'їжджаючи зі Львова, він залишив колегам завдання про догляд за музеєм. Навіть перебуваючи у 1914-1918 рр. у російському полоні у Києві, він працював помічником у знаного музеєзнавця М. Біляшівського і продовжував пошукову роботу для колекцій музею [32, с. 88-92]. До Львова повернувся в березні 1918 року. Після поразки українських національно-визвольних змагань йому, «гайдамаці», довелося в часи польської влади перебувати під постійним поліцейським наглядом. Незважаючи на цькування та погрози І.Свєнціцький продовжує здійснювати копітку роботу з розбу-

дови музею [3, с. 5-9]. За відмову присягати на вірність Польщі, його звільнили з посади доцента Львівського університету, але вчений зумів зберегти цілісність музейних колекцій. У 1921-1925 рр. він викладав в Українському таємному університеті, проводячи інколи заняття в музеї [19, с. 205-217].

1913 рік став визначальним для І. Свєнціцького ще й тому, що за кілька місяців до відкриття музею сталося поповнення в родині. 28 серпня 1913 р. у невеличкому будиночку при садибі музею по вулиці Мохнацького, 42 (нині вул. М. Драгоманова) [22, с. 200] народилася донька – Віра. Від самого народження музей і науково-культурне середовище для майбутньої дослідниці Віри Іларіонівни Свєнціцької стали природними. Вже з дитинства маленька дівчинка ретельно опановувала родинні цінності і, передусім, – відповідальність і працьовитість, що були основою у житті її батьків.

На все життя Віра запам'ятала душевне піднесення в сім'ї, коли вони, перебуваючи у 1918 р. у Києві, зустріли звістку про IV Універсал Центральної Ради. Віра захоплювалась розповідями про видатні постаті, зокрема, українську поетесу Лесю Українку, французьку героїню Жанну д'Арк [9, с. 6]. Дівчина виростала серед музейних пам'яток української творчості, в атмосфері, де музейництво розглядалось як «важливий прояв людського життя і особливої культурної праці та опіки» [29, с. 7]. Яскравий приклад батькового служіння мистецтву і його безкорислива праця на ниві українського музейництва сформували у Віри ще з юних літ захоплення та жвавий інтерес до творчих скарбів української старовини. Згодом колега по музейній праці О. Сидор пригадував розповідь музейниці, як, навчаючись у львівській жіночій гімназії Сестер василіанок у талановитих вчителів О. Степанів, В. Щурата, К. Малицької, Я. Біленького, М. Зарицького, вона брала уроки у знаного педагога, мистецтвознавця І. Старчука, копіювала ікони і жалілась мамі (Анісії Свєнціцькій (Востряковій)) про своє невміння творити мистецьку красу так, як художники.

Мама заспокоїла доньку і повідала про творчу і пов'язану з малярством професію мистецтвознавця [31, с. 46-47]. Саме її обрала Віра Свєнціцька, вступивши у 1932 р. на відділ історії мистецтва Львівського університету. Навчання в університеті у відомих професорів В. Подляхи, В. Козіцького та інших педагогів студентка поєднувала із практичною роботою в музеї на громадських засадах як лаборант. Вона вела активну пошукову роботу, збираючи разом із музейниками по всій Галичині цінні твори мистецтва. Вже багато років пізніше добрий знайомий Віри Іларіонівни, доктор історичних наук В. Александров згадував, коли на виставці, де вперше представлялась після реставрації ікона Преображення Господнього XIV ст. із церкви Святого Георгія у селі Вільшаниці на Яворівщині, мистецтвознавець сказав, що це одна із найкращих українських ікон, розчулена дослідниця повідомила, що це була перша ікона, яку вона у 1936 р. привезла до музею [27, с. 5]. Студенткою стажувалася у співробітниці реставраційного відділу музею С. Паращук. За короткий час вона оволоділа тонкощами реставраційної справи. Як помічник реставратора на початку 1930-х рр. брала участь у відновленні іконостасу Вознесенської церкви у Волиці Деревлянській, де вперше відкрила для себе унікальний іконопис жовківського маляра XVII ст. Івана Рутковича [22, с. 200].

Уже на перших порах своїх мистецтвознавчих студій В.Свєнціцька не стояла осторонь громадських ініціатив, і сама організувала Гурток студенток ім. Лесі Українки, члени якого вивчали українську культуру, зокрема провели збір коштів на придбання картин талановитого художника Олекси Грищенка для Національного музею. Доля полотен цього митця, які експонувались на виставках у 1931 р. та 1932 р. виявилася неприглядною. Картини у 1952 р. були вилучені із музейної збірки у спецфонд, значна частина якого знищена [31, с. 47-48].

Високим визнанням досліджень молодого мистецтвознавця стало обрання В.Свєнціцької членом Наукового товариства ім. Шевченка. Не дивно, що її громадська робота та активне спілкування з українською науково-мистецькою інтелігенцією викликали підозри у польської окупаційної влади. На відомому львівському процесі 25 травня – 27 червня 1936 р. над 23-ма українськими націоналістами В. Свєнціцька проходила з Я. Стецьком, Р. Шухевичем, Б. Гнатевичем та іншими патріотами. Її звинуватили за приналежність до Організації українських націоналістів, що кваліфікувалось як злочин державної зради. Вона мужньо і з гідністю вела себе на засіданнях трибуналу, була сама собі пристрасним адвокатом, і врешті суд звільнив її від відповідальності [35, с. 364-365].

Робота в музеї надихнула молоду дослідницю до перших наукових розвідок, пов'язаних з вивченням унікальної музейної колекції різьблених ручних хрестів, яка стала основою її магістерської роботи в університеті. «Літопис Національного музею» за 1938 р. повідомив про підготовлену В. Свєнціцькою працю «Різьблені ручні хрести XVII – XX ст.», ілюстровану 72-ма зображеннями. У публікації наголошувалось на необхідності такого видання, яким засвідчується зв'язок високомистецької різьби Галичини «як із Києвом і Подніпрів'ям, так і з Подунав'ям» [11, с. 87], а також на важливості входження досліджень про мистецтво Галичини до кола зарубіжних джерел. Оригінальна книга Свєнціцької про самобутнє українське мистецтво побачила світ у 1939 р. Після закінчення університету, відмовившись залишитись на кафедрі, Віра Іларіонівна до початку 1940 р. викладала у жіночій господарській школі, а з січня 1940 р. повернулась у музей, якому віддала свої життєві та творчі сили до своїх останніх днів [31, с. 48].

Після «золотого вересня» 1939 р. суспільне життя у Львові різко змінилося. Музейна політика радянської влади зводилась до підпорядкування музейних і приватних колекцій державі та націоналізації їх, закриття та злиття деяких з них, перейменування та перерозподіл збірок, зрештою просто до знищення багатьох з них. У Львові до початку Другої світової війни діяло 25 музеїв, 8 архівів, понад 60 бібліотек (зустрічається цифра 84 [7, с. 224]), понад 70 приватних колекцій, серед останніх були міські, конфесійні, приватні та корпоративні [13, с. 7]. У постанові Раднаркому УРСР від 8 травня 1940 р. «Про організацію державних музеїв і бібліотек» вказувалось, що музеї стали складовою державної політики [15, с. 813-815], а отже інструментом її впливу на суспільство. Відповідно до згаданої постанови влади, яка опиралась на пропагандистський підхід до музеїв, на основі розформованих збірок у Львові були створені нові музеї: Державний обласний історичний музей, Державний обласний етнографічний музей, Державний обласний музей мистецького промислу, Державна обласна картинна галерея з філіями Замок Собєського у с. Підгірцях та Панорама Рославицького у Львові. З ініціативи Спілки радянських письменників відкрито Літературно-меморіальний музей І. Франка, директором якого призначили сина Каменяра – Петра Франка. Наприкінці 1939 р. внаслідок реорганізації, ліквідації та націоналізації музеїв у Львові було сформовано тільки п'ять закладів, між якими розподілили музейні і приватні збірки, не забезпечивши їх при цьому необхідними приміщеннями. До того ж колекції нерідко піддавались варварському нищенню некомпетентними представниками влади або розкрадалися.

Одержавлення музейних збірок супроводжувалося руйнацією цілісності музейних колекцій, знищенням значної частини історико-культурних пам'яток, ліквідацією самобутніх музейних закладів. Такий згубний стан речей викликав невдоволення і протест представників інтелігенції, відомих вчених, музейників та інших діячів культури. Так, в лютому 1940 р. Віра Іларіонівна підтримала батька, коли він, занепокоєний долею унікальної колекції Голуховського (у приміщенні розмістили новостворений палац піонерів), звернувся до відділу мистецтв при облвиконкомі з клопотанням передати її до Картинної галереї, оскільки без фахового догляду мистецькі твори можуть бути знищені [6, с. 90-96].

З важким серцем сприйняла В. Свєнціцька новину, що після реорганізації музейних збірок Львова Національний музей став відділом Львівської галереї мистецтв, куди передали фонди живопису, графіки та скульптури, а батька в березні 1941 р. перевели на посаду завідувача відділом. Значна частина музейних збірок, зокрема рукописні, архівні документи та книги, розформовувались та передавались до «профільних» архівів та бібліотек [25, с. 47-54], крім цього вилученню підлягали «націоналістичні», «ідеологічно шкідливі» матеріали, які потрапляли до спеціальних фондів, а потім зникали або були знищені, їх доля досі не відома [23, с. 92]. У березні 1941 р. із збірок музею до Державного музею Т. Г. Шевченка були передані цінні джерелознавчі матеріали із вшанування пам'яті Шевченка: 72 книги, 142 друки, 8 пам'ятних жетонів та 1 фото [23, с. 93].

Основою музейної політики радянської влади у Львові, як і на усіх теренах України, стали націоналізація та реорганізація музейних колекцій, знищення змістовної цілісності збірок, музеїв та цінних раритетів, усунення з роботи кваліфікованих фахівців музейної справи, встановлення ідеологічного контролю над музеями та перетворення їх у пропагандистські осередки.

Зі встановленням гітлерівської окупаційної влади у Львові (29 червня 1941 р.) музеї також опинилися під пильним контролем. Розуміючи небезпеку, яка нависла над національними скарбами, вже 1 липня 1941 р. зібралися на музейну нараду представники львівських музеїв: Віра Свєнціцька разом із М. Драганом представляли Національний музей, картинну галерею – З. Гюттлєр, кабінет гравюр при Оссолінеумі – М. Гембарович, музей Баворовських – Інглют, історичний музей – Р. Менкіцький і М. Левицький, музей художнього промислу – К. Півоцький і Г. Тесля, етнографічний музей – Р. Герасимчук та І. Гургула [26, с. 9-10]. Обов‘язки щодо організаційного та фінансового забезпечення музеїв були покладені на І. Свєнціцького [26, с. 11], який отримав право представляти / захищати музейні установи перед окупаційною владою.

У той самий час він був відновлений на посаді директора Національного музею. Учасники зібрання обговорили питання діяльності музеїв у відповідності до наказу тимчасового голови відділу народної освіти міста Львова І. Крип'якевича про необхідность організувати нагляд за музеями, призначення відповідальних комісарів для дотримання безпеки і порядку в установах: Національний музей опікувала В. Свєнціцька, Етнографічний музей – Р. Герасимчук, Промисловий музей – Ю. Ліщинський, Історичний музей – К. Филипович, Картинна галерея – І. Іванець, пам‘ятки мистецтва міста Львова та замку і збірок в Підгірцях – М. Драган. Це був сміливий крок львівської інтелігенції перед прогнозованим розграбуванням національної спадщини.

Окупаційна влада розпорядженням генерал-губернаторства від 23 червня 1942 р. закрила всі музеї дистрикту Галичина для відвідування [17, с. 161], збирала інформацію про стан музеїв, провела огляд їх фондів, формувала списки про втрати музеїв у 1939 – 1941 рр., цікавилась збірками місцевих закладів, і водночас підбирала твори мистецтва для музею на батьківщині Гітлера в австрійському Лінці [26, с. 12-13].

І навіть в тих умовах В. Свєнціцька спільно із працівниками Національного музею опікувалася музейними справами (опрацювання фондових збірок, консервація картин та ікон, підготовка виставки українського мистецтва, здійснення технічно-ремонтних робіт зі збереження музейного приміщення). Нацистські «культуртрегери» пильно стежили за всіма діями музеїв, здійснювали цензуру усіх видань, проводили пропагандистську роботу, поповнюючи бібліотеки німецькими виданнями.

Встановивши контроль над музеями Галичини, окупаційна влада прагнула використати їх насамперед для збагачення своїх музеїв та приватних збірок, а також для пропаганди нацистської ідеології. Віра Іларіонівна, розділяючи прагнення батька зберегти колекції музеїв Галичини, допомагала І. Свєнціцькому зібрати нараду музейників із Самбора, Коломиї, Станіслава, Стрия, Сокаля, щоб обговорити проблему охорони збірок від примусової евакуації до Німеччини [26, с. 17-24]. Разом з батьком вона доклала титанічних зусиль, щоб зберегти музейні колекції, перемістивши їх у підвали митрополичих палат та Домініканського костелу [26, с. 24]. Завдячуючи відвазі Свєнціцьких, Національний музей – єдиний із львівських закладів, що зумів зберегти всі колекції без втрат.

Відновлення радянської влади на західноукраїнських землях не змінило її довоєнного ставлення до музеїв. Повернулися партійний контроль за діяльністю закладів, чистки музейних кадрів та нищення фондових збірок. За партійними та урядовими рішеннями в музеях проходили ідеологічні ревізії експозицій. Спеціальні комісії затверджували тематико-експозиційні плани музеїв , у яких обов'язковим був показ «героїчної історії українського народу у зв'язку з історією великого російського народу й інших братніх народів СРСР» [16, с. 213-230]. Обов'язковою для висвітлення була історико-революційна тематика з відображенням ролі пролетаріату та комуністичної партії, діяльності В. Леніна та його соратників у класовій боротьбі та розповідь про соціалістичне будівництво та формування нової спільноти – радянського народу.

У діяльності музейних установ невиправдано перебільшувались пропагандистські функції, які перетворювали музеї у політичний інструмент впливу на світогляд людей. З експозицій вилучались оригінальні речі, а їх місце займали схеми суспільно-економічних формацій, численні цитати партійних класиків, з постанов партії та уряду, що надавало музейним вітринам вигляду скоріше стендів соціалістичного будівництва. Знайомство з таким музеєм не сприяло зацікавленості відвідувачів історією та культу-

рою краю. У 1954 р. О. Довженко, перебуваючи у Нікополі, відвідав краєзнавчий музей, після чого назвав його «убогим, нехочузнавчим музеєм» [1, с. 98]. Такими ставали музеї по всій Україні, і Львів не був винятком.

Під загрозою знищення опинилися і збірки Національного музею. Нова хвиля утисків чекала колектив музейного закладу і його керівника І. Свєнціцького. Постійні комісії вишукували «політично шкідливі твори», роботи митців, що емігрували на Захід, репресованих, депортованих та ув’язнених органами НКВС. Зрештою, музей назвали «осередком націоналістів» і вирішили, що «нецелесообразно нести расходы на содержание этой единицы». За наказом Комітету в справах мистецтв УРСР від 17 серпня 1947 р. у музеях та бібліотеках посилювали контроль за фондами з метою виявлення «політично шкідливої та контрреволюційної літератури» [23, с. 93].

Особливістю цієї акції було те, що перевірка фондів супроводжувалась арештами музейних працівників. Наприкінці 1940-х рр. від репресій постраждали наукові співробітники музею: талановитий дослідник Микола Батіг, доктор філософії Євген Кравчук – викладач Богословської академії у Львові (заарештований у грудні 1949 р., його подальша доля невідома), завідувач відділу народного мистецтва Олена Бордун [23, с. 94], завідувач музейною бібліотекою Степан Сампара – священик, викладач Богословської академії у Львові(вперше був заарештований у 1945 р. та звільнений за відсутністю складу злочину, вдруге заарештований у листопаді 1948 р., покарання відбував на рудниках у м. Балей Читинської області, де проживав у одному бараці із 30 засудженими священиками та монахами, його подальша доля невідома) [34, с. 236].

У 1948 р. «за злочинно-націоналістичну діяльність» засуджена до 25 років виправно-трудових таборів реставратор музею Ярослава Музика [12, с.12]. У 1955 р. вона повернулась до Львова, стала відомою художницею [14, с. 14-19]. Твори Я. Музики учасники дисидентського руху використовували для ілюстрацій до самвидаву [10, с. 670]. Вона, ризикуючи власною свободою, зберегла і передала у 1960-х рр. до музею деякі роботи видатного українського художника М. Бойчука, розстріляного за його «контрреволюційне» мистецтво. Образ Ярослави Музики змалювала в одному з листів її подруга Марія Пеленьо: Уявляю собі Вас, як орла, готового до величного польоту, та крила зв‘язані. Се живемо в такому часі, де міцні прути залізної клітки» [18, с. 592].

Не уникнула репресій і Віра Свєнціцька. 6 листопада 1948 р. її заарештували за надуманим звинуваченням – «участь у ОУН з 1932 р., збереження грошей і організаційний зв‘язок» [2]. Так раптово були знищені надії і плани на майбутнє – працювати над вивченням унікальних музейних збірок ікон, старовинного шитва, давніх гравюр, декоративної різьби, писати в аспірантурі при ленінградському Ермітажі дисертаційне дослідження про жовківського майстра І. Рутковича [31, с. 48].

Арешт Віри боляче позначився на її рідних: батько, як директор музею, змушений був власноручно підписати наказ на доньку – «звільнена з причини затримання органами МДБ 22 листопада 1949 р.» [31, с. 49]. Під час обшуку із її робочого столу вилучили 23 документи, а із бібліотечного фонду музею – 75 примірників літератури. 28 травня 1949 р. особливою нарадою при МДБ СРСР її було засуджено до 25 років виправно-трудових таборів з конфіскацією майна [2]. Родина, не знаючи місця перебування доньки, не мала можливості отримати вісточку від доньки, надіслати передачу. Про це пише у листі від 29 березня 1953 р. до міністерства внутрішніх справ УРСР мати Анісія Свєнціцька, запитуючи, чи жива їхня донька і де вона знаходиться [24, с. 66-67]?

Покарання В. Свєнціцька відбувала в Сибіру, в тайшетських таборах на Ангарі в Іркутській області на лісозаготівельних роботах. Разом з нею відбували ув‘язнення хорунжа Українських січових стрільців Олена Степанів, яка викладала у В. Свєнціцької історію та географію під час навчання у львівській гімназії, а також художниця Ярослава Музика, її колега по музею. Про ті важкі часи залишився на згадку портрет Віри Іларіонівни, виконаний художницею на єдино можливому в тих умовах матеріалі – слюді [8, с.14]. 23 грудня 1952 р. Особлива нарада при МДБ СРСР за наполегливими клопотаннями І. Свєнціцького змінила термін покарання до 10 років виправно-трудових таборів. Відбувши 8 жахливих років неволі, 14 травня 1956 р. Віра Іларіонівна була звільнена [2]. Повернувшись до Львова, вона застала ще живим батька, який дуже захворів після арешту доньки та звільнення з посади директора музею.

У характеристиці керівництва Львівського філіалу АН УРСР на завідуючого відділом мовознавства, професора І. Свєнціцького від лютого 1952 р. зазначалось, що, як директор українського музею, він допустив «засмічення фондів музейної бібліотеки націоналістичною літературою», з якої в серпні 1951 р. було вилучено близько 2500 книг, і виявляв явну протидію вилученню такої літератури [16, с. 867-868]. Постійні цькування влади вкоротили життя І. Свєнціцькому. Видатного подвижника українського музейництва не стало 18 вересня 1956 року.

Віра Іларіонівна, мужня і сильна жінка, пройшовши страшні випробування, знайшла в собі сили жити далі, зануритись у роботу, зайнятись улюбленою справою. Вона не уявляла себе без музею, а після смерті батька відчувала своїм обов‘язком опікуватись його дітищем. Декілька місяців розглядалась її заява про поновлення на роботі в музеї, поки 1 грудня 1956 р. її прийняли на посаду наукового співробітника.

У той час музейне життя Львова перебувало під пильним партійним контролем, було затиснуте в жорсткі лещата комуністичного агітпропу. Вказівки зверху продовжували регламентувати теми музеїв, вимагаючи представляти дружбу народів, класову боротьбу і радянські досягнення. Не припинялись акції вилучення з колекцій «ідеологічно шкідливих» матеріалів, «що не мають музейного значення», очищення фондів від «історичного хламу» [20]. Однак і в цих умовах музейниця не припиняла досліджень пам‘яток культури. У 1961 р. Віра Свєнціцька заочно закінчила аспірантуру при Інституті мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР, працюючи над темою мистецького доробку І. Рутковича в українському малярстві. У 1966 р. вийшла її монографія «Іван Руткович і становлення реалізму в українському малярстві XVII ст.», де вперше на широкій джерельній базі глибоко розглядалось мистецьке життя на західноукраїнських землях, проаналізовано значний матеріал музейних збірок та галицьких церков, всебічно висвітлювалась унікальна мистецька спадщина майстра давнього українського малярства. Наукова праця стала дисертаційним дослідженням, і хоч авторка отримала науковий ступінь кандидата мистецтвознавства, на думку багатьох фахівців її робота заслуговувала ступеня доктора наук [22, с. 202].

Віра Іларіонівна продовжувала працювати у музеї, завідувала відділом народного мистецтва та мистецтва XIV-XVIII ст., з 1975 р. очолила відділ давнього українського мистецтва, заглибившись у особливості маловивченого на той час середньовічного українського мистецтва. З‘явилась низка її ґрунтовних праць: «Живопис XIV-XVII століть» у 6-томному виданні «Історія українського мистецтва» (1967 р.), «Український середньовічний живопис: альбом» (1976 р.) з її науковою атрибуцією ікон Національного музею у Львові, «Сводный каталог славяно-русских рукописных книг XI – XVIII вв., хранящихся в СССР» (.), «Украинская народная гравюра XVII-XX веков» (.), «Українське станкове малярство XIV-XVI ст. і традиції візантійського іконопису» (1983 р.), «Малювання на склі» (1991 р.) та інші глибокі дослідження, в яких простежувалась самобутність українського малярства, де дивовижно поєднувались професійна майстерність та колорит народної творчості. І це надавало дослідженням мистецтвознавця особливого значення, у них розкривались глибокі коріння нашої національної ідентичності, неповторність українського світобачення, оригінальність народного мистецького творення.

Недаремно українським сакральним мистецтвом захоплювались зарубіжні поціновувачі. Ось як описував його сирійський архидиякон Павло Алеппський, супроводжуючи у середині XVII ст. антіохійського патріарха Макарія в його поїздці до Москви через Україну: «…Ікона велика, чудова, вражає подивом розум; подібної ми й перед тим не бачили і пізніше ніколи не оглядали» [33, с. 22]. Про те, що самобутня українська культура збагачує творчі здобутки світового надбання, підкреслює Віра Іларіонівна: «У творах далекого минулого варто було навчитися бачити і відчувати їх своєрідну красу, бо це розширює обрії духовності, поглиблює усвідомлення вагомості і значення внеску українського народу в національну і світову скарбницю культури» [28, с. 19]. Та офіційне ставлення до подібної проблематики було більш ніж прохолодне. Давнє народне мистецтво, яке за своїм характером було релігійне, заборонялось і вилучалось із музейних збірок. Лиш один із багатьох фактів : у 1968 р. В. Свєнціцька підготувала виставку релігійного мистецтва із нових надходжень музею, але її за розпорядженням партійного керівництва демонтували [31, с. 52].

Музейна діяльність В. Свєнціцької, окрім науково-дослідної роботи, охоплювала копітку працю у фондах музею, в реалізації експозиційно-виставкових проектів, створенні нових музейних осередків. За ініціативи музейниці були підготовлені та відкриті цікаві виставки, присвячені 800-літньому ювілею давньоруського твору «Слово о полку Ігоревім», 725-річчю історичного Потелича, пам'яті фундатора музею «Митрополит Андрей Шептицький і Національний музей» [22, с. 203] та інші, які супроводжувались змістовними дискусіями, обмінами думок науковців та фахівців на конференціях, читаннях та круглих столах, публікацією збірників та путівників.

Зусиллями Віри Іларіонівни створено художньо-меморіальні музеї видатних діячів української культури. У структурі Національного музею діють музеї Олени Кульчицької, Івана Труша, Олекси Новаківського, де зберігаються їх унікальні твори, особисті речі, документи [31, с. 51].

Віра Свєнціцька вкотре безстрашно захистила музейні скарби. Ще у лютому 1953 р. влада, під виглядом розширення експозиції Львівського музею українського мистецтва, вивезла 10 тис. ікон, скульптур до непристосованого для зберігання музейних предметів приміщення Вірменського собору, створивши ще один «спецфонд» [4, с. 85]. Протягом восьми днів гужовим транспортом, щоб не пошкодити цінні твори мистецтва, названі владою «церковним хламом», музейники перевозили до Вірменського собору. Упорядкуванням пам'яток у новому фондосховищі займались працівники музею Я. Нановський, І. Катрушенко, М. Батіг, М. Пигель.

Навчені трагічними подіями 1952 р., коли було злочинно знищено тисячі мистецьких творів, вони доклали титанічних зусиль, щоб ікони, скульптура, дерев'яна різьба були належним чином обліковані, пронумеровані, згодом розташовані у стелажах за топографічною картотекою [21, с. 57-58]. Зусиллями музейників вдалося зберегти пам'ятку новітнього релігійного малярства, яка повина була згоріти на вогнищі – іконостас каплиці греко-католицької духовної семінарії у Львові роботи «ворога народу» П. Холодного. Всі інші роботи майстра: пейзажі, портрети, жанрові композиції, графіку, було спалено в 1952 р. [3, с. 7-9].

Врятування унікальної колекції українських ікон у Вірменському соборі є незаперечною заслугою Віри Свєнціцької. Вона так і запам'яталась колегам: «У холодному соборі, куфайка на куфайці, десять теплих хустин на голові, замерзлі й посинілі руки. У пилюці, у темряві. Десятки років роботи… Старанно ховала від стороннього ока скарби» [5, с. 6]. У 1960-1970-х рр. їй вдалось відстояти колекцію від спроб розформувати та розпорошити збірку по різних музеях, а то і знищити. Наполегливі звернення Віри Іларіонівни виділити приміщення для цінних пам'яток української культури не знаходили підтримки у влади. «Її ніби не чули», – згадував учений В. Александрович, підкреслюючи вирішальну роль В. Свєнціцької у збереженні колекції [27, с. 5]. І тільки в незалежній Україні, з весни 1994 р., в музеї розпочалась копітка праця з розміщення збірки давньоукраїнського мистецтва з приміщення Вірменського собору до нового музейного фондосховища. На початок 2000 р. кількість підготовлених і перенесених творів складала понад 4 тис. од. зб. [3, с. 10].

Національний музей на сьогодні – один з найбільших музеїв України, в ньому зберігається понад 100 тис. пам'яток. Унікальні колекції давнього українського мистецтва, зокрема, іконопису, скульптури, різьби, художнього металу, гаптів XIV-XVIII ст., фонд стародруків та рукописів з рідкісними виданнями України, Польщі, Німеччини, Литви, Білорусі, Голландії ставлять його в ряд найвизначніших художніх музеїв світу. І в цьому значна заслуга усіх, хто долучився до його творення, серед них особливе місце належить видатним подвижникам української культури, батькові та донці – Іларіону Свєнціцькому та Вірі Свєнціцькій.

21 травня 1991 р. в лікарні по вул. І. Огієнка у Львові, на 78-му році життя померла велика українка Віра Іларіонівна Свєнціцька, похована біля батьків на Личаківському цвинтарі [31, с. 54]. Багаторічна, невтомна праця Віри Іларіонівни на музейницькій ниві відзначена високою державною нагородою, на жаль, посмертно: у 1995 р. їй присуджено Державну премію України імені Т. Шевченка за упорядкування альбому «Українське народне мистецтво XIII-XX ст.» у співавторстві з ученим, музеєзнавцем Василем Отковичем [5]. По її смерті суспільство віддало ще один борг Вірі Свєнціцькій, якій довелося довгі роки жити з несправедливим

тягарем політув‘язненої, реабілітація прийшла 29 листопада 1996 р. [2].

Натхненне і надзвичайно скромне життя В. Свєнціцької сповнене наукових здобутків і тяжких випробувань, але їй випала ще одна вкрай важлива місія – вона зуміла зберегти і передати музейні традиції своїм наступникам, власним прикладом вчила відважно відстоювати народне надбання, віддано працювати на користь музейній справі. Музейниця продовжувала розвивати науково-дослідну роботу в музеї, хоч як влада не перешкоджала і намагалася звести заклад до пропагандистського рівня. Як і започатковано було І. Свєнціцьким, щорічно, не зважаючи на заборони, у музеї до Шевченківських днів готувала тематичні виставки. Вона гідно несла ім‘я свого батька, вірно продовжувала його справу, поклавши за неї своє життя і долю, була справжнім охоронцем безцінних народних скарбів, невтомно примножувала надбання музею, а коли постала незалежна Україна – передала духовні надбання народу на вічне збереження і пішла у засвіти. Необхідно досліджувати наукову спадщину В. Свєнціцької, вивчати її музейний досвід, увічнити її ім’я у музейних експозиціях та пам‘ятних таблицях. Нащадки мусять пам‘ятати тих, хто утверджував національну гідність, зберіг українську духовну спадщину, підніс до світового рівня.

Джерела та література

1. Анцишкін І. В. Нікопольський музей – від музею мистецтв до краєзнавчого // Роль музеїв у культурному просторі України й світу. Вип.11. – Дніпропетровськ, 2009. – С.92-99.

2. Галузевий державний архів Служби безпеки України (м. Львів). – Спр. П-39736.

3. Батіг М. Білі сторінки в історії Національного музею у Львові // Літопис Національного музею у Львові. – 2000. – №2(7). – С.7-13.

4. Вандали в музеї // Жовтень. – 1989. – № 4. – С.85-87.

5. Горак Р. Дорога до Шевченківської премії // Шлях перемоги. – 1995. – 25 березня. – № 11 (2135). – С. 6.

6. Горбань І. Багатокультурність музейного ландшафту Львова та музейне життя у тоталітарній державі. // Сучасний музей: між скарбницею та підприємством. Матеріали міжнародної конференції 8-10 жовтня 2006 р. в м. Чернівці. – Львів, 2008. – С. 90-96.

7. Давид І. Більшовицька інквізиція в Галичині // Наукові записки Львівського історичного музею. Вип. ІІ – ІІІ. – Львів, 1994. – С. 221-228.

8. Децик С. Її не оминула трагічна доля // Шлях перемоги. – 2003. – 11 – 17 вересня. – №38 (2575). – С. 14.

9. Дяків С. Жанна д‘Арк української культури // Поступ. – 2003. – № 156 (1211). – 4-10 вересня. – С. 6.

10. Зайцев Ю. Опозиційний рух на Львівщині 1960 – 1980-х рр. // Реабілітовані історією. Львівська область. Кн. І. – Львів, 2009. – С. 668-679.

11. Звіт з діяльності Національного музею за рік 1938 //Літопис Національного музею у Львові за 1934, 1935, 1936, 1937, 1938 роки. – Львів, 2001. – С. 87-92.

12. Кравченко Я. Нищений, але не знищений // День. – 2013. – 6 листопада. – С. 12.

13. Крутоус А. До питання формування окремих музейних збірок України та м. Львова у ХІХ – першій третині ХХ ст. // Наукові записки Львівського історичного музею. Вип. VІІ. – Львів, 1998. – С. 6-14.

14. Крутоус А. Сторінки з минулого (1939-1990) Львівського історичного музею // Наукові записки Львівського історичного музею. Вип. ІХ. – Львів, 2000. – С. 14-19.

15. Культурне будівництво в Українській РСР. – К., 1959. – Т. 1. – 869 с.

16. Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення Комуністичної партії і радянського уряду. Збірник документів. Т. 2 – К., 1961. – 535 с.

17. Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи і матеріали. Т.1. – К., 1995. – 746 с.

18. Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи і матеріали. Т.2. 1953-1966. – Львів, 1996. – 916 с.

19. Лазечко П. З історії створення та діяльності Українського таємного університету у Львові (1921-1925 рр.) // Наукові записки Львівського історичного музею. Вип. ІІ-ІІІ. – Львів, 1994. – С. 205- 217.

20. Одинець М. Що пропагують львівські музеї. // Правда. – 1951. – 13 вересня.

21. Откович В. Про збереження унікальної збірки давньоукраїнського мистецтва // Літопис Національного музею у Львові. – 2000. – № 1(6). – С. 56-61.

22. Павличко Я. Віра Свєнціцька – відома вчена, музейник і дослідник українського сакрального

мистецтва // Літопис Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького. – 2008. – № 6. – С. 200-214.

23. Посацька Д. Втрачене: 1941, 1947-1953 роки // Літопис Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького. – 2010. – № 7(12). – С. 91-98.

24. Посацька Д. Втрачене: 1953-1956 роки // Літопис Національного музею у Львові. – 2011. – №8(13). – С. 64 – 76.

25. Посацька Д. З історії фондових збірок музею // Літопис Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького. – 2001. – № 1. – С. 47- 54.

26. Посацька Д. Національний музей у Львові під час німецької окупації (1941-1944): хроніка подій // Літопис Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького. – 2008. – №.6. – С. 8-14.

27. Поступ. – 2003. – 28 серпня – 3 вересня. – №151 (1206). – С. 5.

28. Свєнціцька В. І. Українське малярство XIV-XVI століть // Свєнціцька В. І., Сидор О. Ф. Спадщина віків. Українське малярство XIV-XVIII століть у музейних колекціях Львова. – Львів, 1990. – С. 7-19.

29. Свєнціцький І. Музеї і музейництво. Нариси і замітки. – Львів, 1920. – 79 с.

30. Семчишин-Гузнер О. Діяльність митрополита Андрея Шептицького як мецената в ділянці українського мистецтва // Скарбниця української культури. Збірник наукових праць. Вип. 8. – Чернівці, 2007. – С. 232-237.

31. Сидор О. Віра Свєнціцька // Сучасність: література, мистецтво, суспільне життя. – Нью-Джерсі, 1991. – Ч. 10 (366). – С. 46-55.

32. Сидор О. Національний музей у Львові // Наш Львів. Альманах. Ч. І. – Львів, 2006. – С. 88 – 92.

33.Сидор О.Ф. Традиції і новаторство в українському малярстві XVII- XVIII ст. // Свєнціцька В. І., Сидор О.Ф. Спадщина віків. Українське малярство XIV-XVIII століть у музейних колекціях Львова. – Львів, 1990. – С. 20-40.

34. Франко П. Репресоване духовенство УГКЦ. – Львів, 2008. – 367 с.; Реабілітовані історією. Львівська область. Кн. І. – Львів, 2009. – 743 с.

35. Черченко Ю. А. Львівський процес ОУН 1936 р. // Енциклопедія історії України. – К., 2009. – Т. 6. – С. 364-365.

Руслана Маньковская

Подвижник украинской культуры (к 100-летию со дня рождения выдающегося искусствоведа и музееведа Веры Свенцицкой)

В статье освещается научный вклад в искусствоведение и музейное дело Украины выдающегося деятеля и защитника украинской культуры В. Свенцицкой, рассматривается сложный жизненный путь исследователя сквозь призму истории Национального музея, деятельности ее отца музеолога И. Свенцицкого и музейного дела во Львове.

Ключевые слова: *Национальный музей, музейные коллекции, музейное дело, политические репрессии, уничтожение коллекций, идеологический пресс.*

Ruslana Mankovska

Vira Svientsitska – Berehynia (Keeper) of Ukrainian Culture. To Commemorate the 100th Anniversary of the Famous Scientist and Museum Researcher's Birthday

The article highlights a scientific contribution into the art and museum sciences of Ukraine made by an outstanding figure and defender of Ukrainian culture V. Svientsitska. The researcher's complicated life is considered through the history of National museum, through the museum activity of her farher I. Svientsiskyi and through museum affairs in Lviv.

Key words: *National museum, museum collection, museum research, political repressions, destruction of landmarks, ideological pressure.*

УДК 94(476)»1938/1942»

Олег Бажан (м. Київ), Вадим Золотарьов (м. Харків)

Висуванець Миколи Єжова або Траєкторія злету та падіння капітана державної безпеки Олексія Долгушева

На основі архівних документів розглядається діяльність співробітника радянських органів держбезпеки О.Р. Долгушева, який очолював Управління НКВС по Київській області у період «великого терору».

Ключові слова: *Олексій Романович Долгушев, НКВС УРСР, місто Київ, «великий терор», «берієвська відлига».*

Кампанія масових репресій в СРСР 1937-1938 років, яка увійшла в історію під назвою «єжовщина» (від імені наркома внутрішніх справ СРСР Миколи Єжова), стала зоряним часом в кар'єрі для багатьох рядових співробітників радянських органів державної безпеки. Подібно кометам з'являлися вони на небосхилі вітчизняної історії, полишивши після себе кривавий слід. Неочікувана поява в другій половині 1938 року на посаді начальника Управління НКВС по Київській області Олексія Романовича Долгушева породили в киян майже ті ж самі відчуття, які трапляються під час наближення космічного тіла до Землі – страх, непередбачуваність долі, наближення життєвих катаклізмів. Подібно швидкості комети, Олексій Долгушев за короткий проміжок часу з 1936 р. по 1938 р. стрімко подолав шлях від начальника особливого відділу НКВС авіаційної бригади до керівника силових структур столичної області. Вражає і динаміка отримання ним спеціальних звань: 23 березня 1936 р. – молодший лейтенант державної безпеки [1]; 17 листопада 1937 р. – лейтенант державної безпеки [2]; 11 квітня 1938 р. – старший лейтенант державної безпеки [3]; 13 червня 1938 р. – капітан державної безпеки [4]. Слід відзначити, що «Положенням про проходження служби начальницького складу Головного управління державної безпеки Народного Комісаріату Внутрішніх Справ Союзу РСР» встановлювалися строки перебування в кожному званні: молодший лейтенант державної безпеки – 2 роки; лейтенант державної безпеки – 3; старший лейтенант державної безпеки – 3 роки [5].

Олексій Долгушев. 1930-ті рр.

Ким же була ця людина, яка здійснила найбільш вражаючий злет в історії НКВС УРСР? Вже відомі біографічні відомості про О.Р. Долгушева [6] та деякі аспекти його діяльності. Ми ж на підставі раніше недоступних документів спробуємо відтворити його життєвий шлях, зробивши акцент на діяльності під час «великого терору».

Олексій Романович Долгушев народився 13 березня 1902 р. на залізничній станції Пачелма Чембарського повіту Пензенської губернії в родині зчіплювача вагонів. Батько Роман Никифорович та мати Пелагея Степанівна ніякого майна, окрім хати, не мали та виховували трьох синів та чотирьох дочок. Закінчивши двокласну залізничну школу на станції Пачелма, Олексій у 1915-918 рр. працював поденним робітником на місцевих бетонному заводі та у залізнично-дорожніх майстернях. Наприкінці 1917 р. – навесні 1918 р. одночасно служив у залізничній Червоній Гвардії. З 1918 р. О.Р. Долгушев перейшов в службу експлуатації на станції Пачелма, де працював спочатку приймальником-здавальником потягів, а потім вагарем. У 1922-1924 роках за сумісництвом служив стрільцем частини особливого призначення по боротьбі з бандитизмом. У 1924 р. був призваний до лав Червоної Армії. Після року строкової служби О.Долгушев приймає рішення пов'язати своє майбутнє з армією. У червні 1929 р. парторганізацією 45-ї стрілецької дивізії Олексія Романовича прийнято у члени ВКП(б). Півроку потому О.Долгушева було направлено на роботу в органи ОДПУ [7]. Першою сходинкою в чекістській кар'єрі (з 4 січня 1930 р.) стала посада помічника

уповноваженого інформаційного відділку Особливого відділу 14-го стрілецького корпусу в Києві. У той час розпочалися чистки у середовищі військових, зумовлені, насамперед, проведенням колективізації та масовими депортаціями населення, які викликали невдоволення червоноармійців-вихідців із селян. Відомо, що тільки за три тижні березня 1930 р. у 74 гарнізонах Українського військового округу (УВО) співробітниками ДПУ було зафіксовано 1724 негативних виступи проти колективізації, а з понад 5500 червоноармійських листів родинам та знайомим, які були переглянуті цензорами, лише 1005 містили позитивну інформацію відносно політики радянської влади. Таке вільнодумство в армії спонукало керівництво ОДПУ вдатися до репресій. Лише за 10 діб – з 5 по 15 лютого 1930 р. – в частинах УВО було заарештовано 105 «найбалакучіших" червоноармійців [8].

Про особисті здобутки О.Р. Долгушева в «очищенні» РСЧА від ворожого елемента ми можемо лише здогадуватися, але вже 1 червня 1930 р. він отримав підвищення. Його було призначено уповноваженим особливого відділу 14-го стрілецького корпусу та за сумісництвом уповноваженим особливого відділку Київського окружного відділу ДПУ. На новій посаді О. Долгушев зосередився на реалізації каральної операції під кодовою назвою «Весна» (1930-1931 рр.) – чистці лав Червоної армії від спеціалістів колишньої царської армії. Офіційним мотивом для початку масових репресій щодо військових фахівців «старої генерації» стало «викриття» в грудні 1930 року антирадянської військової організації, яка нібито навесні 1931 р. (звідси й назва справи «Весна») очікувала на інтервенцію Антанти. Лише в штабі 14 стрілецького корпусу було виявлено 18 членів цієї міфічної організації. Всього ж з числа заарештованих Київським оперативним сектором ДПУ судовою трійкою при Колегії ДПУ УРСР 162 чоловіка було розстріляно, 266 засуджено до позбавлення волі в концентраційних таборах, 64 піддано адміністративному засланню, 11 обмежено в правах проживання, 13 засуджено умовно [10].

У 1932-1933 рр. О.Долгушев, разом з іншими співробітниками особливого відділу Київського облвідділу ДПУ, докладав зусиль у виконанні плану хлібозаготівель в області, викриваючи різноманітні «куркульські та петлюрівські повстанські організації» [11]. На початку лютого 1933 року О.Р. Долгушев стає оперуповноваженим особливого відділу Київського облвідділу ДПУ по 45-му механізованому корпусу. З послужного списку дізнаємося, що під час роботи в Києві О. Долгушев «виявив себе активним комуністом: був членом осередку ВКП(б) особливого відділу облуправління, де відповідав за культурно-пропагандистську роботу; членом партійного комітету облуправління; на протязі 3-х років керував школою ленінізму оперативного складу особливого відділу» [12].

4 квітня 1934 р. О.Р.Долгушева переводять до Запорізького міського відділу ДПУ на посаду оперуповноваженого особливого відділу 18-ї авіаційної бригади, а вже восени 1934 р. він перебуває у статусі тимчасово виконуючого обов’язки начальника цього ж підрозділу. За результатами перевірки очолюваного ним підрозділу у січні 1935 р. наказом наркома внутрішніх справ УСРР В.А. Балицького О.Р. Долгушеву була оголошена подяка зі врученням грошової премії у розмірі 2-х місячного посадового окладу [13]. За таких обставин виглядає дивним той факт, що повноправним керівником особливого відділку 18-ї авіаційної бригади він був затверджений лише 1 грудня 1935 року. Ймовірно хтось із керівництва центрального апарату в Києві або в Москві мав певні сумніви стосовно його здібностей очолити цей невеликий підрозділ [14], тому О.Р. Долгушев тривалий час залишався у чіні молодшого лейтенанта державної безпеки, який не «пасував» посаді керівника армійського особливого відділу. Відзначимо, що на відміну від своїх колег з наркомату та обласних УНКВС співробітники особливих відділів у військових частинах носили загальноармійські знаки розрізнення з метою полегшення роботи з агентурою. Ось чому О.Р. Долгушев носив форму старшого лейтенанта авіації [15].

У середині 1930-х років на роботу особливих органів в УСРР істотно впливала особиста дружба наркома внутрішніх справ Всеволода Балицького з командуючим військами Київського військового округу Йоном Якіром. В.А. Балицький вимагав, щоб працівники особливих відділів підтримували дружні стосунки з військовими командирами. Траплялися випадки коли на прохання Й.Е. Якіра, нарком внутрішніх справ УСРР В.А. Балицький усував з посади «незручних чекістів» [16]. Взагалі В.А. Балицький не вважав роботу особливих відділів занадто складною, неодноразово на оперативних нарадах давав

зрозуміти підлеглим, що «в армії все благополучно», «великих справ не має бути», а благонадійність «ліберала» Й.Е.Якіра не викликає жодних сумнівів [17].

Напевно О.Р. Долгушев добре засвоїв існуючі правила гри, бо вже 26 жовтня 1936 р. він був призначений помічником начальника 5-го відділку Особливого відділу Управління державної безпеки (УДБ) НКВС, що обслуговував робітничо-селянську міліцію [18]. «Розробляти» міліціонерів слід було так само обережно, оскільки начальник Управління робітничо-селянської міліції НКВС УСРР М.С. Бачинський входив до найближчого оточення В.А. Балицького. Тому не дивно, що в «епоху» В. Балицького в армії та міліції заарештовували в основному червоноармійців і командирів молодшої та середньої ланки за підозрою в троцькізмі. Для стимулювання роботи підлеглих новий начальник 5-го відділу УДБ НКВС УРСР (так тепер називався особливий відділ) І.Ю. Купчик запровадив так звану карткову систему, коли враховувалися лише кількісні показники всієї оперативної роботи кожного співробітника. Бажаючи отримати якнайбільше плюсів у своїй картці, облік яких вів особисто начальник відділу, чекісти намагалися завести якнайбільше справ-формулярів і тому вербували будь-кого та заарештовували тих, хто не мав зв'язків [19].

Ситуація різко змінилася у червні 1937 р. у зв'язку призначенням наркомом внутрішніх справ УРСР Ізраїля Леплевського, який активно розпочав масові арешти «учасників військово-фашистської змови в РСЧА» та чистку українського апарату НКВС. Все це не могло не позначитися на методах роботи О.Р. Долгушева, який з 4 червня 1937 року перейшов у 5-й відділок 5-го відділу УДБ НКВС УРСР [20]. Нові часи вимагали нових методів роботи. Очільники НКВС СРСР відкрито закликали підлеглих вдаватися до тортур під час допитів заарештованих. За спогадами О.Р.Долгушева на оперативній нараді в серпні 1937 р. заступник наркома внутрішніх справ СРСР Л.М. Бельський «дав чітку настанову» українським чекістам застосовувати методи фізичного впливу: «шпигун або учасник організації, все рівно він буде розстріляний. Для того, щоб взяти від нього (розгорнуті свідчення – *авт.*) дайте йому в морду. Чому неможна?»… всі схвально віднеслися до цього. Пам'ятаю, як поступово почалося застосування фізичних методів впливу. Пішло це з наркомату, а дивлячись на наркомат і області почали застосовувати ці форми слідства… і це стало системою» [21].

Чистка старих кадрів відкрили шлях нагору багатьом рядовим чекістам. Так лише 23 жовтня 1937 р. за поданням начальника 5-го відділу УДБ НКВС УРСР В.М. Блюмана т.в.о. начальників відділків цього підрозділу було затверджено аж 5 чекістів: О.Р. Долгушев, З.М. Тільман, І.І. Гончаров, Н.Л. Токман і С.Я. Биков [22].

19 грудня 1937 р. в житті начальника відділку Особового відділу О.Долгушева сталася ще одна знаменна подія – «за зразкове та самовіддане виконання важливіших урядових завдань" він був нагороджений орденом Червоної Зірки [23]. Через день всі республіканські газети сповістять своїх читачів: «Учора, 20 грудня, секретар ЦК КП(б)У тов. С.В.Косіор і народний комісар внутрішніх справ УРСР тов. І.М. Леплевський прийняли групу працівників НКВС УРСР, нагороджених орденами Союзу. У кабінеті народного комісара внутрішніх справ УРСР тов. І.М. Леплевського зібралися працівники наркомату тт. Блюман, Самойлов, Долгушев, Перцов, Ліфар, Джирін, Коркунов, Борисов, Пригов, Боряченко, нагороджені урядом орденами Союзу за зразкове і самовіддане виконання найважливіших завдань. Тепло зустрінутий тов. С.В. Косіор дружньо поздоровив кожного з високою нагородою і радісним святом усіх трудящих – XX роковинами славних органів ВЧК – ОДПУ – НКВС. Тов. Косіор побажав дальших успіхів у самовідданій роботі на користь соціалістичної батьківщини, в боротьбі проти всіх мерзенних ворогів радянського народу – троцькістсько-бухарінських, буржуазно-націоналістичних – японо- німецьких та інших шпигунів, диверсантів і убивців. Присутні чекісти-орденоносці сердечно вітали вірного соратника великого Сталіна, керівника українського народу тов. С.В. Косіора і обіцяли йому і народному комісарові тов. І.М. Леплевському з честю виправдати високу нагороду більшовицької партії та радянського уряду" [24].

Отримання державної відзнаки, згідно статуту якої нагороджувалися особи за великі заслуги у справі оборони СРСР та забезпеченні державної безпеки, О. Долгушев пояснював наступним чином: «Працював не погано, хоча набагато не виділявся від інших співробітників. При нагородженні очевидно враховувалась моя партійно-громадська активність в колективі (О.Р. Долгушев крім оперативної роботи виконував обов'язки секретаря парторганізації НКВС

УРСР – *авт.*), яка послужила перевагою перед іншими в нагородженні» [25].

Як кавалера Ордену Червоної Зірки О. Долгушева у лютому 1938 року було запрошено на вечерю, влаштовану з нагоди приїзду в Україну наркома внутрішніх справ СРСР, генерального комісара держбезпеки Миколи Єжова. Неформальний захід на квартирі колишнього наркома внутрішніх справ УРСР В. Балицького за участі всіх начальників УНКВС УРСР та співробітників бригади, які супроводжували М. Єжова в Україні неабияк позначився на подальшій долі О. Долгушева. Пізніше на зборах партійної організації УДБ Київського обласного управління НКВС у грудні 1938 року свій кар'єрний злет О. Долгушев пояснював так: «Як я був висунутий на цю роботу? Коли приїздив сюди тов. Єжов, була влаштована вечеря і на цю вечерю запросили орденоносців. Я був тоді начальником відділку та з так званих оперів був один, і ще, здається Коркунов. Так ось тоді т. Єжов сказав: «Потрібно висувати молоді кадри. Ось опера. І показує на мене. – Ви опер. Ось опера і мають бути заступниками начальників НКВС» [26].

Через декілька днів після банкету, 24 лютого 1938 р., новий нарком внутрішніх справ УРСР, комісар державної безпеки 3-го рангу Олександр Успенський призначив Олексія Долгушева т.в.о. начальника 1-го відділу (охорони) НКВС УРСР [27] замість капітана державної безпеки О.Г. Мірошниченка, який отримав посаду начальника Онезького виправно-трудового табору НКВС [28]. Згідно свідченням тимчасово виконуючого обов'язки заступника наркома внутрішніх справ УРСР у лютому–березні 1938 року Олександра Івановича Радзивиловського: «Успенський висунув Долгушева вважаючи його кандидатуру прийнятною, як секретаря такої крупної парторганізації та в силу інших об'єктивних даних про Долгушева на основі особової справи, а також і тому, що він персонально привернув до себе симпатії Успенського, тобто Успенський вважав, що він (О.Долгушев – *авт.*) скромний, працьовитий, чесний та гідний такого висування» [29]. Незабаром, 22 березня 1938 р. Олексій Романович був затверджений на цій посаді [30].

Ніколи ще в історії НКВС УРСР начальником відділу УДБ не призначався лейтенант державної безпеки (дорівнював загальновійськовому капітану). Цей підрозділ здійснював роботу по охороні вищих посадових осіб держави, дипломатичного корпусу та закордонних гостей, а також забезпечував безпеку найбільш значущих громадських заходів (паради, демонстрації, з'їзди). О.Р. Долгушев, як керівник відділу, мав особисто супроводжувати першого секретаря ЦК КП(б)У М.С. Хрущова у всіх поїздках та на всіляких зібраннях. На його роботу не могла не впливати розгорнута на той час в країні кампанія викриття ворогів народу, більшість з яких нібито готувала терористичні акти проти керівництва республіки.

За наказом наркома внутрішніх справ УРСР О.І. Успенського підлеглі активно вибивали із заарештованих свідчення про підготовку терористичного акту проти першого секретаря ЦК КП(б)У М.С. Хрущова. До числа терористів чекісти записували навіть дітей, про що нарком О. Успенський звітував делегатам XIV з'їзду КП(б)У у червні 1938 року: «Повинен вам, товариші, повідомити, що зовсім недавно ми недалеко від ЦК взяли групу хлопчиків віком від 10 до 14 років, які записували номери машин і шукали номер машини Микити Сергійовича. Пішли за цими хлопчаками. Ці хлопці привели нас до явочної квартири польських шпигунів, яких ми забрали на цій квартирі. Вони зізналися, що були відправлені з Польщі відповісти пострілами за розгром косіорівської банди (у травні 1938 р. колишнього першого секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора було заарештовано і звинувачено у приналежності до так званої «Польської військової організації» – *авт.*) на Україні» [31].

Як стверджував О.Долгушев саме «3-х місячна робота начальником охорони при секретарі ЦК КП(б)У М.Хрущова», особиста заслуга у відверненні теракту на очільника республіканської парторганізації під час відвідин в квітні 1938 року міста Одеси, успішне забезпечення проведення першотравневої демонстрації в Києві стало підставою для висунення його на посаду керівника Управління НКВС по Київській області (з 20 травня 1938 р. посада керівника спецслужб столичної області була вакантною у зв'язку з тим, що в.о. начальника УНКВС по Київській області І.А. Шапіро призначено заступником наркома внутрішніх справ по неоперативним відділам).

Призначення 28 травня 1938 р. О.Р. Долгушева начальником УНКВС по Київській області [33] за показами колишнього союзного наркома НКВС М. Єжова, відбулося завдяки особистій рекомендації Олександра Успенського [34]. Обста-

вини переходу на нове місце роботи Олексій Романович під час слідства описував наступним чином: «В кінці травня...1938 р. Успенський повідомив, що я затверджений начальником Київського УНКВС. На мої аргументи, що я не виріс до такої роботи обласного масштабу, що від цього може постраждати робота, він мені заявив: «Не святі горшки ліплять». Тут під боком наркомат, будуть допомагати, а зараз є рішення ЦК і потрібно працювати. Після ряду наполегливих відмов, почалися погрози про те, що відберуть партійний квиток за відмову боротися з ворогами... і в результаті я був відправлений на роботу в обласне управління» [35].

Переступивши поріг установи по вул. Липській,16 на початку червня 1938 року, новий начальник Управління НКВС по Київській області на диво відразу поринув у вир партійного життя міста, області, республіки: «В обласне управління я прибув в червні місяці і майже місяць був задіяний на міській та обласній партконференції та з'їзді КП(б)У» [36]. Відомо, що під час роботи XIV-го з'їзду КП(б)У [37] 13-18 червня 1938 р, О. Р. Долгушева було обрано кандидатом в члени ЦК КП(б)У. Від омріяного багатьма комуністами статусу О. Долгушев нібито відмовлявся, мотивуючи тим, що робота начальником УНКВС «для мене нова, цю роботу я ще повинен опанувати», крім того він вже є членом новообраного Київського обкому партії [38]. Разом з тим, надмірна «завантаженість» на посаді очільника обласного управління НКВС не завадила О. Долгушеву взяти участь у перших виборах до Верховної Ради УРСР наприкінці червня 1938 року і «вибороти» депутатський мандат.

Водночас усі біжучі питання функціонування структурного підрозділу радянських спецслужб, у той час вирішував капітан державної безпеки Марк Борисович Спектор, якого з 26 травня 1938 р. було призначено заступником начальника УНКВС по Київській області [39]. Доводиться лише здогадуватися, чому О.І. Успенський віддав перевагу не досвідченому чекісту М. Спектору, який ще в 1920 році в якості секретного агента ЧК перебував у Революційно-повстанській армії Н. Махно, а малодосвідченому О.Р.Долгушеву.

Якби там не було, проте перш за все новому начальнику столичного УНКВС довелося розбиратися зі спадщиною попередників, про що він пізніше згадував так: «Яке становище було в обласному управлінні до моменту мого приходу: 1) за УНКВС було до 5 тисяч заарештованих, причому 20-30% з них не допитувалися по 2-3 місяці; 2) 300-400 осіб заарештованих по квітневій операції без санкції прокурора; 3) заарештовані утримувалися з порушенням КПК (кримінально-процесуального кодексу – *авт.*); 4) без розбору застосовувалися до заарештованих фізичні методи впливу 5) В УНКВС було 40% некомплекту оперативного складу та зовсім не було начальників відділів... [40]. Тут особливо впадала в очі березнева операція, здається по білій контрреволюції. За невірними шпаргалками посадили за одну ніч 500 або 600 чоловік, на яких не було жодних конкретних даних, що викривали їх в злочинах, і людей брали «на розкол». Коли я прийшов, більшу частку цих людей відпустили, оскільки ці люди були помилково заарештовані. Написано, що він білий офіцер, але він в армії не служив. Я пам'ятаю в червні понад 2000 чоловік сиділи в тюрмах Київської області, які на протязі 3-4 місяців не були жодного разу допитані. І, природно, що весь цей період довелося розбиратися в цій купі арештованих по масовим операціям, які є і на сьогодні. І, природно, що в питаннях слідства весь чекістський апарат був націлений не на розгортання глибокого слідства, а на розкол, а там де розкол не вдавався – на документацію показань свідків. Весь апарат так і працював» [41].

У зв'язку з ситуацією, що склалася, О. Долгушев наказав підлеглим «форсувати» слідство та максимально позбутися великої кількості заарештованих. У ході досудового провадження, перевірки й оцінки доказів, у другій половині 1938 року за не доведеністю у здійсненні злочину було звільнено близько 300 осіб, заарештованих у лютому-березні 1938 року.

Разом з тим О. Долгушев своїми розпорядженнями прагнув підкорегувати усталений порядок проведення арештів співробітниками органів держбезпеки. Затримання підозрюваних в антирадянській діяльності мали відбуватися лише на основі складеної довідки на особу, яка підлягає арешту, а не за списками, як це було при колишньому начальнику Управління НКВС по Київській області (31 березня 1935 р. – 29 грудня 1937 р.) Миколі Давидовичу Шарові [42]. Начальник 8 відділу УНКВС по Київській області Соломон Абрамович Альтзіцер стверджував: «З приходом Долгушева в УНКВС районам були дані вказівки не проводити самостійно арештів, а всі матеріали направляти в

обласний апарат і обов'язково домагатися санкції прокурора» [43].

На одній з перших оперативних нарад О. Долгушев заборонив застосування тортур до заарештованих та застеріг підлеглих від фальсифікацій справ. Секретарю Управління НКВС по Київській області Мойсею Григоровичу Шапіро та коменданту КОУ (Київського обласного управління – *авт.*) Миколі Івановичу Воробйову, начальникам відділів було рекомендовано щоденно, особливо вночі, перевіряти кабінети, в яких працюють слідчі. « В результаті такого обходу», – свідчив у травні 1940 року начальник відділку 3-го спецвідділу КОУ НКВС М.Г. Шапіро, – «мною було зафіксовано побиття заарештованого Шектманом, на якого, за розпорядженням Долгушева, було накладено стягнення, за наказом 5 чи 10 діб арешту» [44]. Як пригадував Іван Гнатович Бабич, який влітку 1938 р. очолював Білоцерківську міжрайонну оперативну слідчу групу, «Долгушев дійсно попереджав, що на заарештованого потрібно натискати, розвінчувати конкретними фактами його антирадянську діяльність, достоменно, що він лаявся, коли дізнався, що в Сквирському районі деякі заарештовані були на конвеєрі і попередив начальника РО (райвідділу – *авт.*), що судитиме за такі справи. Долгушев особисто обходив камери збирав у кого є скарги. Сам передопитував заарештованих, особливо осіб, які давали розгорнуті покази. Пригадую і такий випадок, що Долгушев на оперативній нараді конкретно звинувачував Північикова (Ілля Михайлович Півчиков у 1938 р. очолював Білоцерківський р/в НКВС – *авт.*) та Канцлера (Михайло Савич Канцлер-Волгін – начальника Васильківського р/в НКВС – *авт.*) за те, що вони створили якусь справу, здається по шкірзаводу і Канцлер був за цю справу заарештований і притягнутий до суду» [45].

Однак розпочата О. Долгушевим «боротьба» проти тортур та знущань над заарештованими носила позірний характер. Згодом, перебуваючи під слідством, О. Долгушев визнав: «Приводом до необґрунтованих арештів сприяло побиття заарештованих так як застосуванням фізичних методів впливу до заарештованих отримувалися будь-які свідчення. Більше всього застосовувалися фізичні заходи впливу з боку працівників слідчої групи, які працювали при тюрмі. Керівником цієї групи був Клейман, друга слідча група працювала під керівництвом Готкіса, яка також била заарештованих. Окремі працівники також застосовували до заарештованих фізичні засоби впливу, а саме: Коган – колишній начальник відділку 2 відділу. По лінії 3 відділу побиття арештованих санкціонувалося Харитоновським – нач. 3 відділу і Цирульницьким – зам. нач. 3 відділу. Провина в необґрунтованих арештах населення у більшій своїй частині також лягає на колишніх моїх заступників Спектора та Павличева, які повинні були перевіряти наявність компрометуючих матеріалів на підлягаючого арешту, а також критично підходити до отриманих показів, але цього не робив ані Спектор, ані Павличев, що і давало можливість безкарно проводити необґрунтовані арешти» [46].

За твердженням тодішнього начальника відділку 3-го відділу КОУ НКВС Іллі Наумовича Клеймана «Долгушев застосовував особисто заходи фізичного впливу. Існувала спеціальна кімната для застосування фізичного впливу. Така кімната була і в УНКВС. Особисто я в ній не був, але про неї знали всі. Вона була спеціально облаштована для того, щоб в ній можна було гарно «поговорити», і називали її «кімнатою сміху». Облаштування (оббита повстю) її було здійснено ще до Долгушева, але в користуванні вона знаходилася і при ньому» [47].

Завдання О.Успенського масово виявляти в Київській області «ворогів народу» спонукала капітана держбезпеки О.Долгушева вдаватися до протиправних дій. «Метод керівництва Долгушева був побудований на суцільному маті, безконечній лайці», – зізнавався інспектор при начальнику УНКВС по Київській області молодший лейтенант державної безпеки Костянтин Дмитрович Купирін, – «Якщо не розглядалися справи на заарештованих у судових інстанціях, він викликав мене до себе в кабінет і ображав за те, що в суді провалювалися слідчі справи» [48]. Суголосними в оцінці способів впливу О.Долгушева на підлеглих заради виконання завдань республіканського НКВС є твердження начальника відділку КОУ НКВС Василя Івановича Варакова: «Погрози арештом і висланням у Долгушева були системою. Одного разу я прибув разом з тов. Кагафеловим на доповідь до Долгушева. Він у нашій присутності говорив по телефону з начальником оперативної групи Клейманом, якого лаяв нецензурними словами за те, що він робить мало справ. Завершивши розмову, він звернувся до присутнього в кабінеті Павличева (заст. нач. УНКВС по Київської обл. – *авт.*) і промовив: «Вирушайте в тюрму і скажіть

Клейману, якщо він буде давати такими темпами справи, я його відправлю в табір» [49].

Здатність активно діяти продемонструвало нове керівництво УНКВС Київської області у розпочатій ще у лютому 1938 року наркомом внутрішніх справ УРСР, комісаром державної безпеки 3-го рангу О. Успенським чистці серед українських чекістів. Як агентів української націоналістичної організації репресовано оперуповноважених І.Барановського, Л.Гурова, І.Сергачова, Ф.Корнелишина, Г.Левицького, командира взводу кавалерійського дивізіону УНКВС Київської області О.Діткова. Помер від тортур на допиті 6 серпня 1938 р. старший інспектор відділу кадрів К.Можейко [50].

Успішно виконали підлеглі О. Долгушева завдання О. Успенського по розгрому в Київській області всіх підозрюваних працівників міліції у діяльності «українського націоналістичного центру". За задумом наркома, «український націоналістичний центр" повинен був очолювати колишній начальник київської обласної міліції Олександр Іванович Ряботенко (водночас очолював і школу міліції). Слідчі НКВС розвинули думку свого шефа і в груповій справі на українських міліціонерів з'явилися «неспростовні» факти: "Заарештований Ряботенко показує, що він є учасником антирадянської української націоналістичної організації з 1934 р. і був пов'язаний з центром цієї організації через колишнього голову Київського облвиконкому Василенка (засуджений) і військовим штабом організації в особі Капуловського та Борисенко (заарештовані). Ряботенко, будучи по своїм переконанням українським націоналістом, проводив антирадянську націоналістичну роботу в Київській школі міліції […]. Після залишення школи (очолив УРСМ УНКВС Донецької області. – *Авт.*) на його місце був призначений інший націоналіст Стефанський (засуджений), який продовжив антирадянську націоналістичну роботу до останнього часу. Таким чином Київська школа міліції 10 років була в руках націоналістів […]. Ряботенком завербовані: його колишній заступник по УРСМ Київської області Добржинський, колишній начальник 1 відділення міліції міста Києва Капустян» [51]. У довгому переліку заарештованих командного та керівного складу міліції (213 осіб), унаслідок "очищення" право - охоронних органів УРСР від «ворожого право-троцькістського та буржуазно-націоналістичного елемента», опинилися начальник 6 відділення міліції м.Києва Белінський, начальник Білоцерківського районного відділу міліції Лелеко, начальник Переяславського районного відділу Бондаренко, начальник Чорнобильського відділу Головченко, начальник Димерського відділу Безмолитвенний [52].

Одночасно з погромом української міліції місцеві чекісти продовжували виявляти "шкідників", "троцькістів", "націоналістів", "шпигунів", які засіли в інших державних установах та підприємствах. У середині червня 1938 року співробітники органів держбезпеки Київщини розкрили учасників розгалуженої шпигунської сітки австрійської розвідки в Україні. Серед них кияни – бухгалтер промартілі в м. Григорій Соломонович Аврухін та працівник системи «Заготзерно» Наум Лазаревич Тітенський [53].

На початку липня О.Р.Долгушев наказав провести арешти всіх антирадянських та контрреволюційних елементів, які перебували на обліку в УНКВС. Причому підлеглим було поставлене «конкретне завдання» – скільки осіб мали заарештувати протягом доби. Наприклад, начальник 4-го (секретно-політичного) відділу П.М.Медведєв отримав контрольну цифру в 37 чоловік. Приблизно такі ж планові показники нав'язувалися іншим начальникам підрозділів. Якщо «контрольні цифри» не виконувалися, то заступник О. Долгушева М.Б.Спектор влаштовував начальникам відділів суворе повчання [54]. Останні, в свою чергу, попереджали підлеглих, що якщо знайдуть у відділках «стрічки» з надписом «заарештувати», а людина перебуває на волі, то вони заарештують вже чекіста. При цьому документальне підтвердження цих записів нікого не цікавило [55]. За таких методів роботи т.в.о. начальника відділку 4-го відділу В.А.Коган встигав оформити за 2 тижні 120 справ [56].

Заступник начальника 3-го (контррозвідувального) відділу УДБ УНКВС М.М. Цирульницький пізніше визнавав, що, незважаючи на вимогу О.Р.Долгушева не затримувати громадян на основі лише одного свідчення, «ми заарештовували людей і без показань, і навіть без стрічки (мається на увазі перебування на офіційному обліку – авт.). Ми саджали і за липовими довідками» [57].

Не лише липові довідки, а й липові протоколи вимагав від підлеглих заступник начальника КОУ НКВС М.Б.Спектор. Одних з них С.Б. Карафелов згодом жалівся: «приносиш протокол

допиту, де представлені свідчення обвинуваченого, що мене завербував такий-то і такий-то. Спектор каже: «Пишіть, що завербував не такий-то, а такий-то, що в цьому протоколі обов'язково має бути терор, а без цього протокол нікуди не годиться» [58].

У свою чергу Олексій Долгушев так описував механізм фальсифікацій групових кримінальних справ: «Стверджувати, що повністю були створені неіснуючі контрреволюційні організації, я такого не можу, але те, що роздували ці організації за рахунок тих, хто заарештовувався без наявності компрометуючих матеріалів і шляхом застосування до них фізичних заходів впливу, отримував покази їх причетності до контрреволюційних формувань, то це факт. Такі організації були створені на Васильківському шкіряному заводі, у Білій Церкві по Осовіахіму і по Фастову ПОВ. Ці організації були створені колишнім начальником оперслідгрупи Півчиковим. По Уманській оперслідгрупі була створена надумана українська націоналістична організація Козаченком та Бабичем. Таким чином були створена повстанська організація з партизан по Черкасам Лівшицем, який керував слідством у цій справі. Тут безумовно було здійснено ряд арештів колишніх партизан, на яких МВ (міський відділ – *авт.*) НКВС не володів компрометуючими матеріалами. У Білій Церкві оперслідгрупою, якою керував Бабич, була «викрита» контрреволюційна організація в системі Ліспромгоспу» [59].

Повністю усвідомлюючи систему та масштаби фабрикації слідчих справ, нарком внутрішніх справ УРСР О. Успенський настійно радив керівництву УНКВС по Київській області «скомбінувати передачу справ у судові інстанції таким чином, щоб справи в найкоротший термін були розглянуті». Згідно зізнанням колишнього заступника начальника УНКВС по Київській області Олександра Ниловича Троїцького О. Успенський «рекомендував» одні й ті ж самі кримінальні справи направляти в різні судові інстанції (на розгляд Особливої наради НКВС, військового трибуналу, військової колегії). «Виконуючи цю вказівку Успенського, – свідчив О.Н. Троїцький, – ми виходили не з складу злочину, вчиненого звинуваченим, а з того, в якій судовій інстанції він легше пройде. Так, наприклад, тих хто не визнавав, відмовився або тих арештованих, які могли викрити натяжку або прямі фальшування у слідстві по їхнім справам, ми направляли на Особливу нараду, в той самий час часто-густо справи на менш важливих злочинців направлялися до військового трибуналу чи на військову колегію» [60].

Відчуваючи безкарність та пануючу в країні «правову вакханалію», співробітники органів держбезпеки продовжували пошук ворогів, диверсантів, терористів у всіх галузях народного господарства. У другій декаді липня 1938 року київськими чекістами на заводах «Ленкузня» та ім. Дзержинського було «знешкоджено» чеську шпигунську резидентуру (заарештовано 9 осіб) на чолі з колишнім офіцером Олександром Вікторовичем Петрашкевичем [61].

17 вересня 1938 року НКВС СРСР видав наказ №00606 «Про створення Особливих трійок для розгляду справ на арештованих у порядку наказів СРСР № 00485 та ін.». З метою якнайшвидшого розгляду слідчих матеріалів на осіб, заарештованих згідно наказів НКВС СРСР №№ 00485, 00439 та 00593 1937 р. та № 202 і 326-1938 р. розпорядчим документом передбачалося створення при управліннях НКВС країв та областей особливі трійки, на які покладалися функції розгляду вказаних справ. Вечором того дня О. Долгушева було викликано до республіканського наркомату внутрішніх справ. В ході розмови з О. Успенський заявив О. Долгушеву «що є рішення про створення Трійок при УНКВС для розгляду справ по альбомам, які знаходилися у Москві, отримайте телеграму і підготуйте роботу Трійки, попередньо з'ясувавши її склад з М.С. Хрущовим» [62].

Організація підготовки та оформлення справ була покладена на начальника 3-го відділу Семена Кузьмича Бойка. До складу Трійки входили: начальник УНКВС по Київській області Олексій Долгушев; другий секретар Київського обкому КПУ Тихон Черепін (згодом його замінив секретар міськкому Сердюк), тимчасово виконуючий обов'язки обласного прокурора Чебан, якого з 19 вересня замінив обласний прокурор Колесников. Обов'язки секретаря Трійки виконував начальник 1 спецвідділу обласного управління НКВС Соломон Альтзіцер.

Діяльність органу позасудового винесення вироків в Київській області під головуванням О. Долгушева припала на період з 29 серпня 1938 р. до 5 листопада 1938 року. Засідання Трійки головним чином відбувалися вночі. На її засіданнях слухалися справи, підготовлені наркоматом НКВС УРСР, обласним управлінням

НКВС, Дорожньо-транспортним відділом НКВС Південно-Західної залізної дороги. Порядок розгляду справ на Трійці за твердженнями О. Долгушева виглядав наступним чином: «Для голови і членів Трійки складалися повістки, які... були офіційним документом зі стислим викладом суті звинувачення. Доповідач озвучував матеріали по справі, йому ж задавалися питанням по незрозумілим пунктам звинувачення і він зачитував витримки з показів звинуваченого чи свідка... Слідчі справи на засіданні Трійки, як правило всі не розглядалися і проглядалися лише в тих випадках, коли в процесі доповіді виявлялися які-небудь неточності чи неясності. Зміст самої справи, головним чином покладалися на групи, створені для підготовки справ та начальників відділів і мого заступника, які підписували та затверджували обвинувальний висновок... Технічно проглянути кожну справу повністю на засіданні Трійки було неможливо, так як за короткий час було заслухано до 2 тисяч справ, та і порядок існуючий в роботі трійок не був таким, щоб справи повністю проглядалися на засіданні трійки» [63].

«Надмірна завантаженість» у роботі органу позасудового винесення вироків в Київській області простежуються і на основі довідки тимчасово виконуючого начальника I спецвідділу НКВС УРСР лейтенанта держбезпеки Андрія Дмитровича Славіна, згідно якої лише у період з 19 по 29 вересня 1938 року кількість засуджених за наказом № 00606 на Київщині склала 1674 осіб, з них: по 1-й категорії – 1445 чол.; по 2-й – 202 чол. [64]

На початок листопада 1938 р. під слідством в органах НКВС Київської області перебувало 330 осіб, із них обвинувачених: у "троцькізмі" – 50 чол.; "українській контрреволюції" – 58 чол.; "польській контрреволюції та шпигунстві" – 65 чол.; "антирадянській агітації" – 85 чол.; шкідництво в колгоспах, радгоспах, підприємствах – 26 чол. [65]

Припинення інтенсивної репресивної практики стало помітним лише після прийняття постанови Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б)У від 17 листопада 1938 р. "Про арешти, прокурорський нагляд та проведення слідства", згідно з якою заборонялися будь-які масові операції, пов'язані з арештом і висланням громадян, встановлювалися персональна відповідальність працівників НКВС та прокуратури за кожний незаконний арешт. Офіційному документу передувала директива ЦК ВКП(б) за № П 4384 від 14 листопада 1938 р. «Про облік та перевірку в партійних органах відповідальних співробітників НКВС СРСР» за підписом Й. Сталіна, яка рекомендувала міськкомам, обкомам, крайкомам та ЦК Нацкомпартій вжити відповідні заходи щодо очищення органів НКВС від співробітників, які не заслуговували політичної довіри [66]. Санкціонована вищим політичним керівництвом кампанія по виявленню недоліків та спотворень у діяльності репресивних органів призвела до масової ротації у центральному апараті НКВС СРСР (25 листопада 1938 р. новим наркомом внутрішніх справ СРСР став Л. Берія), усуненню від виконання обов'язків майже всіх керівників республіканських, крайових, обласних УНКВС.

Відчуваючи загрозу арешту, нарком внутрішніх справ УРСР О.І. Успенський ввечері 14 листопада 1938 р. у своєму робочому кабінеті залишив записку: «Прощавайте всі мої добрі товариші! Труп мій шукайте, якщо він потрібен, в Дніпрі. Так вірніше – застрелитися і у воду… без осічки. Люшковим [67] не був ніколи! Успенський» після чого зник [68].

Протягом наступних двох днів після втечі наркома були заарештовані люди з його найближчого оточення: заступник наркома О.О. Яралянц; начальник УНКВС по Одеській області П.П. Кисельов; начальник УНКВС Житомирській області Г.М. В'яткін; начальник УНКВС по Кам'янець-Подільській області І.А. Жабрєв; заступник начальника УНКВС по Київській області О.Н. Троїцький; начальник секретаріату НКВС УРСР М.Ф. Захаров та його заступник М.С. Тушев; начальник Чорноморського морського відділу НКВС Д.А. Перцов. Першої хвилі арештів членів так званої команди опального наркома Олексію Долгушеву вдалося уникнути. Напевно на той час на Лубянці О. Долгушева ще не вважали «людиною Успенського».

Психологічним підґрунтям для майбутнього арешту О. Долгушева слугували партійні збори УНКВС по Київській області, які відбулися 14-16 грудня 1938 року (витяг партійних зборів згодом буде залучено до матеріалів кримінальної справи). На закритому зібранні О. Долгушева було піддано критиці за застосування неприпустимих методів у керівництві структурним підрозділом НКВС. Чекісти, які знали О.Р. Долгушева до висування на керівну роботу, відзначали разючі зміни в його поведінці: «Був чесним

комуністом, був у партійному комітеті, завжди доповідав про конфліктні справи, і ніхто не бачив в ньому того, що ми помічаємо останнім часом тут. Він цілком змінився [69] … виріс швидко та почав дивитися зверху на роботу та людей» [70]. Вказували колеги і на брутальність начальника столичного УНКВС [71]: «т. Долгушев спілкувався винятково грубо з начальниками відділів, а ще гірше з рядовими співробітниками. Від Долгушева переймали начальники відділів, а звідси залякування, відсутність критики та партійності при проведенні справ» [72]. Деяких підлеглих Олексій Романович, за свідченням очевидців, інколи доводив до сліз [73].

На закиди про існуючі проблеми у взаємостосунках між керівництвом та підлеглими О.Р.Долгушев перед партійцями мусив виправдовуватися: «...що стосується грубості – елементи без сумнівів були... Ця обставина лишній раз говорить про те, що нам потрібно чиститися по лінії кадрів...» [74]; «що стосується непривітного погляду, як тут один казав, – я взагалі така людина. Так що це не показник ставлення до людей» [75].

Разом з тим, О. Долгушев публічно визнав неефективною роботу керівного складу Управління НКВС по недопущенню фізичних методів впливу до арештованих: «Стосовно викривлень. Звісно скільки по цьому питанню не говорили, але треба прямо сказати, що зі сторони працівників ... не було сигналів, а начальники відділів і я, як керівник Управління, глибинно цього питання не контролювали. Цікавилися чи все у вас у порядку, чи не чіпають арештованих. Ні не чіпають, а питання до глибини не проконтролювали, а нині виявляється, що до останніх днів ці викривлення мали місце. Це лишній раз говорить про те, що ми розпустились на примітивних методах слідства самі закривали завісу на всі ці неподобства і я кажу повинні нести відповідальність всі ми в першу чергу – я» [76].

Перед учасниками партзборів О. Долгушев намагався всіляко дистанціюватися від збіглого наркома: «Всі хочуть отримати різку і позитивну відповідь: чи знав я про ворожу діяльність Успенського і чи проводив я свідомо ворожу діяльність в Київському обласному управлінні. Я вже говорив і повторюю ще раз – жодного свідомого факту тої ворожої діяльності, яка проводилася в органах НКВС, зокрема у Київській області – я особисто не знав. Але разом з тим, зараз, аналізуючи факти і явища, які мали місце в органах НКВС, приходиш до такого висновку, що інколи багатьох з нас використовували всліпу... [77] У мене особисто з Успенським ніяких особистих зв’язків і стосунків не було, крім одного «єсть, буде виконано». Всі напевно вже чули та знають стиль роботи Успенського: окрик та лайка… Кожна зустріч стосовно мене була така: «Ви нічого не робите. У вас нічого немає. У вас немає агентурних розробок. У вас немає справ по слідству. У вас немає організацій». У мене єдина відповідь завжди була такою: «До мене посадили тисячами, слід розбиратися», що зрозуміло викликало злість в Успенського. Це було на очах всього керівного складу наркомату. Останнім часом почалися розмови: «Ви не справляєтеся зі своєю роботою». Його улюбленим виразом був: «Партія з вами зробила великий експеримент».

Перед Жовтневими святами ставилося питання про зняття мене з роботи та переведення на роботу до міліції як такого, що не виправдав себе по оперативній роботі – не було справ, не було великих організацій. Зі мною з цього приводу велися розмови. Я від цього категорично відмовлявся, говорив, що буду з цього приводу розмовляти з Микитою Сергійовичем, після чого він сказав: «Я сам переговорю і потім вам повідомлю». Так це і лишилося» [78].

Рішуче заперечував О.Р. Долгушев звинувачення в антисемітизмі, що нібито виражався в утисках по службі чекістів-євреїв. Мовляв національність тут ні до чого, а на співробітників був матеріал, що компрометує, та підкреслював, що до його приходу в столичне УНКВС тут була «дуже незначна кількість євреїв, а зараз в апараті облуправління майже 50% євреїв» [79].

13 січня 1939 р. О.Р. Долгушев був знятий з роботи [80]. Така ж доля протягом двох днів спіткала всіх без винятку українських начальників обласних УНКВС, які були призначені О.І. Успенським: вінницького – І.М. Корабльова; ворошиловградського Г.І. Коркунова; дніпропетровського П.А. Коркіна; миколаївського – П.В. Карамишева; полтавського О.О. Волкова; сталінського П.В. Чистова; харківського – Г.М. Кобизєва. Більшість з них потрапили за грати.

Телеграма про арешт О.Долгушева за підписом наркома внутрішніх справ СРСР Л. Берія з

врученням особисто виконуючому обов'язки наркома внутрішніх справ УРСР Амаяку Кобулову надійшла до Києва 17 січня 1939 року о 17 годині 02 хвилини. Наступного дня у помешканні О. Долгушева по вул. Левашевській, 36а, квартира 10 було проведено обшук, а самого господаря заарештовано. Декількома днями поспіль санкцію на арешт О. Долгушева та утримання його під вартою схвалили військовий прокурор прикордонних та внутрішніх військ УРСР, військовий юрист 1-го рангу Морозов та перший секретар ЦК КП(б)У Микита Хрущов [81]. На виконання рішень Кремля по «відновленню соціалістичної законності» 3 лютого 1939 р. пленум Київського обкому КП(б)У, заслухав повідомлення М. Хрущова, прийняв рішення про виключення колишнього начальника Управління НКВС по Київській області Олексія Долгушева зі складу членів бюро та членів пленуму обкому КП(б)У як «ворога народу» [82].

Підстави для арешту колишнього очільника УНКВС по Київській області на думку особливоуповноваженого НКВС УРСР лейтенанта держбезпеки Олексія Михайловича Твердохлібенка «полягали в тому, що він порушив наказ наркома НКВС СРСР, який забороняв розгляд справ на співробітників НКВС особливими трійками, в результаті цього порушення було засуджено по 1-й категорії 11 співробітників НКВС, керував спільно з ворогом народу Успенським ворожою діяльністю»[83].

На протязі слідства, яке тривало з січня до вересня 1939 року, О. Долгушев своєї вини не визнав. 28 лютого 1940 року слідча справа по звинуваченню О. Долгушева за ст. 54-1 «б», 54-7, 54-11 КК УРСР (участь в антирадянській змовницькій організації в органах НКВС) згідно рішення Головної Військової прокуратури УРСР була надіслана у слідчу частину Управління держбезпеки МВС УРСР для проведення додаткових слідчих дій [84]. Після довгої низки дорослідування, яке тривало 3 місяці, старший слідчий слід частини УДБ НКВС УРСР молодший лейтенант держбезпеки Михайло Абрамович Точілкін зміст обвинувачувального висновку у слідчій справі стосовно О. Долгушева залишив без змін. Проте військовий трибунал військ НКВС Київського округу у ході засідання 10-13 серпня 1940 року відхилив звинувачення О. Долгушеву за ст.ст. 54-1 «а», 54-7, 54-11 КК УРСР і засудив його на 7 років позбавлення волі у виправно-трудових таборах з позбавленням звання «капітана держбезпеки» на підставі статті 206-17 п. «а» КК УРСР [85].

Рішення спеціального суду у кримінальній справі О. Долгушева наприкінці листопада 1940 року військовою прокуратурою Прикордонних та військ НКВС був опротестований у зв'язку з тим, що «вирок Трибунала, за яким Долгушев по контрреволюційним звинуваченням виправданий, є неправильним так як винесений по явно нерозслідованій справі».

З другої декади грудня 1940 року розпочалися нові допити в'язня камери № 43 внутрішньої тюрми міста Києва. О. Долгушев вперто відмовлявся визнати себе учасником контрреволюційної організації, яку очолювали в органах НКВС УРСР спочатку І. Леплевський, а потім О. Успенський. 13 січня 1941 року слідство у справі О. Долгушева було закінчено. Старший слідчий слідчастини УДБ НКВС УРСР М. Точілкін у черговий раз висунув звинувачення О. Долгушеву, опираючись на ст. 54-1 «а», 54-7, 54-11 КК УРСР. 27 лютого 1941 року Військовий трибунал військ НКВС Київського округу після повторного розгляду справи знову засудив О. Долгушева згідно статті 206-17 КК УРСР на 10 років ув'язнення.

Реагуючи на протест Прокуратури СРСР стосовно «м'якого» вироку, винесеного військовим трибуналом військ НКВС, пленум Верховного Суду 12 серпня 1941 року ухвалив постанову, згідно якої справу О. Долгушева було «передано на нове розслідування». У квітні 1942 року Олексія Долгушева, який відбував покарання у 12-му табірному відділенні СЕВУРАЛЛАГА НКВС (м. Ірбіт) було доправлено до Свердловської тюрми №1 у розпорядження військового трибуналу військ НКВС Уральського округу. 21 травня 1942 року на закритому судовому засіданні військового трибуналу військ НКВС Уральського округу О. Долгушева за допущені *«явні викривлення революційної законності, які призвели до важких наслідків, а саме: незважаючи на директиви НКВС СРСР, які забороняють розгляд в позасудовому порядку справ на спеціалістів та співробітників органів і військ НКВС, Долгушев будучи головою особливої трійки розглянув близько 40 справ цієї категорії, всі звинувачені по вказаним справам були засуджені до ВМП і вироки приведені до виконання...* «засудив до розстрілу. У той самий день військова колегія Верховного Суду СРСР оскаржила вирок спеціального суду, прийнявши

ухвалу такого змісту: «Виходячи з особистості засудженого, не знаходячи на теперішній час необхідності в застосуванні до Долгушева вищої міри покарання це покарання замінити позбавленням волі на 10 років у виправно-трудових таборах з поразкою у правах» [86].

Відомо, що після відбуття терміну покарання Олексій Романович Долгушев проживав у рідній Пачелмі – селищі міського типу, адміністративному центрі Пачелмського району Пензенської області, де й помер у 1973 році [87].

Доля О. Р. Долгушева є наглядним прикладом людини-гвинтика, «слухняної обслуги» сталінського тоталітарного режиму, якої з легкістю позбувається авторитарна система після виконання специфічних функцій.

Джерела та література

1. Архів Управління Міністерства внутрішніх справ по Харківській області (далі – АУМВС ХО). Колекція документів. Наказ НКВС СРСР № 182 від 23 березня 1936 року.

2. АУМВС ХО. Колекція документів. Наказ НКВС СРСР № 2226 від 17 листопада 1937 року.

3. АУМВС ХО. Колекція документів. Наказ НКВС СРСР № 887 від 11 квітня 1938 року.

4. АУМВС ХО. Колекція документів. Наказ НКВС СРСР № 1473 від 13 червня 1938 року.

5. Лубянка: Органы ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ. 1917-1991. Справочник/ Авт. сост. А.И.Кокурин, Н.В.Петров. – М.: МФД, 2003. – С.554.

6. Шаповал Ю.І., Пристайко В.І., Золотарьов В.А. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К.: Абрис, 1997. – С. 462-463; Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД, 1934-1941: Справочник. – М.: Звенья,1999. – С.178.

7. Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ), ф.64, спр. 2999, арк. 6-7.

8. Гриневич Л. Військове будівництво в Радянській Україні (1917 – початок 30-х років ХХ ст.) // Історія українського війська (1917-1995). – Львів: Світ, 1996 – С. 284-285.

9. Обвинувальний висновок у справі «Всесоюзної військово-офіцерської контрреволюційної організації» у частинах Київського гарнізону (справа «Весна»), ліквідованої органами ДПУ УСРР у 1930-1931 рр. 26 травня 1931 р. // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2002. - № 1. – С. 346.

10. Статистичне зведення щодо осіб, рішення стосовно яких за справою «Весна» прийняла Судова трійка при Колегії ДПУ УСРР 10 червня 1931 р. // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2002. – № 2. – С.306.

11. ГДА СБУ, м. Дніпропетровськ, спр. 4904, арк. 3-4.

12. ГДА СБУ, ф.64, спр.2999, арк.2.

13. Там само.

14. Авторам поки що не вдалося з'ясувати штатний розклад особливого відділу 18-ї авіаційної бригади, але за аналогією з особливим відділом 43-ї авіаційної бригади, можна припустити, що там працювало 4 чекіста.

15. Воронов В.Ю., Шишкин А.И. НКВД СССР: структура, руководящий состав, форма одежды, знаки различия 1934-1937 гг. – М.:ООО Издательский дом «Русская разведка», 2005. – С.145-148.

16. Шаповал Ю.І., Золотарьов В.А. Всеволод Балицький: особа, час, оточення. – К.: Стилос, 2002. – С. 282.

17**.** ГДА СБУ, ф.5, спр. 43296-фп, арк.34.

18. ГДА СБУ, ф.64, спр. 2999, арк.22.

19. ГДА СБУ, ф.5, спр. 43296-фп, арк.113.

20. АУМВС ХО. Колекція документів. Наказ НКВС СРСР № 428 від 4 червня 1937 року.

21. ГДА СБУ, ф.16, оп.31, спр.95, арк. 205-206.

22. АУМВС ХО. Колекція документів. Наказ НКВС УРСР № 398 від 23 жовтня 1937 року.

23. Правда. – 1937. – 20 декабря.

24. Комуніст (Київ). – 1937. – 21 грудня.

25. ГДА СБУ, спр. 38237, т. 1, арк. 121.

26. ГДА СБУ, ф.16, оп. 31, спр.95, арк.219.

27. АУМВС ХО. Колекція документів. Наказ НКВС УРСР № 48 від 24 лютого 1938 року.

28. АУМВС ХО. Колекція документів. Наказ НКВС СРСР № 612 від 17 березня 1938 року.

29. ГДА СБУ, спр. 38237, т. 2, арк. 18.

30. АУМВС ХО. Колекція документів. Наказ НКВС СРСР № 649 від 22 березня 1938 року.

31. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф.1, оп. 1, спр. 544, арк. 481-482.

32. ГДА СБУ, спр. 38237, т. 4, арк. 120.

33. АУМВС ХО. Колекція документів. Наказ НКВС СРСР № 1312 від 28 травня 1938 року.

34. ГДА СБУ, спр. 38237, т. 2, арк. 5.

35.Там само, т.1, арк. 126.

36. Там само.

37. ЦДАГО України, ф.1, оп.1, спр. 558, арк. 197.

38. Там само, спр. 544, арк. 385-386.

39. АУМВС ХО. Колекція документів. Наказ НКВС СРСР № 303 від 26 травня 1938 року.

40. ГДА СБУ, спр. 38237, т. 1, арк. 127.

41. Там само, ф.16, оп.31, спр. 95, арк. 202-203.

42. Там само, спр. 38237, т. 2, арк. 284.

43. Там само, т. 4. арк. 125.

44. Там само, т. 2, арк. 284.

45. Там само, т. 4, арк. 94.

46. Там само, т. 1, арк. 100.

47. Там само, т. 4, арк. 124.

48. Там само, т. 1, арк. 161.

49. Там само, арк. 180.

50. Органи державної безпеки Київщини у фотографіях та документах (1919-1991). – К., 2004. – С. 169-171.

51. ДА СБУ, ф.16, оп. 32, спр. 71, арк. 55-61.

52. Там само, арк. 281, 286.

53. Там само, оп. 31, спр. 15, арк.178-184.

54. Там само, спр.95, арк. 359-360.

55. Там само, арк. 61.

56. Там само, арк. 63.

57. Там само, арк. 12.

58. Там само, арк. 48-49.

59. Там само, спр. 38237, т. 1, арк. 122.

60. Там само, арк. 216-217.

61. Там само, ф. 16, оп. 31, спр. 11, арк. 185-189.

62. Там само, спр. 38237, т. 1, арк. 133.

63. Там само, т. 2, арк. 52-54, 60.

64. Там само, ф. 16, оп. 31, спр. 92 (1951 р.), арк. 10.

65. Там само, оп. 32, спр. 71, арк. 18.

66. Лубянка, Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. 1937-1938. – М., 2004. – С. 604-606.

67. Начальник УНКВС по Далеко-Східному краю Г.С. Люшков 13 червня 1938 р. втік до Японії.

68. ГДА СБУ, ф.16, оп.1, спр. 80, арк. 1.

69. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 544, арк. 254.

70. Там само, арк. 5.

71. ГДА СБУ, ф. 16, оп. 31, спр. 95, арк. 242.

72. Там само, арк. 4.

73. Там само, арк. 52.

74. Там само, спр. 38237, т. 1, арк. 305.

75. ЦДАГО України, ф. 1,оп. 1, спр. 544, арк. 222.

76. ГДА СБУ, спр. 38237, т. 1, арк. 312-313.

77. Там само, арк. 307.

78. Там само, ф. 16, оп. 31, спр. 95, арк. 219-220.

79. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 544, арк. 214.

80. АУМВС ХО. Еолекція документів. Наказ НКВС УРСР № 118 від 13 січня 1939 року.

81. ГДА СБУ, спр. 38237, т. 1, арк. 20.

82. Органи державної безпеки Київщини (1917-2008) у фотографіях та документах. – К., 2008. – С. 244.

83. ГДА СБУ, спр. 38237, т. 1, арк. 1-3, 5.

84. Там само, т. 2, арк. 1.

85. Там само, т. 3, арк. 73.

86. Там само, т. 4, арк. 207 зв.

87. Органи державної безпеки Київщини (1917-2008) у фотографіях і документах /авт.упорядник О.І.Шевченко. – К.: Друкарня Діапринт, 2008. – С. 395.

Олег Бажан, Вадим Золотарев

Выдвиженец Николая Ежова или Траектория взлета и падения капитана государственной безопасности Алексея Долгушева

Опираясь на архивные документы, рассматривается деяльность сотрудника советских органов госбезопасности А.Р. Долгушева, который возглавлял Управление НКВД по Киевской области в период «большого террора».

***Ключевые слова:** Алексей Романович Долгушев, НКВД УССР, город Киев, «большой террор», «бериевская оттепель».*

Oleg Bazhan, Vadym Zolotariov

Mykola Yezhov's Protégé or Trajectory of State Security Captain Oleksiy Dolgushev's Rise and Fall

On the basis of archive documents the article highlights the activity of a Soviet State Security Body Officer O.R. Dolgushev, who was the head of the National Committee of Inner Affairs in Kyiv region at the times of "great terror".

***Key words**: Oleksiy Dolgushev, National Committee of Inner Affairs of the Ukrainian Soviet Socialist Republic, Kyiv, "great terror". "Beriia's thaw".*

Національна спілка краєзнавців України: панорама сучасного життя

Сергій Гальчак (м. Вінниця)

Сакральна історія Поділля

3-4 жовтня 2013 р. Вінниччина зустрічала поважних гостей – відомих вітчизняних істориків, пам'яткоохоронців, музейників, викладачів вищих навчальних закладів, працівників туристичної галузі на чолі з головою Національної спілки краєзнавців України, членом-кореспондентом НАН України, доктором історичних наук, професором Олександром Петровичем Реєнтом. Тоді з ініціативи правління Національної спілки краєзнавців України було здійснено науково-краєзнавчу експедицію «Сакральна історія Поділля», присвячену 1000-літтю Лядовського Усікновенського скельного чоловічого монастиря. Безпосереднім її організатором і координатором виступила Вінницька обласна організація НСКУ, очолювана доктором історичних наук, завідувачем кафедри журналістики Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського Сергієм Дмитровичем Гальчаком.

Першим населеним пунктом, де учасники експедиції зробили заплановану зупинку, став древній Уланів Хмільницького району, відомий з літописних джерел ще XIV століття, а також збудованим у 1777 р. Храмом Вознесіння Господнього. Тут гостей зустріли традиційним хлібом-сіллю. Серед зустрічаючих були заступник голови Хмільницької районної державної адміністрації Сергій Петрович Маташ, Уланівський селищний голова Сергій Іванович Голубенко, ветеран праці, колишній керівник уланівського колективного господарства «Дружба», Герой Соціалістичної Праці Володимир Тадейович Вільчинський, голова правління Вінницької обласної організації НСКУ Сергій Дмитрович Гальчак, члени правління обласної краєзнавчої організації, почесні краєзнавці України Микола Никифорович Дорош, Валерій Пилипович Рекрут, краєзнавець, директор Уланівської ЗОСШ І-ІІІ ступенів Олександр Ярославович Тарнавський та ін.

В Уланові на гостей чекав сюрприз – їхнє знайомство з селищем розпочалося із відвідання... дитячих ясел (завідувачка Клавдія Борисівна Чоколенко), де любов до малої батьківщини прищеплюється малюкам ще з юного віку. Впродовж багатьох років у дошкільній дитячій установі успішно функціонує дбайливо оформлена його працівниками та місцевими краєзнавцями народознавча кімната. Серед її експонатів і портрет Великого Кобзаря, і виставкові козацькі шаровари, і місцеві вишиванки, і предмети народного побуту, і сплетена з лози дитяча колиска, і ляльки-обереги, і полотняні рушники тощо...

Тут же, в Уланові, Олександр Реєнт та перший заступник голови НСКУ Руслана Маньківська від імені учасників експедиції поклали квіти до підніжжя встановленого торік після проведених у Хмільнику та Уланові міжнародних науково-краєзнавчих конференцій, приурочених 650-річчю вікопомної Синьоводської битви, яку все більше дослідників локалізують із мальовничою місцевою річкою Сниводою, пам'ятного знака визволителям Поділля від монголо-татарського іга.

Таку ж почесну місію вони виконали і в сусідньому селі Воронівці, поклавши живі квіти до пам'ятного знака, що увіковічнює пам'ять про колишню власницю місцевого маєтку княгиню Кароліну Івановську-Вітгенштейн та великого угорського композитора, піаніста-віртуоза, диригента Ференца Ліста, який створив тут цикл музичних творів під назвою «Колоски з Воронинець».

З великим інтересом учасники експедиції ознайомилися з роботою краєзнавчого музею, відкритого в приміщенні місцевої загальноосвітньої школи, створеного її директором, провідним краєзнавцем Вінниччини, головою Хмільницької районної організації НСКУ Миколою Никифоровичем Дорошем, а також з його численними науково-краєзнавчими працями, серед яких, зокрема, книги «Топонімічний довідник Хмільницького району», «Хмільницькі світовиди», «Історичні сторінки Хмільницького краю», «Хмільницький район в датах», «Хмільницький край – прабатьківська земля», «Запланований мор», «Червоний терор», «Святиня над Сниводою», «Колиска дитинства», «А пам'ять – жива», «Ференц Ліст і Кароліна Вітгенштейн: драма великого кохання», «Бути першою – її мрія», «Хмільницька земля в переклику століть», «Воронівці – моє рідне село», «Роде, наш красний» , «Битва на Синій Воді 1362 року (або таємниця річки Сниводи)», «Битва на Синій Воді 1362 року: визволення України і Поділля зокрема», «Витоки. Призабуті сторінки нашої історії. Хмільницький район», «Древній Уланів – на перехресті віків і шляхів», «Снивода – в житті моїм і долі» та ін. Він же автор-упорядник (у співавторстві зі членом НСКУ Вірою Анатоліївною Степанюк) енциклопедичного видання «Тобою, краю мій, живу... Хмільниччина: події, особи, час».

В актовій залі школи в урочистій обстановці відбувся обмін думками про стан та перспективи розгортання краєзнавчого руху в Хмільницькому районі, на Вінниччині.

Потім шлях учасників експедиції проліг до південної околиці області – берегів Дністра, в село Лядову Могилів-Подільського району, де знаходиться чи не найдревніша в Україні християнська святиня – Лядовський Свято-Усікновенський скельний чоловічий монастир XI ст. Чимало цікавого довідалися про неї гості з розповіді автора монографічного дослідження «Монастир», доктора політичних наук, кандидата філософських наук, професора Вінницького соціально-економічного інституту Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна», академіка Української академії політичних наук, Міжнародної Кадрової Академії, члена правління Вінницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України, голови Вінницької обласної організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури Віталія Володимировича Давиденка.

За його словами, Поділля має християнські традиції, давніші київських. До Афону Антоній Печерський рухався не terra incognita, а протореним шляхом паломників – саме через Наддністрянщину, в обхід Великого Степу, де була небезпека від кочівників. Антоній, представник молодого тоді покоління, пішов на заклик князя Володимира приєднатися до віри, що стала державною, замолювати гріхи та кровопролиття братовбивчих війн. Коли отримав афонське благословення, тією ж дорогою 1013 року повертався додому. В дельті річки Лядової, лівої притоки Дністра, вражений дивовижною красою дністровських круч, він надовго зупинився у печері, висік у скелі келію, що донині носить його ім'я. Був тоді, мабуть, ієромонахом, згуртувавши навколо себе християнську братію. Аж потім дістався до Києва, заснував чернечий осідок – Києво-Печерську лавру. Отже маємо підстави стверджувати: Лядовський монастир давніший за київську святиню.

Його історія є досить цікавою і в пізніші часи. Виявляється, монастир був діючим і в період монголо-татарського іга. Мав великий вплив на українську та інші культури. Так Литва, найбільша тоді в Європі язичницька держава, інкорпорувавши подільські землі, почала християнізуватися в православному обряді. У тому числі брати-князі Коріатовичі, які вважаються розбудовниками Вінниці, Брацлава та інших поселень краю.

З кінця XIV століття частина Поділля знаходилась під юрисдикцією Польщі. Відомо, що в 1734 році в Лядовських печерах існував уніатський базиліанський монастирок, настоятелем якого був суперіор Іосаф. На початку XIX ст. монастир перейшов у православ'я.

Священиків, і прихожан вражала цілісність давньої архітектури й ландшафту, поєднання природи і Духу. Тому не дивно, що протягом століть на скелях печерних церков відвідувачі залишили автографи – записи руською, польською, вірменською, молдавською та тюркською мовами.

Окрема трагічна сторінка – це події, які розгорталися після «жовтневого перевороту» в Російській імперії. Тоді масово чинилася наруга над монахами, священиками, культовими спорудами. Саме на хвилі атеїстичної істерії у 1938 році знайшлася особа, котра наважилася закласти під монастир вибухівку. Вибух зруйнував усі монастирські будівлі і вони попадали у Дністер...

Цікавими були й доповнення до розповіді про історію монастиря голови Вінницького Церковно-Історичного Комітету, краєзнавця Анатолія Вацлавовича Сварчевського, якого більшість вінничан знають як Пантелеймона – насельника Лядовського монастиря.

Нині Лядовський Свято-Усікновенський скельний чоловічий монастир внаслідок реставраційних робіт вражає численних відвідувачів своєю величчю. Недарма обитель увійшла до номінації «Сім чудес Вінниччини». Учасники експедиції мали можливість власноруч доторкнутися до його сакральних святинь, помилуватися неповторною красою.

Не менший інтерес викликало й знайомство зі Свято-Параскевинським храмом у с. Немія Могилів-Подільського району. Як повідав учасникам експедиції голова Могилів-Подільської районної організації НСКУ, член правління Вінницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України Валерій Васильович Войтович, побудований він у 1775 році. В 1820-1824 рр. його відвідував російський поет Олександр Пушкін, коли перебував у засланні в Молдавії. Тут брав шлюб відомий український письменник Михайло Старицький. Не раз бувала у ньому й мати Лесі Українки Олена Пчілка. Відвідували богослужіння невістка Олени Пчілки українська письменниця Олександра Судовщикова (Грицько Григоренко) і зять, мовознавець і фольклорист, чоловік Лесі Українки Климент Квітка.

У 1937-1938 рр., коли закривали і громили храми, Свято-Параскевинську церкву не дали

знищити, а ікони і церковні цінності сховали люди. 1938 року, коли будували Могилево-Ямпільский укріпрайон, відомий генерал Карбишев, який очолював будівництво, молився у храмі св. Параскеви...

Неповторне враження залишила екскурсія Могилевом-Подільським, знайомство з найвідомішими храмами міста: збудованим у 1754 р. храмом Святителя Миколая, зведеними на початку 1800-х рр. храмом благовірного князя Олександра Невського, храмом великомученика Георгія Побідоносця (грецькою церквою), іншими історичними та архітектурними пам'ятками міста.

Корисною була зустріч із головою Могилів-Подільської районної державної адміністрації, членом ревізійної комісії Вінницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України Михайлом Леонтійовичем Вдовцовим, який повідав гостям багато цікавого з історії району, розповів про його здобутки, видатні постаті. Депутат міської ради, згадуваний В. В. Войтович передав щирі вітання від імені міського голови Петра Петровича Бровка та голови правління Могилів-Подільської райспоживспілки Вадима В'ячеславовича Власова, які доклали зусиль, щоб гості відчували себе достатньо комфортно.

Потім маршрут експедиції проліг у с. Буша Ямпільського району – ще одну краєзнавчу «столицю» подільського краю, теж віднесену до переліку «Семи чудес Вінниччини», де гості впродовж багатьох годин спілкувалися з молодшим науковим співробітником державного історико-культурного заповідника «Буша» Людмилою Анатоліївною Редько, відвідали об'єкти заповідника, ініціатором створення якого, а також його директором є відомий в області краєзнавець Олександр Олександрович Пірняк.

Цікавим видалося знайомство з музеєм трипільської культури, обладнаним над розкопками реального поселення тієї далекої пори, унікальною пам'яткою ранньослов'янської культури – язичницьким храмом з його наскельними зображеннями, залишками фортифікаційної споруди, оборонці якої прославилися винятковим героїзмом, не здавшись у нерівному бою на милість ворогові.

Тоді, в листопаді 1654 року, 60-тисячне військо Речі Посполитої при підтримці татар обложило Бушу. Оборону очолили сотники Гречка та Зависний. Коли під час однієї нічної вилазки керівники оборони загинули, керівництво залогою взяла на себе вдова Зависного Мар'яна. В кровопролитних боях значно порідили ряди захисників, і шляхтичам вдалося вдертися у фортецю. Тоді Мар'яна ціною власного життя підірвала пороховий льох. Під уламками фортеці знайшли смерть чимало ворогів.Члени експедиції побували на могилі народної героїні.

Представники Національної спілки краєзнавців України відвідали також музей народних ремесел, етнографічний музей «Подільська хата кінця XIX століття», музей каменотесних промислів (під відкритим небом), старе козацьке кладовище, ознайомилися з унікальними скульптурами українських каменотесів, які чи не щорічно проводять у Буші свої творчі пленери.

Проїздом науковці побували й в іншому не менш відомому на Ямпільщині населеному пункті – селі Клембівці, що здавна славиться на весь світ роботами своїх вишивальниць, які ще на початку минулого століття завойовували почесні грамоти і золоті медалі на міжнародних виставках. У 1925 р. в с. Клембівці була створена промислова артіль «Жіноча праця». З кожним роком артіль розгортала свою діяльність, в 1960 р. на її базі засновано фабрику художніх виробів. У 1968 р. на традиційному Лейпцігзькому ярмарку вироби фабрики удостоєні золотої медалі.

У райцентрі Томашпіль члени експедиції оглянули костел Матері Божої Святого Скапуларію – чи не найдавнішу в селищі культову споруду, а в Томашпільському районі – село Липівку, колективне господарство якої впродовж багатьох років очолював колишній голова Вінницької обласної ради та обласної державної адміністрації, народний депутат України Микола Євтихійович Мельник – відомий в Україні господарник, політичний та громадський діяч, автор шеститомного літературно-публіцистичного роману «В диких заростях малини», що в значній мірі є захоплюючою, літературно оформленою краєзнавчою розповіддю про липівчан, саме село, яке, незважаючи на усі сьогоднішні негаразди, розвивається, торує шлях у майбутнє (нині господарством успішно керують його донька Світлана та зять Анатолій Іванович Крачківський). Члени експедиції оглянули соціально-господарські об'єкти Липівки, мали тривалу розмову з М. Є. Мельником.

Згодом шлях учасників експедиції проліг до Тульчина, де чи не кожного вражає своєю величчю Свято-Різдва Христового кафедральний собор, побудований у 1786-1816 рр., відомий як колишній Домініканський монастир, переданий православним у 1832 році. За словами місцевого краєзнавця Владислава Олександровича Вігуржинського, який підключився до експедиції, у 1928 році храм було закрито і в ньому впродовж

багатьох років розміщувалися театр та будинок культури. В 1991 р. його знову передали православній громаді. В 1994 р., у зв'язку з утворенням Тульчинської єпархії Української Православної Церкви, він став її головним храмом.

В. О. Вігуржинський звернув увагу на встановлений поруч із храмом пам'ятник О. В. Суворову. В 1796-1797 рр. генералісимус жив і працював у Тульчині. Тут знаходилася його штаб-квартира як командуючого Південно-Західного фронту, війська якого протистояли турецьким посяганням на подільський край. Тут він написав славнозвісну книгу «Наука перемагати».

Оповідач також нагадав, що у 1821 р. в Тульчині було створено очолене полковником П. І. Пестелем Південне товариство декабристів. Його члени обговорювали плани ліквідації царизму та кріпацтва, проект першої республіканської конституції Росії – «Руську правду», збройно виступили проти існуючого режиму.

У лютому 1821 р., серпні та листопаді 1822 р. у Тульчині бував великий російський поет О. С. Пушкін, де спілкувався з П. І. Пестелем, іншими декабристами.

З великим інтересом учасники експедиції ознайомилися з пам'яткою архітектури XVIII ст. – палацом Потоцьких, розташованому в мальовничій частині міста. Це – ще один об'єкт, віднесений до переліку «Семи чудес Вінниччини». Згодом вони мали можливість ознайомитися з наступним унікальним історичним об'єктом, теж віднесеним до номінації «Сім чудес Вінниччини», – славнозвісним Немирівським городищем «Великі вали», розташованим на околиці Немирова та неподалік с. Сажки. Не зважаючи на більш, ніж солідний вік (фортифікаційна споруда виникла в VII-VI ст. до н. е. за скіфської доби), й досі вражають її розміри: діаметр становить близько п'яти кілометрів, а земляні оборонні вали здіймаються над довколишньою поверхнею до 8-10 метрів.

У самому Немирові учасники експедиції ознайомилися із зведеним у 1876-1881 рр. Свято-Троїцьким жіночим монастирем та нещодавно побудованим собором Архістратига Михаїла, іншими культурно-історичними пам'ятками, у селищі Вороновиця Вінницького району – звернули увагу на місцевий триверхий дерев'яний храм Чуда архістратига Михаїла, створений руками зодчих ще в 1752 р., палац О. Ф. Можайського (винахідник першого в світі літака Олександр Федорович Можайський мешкав у Вороновиці в 1869-1876 рр., де наполегливо працював над створенням літального апарату. Поблизу селища проводив численні досліди з птахоподібними літаючими моделями, зупинившись, врешті, на дерев'яному планері з нерухомими крилами, змонтованому на чотириколісному візку. В червні 1880 р. він подав заявку на винайдений ним моноплан. Незабаром, 3 листопада 1881 р., департамент торгівлі і мануфактури видав йому патент на винахід першого в світі літального апарату).

На завершення науковці та краєзнавці відвідали місце розташування колишньої ставки А. Гітлера «Вервольф», що неподалік Вінниці, перетворене з ініціативи вінницьких краєзнавців на філію обласного краєзнавчого музею (директор член НСКУ Катерина Іванівна Висоцька).

Заключним же акордом краєзнавчої експедиції став круглий стіл, на якому учасники експедиції обмінялися враженнями, підбили попередні підсумки. Як зауважив голова НКСУ Олександр Петрович Реєнт, експедиція виявилася корисною й цікавою, а також своєрідним моніторингом діяльності краєзнавців області. Їхня праця та здобутки заслуговують високої оцінки.

Євген Букет (м. Київ)

Із нагоди ювілею видатного подвижника

У цьогорічні теплі жовтневі дні Переяслав-Хмельницький вшановував пам'ять видатного подвижника музейної справи, засновника Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав», лауреата Шевченківської премії, Героя України Михайла Івановича Сікорського. 13 жовтня йому виповнилося б 90 років. Тож два найбільші колективи, де працював «великий зодчий» землі Переяславської, згадали його ім'я знаковими науковими форумами, які нам пощастило відвідати.

10-11 жовтня 2013 року в Національному історико-етнографічному заповіднику «Переяслав» відбулася міжнародна історико-краєзнавча конференція «Наукові студії Михайла Івановича Сікорського». На конференції були представлені, крім українських, дослідження музейників Ро-

сійської Федерації (музей народного дерев'яного зодчества «Вітославліци» м. Великий Новгород), республіки Білорусь (Білоруський державний музей народної архітектури та побуту), Литви (Тракайський історичний музей). У програмі конференції було 100 доповідей і виступів, загалом у її роботі взяло участь 108 науковців.

До учасників конференції з вітальним листом звернувся голова Національної спілки краєзнавців України, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАНУ заступник директора Інституту історії України НАНУ Олександр Петрович Реєнт. Плідної роботи, наукових дискусій, нових відкриттів, збагачення цікавими ідеями та відкриттями учасникам конференції побажали заступник директора Департаменту культурної спадщини та культурних цінностей Міністерства культури України Віктор Васильович Вечерський і генеральний директор НІЕЗ «Переяслав» Павло Олександрович Довгошия. Учасники конференції відвідали могилу Михайла Івановича Сікорського на Заальтицькому кладовищі, Меморіальну кімнату М. І. Сікорського, ознайомилися з фотовиставкою «Михайло Сікорський. Літопис життя…» в Музеї Заповіту Т. Г. Шевченка. 10 жовтня в актовій залі дитячої музичної школи Переяслава-Хмельницького імені Павла Сениці відбулася презентація колективної монографії працівників заповідника «Михайло Іванович Сікорський: творець історії й хранитель часу», присвяченої 90-річчю з дня народження патріарха музейної справи М. І. Сікорського. А 11 жовтня завершив конференцію вечір пам'яті видатного музеєзнавця в приміщенні районного будинку культури.

Рівно через тиждень, 18 жовтня, на базі Державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» відбувся II Всеукраїнський історико-культурологічний форум «Сікорські читання».

Програма форуму включала: вручення Національною спілкою краєзнавців України щорічної Премії імені Героя України Михайла Сікорського, що відбулося під час спільного засідання Президії Національної спілки краєзнавців України та вченої ради Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди, урочистий концерт «Чудотворцю музейної справи», презентацію особистого архіву М. І. Сікорського, проведення круглих столів: «Михайло Сікорський у культурному просторі України» та «Краєзнавство Переяславщини: дослідження, проблеми, постаті».

Упродовж дня в університеті, де від 1996 року Михайло Сікорський був почесним доцентом, експонувалися виставки: фоторобіт Віктора Сокола «Моє життя – мої музеї», присвячена переяславським музеям та Михайлу Сікорському; книжкових фондів бібліотеки університету «Музейний зодчий України»; художніх робіт кафедри мистецьких дисциплін університету «Мистецький вернісаж», а також проводилися майстер-класи з народного мистецтва «Дивотвори».

Загальноукраїнська премія імені Героя України Михайла Сікорського Національної спілки краєзнавців України присуджувалася цього року вперше за вагомий внесок у дослідження і збереження культурної спадщини України та розвиток музейної справи, тож до Переяслава-Хмельницького приїхала чимала делегація краєзнавців на чолі з головою НСКУ Олександром Петровичем Реєнтом, заступником голови НСКУ Русланою Вікторівною Маньковською, керівниками краєзнавчих організацій міста Києва Олександром Петровичем Гончаровим, столичної області – Григорієм Петровичем Савченком, Житомирської області – Ларисою Петрівною Грузською. А також гості — народний депутат України Микола Томенко, Президент Всеукраїнського благодійного фонду «Журналістська ініціатива» Людмила Мех, член Національної спілки письменників України Сергій Шевченко, лауреат Шевченківської премії, заступник голови Українського фонду культури Леонід Андрієвський.

Отже, в урочистій обстановці, під час спільного засідання Президії Національної спілки краєзнавців України та вченої ради Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди назвали імена перших лауреатів цієї краєзнавчої відзнаки. Ними стали:

Борис Михайлович Войцехівський – культуролог, радник-організатор комітету Національної премії України імені Тараса Шевченка, член правлінь Українського фонду культури та Громадського організаційного комітету «Великого проекту» «Григорій Сковорода – 300», член Національних спілок краєзнавців і журналістів України, почесний громадянин смт Чорнухи, почесний громадянин м. Переяслав-Хмельницький, багаторічний помічник та соратник М. І. Сікорського на громадських засадах, генерал у відставці. З 2004 року очолював Комітет з організації «Музею Заповіту Т.Г. Шевченка» у складі Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»;

Лариса Петрівна Грузська – директор Житомирського обласного краєзнавчого музею;

Віктор Петрович Коцур – ректор Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди, доктор історичних наук, професор, академік НАПН України;

Микола Гаврилович Махінчук – заслужений журналіст України;

Валентина Іванівна Сікорська – ветеран краєзнавчого руху на Київщині.

Зазначимо також, що Всеукраїнський історико-культурологічний форум «Сікорські читання» відбувається в Переяславі за ініціативи та активної підтримки ректора ПХДПУ ім. Г. Сковороди, члена Правління НСКУ Віктора Петровича Коцура. Також саме університет, краєзнавчий осередок, що діє на його базі, виступив ініціатором заснування премії імені Героя України Михайла Сікорського.

Пропонуємо Вам коментарі лауреатів, записані після завершення урочистостей.

***Борис Войцехівський:** «Михайло Сікорський казав, що справжнім патріотом є той, хто добросовісно робить свою справу на користь рідному народові. Започаткування премії імені Героя України Михайла Івановича Сікорського – це подія в патріотичному середовищі. Вона сприятиме подальшому розвою краєзнавчої роботи, музейництва та духовному відродженню української нації».*

***Валентина Сікорська:** «Я не люблю звеличування, тож така довіра до мене абсолютно незвичайна і приємна. Я пишаюся тим, що була поруч з Михайлом Івановичем і це помітили. Вважаю, що така премія дуже потрібна всім, хто хоче брати приклад з Сікорського».*

***Микола Махінчук:** «Це знакова подія, адже Михайло Іванович заслужив такої відзнаки. На перших «Сікорських читаннях» минулого року було ухвалено рішення якомога ширше вшанувати його пам’ять, адже це потрібно новим поколінням, які будуть продовжувати справу Михайла Сікорського. Щоб кожен хоча б трошки доріс до нього і духовно, і морально, щоб своїми добрими справами примножив те, що робив Михайло Іванович Сікорський».*

***Лариса Грузська:** «Для України, її гуманітарного загалу, щоб утвердити справжні цінності, непересічним буде значення цієї премії. Михайло Іванович Сікорський ще за життя був легендою. У нас із ним багато спільного, адже я виховувалася на його здобутках. Краєзнавці, музейники завжди будуть намагатися досягти вершин, щоб здобути звання лауреата премії імені Героя України М. І. Сікорського».*

***Віктор Коцур:** «Переяславська осінь знову щедро відкрила дорогу для нових культурологічних, освітніх, наукових заходів. Серед них «Сікорські читання» — другий історико-культурологічний форум. Хочу подякувати Національній спілці краєзнавців України за підтримку наших ініціатив, адже вшановуючи сьогодні Михайла Сікорського, ми прокладаємо шлях до майбутнього розвитку нашої культури. Я пишаюся тим, що є одним із перших лауреатів премії ім. М. І. Сікорського, оскільки ще зі студентських років любив свій рідний край і прагнув відобразити ті чи ті сторінки його історії».*

Нові лауреати премії ім. Дмитра Яворницького

У руслі історичної науки та краєзнавства великим «козацьким материком» протягом 1880-1930 років була діяльність Д. І. Яворницького. Він зробив справді вагомий внесок у становлення історичного краєзнавства. Золотою сторінкою української регіональної історії називають його подвижницьке і найвищою мірою комплексне – географічно-топографічне, історико-археологічне, фольклористично-етнографічне – дослідження території і пам’яток запорозького козацтва. Дмитро Іванович Яворницький був членом Українського комітету краєзнавства – організації, від якої веде свій родовід Національна спілка краєзнавців України.

Дослідники рідного краю початку 1990-х прагнули повернути широкому загалу кращі здобутки попередників. Вони прагнули бути гідними спадкоємцями невтомних подвижників, серед яких чільне місце належало Дмитру Івановичу Яворницькому. 1991 року рішенням правління Всеукраїнської спілки краєзнавців, яку очолював Герой України, академік НАН України Петро Тимофійович Тронько, було засновано першу в Україні краєзнавчу премію – імені

Дмитра Яворницького, яка сьогодні є найвищою нагородою Національної спілки краєзнавців України.

Всеукраїнська премія імені Дмитра Яворницького Національної спілки краєзнавців України щороку присуджується окремим краєзнавцям, колективам краєзнавців або краєзнавчим організаціям і установам за вагомий внесок у справу вивчення, дослідження і популяризації історико-культурних і природних багатств рідного краю.

Положення про премію передбачає, зокрема, що кандидатури на здобуття премії мають право висувати не лише правління регіональних організацій НСКУ, але й наукові установи, навчальні заклади, музеї, архіви, бібліотеки, громадські об'єднання, редакції засобів масової інформації, у яких діють осередки Спілки. Попередньо вивчаються краєзнавчі монографії, нариси, описи, путівники, довідники, окремі публікації, цикли статей, сценарії кінофільмів, теле- і радіопередач тощо, науково-пізнавальний та суспільний рівень яких заслуговує на всеукраїнське визнання.

Президія правління НСКУ розглянула 21 пропозицію про нагородження, що надійшли від організацій та осередків Спілки 2013 року та визначила п'ять лауреатів. Ними стали: **Віктор Петрович Андрущенко** – ректор Національного педагогічного університету ім. М.Драгоманова, доктор філософських наук, професор, академік НАПН України, член-кореспондент НАН України; **Віль Савбанович Бакіров** – ректор Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна, доктор соціологічних наук, професор, академік НАН України; **Микола Іванович Бушин** – завідувач кафедри історії України Черкаського державного технологічного університету, доктор історичних наук, професор; **Михайло Юрійович Косило** – голова правління Івано-Франківської обласної організації Національної спілки краєзнавців України, директор Івано-Франківського обласного державного центру туризму і краєзнавства учнівської молоді МОН України; **Ганна Кирилівна Швидько** – професор кафедри історії та політичної теорії Національного гірничого університету.

Урочисте вручення премії відбулося 22 листопада в гуманітарному корпусі Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова, під час пленуму Правління Національної спілки краєзнавців України. Вів урочисте засідання голова НСКУ Олександр Петрович Реєнт. У заході взяли участь представники державних і громадських установ, відомі діячі науки і культури. Відбулася презентація біографічного покажчика лауреатів Премії ім. Д. Яворницького 1991-2012 років «Материк краєзнавства», який було видано з нагоди урочистої події.

Також на пленумі розглянули питання про відзначення Національною спілкою краєзнавців України 200-річчя від дня народження Тараса Шевченка. Доповідав про це голова НСКУ О.П. Реєнт. Він розповів про комплекс заходів, які планується провести Спілкою з нагоди ювілею Великого Кобзаря наступного року.

Доповнили Олександра Петровича у своїх виступах член правління НСКУ, директор Інституту інноваційних технологій і змісту освіти МОН України, член-кореспондент НАПН України Олександр Андрійович Удод, а також голови правлінь обласних організацій НСКУ – Черкаської – Василь Миколайович Мельниченко, Київської міської – Олександр Петрович Гончаров, Вінницької – Сергій Дмитрович Гальчак, Донецької – Валерій Іванович Романько.

За результатами обговорення Шевченківської тематики пленум правління ухвалив низку важливих рішень. Зокрема, у вересні 2014 року Спілка проводить XIII Всеукраїнську наукову історико-краєзнавчу конференцію, присвячену 200-річчю від дня народження Тараса Шевченка. Краєзнавчий форум планується провести у Шевченківському національному заповіднику у м. Каневі, в ньому візьмуть участь представники всіх регіональних організацій Спілки, науковці, музейники, архівісти та представники громадських організацій. Також завершується перший етап роботи над ілюстрованою публіцистично-документальною книгою «Краєзнавча Шевченкіана України» та виданням про цінні раритети із колекції Музею «Кобзаря» Т.Г. Шевченка у Черкасах, яке Спілка готує спільно із Музеєм.

Видатний історик Дмитро Яворницький вважав краєзнавство найнаближенішою до простого люду галуззю історичної науки, тому приділяв йому значну увагу. Дослідники, які у наш час удостоєні почесного звання «Лауреат премії імені Дмитра Яворницького» творять міцний фундамент сучасного краєзнавства і фіксують у своїх працях історичну пам'ять українського народу.

Євген Букет

Наукова інформація

Олена Жидецька (м. Київ)

Архітектурне обличчя міста Олександрівська Луганської області

В одному з попередніх номерів журналу «Краєзнавство» ми писали про проекти, зорієнтовані на краєзнавчі дослідження, що започатковані в Державній науковій архітектурно-будівельній бібліотеці імені В. Г. Заболотного. Наймасштабнішим є соціально-бібліотечний проект «Історія малих міст України», в рамках якого проводяться наукові заходи з вивчення історії малих міст і містечок, їх культури, архітектурних пам'яток, розвитку регіонального краєзнавства, збереження культурного надбання держави та пошукова робота з дослідження наявної в бібліотеці джерельної бази з історії малих міст України.

Під час засідання, присвяченого м. Олександрівську Луганської області, «спливли» деякі нові факти.На думку дослідників, архітектурна специфіка вивчення спадщини Олександрівська заслуговує на більш ретельну увагу, оскільки це одне з небагатьох міст східного регіону України, де ще збереглася історична пам'ять про минуле. Історія населеного пункту відображена в численних розпорошених джерелах, але її дослідженню не приділялося значної уваги, тому на сьогодні існує низка білих плям в історії Олександрівська і «Олександрівського панського маєтку».

Серед учасників заходу був присутній кандидат архітектури, доцент, співробітник відділу пам'яткоохоронних досліджень південного регіону НДІ пам'яткоохоронних досліджень, який займається вивченням архітектурної спадщини Південно-Східної України Олександр Харлан. Він представив матеріали своїх початкових досліджень, що проливають світло на історію виникнення та існування міста, архітектурно-містобудівні особливості його окремих споруд. Посилаючись на відомого дослідника Катеринославщини XIX ст. – Феодосія Макаревського – науковець зазначив, що територія сучасного місця розташування Олександрівська (після руйнування Запорозької Січі в 1775 р.) потрапила до рангової дачі капітана Бахмутського Волоського гусарського полку Олександра Юзбаша[1]. Роки життя його невідомі. Через тривалу хворобу першому господарю земель не вдалося належним чином упорядкувати місцевість та нову слободу.

З приводу подальшої долі населеного пункту існують різні міркування. У того ж самого Ф. Макаревського вказано, що після смерті Олександра Юзбаша слобода потрапила до земель відставного бригадира Костянтина Миколайовича Юзбаша (1724-1802 рр.). Не зовсім зрозуміло, коли саме до нього слобода потрапила у власність, але є відомості, що саме він у 1783 р. розпочав клопотання про будівництво Свято-Вознесенської церкви в слободі Олександрівці.

На підставі досліджень Олександра Харлана, із території слобідської землі Костянтином Юзбашем було відмежовано ділянку, на якій розпочалося будівництво дерев'яного храму на честь Вознесіння Христова (місце будівництва церкви було освячено наприкінці 1785 р., споруду повністю збудовано в 1790 р., освячено храм у 1791 р.). Саме 1791 р. вважається роком заснування церкви.

Про заснування ж панського маєтку науковець поки що не знайшов ніяких відомостей. Він зазначив, що існує кілька думок з приводу року заснування, хоча жодна не підтверджена документально. Плутанина поки що існує й з часом заснування самого поселення, оскільки дослідники ігнорують рік отримання земель під рангову дачу, вказуючи про більш раннє виникнення помешкань на теренах майбутньої Олександрівки (окрім існування вірогідних запорозьких зимівників). Краєзнавці також вказують на наявність дерев'яної споруди «барачного» типу, нібито збудованої в 1754-1756 рр. Костянтином Юзбашем і зруйнованої в 1772 р. Олександром Юзбашем під час будівництва маєтку. Вірогідно, що після смерті Костянтина Миколайовича маєток отримав у спадщину його родич. Дослідники припускають, що його звали Олександр або Олексій. До того ж у краєзнавчих працях фігурують згадки про перших поселенців слободи – 18 сімей засланців із центральних регіонів Росії. Усі ці факти потребують вивчення.

До комплексу садиби Юзбаша входять: будинок господаря з господарськими будівлями (каретна, кухня, будинок для прислуги), кам'яна огорожа, Свято-Вознесенський храм, будинок управляючого маєтком, сад за річкою Лугань.

[1] Юзбаши – вихідці із сербських Граничарів в Австро-Угорській імперії, одні з перших військових поселенців Слов'яносербії.

Колишній будинок господаря з флігелями й господарськими будівлями (Головний будинок). Садибний комплекс – пам’ятка містобудівництва та архітектури (охор. № 312). Головний будинок – пам’ятка архітектури національного значення.

На жаль, у відомих пам’яткоохоронних працях помилку допущено щодо датування пам’ятки – друга половина XVIII ст. За основу взято дату, влаштовану на фронтоні північного фасаду – 1772 рік. Пізніше її повторюють безліч дослідників. Скоріше за все, вказана дата є роком заснування поселення Олександрівка.

Ансамбль садиби складається з двох частин, розділених нині вулицею і бульваром. Головна будівля ансамблю – панський будинок з двома невеликими флігелями, що розташовувались на одній повздовжній вісі з будинком. Східний флігель сполучений з будівлею відкритою колонадою, західний флігель сполучався таким же чином, проте західна колонада нині зруйнована. Будинок двоповерховий, потинькований, прямокутний у плані. Збудований у суворій і лаконічній манері, характерній для архітектури раннього класицизму. Кути розкреповані пілястрами, перший ярус бічних фасадів оброблено рустом, вертикальне членування підкреслено тягами. Головний і парковий фасади мають шестиколонні портики (на головному – іонічного ордера, на парковому – коринфського), доповнені в другому поверсі балконами. Будинок знаходився в парку, який на сьогодні спотворено.

Флігелі збудовано одночасно з будинком. Вони цегляні, одноповерхові. Західний абсолютно перебудований. Східний флігель головним фасадом виходить на вулицю. До нього примикає огорожа. Він потинькований, прямокутний у плані, вирішений у стилі класицизму. Центральна частина головного фасаду оброблена рустом, вхід підкреслено напівциркульною аркою. Гладкі поверхні стін відтіняють неглибокі напівциркульні ніші.

Садиба оточена цегляною огорожею з масивними пілонами воріт, має чіткий ритм аркових ніш, розділених виступами плоских пілонів. До огорожі включено невелику одноповерхову прямокутну в плані будівлю службового призначення. Господарська частина зводилася одночасно з панським будинком, але в стороні від нього.

Свято-Вознесенський храм. У північній частині комплексу садиби розташовується кам’яна церква з майданом (нинішня адреса: Красна площа, 50). Храм зведений у 1849 р. на кошти штабс-капітана гвардії М. Сомова і його дружини. Храм збудовано замість старого дерев’яного, проте на новому місці (додаткового дослідження потребує локалізація місця розміщення дерев’яної споруди храму та архітектурно-містобудівні особливості першої церкви). Це найстаріша на сьогодні будівля м. Олександрівська, збудована за єпархіальними зразками з використанням стилістичних особливостей русько-візантійських традицій.

Церква – пам’ятка архітектури місцевого значення. Вівтарна частина храму припадає на головну вісь будинку господаря. Вірогідно, місце будівництва головної споруди садиби навмисно підпорядкували вже існуючому тоді храму.

Споруда цегляна, потинькована, трьохчастна, чотиристовпна, п’ятиглава. Центральний простір перекрито куполом на високому циліндричному барабані, у кутах височіють декоративні башточки-дзвінички. Перспективні портали входів обрамлені півколонами. Абрис та декор аттиків імітує килевидні позакомарні покриття. На центральному світловому барабані вузькі віконні отвори перемежаються зі схожими за формою пласкими нішами.

Центральну баню і чотири декоративних верхи увінчано цибулеподібними маківками. Декоративні маківки влаштовано над західним (вхідним) та східним (вівтарним) притворами. Аттики південного фасаду, що орієнтований на головний фасад маєткового будинку, прикрашено медальйонами з тематичними барельєфами.

З площини фасадів вирізняються декоративні деталі, пофарбовані білою фарбою, що додає вишуканості й урочистості.

Навколо церкви існує восьмигранна у плані цегляна огорожа в псевдоготичному стилі з двома приміщеннями причту і башточками з боків брами (головний вхід до церковного подвір’я розміщується по вісі схід-захід). Її збудовано наприкінці XIX ст. Особливу урочистість огорожі надають витончені башточки, що влаштовані над кожним стовпом, їх увінчують стрільчасті завершення з невеличкими хрестиками.

Із заходу, півдня й півночі влаштовано входи з дверима, оббитими металевими пластинами. У наш час фасади дверей доповнено чеканеними щитами із зображеннями святих.

В інтер’єрі збереглися автентичні розписи, виконані фрагментарно (у парусах і на стовпах). Живопис було розчищено в 2003 р. та поновлено обрамлення навколо образів. Автентичний іконостас не зберігся. Існуючий нині дерев’яний іконостас виготовлено у післявоєнний час.

Кам'яна споруда на початку XX ст. мала три престоли: головний – на честь Вознесіння Господнього, правий – Пресвятої Богородиці, лівий – святого Спиридона Триміфунського. У 1908 р. в Олександрівці Слов'яносербського повіту мешкало 1 026 чоловік, що проживали у 133 дворах, священиком у церкві був Феод. П. Базилевський, а псаломником – Іван Матвєєв. До приходу в цей час були приписані невеличкі поселення Розаліонівка (в 15 верстах, 49 дворів з 338 мешканцями) і Новоселівка (в 6 верстах, 22 двори з 174 мешканцями).

У довідниковій книзі Катеринославської єпархії 1914 р. знаходимо наступні дані: «Трьохпрестольна Вознесенська церква, 2-й престол на честь Благовіщення Пресвятої Богородиці, 3-й в ім'я преподобного Спірідона тріумф. Чудотворця» (порівняно з 1908 р. дещо змінено назви престолів). Указано також, що поруч знаходилася садиба священика. Прихожан було 1 132 чол. статі та 1 117 жіночої (разом з навколишніми поселеннями). Церковної землі в цей час значилося 120 десятин, для причту малися будівлі в гарному стані. Існувало дві школи: церковно-приходська та земська. Серед приписаних поселень вказані: Разомонівка (в 15 верстах), Новоселівка (в 6 верстах), Голубівка (в 3 верстах), Земляний (в 6 верстах). Священиком в 1913 році залишався Ф. П. Базилевський, а псаломником вже значиться Лотов Григорій Олексійович. Церковним старостою з 1913 р. був селянин Антон Терещенко.

За одними свідченнями, у 1935 р. церкву було закрито і перетворено на склад, за іншими її закрили у кінці 1940-го року, але через декілька місяців відкрили знову. О. Форостюк повідомляє, що за радянської доби церква діяла і після 1937 р. була чи не єдиним храмом на всю Ворошиловградську область. Тож, наприкінці 1940 року парафію закрили та під час окупації поновили, хоча вже як храм київського патріархату. Храм перестає діяти у 1952 р.

У 1988 році на території церковного подвір'я збудовано хрещальню.

Колишній будинок управляючого маєтком (будинок управителя). На березі річки стоїть будинок керуючого (датування повторює помилку (див. вище) кін. XVIII ст.). Цегляна, потинькована, одноповерхова П-образна в плані будівля, головний фасад якого акцентовано чотирьохколонним доричним портиком.

Уздовж вулиці, що йде вздовж річки, за будинком керуючого збереглося ще кілька споруд, які в обліковій документації називаються флігелями. Заслуговують на увагу збудовані на поч. XX ст. будівлі колишньої церковно-приходської школи та колишньої земської школи. Колишньою перлиною маєтку був парк. На жаль, його сучасний стан викликає занепокоєння.

Після дослідження архітектурних, природних та художньо-мистецьких особливостей пам'ятки, слід виконати облікову документацію для складових пам'ятки і для комплексу в цілому. Потрібно також виконати проект реабілітації та пристосування комплексу, в якому буде передбачено низку заходів, що допоможуть повернути безцінну перлину Луганського краю і вписати нову сторінку в давню історію Олександрівська.

Не останнє місце в історії існування Олександрівська (Олександрівки), на думку науковця Олександра Харлана, відіграли події, пов'язані з будівництвом та існуванням Луганського гарматно-ливарного заводу, що знаходився поблизу поселення Кам'яний Брід на р. Лугань у 7 верстах від Олександрівки. У 1795 р. імператрицею Катериною II був затверджений наказ про будівництво промислового підприємства, а перший чавун на ньому відлили в 1800 р.

Існують дані про будівництво каналу від Олександрівки до Луганського заводу, який разом з іншими гідротехнічними спорудами (меншим каналом від р. Ольхової та технологічним заводським ставком) введено в експлуатацію до серпня 1800 р. Залишки каналу можна простежити в полях між Луганськом та Олександрівськом.

Дослідник також простежив складну історію наступних господарів маєтку. Посилаючись на розвідки краєзнавців, він з'ясував, що в 1806 р. садиба була продана новому власнику – поміщику Михайлу Олександровичу Сомову. Період господарювання Сомова – це нова сторінка існування не лише садиби, але й слободи Олександрівки. І хоч поки що не віднайдено матеріалів про будівничу діяльність нового поміщика на теренах поселення, світло на містобудівну ситуацію даного періоду проливають картографічні матеріали. У часи господарювання Сомова поселення отримало назву Натало-Олександрівка (на честь старших дітей пана).

Картографічні матеріали другої половини XIX ст. дають уявлення про населений пункт того часу та його складові, які формувалися ще в першій половині століття. На мапах добре видно, що в той час існував шлях, який тягнувся зі сходу на захід і поєднував Луганський завод зі Слов'яносербськом. На захід від Луганського заводу поблизу вказаного шляху знаходилася Олексан-

дрівка, що займала ділянку розлогої надзаплавної тераси навпроти гирл двох давніх ярів Розсипного та Земляного. По вододілам з півночі в напрямку поселення підходили кілька шляхів, що вели до центральної частини населеного пункту. Один з них вів безпосередньо до старої панської садиби. Русло яру Розсипного, доходячи до русла річки Лугань, розділяло поселення на дві частини – слободу з 5 житловими кварталами різних розмірів та ділянку із садибою власника слободи та його господарством. Посеред слободи вже існувала кам'яна церква, збудована в 1849 р. Ділянка панського маєтку, прямокутна в плані, видовжена зі сходу на захід, складалася з двох частин: західної (житлової) та східної (саду). На житловій частині існувало дві споруди, що видовжені із заходу на схід. Ділянка садиби примикала до краю яру Розсипного. На південь від садибної території показано комплекс споруд, вірогідно господарського або промислового призначення.

Під час співставлення карт другої половини XIX ст. із сучасними, старий маєток локалізується ділянкою північно-західної частини так званого кварталу Гагаріна. На місці, де існує нині панський маєток, у другій половині XIX ст. розташовувався лісовий масив. Також Олександр Харлан зібрав інформацію про інших власників маєтку. За знайденими краєзнавчими матеріалами, нібито після 1861 р. (за іншими даними з 1870 р. до 1875 р.) маєток утримував власник на прізвище Рубинштейн. Однак виникають великі сумніви з приводу власника із вказаним прізвищем та в зазначений час. Наступним власником стає пан Єловайський (Іловайський), але не відомо в якому році. Дослідник знайшов відомості про останнього господаря маєтку – пана Лева Голубєва (Голуба), якому садиба відійшла в 1883 році. Він мешкав тут до 1907 р., а потім остаточно виїхав до Ніцци. Останній господар маєтку був дуже відомою в тогочасній Російській імперії особистістю (дворянин, камер-юнкер, надвратний радник, колезький асесор, камергер Двору Її Величності). Він входив до складу Повітового з'їзду Слов'яносербського повіту як мировий суддя.

За матеріалами «Сборника статистических сведений по Екатеринославской губернии Славяносербского уезда от 1886 года» також серед власників земельних наділів Олександрівської волості вказуються прізвища Мюрата, І. В. Нікольського та Є. І. Опацького.

У 1918 р. садиба переходила у різні руки. Є відомості про вивезення із садиби всього майна до Німеччини, але точних даних із цього приводу не знайдено. За часів встановлення радянської влади в маєтку розміщувався райвиконком, перед війною тут влаштовано санаторій, а після війни й до 2006 р. – розміщено тубдиспансер.

Нині пам'ятка та більшість її складових знаходяться в дуже неприглядному вигляді. На думку Олександра Харлана, головним завданням на сьогодні є ретельне дослідження історії виникнення й існування комплексу, проведення хіміко-технологічних досліджень, які уможливлять точне датування споруд комплексу та дозволять професійно провести реставрацію існуючих споруд і відновити належним чином втрачені елементи.

Презентація особистого архіву М.І. Сікорського в Переяславі-Хмельницькому

18 жовтня 2013 р. у Переяслав-Хмельницькому державному педагогічному університеті імені Григорія Сковороди відбувся ІІ Всеукраїнський історико-культурологічний форум «Сікорські читання», присвячений 90-річчю від дня народження заслуженого працівника культури УРСР, лауреата Державної премії України імені Т.Г. Шевченка, лауреата республіканської премії імені Дмитра Яворницького, почесного директора НІЕЗ «Переяслав», Героя України Михайла Івановича Сікорського. У його межах пройшла презентація «Особистого архіву М.І. Сікорського» – електронної бази документів та матеріалів, що належали видатному культурному і громадському діячу України. Впродовж останнього часу їх оригінали зберігалися у його помешканні. У жовтні цього року племінницею Валентиною Іванівною Сікорською ці документи передані до наукової бібліотеки ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди». На їх основі створено особистий фонд Героя України М.І. Сікорського.

Презентований «Архів» вміщує 352 цифрові копії документів, які утворили 3 справи, що поділяються на 7 томів. До структури кожної справи входять: внутрішній опис, документи та засвідчувальний лист. Електронний формат «Архіву» для зручності продубльовано на папері. Робота над його упорядкуванням і систематизацією тривала близько року. Вона включала:

– вивчення, аналіз та систематизацію особистих документів Михайла Івановича;

– впорядкування та опис матеріалів;

– створення цифрової бази.

Перша справа отримала назву *«Особисті документи М.І. Сікорського. Нагороди, подяки та грамоти М.І. Сікорського.»*. До її І-го тому увійшли документи відповідного змісту. З-поміж них: диплом техніка Омського авіаційного технікуму ім. К.Є. Ворошилова, диплом історичного факультету Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка, атестат доцента кафедри історії та культури України Переяслав-Хмельницького державного педагогічного інституту ім. Г.С. Сковороди, квиток члена КПРС, посвідчення депутата Переяслав-Хмельницької міської ради, членські квитки профільних товариств, закордонний паспорт, пенсійне посвідчення, посвідчення, перепустки тощо. До ІІ-го тому зазначеної справи увійшли копії державних, відомчих, галузевих та громадських нагород, значна частина оригіналів яких перебуває у родині Сікорських. Також тут представлено значну кількість подяк та грамот, якими нагороджувався М.І. Сікорський з 1957 по 2011 роки. Загалом у першій справі налічується 186 документів.

Друга справа – *«Ділове листування, різні робочі документи М.І. Сікорського. Листівки, телеграми М.І. Сікорського. Телеграми та факси отримані після смерті М.І. Сікорського».* Вміщує 82 документи. До І-го тому увійшли листи, факси та робочі документи. До ІІ-го тому потрапили телеграми, факсограми, листівки з нагоди днів народження та ювілейних дат. Телеграми та факсограми, надіслані колегами та друзями після смерті М.І. Сікорського, ми об'єднали у ІІІ-й том. Загалом дев'ять одиниць.

Третя справа має назву *«Привітання М.І. Сікорського з нагоди ювілейних дат. Привітання М.І. Сікорського з нагоди 40, 50, 60-річчя професійної діяльності та дня народження».* Її особливістю є те, що вона включає однотипні найбільші за форматом документи (папка з вкладишем). До неї потрапили привітання з нагоди днів народження, ювілеїв тощо. Загалом до третьої справи увійшли 84 документи.

Заявлений формат матеріалів дозволив не лише презентувати наявні документи, що належали особисто М.І. Сікорському, а й сприяв пожвавленню наукового вивчення його спадщини. Так, працівниками бібліотеки університету Ольгою Шкирою та Ніною Обертій з використанням вищезазначених джерел було укладено бібліографічний покажчик та відібрано матеріали для створення науково-методичного видання серії «Наукова еліта Переяславщини» – «Сікорський Михайло Іванович».

Зусилля по створенню «Особистого архіву М.І. Сікорського» є початковим етапом на шляху наукового осмислення спадщини видатного музейного діяча України, історика, етнографа, краєзнавця.

Вікторія Вовкодав.

УДК : 096 (1-4) (477.41) : 929 Сікорський

Тарас Нагайко (м. Переяслав-Хмельницький)

ІІ Всеукраїнський історико-культурологічний форум «Сікорські Читання»

18 жовтня у ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» відбувся ІІ Всеукраїнський історико-культурологічний форум «Сікорські читання». Його цьогорічне проведення було приурочено 90-й річниці від дня народження визначного музейного діяча, Героя України Михайла Івановича Сікорського. Слід зауважити, що перше подібне зібрання було організоване 7 листопада 2012 року, про що йшлося у відповідній публікації на сторінках часопису «Краєзнавство» [1]. Метою його проведення стало вшанування пам'яті та подвижницького поступу відомого музейного діяча, осмислення його творчого внеску у розвиток вітчизняної музейної справи, збереження та популяризацію української народної культури.

Основна ідея започаткування заходу всеукраїнського рівня у Переяславі-Хмельницькому полягає у консолідації наукових та творчих ініціатив у галузі історичної науки, культури та мистецтва, що презентують усю країну. Адже відомо, що витоки історії нашої держави невід'ємно пов'язані з Переяславщиною. Переяславська земля, з її історичною спадщиною, по праву вважається праколискою української державності, культури, духовності та національної традиції. Тут відбувалися знакові події, що визначали долю нашого народу. Поруч з Києвом та Черніговом Переяслав був одним з основних політичних центрів давньоруської держави – Київської Русі. Найдавніші писемні відомості зафіксували й донесли до нас чимало цікавих фактів з життя наших пращурів на цій землі. Засновником Переяслава за літописною легендою вважається Св. Володимир (Великий), що приніс на Русь християнську віру. З Переяславщиною пов'язана перша літописна згадка етноніму «Україна» (1187 р.). З нею тісно перегукуються імена видатних постатей того часу: Ярослава Мудрого, Володимира Мономаха, Юрія Долгорукого, св. Єфрема та інших. У добу козацтва місто стає ареною важливих військово-політичних подій. Його історичний розвиток ототожнюється з такими історичними постатями як Криштоф Косинський, Северин Наливайко, Тарас Федорович (Трясило), Богдан Хмельницький, Іван Сулима, Іван Виговський, Яким Сомко, Юрій Хмельницький, Іван Мазепа, Іван Мирович та багатьма іншими. Наукову, культурну та мистецьку візію Переяславщини забезпечують імена загальновизнаних світочів Григорія Сковороди, Тараса Шевченка, Шолома-Алейхема. На тлі такого розмаїття історичних та культурних постатей і подій, що супроводжували розвиток краю, внесок М.І. Сікорського у збереження та вивчення пам'яток нашого минулого являє собою подвижницький подвиг, завдяки якому сьогодні існує пам'ять про наше минуле, забезпечується виховання сучасних та наступних поколінь українців.

Започаткування та проведення Всеукраїнського історико-культурологічного форуму «Сікорські читання» є намаганням зберегти здобутки та продовжити справу Героя України М.І. Сікорського. Його засновники та співорганізатори в особі Національної спілки краєзнавців України, ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» та громадської культурно-просвітницької організації «Переяславський Скарб» спільними зусиллями, вже вдруге організували й провели цей захід задля вшанування подвижницького поступу відомого музейного діяча Михайла Івановича Сікорського.

Цьогорічна програма форуму складалася з двох основних частин: виставково-експозиційної та наукової. Перша з них включила виставку художніх робіт, організовану кафедрою мистецьких дисциплін вищеназваного університету «Мистецький вернісаж». До неї ввійшли збірки творів місцевих авторів: «Українські мотиви», «Барви Переяславського краю», «Переяславська Мнемосіна», «Символіка Трипілля». За прикладом минулого року, студенти та викладачі закладу організували для гостей форуму майстер-класи з декоративного мистецтва під узагальнюючою назвою «Дивотвори», за такими напрямками:

Виставкові експозиції під час форуму оглядають Олександр Гончаров, Тетяна Носаченко, Віктор Коцур, Григорій Савченко, Микола Томенко, Олександр Реєнт

«Живопис», «Текстильна лялька», «Лялька-мотанка», «Модульне орігамі», «Мистецтво декупажу», «Вишивка». Схвальну оцінку мистецьким творам дав заступник голови Українського фонду культури, заслужений та народний художник України, лауреат Державної премії України ім. Т.Г. Шевченка Леонід Андріївський.

Також у межах виставково-експозиційного блоку організаторами було заявлено тематичну збірку з книжкових фондів університетської бібліотеки «Музейний зодчий України». Упродовж роботи форуму в одному з її читальних залів експонувалася виставка робіт фотохудожника Віктора Сокола «Моє життя – мої музеї», присвячена Михайлу Сікорському та його дітищу – переяславським музеям.

Центральною подією цьогорічного форуму стало вручення Премії імені Героя України Михайла Сікорського, що відбулося під час спільного засідання Президії Національної спілки краєзнавців України та вченої ради Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди. Започаткування та вручення цієї почесної нагороди стала

Перші лауреати Премії імені Михайла Сікорського: Борис Войцехівський, Валентина Сікорська, Лариса Грузська, Микола Мохінчук

Олександр Реєнт
вручає посвідчення члена НСКУ
Віталію Коцуру

результатом втілення ініціативи, що була озвучена на минулорічному форумі. З вітальним словом до учасників зібрання звернулися голова Національної спілки краєзнавців України Олександр Реєнт, народний депутат України Микола Томенко, міський голова Олександр Шкіра.

За рішенням президії Національної спілки краєзнавців України Премія присуджується за вагомий внесок у дослідження та збереження культурної спадщини України та розвиток музейної справи. Першого вручення почесної нагороди були удостоєні: ветеран краєзнавчого руху на Київщині Валентина Сікорська, директор Житомирського обласного краєзнавчого музею, член Національної спілки краєзнавців України Лариса Грузська, ректор Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди, доктор історичних наук, професор, академік НАПН України, член Національної спілки краєзнавців України Віктор Коцур, заслужений журналіст України, член Національних спілок краєзнавців та журналістів України Микола Махінчук та культуролог, радник-організатор комітету Національної премії України імені Тараса Шевченка,

Леонід Андріївський, Павло Ларіонов, Борис Войцехівський, Степан Куций
обговорюють проект пам'ятника М.І. Сікорському

член правлінь Українського фонду культури та Громадського організаційного комітету "Великого проекту" "Григорій Сковорода – 300", член Національних спілок краєзнавців та журналістів України Борис Войцехівський.

Під час урочистостей відзнакою Переяслав-Хмельницького університету – «Медаллю Григорія Сковороди» були нагороджені народний депутат України Микола Томенко та голова міста Олександр Шкіра. Цінний подарунок за організаційне сприяння та інформаційну підтримку заходу отримала президент Всеукраїнського благодійного фонду «Журналістська ініціатива» Людмила Мех. Поздоровленням першим лауреатам та вітанням усім гостям дійства стала святкова концертна програма. Ще однією важливою подією на спільному урочистому засіданні стало вручення квитків новим членам НСКУ, яке здійснив особисто її голова Олександр Реєнт.

По завершенню урочистостей для наукової та культурної громадськості організаторами форуму було представлено «Особистий архів М. І. Сікорського» – зібрання документів та матеріалів з яких, згідно з планами організаторів буде облаштовано архів-музей Героя України. Його впорядкування стало можливим завдяки співпраці племінниці М.І. Сікорського Валентини Сікорської, що зібрала та передала понад чотириста різноманітних документів, та працівниці університету Вікторії Вовкодав, яка виступила упорядницею цих матеріалів, здійснивши їх докладне наукове опрацювання. Дана робота є початковим етапом на шляху глибокого наукового вивчення та дослідження постаті М.І. Сікорського, результатів його професійної та громадської діяльності. Наявні документи утворили окремий фонд наукової університетської бібліотеки.

Однією з важливих ініціатив, що обговорювалася учасниками форуму, став проект пам'ятника М.І. Сікорському, що був запропонований Заслуженим художником України Степаном Куцим, авторству якого вже належать два погруддя Героя України. Також заявлялося й про альтернативні проекти, зокрема Миколи Шмать - ка, що працює у мармурі. Допоки ж в пам'ять про визначного земляка, завдяки якому Переяслав-Хмельницький по праву називають містом музеїв, встановлені дві меморіальні дошки.

Наукова складова форуму позначилася роботою двох круглих столів: «Михайло Сікорський в культурному просторі України» та «Краєзнавство Переяславщини: дослідження, проблеми, постаті». До тематичних напрямків першого зібрання були включені наступні:

– життєвий подвиг М.І. Сікорського та пам'ять про нього;

– вплив діяльності Героя України М.І. Сікорського на становлення та розвиток музейної галузі України;

– спадок М.І. Сікорського – вписання української національної самобутності в світовий історико-культурний простір.

Під час роботи круглого столу організатори представили 2-ге видання збірки різночасових музеєзнавчих праць Михайла Сікорського «Моє життя – мої музеї…» та інформаційну брошуру за результатами роботи минулорічного форуму [2;3]. Також представниками університетської бібліотеки Ольгою Шкирою (директор) та Ніною Обертій окремо було анонсовано підготовку до друку науково-методичного видання в серії «Наукова еліта Переяславщини» – «Сікорський Михайло Іванович». До нього увійдуть спогади колег та друзів, розлога бібліографія авторських публікацій та праць про М.І. Сікорського, а також інші матеріали.

Робота другого круглого столу торкнулася таких питань:

– краєзнавчі дослідження та музейна справа на Переяславщині;

– історія краєзнавчого руху на Переяславщині;

– сподвижники краєзнавчого руху Переяславщини;

– літературне краєзнавство Переяславщини.

На зібраннях були озвучені доповіді широкого загалу фахівців: науковців університету, музейних працівників, представників громадськості, студентів та учнів шкіл. За задумом організаторів консолідація роботи зазначеного контингенту пошуковців у заявленій тематичній ніші повинна сприяти осмисленню спадку, що лишився після М.І. Сікорського, та здатна окреслити нові перспективи розвитку науково-дослідницької, музейної та краєзнавчої роботи.

Усвідомлюючи необхідність подальшої роботи над вивченням спадку Героя України, організатори форуму планують розпочати роботу над створенням архіву відеоінтерв'ю та документального фільму, присвяченого пам'яті видатного музейного зодчого.

Проведення наступного Всеукраїнського історико-культурологічного форуму «Сікорські читання» традиційно відбудеться у жовтні наступного року.

Джерела та література

1. Нагайко Т. Історико-культурологічний форум «Сікорські читання» – данина пам'яті Музейному Зодчому України / Тарас Юрійович Нагайко // Краєзнавство: науковий журнал. – 2012. – Ч. 4 (81). – 220 с. – С.132-138.

2. Моє життя – мої музеї… : [зб. матеріал. До 90-річчя від дня народження Героя України М.І. Сікорського] / [упоряд. та коментар.: О. Горбовий, Т. Нагайко; ред. Т. Нагайко ; вступ. ст. Л. Новохатько]. – 2-ге вид., перероб. та доп. – Переяслав-Хмельницький : ФОП О.М. Лукашевич, 2013. – 258 с.

3. «Сікорські читання» : I Всеукр. історико-культуролог. форум, 7 листопада 2012 р. / [укл. : О. Шкира, Л. Губар, Т. Деркач, Т. Нагайко ; стеногррам. А. Шпиля] ; ДВНЗ «Переяслав-Хм. ДПУ імені Григорія Сковороди», ГКПО «Переяславський скарб». – Переяслав-Хмельницький : ФОП О. М. Лукашевич, 2013. – 48 с.

Тарас Нагайко

II Всеукраинский историко-культурологический форум «Сикорские чтения»

В статье освещена работа II Всеукраинского историко-культурологического форума «Сикорские чтения». В часности рассказывается о первом вручении Премии имени Героя Украины Михаила Сикорского.

Ключевые слова: *М.И. Сикорский, Переяслав-Хмельницкий, Всеукраинский историко-культурологический форум «Сикорские чтения».*

Taras Nagaiko

II Ukrainian historical and cultural forum «Sikorsky Chytanniya»

The article highlights the work of the Second All-Ukrainian historical and cultural forum «Sikorski reading». Specifically refers to the first award of Hero of Ukraine named Michael Sikorski.

Key words: *M.I. Sikorski, Pereyaslav-Khmelnitsky, Ukrainian historical and cultural forum «Sikorsky Chytanniya»*

Світлана Смілянець, Олександр Гончаров (м. Київ)

Другі краєзнавчі читання пам'яті Петра Тронька

20 листопада 2013 року в рамках других краєзнавчих читань, присвячених пам'яті Петра Тронька (перші проходили у листопаді 2011 року), в Національній історичній бібліотеці України відбулася Всеукраїнська науково-практична конференція *"Бібліотечне краєзнавство у культурному просторі України"*. Особливістю цьогорічної конференції є те, що вона розпочала цикл заходів Бібліотеки з відзначення 200-річчя від дня народження Тараса Григоровича Шевченка. Організатори конференції: Міністерство культури України, Національна історична бібліотека України, Національна спілка краєзнавців України, Київський національний університет культури і мистецтв.

У заході взяли участь понад 60 представників бібліотек, архівів і музеїв, викладачі профільних вишів, краєзнавці-аматори з різних регіонів України. На фаховому форумі висвітлено теми: діяльність академіка П.Т. Тронька в галузі краєзнавства та відтворення пам'яток історико-культурної спадщини України; сучасні теоретичні та методичні проблеми бібліотечного краєзнавства; питання збереження та організації фондів на національних мовах; створення краєзнавчих електронних ресурсів в бібліотеках; краєзнавча бібліографія як складова бібліотечного краєзнавства; дослідження історії вітчизняних бібліотек, музеїв, архівів; популяризація краєзнавчих ресурсів, продуктів і послуг біб-

ліотеки: досвід, інновації; взаємодія бібліотек з архівними установами, музеями, місцевими краєзнавчими осередками у напрямі вивчення історії рідного краю. Широко висвітлена тема “Т.Г. Шевченко і край”.

Пленарне засідання вітальною промовою до учасників конференції відкрила генеральний директор Національної історичної бібліотеки України, заслужений працівник культури України *Скорохватова А.В.* Учасників заходу привітав голова Комітету Верховної Ради України з питань свободи слова та інформації, кандидат історичних наук, доктор політичних наук *Томенко М.В.* Він розповів про підготовку до святкування 200-річчя від дня народження Т.Г. Шевченка в державі, зокрема презентував унікальне видання, здійснене Фондом “Рідна країна” – “Український щорічник” на 2014 рік. Цей своєрідний “Шевченківський щорічник” містить 365 уривків з поетичних і прозових творів, фактів життя, афоризмів, фрагментів живопису і графіки Тараса Шевченка тощо.

Учасників конференції також привітала *Височанська М.Г.* – начальник відділу бібліотек Міністерства культури України. У роботі конференції взяла участь *Тронько Л.П.* – голова правління Фундації Героя України, академіка Петра Тронька.

Вітання учасникам конференції від голови Національної спілки краєзнавців України, члена-кореспондента Національної академії наук України, заступника директора з наукової роботи Інституту історії України НАНУ, доктора історичних наук О.П. Реєнта зачитала *Маньковська Р.В.* – заступник голови НСКУ, старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, кандидат історичних наук. Вона також виступила з доповіддю про внесок академіка П.Т. Тронька в освітянське краєзнавство України та охарактеризувала сучасний стан розвитку краєзнавчого руху в країні, розповіла про останні ініціативи та проекти Спілки, зокрема підготовку до 200-річчя від дня народження Т.Г. Шевченка книги “Краєзнавча Шевченкіана

України". У цій фундаментальній праці за безпосередньої участі регіональних організацій НСКУ спільно з науковцями, музейниками, шевченкознавцями, бібліотекарями та місцевими краєзнавцями передбачається висвітлити історичні місця перебування Т.Г. Шевченка в Україні та традиції вшанування і увічнення пам'яті Великого Кобзаря в усіх регіонах країни.

Про співробітництво Київської міської організації Національної спілки краєзнавців України з бібліотеками столиці розповів *Гончаров О.П.*, голова правління КМО НСКУ, доцент кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка, кандидат історичних наук. Він, зокрема, зазначив, що Національна спілка краєзнавців України, її регіональні організації тісно співпрацюють з бібліотечними закладами, зважаючи на їх значну роль у розвитку вітчизняного краєзнавства, та висвітлив форми цієї співпраці.

З доповіддю "Діяльність Петра Тимофійовича Тронька по відтворенню пам'яток історико-культурної спадщини, пов'язаних з ім'ям Т.Г. Шевченка" виступила *Іршенко В.М.,* виконавчий директор Всеукраїнського фонду відтворення видатних пам'яток історико-архітектурної спадщини імені Олеся Гончара, заслужений працівник культури України. Про діяльність Фундації Героя України, академіка Петра Тронька розповів її директор *Сєриков А.Н.*

Новальська Т.В., професор кафедри книгознавства і бібліотекознавства Київського національного університету культури і мистецтв, доктор історичних наук виступила з доповіддю "Взаємодія навчальних закладів культури та бібліотек по удосконаленню кадрового складу бібліотечно-інформаційної галузі." Заступник директора з наукової роботи Національної історичної бібліотеки України *Смілянець С.І.* розповіла про "Проектну діяльність Національної бібліотеки України (2009 – 2013 рр.)."

Цікавими були також повідомлення *Ковальчук Н.*, керівника проектів компанії "ЕЛАУ" – про проект "Електронна бібліотека" та *Щербанюк Я.О.,* головного бібліотекаря відділу електронної бібліотеки Національної парламентської бібліотеки України, котра презентувала проект "Електронна бібліотека "Культура України": краєзнавчий аспект".

Розгляд тематики конференції продовжився під час секційних занять: "Історико-краєзнавча діяльність бібліотек, архівів, музеїв: історія та сучасний стан"; "Інноваційні технології у розвитку бібліотечного краєзнавства: практичні аспекти"; "Кадрове забезпечення бібліотек України".

Активну участь у роботі конференції взяли фахівці регіональних бібліотек: завідувач відділу краєзнавства Вінницької ОУНБ ім. К.А. Тімірязєва *Котуз Т. В.* ("Ім'я Шевченка на мапі Вінниччини: бібліотекознавчий зріз"); завідувач відділу краєзнавства Запорізької ОУНБ ім. О.М. Горького *Нагорна Г. М.* ("Т.Г. Шевченко і Запоріжжя"); вчений секретар Полтавської ОУНБ ім. І.П. Котляревського *Власенко Л. М.* ("Краєзнавча робота ПОУНБ ім. І.П. Котляревського: "Моя Полтаво, ти благословенна…"); завідувач відділу літератури з мистецтва Івано-Франківської ОУНБ ім. І. Франка *Пристай Г. І.* ("Популяризація краєзнавчих ресурсів у Івано-Франківській обласній універсальній науковій бібліотеці ім. І. Франка"); завідувач відділу краєзнавства Херсонської ОУНБ ім. Олеся Гончара *Токовило О.В.* ("Популяризація краєзнавчих ресурсів, продуктів і послуг бібліотеки: традиції та інновації") та ін.

В ході дискусій і обговорень учасники відзначили вагомі здобутки вітчизняних бібліотек у галузі краєзнавчої бібліотечної діяльності, насамперед, активізацію краєзнавчих досліджень бібліотек, складання краєзнавчої бібліографії територій, наявність краєзнавчих веб-ресурсів, створення реєстрів пам'яток історії та культури певної території тощо.

Позитивно оцінюючи наявні здобутки, учасники конференції також приділили увагу негативним тенденціям у краєзнавчій діяльності бібліотек, а саме: недостатній дієвості та актуальності нормативних актів в галузі краєзнавчої діяльності бібліотек, в першу чергу положення про краєзнавчу роботу бібліотек.

Враховуючи визначальну роль бібліотек як популяризаторів краєзнавчих ресурсів, продуктів і послуг, конференція рекомендувала:

– терміново затвердити "Положення про краєзнавчу діяльність державних і комунальних бібліотечних закладів";

– популяризувати знання про історію та культуру народів краю шляхом залучення членів місцевих національно-культурних об'єднань, організацій і товариств до співпраці – участі в плануванні, підготовці та проведенні краєзнавчих заходів бібліотеки;

– активно популяризувати базу даних "Міста і села України" серед бібліотечних працівників та краєзнавців України;

– продовжувати моніторинг краєзнавчої діяльності бібліотек України;

– в галузі кадрового забезпечення приділити особливу увагу підготовці висококваліфікованих спеціалістів з краєзнавства, які володіють новітніми комп'ютерними технологіями аналізу й синтезу інформації.

Під час роботи конференції відбувся обмін досвідом, ознайомлення з роботою підрозділів Національної історичної бібліотеки України, демонстрація інформаційних ресурсів, книжкові виставки. Планується видання збірника матеріалів конференції.

Огляди

Олександр Реєнт (м. Київ)

Шабля й люлька – вся родина

Рец. на кн.: Тоїчкін Д.В. Клинкова зброя козацької старшини XVI – першої половини XIX ст.: проблеми атрибуції та класифікації / Денис Тоїчкін; Інститут історії України НАН України; «Росохранкультура». – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2013. – 464 с., іл.

Зважаючи на те, що в переважній більшості українських народних дум про козацькі часи особлива увага присвячена озброєнню їх легендарних героїв – козаків-лицарів, наукове дослідження Д. Тоїчкіна, котре цілком і повністю присвячене вивченню зразків високовартісної довгоклинкової зброї, які за історичними та родинними легендами належали відомим історичним постатям – гетьманам й представникам козацької старшини XVI – першої половини XIX ст., представляє значний інтерес не лише для професійних фахівців в галузі історії зброярства, а й широкому колу шанувальників чарівної і загадкової музи історії Кліо.

Наукова робота автора органічно структурована і розділена на шість розділів, кожний з яких висвітлює певну сторону досліджуваної проблеми. Вона має свою авторську оригінальну концепцію, яка демонструє неабияку наукову новизну. Аналіз джерельної бази засвідчує, що при підготовці роботи основним об'єктом дослідження були матеріали як українських, так і закордонних державних та приватних колекцій холодної зброї. Крім того, істориком були залучені архівні документи, котрі зберігаються в архівних установах України та Російської Федерації.

Аналіз історіографії холодної зброї українського козацтва, який наведено автором на початку роботи, засвідчує, що при підготовці цього дослідження були ґрунтовно опрацьовані праці відомих українських, російських та польських істориків. Можна погодитись з Д. Тоїчкіним, що в галузі вивчення історії козацької зброї «…праця І. Свєшнікова досі залишається невичерпним джерелом для численних наукових та псевдонаукових розвідок. Вона фактично стала першим в Україні вагомим зброєзнавчим дослідженням, в якому не тільки впроваджено до наукового обігу величезну кількість нових археологічних артефактів, але й проведено чималу роботу з українізації зброєзнавчої термінології» (с. 19). Узагальнюючи дані по історіографії, автор справедливо відмічає: «І все ж досі невирішеними залишаються чимало питань, що стосуються, як походження й розвитку, так і поширення прийнятих у козацькому середовищі зразків озброєння. Зокрема, досі не створено наукової праці, спеціально присвяченої еволюції козацького озброєння. Залишається незаповненою лакуна спеціальних досліджень з проблематики окремих різновидів козацької зброї, а величезна кількість її зразків у музейних зібраннях України потребує сучасної атрибуції. Недослідженими як слід залишаються навіть давно введені в науковий обіг, добре відомі зразки особистої старшинської зброї» (с. 21).

Окремим рядком слід згадати про методику та термінологічний апарат дослідження. Автор відмічає, що сучасна наука пропонує потужний високотехнологічний арсенал, який протягом останніх десятиліть невпинно розширюється (с. 23). Це, у свою чергу дає можливість по-новому підійти до вивчення проблеми і отримати принципово нові результати. Запропонована читачеві категоріальна база дослідження дає можливість уникнути розбіжностей у розумінні тих чи інших термінів, робить можливим спілкування автора з читачем однією мовою.

У першому розділі під красномовною назвою «Поміж Сходом і Заходом: витоки й формування довгоклинкової зброї в Україні у контексті розвитку зброярської справи країн Європи та Сходу кінця XVIII ст.» на широкому фактографічному тлі побудована цікава розповідь про історію виникнення різних видів довгоклинкової холодної зброї у Європі та на Середньому Сході. Дослідник відмічає, що якщо шабля і була поширена серед шляхти у першій половині XVI ст., то скоріше як цивільна зброя, аніж бойова. Процес завоювання шаблею статусу зброї бойової зайняв другу половину XVI ст.

Вивчаючи формування та історичний шлях морфологічних типів шаблі Центрально-Східної

Європи дослідник вказує, що від часів монгольського завоювання та занепаду ремісничих центрів Київської Русі традиції розвитку місцевого зброярства було перервано. У XVI ст. Україна, так само як і Московська держава, цілковито входила до зони поширення турецьких, польських, угорських та іранських типів клинкової зброї. У цьому особливому геополітичному регіоні, розташованому поміж найбільшими східними та західними цивілізаційними центрами, сформувалися особливі, відмінні від сусідів пріоритети. Порівняно з Польщею та Литвою на місцеві смаки значно сильніше впливали східні моделі, безпосередньо поширені тут у значній кількості.

У другому розділі «Мечі на теренах України. Клинкова зброя гетьманів Війська Запорозького» відмічається, що меч був важливою складовою комплекту рицарського озброєння, що протягом століть, ще з давньоруських часів, побутував на українських теренах. Далі в розділі на високофаховому рівні та за допомогою яскравого ілюстративного матеріалу дослідник описує золотий меч Петра Сагайдачного, легендарну зброю Зиновія Богдана Хмельницького, шаблі Мазепи та палаш Кирила Розумовського. Зі сторінок цих описів ми дізнаємося про бойові характеристики зброї та її історію. Значною мірою сприяють сприйняттю матеріалу наведені в тексті біографічні дані про власників досліджуваної зброї, зображення їх гербів та відтворення різноманітних надписів на клинковій зброї. Особливо привертають увагу висічені на шаблях малюнки, котрі відтворюють певні історичні події.

Третій розділ цілком і повністю присвячений шаблям старшини низового та городового козацтва. На сторінках цього розділу відтворено описи, зображення та історичні свідчення про шаблі: Олексія Апостола, січового курінного отамана Вовка, Пала Ніжинця, родини Мануйловичів, Павла Головатого, Бориса Палія-Неїла.

Окремий розділ присвячений клинковій зброї отаманів Задунайського козацтва. На його початку дослідник вказує, що Задунайська січ – не просто останній, хронологічно найпізніший етап існування січового товариства. Цей період в історії українського козацтва стоїть дещо осторонь від усіх попередніх, що пов'язано з особливими умовами, в яких опинилися запорожці після переходу під протекторат турецького султана. Постійні поневіряння перетворили козацтво на свого роду кочову діаспору на іноземній території, ще й серед вороже налаштованого місцевого населення (с. 255).

Передостанній розділ роботи присвячено «безіменним» козацьким шаблям. За переконанням автора їх детальний аналіз дасть змогу пролити світло не тільки на походження, а й, можливо, на імена колишніх власників цих шабель (с. 275). Здійснивши кропіткий і ретельний аналіз шедеврів козацької клинкової зброї, імена власників яких не можливо встановити, автор постає перед закономірним питанням: «Де ж усе-таки пролягає межа, що має відокремити українську зброю від таких схожих зразків сусідніх, насамперед – східних народів ?» (с.321). Дійсно, відповісти на це доволі непросто. Однак, на нашу думку, нарощування творчих пошуків в царині історії вітчизняного зброярства рано чи пізно дасть можливість виокремити окремі особливості української клинкової зброї.

Останній розділ монографічного дослідження цілком і повністю присвячений феномену «невідомої» української шаблі. На його початку автор справедливо відмічає, що у проблематиці ж клинкової зброї центрально-східної України досі маячить велика біла пляма. І, насамперед, це пов'язано з майже повною відсутністю вартих довіри автентичних речових джерел. Чималий «негативний» внесок роблять також хибні музейні атрибуції (с. 327). За переконанням дослідника однією з найважливіших прикмет того, що перед нами зброя, до якої доклали руку українські майстри, безумовно, є клинкова епіграфіка, наявні на зразках геральдичні фігури та символіка (с. 334).

У висновках до монографічного дослідження історик вказує, що можемо спостерігати, як майже по краплинах із зібраних звідусіль матеріалів помалу вимальовується портрет української довгоклинкової зброї. Він, як бачимо, виявляє доволі специфічні, навіть несподівані риси. На відміну від інших галузей декоративно-ужиткового мистецтва, українська шабля не є яскравим виявом ані національних художніх традицій, ані самобутніх ювелірних чи ковальських технологій. Закинута історичними реаліями у царство західних та східних впливів, українська клинкова зброя Нового часу залишилася відмінно замаскованим східноєвропейським «середняком», приправленим добрячою порцією східного колориту. Цей факт, однак, не може поставити під сумнів її значення як високо котируваного й затребуваного продукту, орієнтованого, насамперед, на місцевий

ринок, а також як шедевру зброярського виробництва свого часу. Не слід забувати, що досліджуючи середньовічну зброю, ми маємо справу з продукцією ручного ремісничого виробництва з високим ступенем розподілу праці. Відтак кожний виготовлений зразок є одиничним та унікальним за своїми властивостями й виглядом. Так само неможливо ані відмовити у ремісничій майстерності українським шабельникам й золотарям, що монтували й оздоблювали зброю, ані проігнорувати джерельну інформацію щодо великих і малих зброярських центрів, розміщених по всій території України XVII – першої половини XVIII ст. (с. 382).

Своєю інформаційною насиченістю вражають додатки до монографічної роботи. На їх сторінках можна побачити не лише віднайдені дослідником описи шаблі гетьмана Мазепи, палаша Розумовських, шаблі Апостола та інших визначних осіб, котрі відіграли ключову роль в українській історії, а й простежити хронологію та основні типи верхів'їв мечів епохи вікінгів та ін. Привертає увагу представлений у додатках опис реставраційних робіт «шаблі вовка», котра зберігається у колекції національного музею історії України. З його сторінок видно, що процес реставрації зброї за своєю складністю межує з ювелірним мистецтвом і вимагає не лише спеціальних навичок та вмінь, а й можливості застосування відповідних хімічних реагентів.

Значною мірою сприяє кращому сприйняттю тексту монографічного дослідження наведений автором в кінці роботи словник історичних і спеціальних термінів, використаних у роботі. Його аналіз засвідчує, що історія зброярства в Україні – це не лише вивчення розвитку цього ремесла на теренах українських земель, а й окрема галузь історичного знання, котра посідає гідне місце в системі допоміжних історичних дисциплін.

Представлений в кінці роботи перелік джерел, архівних документів та літератури засвідчує, що при підготовці цієї фундаментальної праці дослідником було опрацьовано значну кількість речових джерел з дванадцяти музейних установ України, республіки Польща та Російської Федерації. Крім того, були залучені речові джерела з приватних колекцій. Своєю насиченістю вражає перелік використаних в дослідженні зображальних та писемних джерел. Значною мірою в роботі були використані й роботи вітчизняних та зарубіжних авторів з проблеми дослідження та електронні ресурси.

Узагальнюючи рецензію на книгу Д.В. Тоїчкіна «Клинкова зброя козацької старшини XVI – першої половини XIX ст.: проблеми атрибуції та класифікації» необхідно виділити наступні наукові здобутки цього дослідження:

По перше, – подібного роду зброєзнавчі праці в Україні з'являються нечасто, що надає роботі особливу цінність. Необхідно визнати, що представлена на рецензування книга на сьогоднішній день є єдиним сучасним фундаментальним історико-зброєзнавчим дослідженням клинкової зброї часів козаччини.

По друге, – досліднику вдалося детально розглянути проблематику холодної зброї козацтва в контексті розвитку світової наукової історіографії. Завдяки залученню представницького комплексу джерел та потужної історіографії класичних та найновітніших досліджень провідних істориків зброї історику вдалося по-новому підійти до вивчення історії холодної зброї в Україні.

По третє, – слід відмітити, що вперше серед праць, присвячених особистій та нагородній зброї та теренах СНД, дослідження виконане із залученням цілої групи кваліфікованих фахівців гуманітарних (зокрема мистецтвознавців, мовознавців та комплексу СІД – символіки, геральдики, генеалогії, сфрагістики, біографістики, палеографії), а також природничих наук з України та Російської Федерації. Здійснено поглиблений, усебічний аналіз речових джерел за оригінальними авторськими методиками. В результаті виконаного дослідження було здійснено величезну допомогу музейним працівникам, які вперше отримають ретельний план атрибуції клинкової зброї.

По четверте, – вперше у фундаментальних вітчизняних джерелознавчих дослідженнях залучено матеріалознавчі методики з метою всебічного вивчення джерел Раннього нового часу. Проведено наукове дослідження скандально-відомих (з розгорнутих у ЗМІ кампаній) зразків так званих «гетьманських» шабель, зокрема «шаблі Мазепи» та «шаблі Богдана Хмельницького»

По п'яте, – завершено розпочату у попередній праці роботу (2007) по розв'язанню останнього питання щодо феномену «козацької шаблі». Монографія доповнює та розширює попередню (2007), де автор більшу увагу приділив писемним та іконографічним джерелам. Робота з речовими джерелами там не мала завершеного вигляду. Тут же основну увагу приділено саме речовим джерелам.

На завершення нашого відгуку, рекомендуючи дослідження Д.В. Тоїчкіна широкому читацькому загалу, слід сказати, що поряд з безсумнівними достоїнствами роботи необхідно висловити декілька зауважень та побажань. З нашої точки зору робота має обмежену матеріалознавчу складову дослідження. Справа в тому, що результати проведених аналізів не завжди відповідають висунутим самим автором вимогам. Це, насамперед, стосується проблем металознавства, зокрема вивчення макроструктури сталі за допомогою аматорського оптичного обладнання (невідомий коефіцієнт збільшення, не завжди чіткі фотографії структури металу, відсутні експертні висновки щодо макроструктури). Не здійснено ряд важливих досліджень, насамперед, не проаналізовано елементний склад клинкової сталі та вміст вуглецю, що надало б інформацію про походження, якість та спосіб виготовлення штаби. Сподіваємося у наступному перевиданні ці зауваження будуть враховані. Крім того, відсутній предметний покажчик, що, утім, у значній мірі компенсується посиланнями на сторінках у тексті.

Разом з тим, вищенаведені зауваження носять суто технічний характер і жодним чином не применшують наукового значення праці Д.В. Тоїчкіна «Клинкова зброя козацької старшини XVI – першої половини XIX ст.: проблеми атрибуції та класифікації». Автору вдалося створити цікаве наукове дослідження, котре відкрило ще одну сторінку в українській історичній науці.

Олександр Бонь (м. Київ)

Куренівська трагедія в документах

Рец. на кн.: Куренівська трагедія 13 березня 1961 р. у Києві: причини, обставини, наслідки. Документи і матеріали / Редкол.: В.А. Смолій (відп. ред.), Г.В. Боряк, В.М. Даниленко (кер. кол. упоряд.) та ін. – К.: Інститут історії України НАН України, 2012. – 548 с.

З постанням незалежної Української держави наукова спільнота отримала можливість вивчати багато документальних масивів, які з різних причин залишались до того недоступними у спецфондах бібліотек та архівів. А відтак історики змогли досліджувати раніше заборонені теми. До таких тем належить, безперечно, і техногенна катастрофа, яка сталась у Києві 13 березня 1961 року і увійшла в історію як Куренівська трагедія.

Бабин Яр – це символ трагедії у Другій світовій війні. Тривалий час на згадування трагедії, яка мала місце у Бабиному Яру у 1941-1943 роках, радянськими владними органами було накладену заборону. Може саме тому комусь у владних кабінетах спало на думку замивати земляними породами з відходів цегляного виробництва місце, де було брутально знищено десятки тисяч невинних жертв, місце однієї з найбільших трагедій Другої світової війни. І коли сталась катастрофа, влада вже вдруге замовчувала правду про трагічну подію, пов'язану з Бабиним Яром.

Про куренівську трагедію вже накопичено певну кількість історико-публіцистичних праць О. Анісімова [1], Т. Євстафьєвої [2] та багато наративних матеріалів. Вийшли і серйозні документальні збірки, які відображають пов'язані з катастрофою основні події [3]. Не дивлячись на це, помітною подією став вихід академічного видання – збірника документів про Куренівську трагедію. У співробітництві з Центральним державним архівом вищих органів влади та управління України, Центральним державним архівом громадських об'єднань України, Державним архівом міста Києва та Галузевим державним архівом Служби безпеки України науковці Інституту історії України НАН України підготували збірник документів про Куренівську трагедію. Видання здійсненне на відзначення 50-ї річниці Куренівської катастрофи, за дорученням уряду 2011 року.

Книга починається ґрунтовною передмовою, у якій, спираючись на широкий документальний масив, відтворено хід подій, боротьбу з наслід-

ками техногенної катастрофи і показано реакцію владних органів на події березня 1961 року. Автори відтворюють правдиву історію ще однієї трагедії Бабиного Яру. Книга має і коротку археографічну передмову.

У збірнику вміщено 176 документів з різних архівів. Також надзвичайно цінними є опубліковані 104 фотодокументи. Вони хронологічно точно ілюструють масштаби і наслідки трагедії. Наукової ваги представленим архівним фотографіям надають детальні назви-пояснення. Окремий розділ становлять цінні графічні матеріали. Це 9 ситуаційних планів, карт-схем тощо. Щоправда, якість графічних матеріалів могла б бути кращою. Частина світлин – фото з альбому по аварії, що є складовою висновку експертної комісії з питання про причини трагедії. Представлені фото зберігаються у трьох київських архівах, приватних збірках, на електронних ресурсах. Вказане місцезнаходження кожного фото, його дублікати у інших фондах та архівах. Також вказано чи опубліковано фото раніше і де саме здійснено публікацію.

Найбільше документів у збірнику вміщено з Державного архіву міста Києва, зокрема фонду Науково-дослідного інституту автоматизованих систем планування і управління в будівництві Державного комітету в справах будівництва Ради Міністрів УРСР. Вперше подані повністю протоколи засідання спеціальної комісії з нагляду за станом Бабиного Яру та її звіт.

Значну кількість становлять документи з фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України. Це розпорядчі документи урядових органів. Як перша, так і друга група документів мають високу ступінь правдивості, оскільки не використовувались в пропагандистських цілях владними органами, а слугували для власної діяльності.

Однією з вартих позитивної згадки особливостей збірника стало те, що в ньому доволі широко представлено документи спецслужб. Вперше у повному обсязі опубліковано інформаційні донесення КДБ при Раді Міністрів УРСР, що зберігаються в Галузевому державному архіві СБУ. У цих документах відображено реакцію киян на причини та наслідки аварії та дії тих, хто був винуватцем трагедії, а також матеріали неофіційного розслідування. Ці документи містили гриф секретності.

Наголосимо, що у першому інформаційному повідомленні голови КДБ В. Нікітченка в ЦК КП України, датованому наступним після трагедії 14 березням 1961 року, детально висвітлюються настрої киян та їх ставлення до причин трагедії. Цей документ показує наскільки ґрунтовно підходили до вивчення ситуації спецоргани. Використовувались донесення негласних агентів, результати «контролю поштової переписки», свідчення простих громадян. Із цього документу зрозуміло, що у владні органи надходили сигнали від громадян про можливу аварію, але вони були проігноровані. У перлюстрованих листах кияни повідомляють у багато куточків СРСР про тисячі загиблих – був ранок і частина киян їхала громадським транспортом на роботу по вулиці Фрунзе, яка потрапила під удар, а частина підприємств вже почала роботу.

Пильно ставились спецоргани і до реакції єврейської громади – наведено слова заступника голови єврейської громади Юровського: «Це піднялись трупи євреїв, розстріляних німцями в період окупації міста». Інші євреї висловлювались, що у Бабиному Яру необхідно було встановити пам'ятник загиблим, а не засипати яр.

Документи, опубліковані науковцями Інституту історії України НАН України, переконливо свідчать, що до трагедії призвела злочинна недбалість організацій, які експлуатували споруду на місці людської трагедії. Вони на перший план ставили виконання планових показників, а не безпеку мешканців великого міста. Визначальною стала помилка при проектуванні замиву Бабиного Яру у межах міста, який був по своїй природі схильним до зсувів. Очевидно влада бажала стерти з лиця землі не зручне у політичному відношенні місце пам'яті загиблих десятків тисяч євреїв, українських націоналістів, військовополонених.

Помітною рисою рецензованого збірника документів є ретельний підбір документів, археографічна вивіреність публікації. Все ж нинішній стан виявленої джерельної бази, а відтак і рецензований збірник документів, не дає можливості відповісти на одне з головних питань Куренівської трагедії про кількість її жертв. Вочевидь, для відповіді на нього ще слід провести копітку науково-пошукову роботу, адже загиблі 13 березня 1961 року хоронилися на різних цвинтарях, іншими заходами приховувалися масштаби трагедії.

Видання має багатий науково-довідковий апарат. Спочатку йдуть ґрунтовні коментарі. Потім – покажчик географічних назв, покажчик імен, список установ, організацій, підприємств і перелік скорочень. Корисними для науковців

будуть ґрунтовні матеріали до бібліографії по Куренівській трагедії.

Даючи високу оцінку збірнику документів і матеріалів, варто висловити жаль з приводу незначного (як на порушену проблему і введену до наукового обігу кількість документів і матеріалів) накладу – лише 300 примірників. Таке видання знайде свого читача, воно має бути у кожній столичній (районній, шкільній) бібліотеці. Можливо, у вік інформаційних технологій гостроту цієї проблеми дещо зменшить доступність електронної версії даного археографічного видання, розміщеної на сайті Інституту історії України НАН України.

Збірка документів про Куренівську трагедію 13 березня 1961 року стане у нагоді як фахівцям, так і широкому загалу читачів, котрі цікавляться питаннями історії Києва.

Джерела та література

1. Анісімов О.Л. Куренівський апокаліпсис: Київська трагедія 13 березня 1961 року в фотографіях, документах, спогадах... – К., 2000. – 90 с.; Анисимов А. Киевский потоп: Куренёвская трагедия 13 марта 1961 года. – К., 2003. – 98 с.
2. Євстафьєва Т. Куренівська трагедія: Як і чому це сталося (до 50-річчя катастрофи) [Електронний ресурс]: http://www.istpravda.com.ua/research/2011/03/13/31140/
3. Бабий Яр: человек, власть, история: Документы и материалы: В 5 кн. / Общественный комитет по увековечению памяти жертв Бабьего Яра и др. — К.: Внешторгиздат, 2004. Кн. 1: Историческая топография. Хронология событий / сост. Т. Евстафьева, В. Нахманович; редсовет: Д. Табачник (председатель) и др.; вступ. статьи С. Глузман, Ж. Ковба, В. Нахманович. – 2004. – 597 с.: ил.: карты. – Указатели с. 547-593.
4. Анісімов О.Л. Куренівський апокаліпсис: Київська трагедія 13 березня 1961 року в фотографіях, документах, спогадах... – К., 2000. – 90 с.; Анисимов А. Киевский потоп: Куренёвская трагедия 13 марта 1961 года. – К., 2003. – 98 с.
5. Євстафьєва Т. Куренівська трагедія: Як і чому це сталося (до 50-річчя катастрофи) [Електронний ресурс]: http://www.istpravda.com.ua/research/2011/03/13/31140/

Степан Віднянський (м. Київ)

Новий документальний погляд на переломний період історії рідного краю

Рец. на книгу: Аржевітін С.М. «Карпатська Україна: епоха в добі. Передумови утворення, доба незалежності, спогади і документи». – Вінниця, 2013. – 868 с.

День 15 березня 1939 року назавжди залишиться у пам'яті волелюбних закарпатців і всього українського народу, бо цього дня Закарпаття уперше за свою багатовікову історію стало незалежним. Наприкінці 1930-х років Карпатська Україна виявилася єдиною територією, де проживала невелика гілка українського народу, яка проголосила свою незалежність і заявила на цілий світ про бажання жити державним життям. Такої можливості тоді не мали ані українці, які перебували в складі СРСР, ані українці під владами Польщі та Румунії. Тому вони разом з розпорошеною українською діаспорою в світі сприйняли події в Карпатській Україні – здобуття автономії в складі Чехословацької республіки у жовтні 1938 р. і проголошення через півроку незалежності не лише як іспит на політичну зрілість українських сил, але й як відчайдушну спробу відновити українську державність в краї як зародок майбутньої соборної України.

Цим переломним в історії Закарпаття і українського народу в цілому подіям 75-річної давнини присвячено величезну кількість монографічних, науково-документальних, мемуарних видань та інших публікацій як в Україні, так і за кордоном, до яких нещодавно

додалася оригінальна, багато в чому унікальна книга Станіслава Михайловича Аржевітіна «Карпатська Україна: епоха в добі. Передумови утворення, доба незалежності, спогади і документи». Підготовка і виданням чергової (вже шостої) книги науково-документальних нарисів з історії рідного краю, зокрема національно-визвольного руху на Закарпатті першої половини XX ст., є успішним продовженням започаткованого автором декілька років тому грандіозного, не комерційного і навіть не стільки наукового, як культурницького проекту. Ним, зокрема, відомий державний, політичний й громадський діяч, банкір і письменник, доктор економічних наук презентує себе в якості вдумливого історика-краєзнавця, кожна нова праця якого викликає широкий резонанс не лише серед громадськості рідного краю і країни, але неабияке здивування й схвалення у професійних істориків.

Голова Закарпатської обласної організації НСКУ М. Делеган та член правління НСКУ С. Аржевітін на презентації книги у Національній спілці письменників України 22.11.2013 р.

Перед читачем постає величне історичне полотно розвитку подій на маленькому клаптику української землі в переломні для всього українського народу роки першої половини XX ст. Утворення Карпато-української держави С.М. Аржевітін цілком правомірно розцінює як другий в минулому столітті, після національно-визвольних змагань 1917-1921 рр., етап у боротьбі за створення українського державного утворення, щоправда, на окремо взятій українській території. І ця історичної ваги подія була не випадковістю, не занесеною ззовні, а цілком закономірним результатом багатовікового розвитку Закарпаття, про що переконливо свідчить історичний екскурс автора про непростий шлях закарпатців до ідеї національного самовизначення. Ним, зокрема, яскраво подано еволюційний шлях пробудження українського національно-патріотичного руху на Закарпатті в першій половині XX ст. та значення еміграції в ньому, проведено паралель із визвольними змаганнями в інших регіонах України, насамперед Галичини, визначено державно-правові прерогативи автономії, оцінено дії тодішніх наддержав навколо Підкарпатської Русі – Карпатської України, виокремлено роль політичних партій і національно-культурних рухів краю, проаналізовано політичні і військові прорахунки тогочасних керманичів, проблеми формування Карпатської Січі, висвітлено героїку закарпатських Крут – Красного Поля і досліджено боротьбу національно-патріотичних сил краю з комуністичним режимом в перші повоєнні роки. Особливістю книги є те, що на макроісторичному фоні переконливо представлена так звана мікроісторія, зокрема подані яскраві нариси про відомих та маловідомих особистостей в історії Закарпаття, додатки з архівних документів та спогадів учасників подій, унікальні фотодокументи, етнографічні й фольклорні матеріали тощо.

Структура презентованого видання, нетрадиційний, але сміливий авторський стиль викладу конкретно-історичного матеріалу і оформлення наукового апарату, відсутність наукових узагальнень й висновків тощо не дають підстав для віднесення книги «Карпатська Україна: епоха в добі. Передумови утворення, доба незалежності, спогади і документи» до суто наукових, академічних видань. До того ж, серед використаної автором літератури відсутні узагальнюючі академічні видання останніх років, такі як «Політична історія України» в 6 томах, «Історія державної служби в Україні» в 6 томах, «Економічна історія України» у 2 томах, «Нариси з історії дипломатії України», «Національне питання в Україні в XX – на поч. XXI ст.» та деяких інших праць, в яких окремі розділі присвячені новому баченню розвитку історичних подій на Закарпатті. Деякі твердження автора, зокрема щодо переселення на Закарпаття наприкінці 14 ст. подільського князя Ф. Корятовича з 40-тисячною дружиною і челяддю, процес приєднання Закарпаття до Чехословацької республіки після Першої світової війни і хід обговорення цього питання на Паризькій мирній конференції, ролі карпато-русинської діаспори в США і української та російської еміграції в суспільно-політичних процесах на Закарпатті у міжвоєнні роки і розбудові Карпато-Української

державності напередодні Другої світової війни, характеру подій 13-14 березня 1939 р. в Хусті та ін., не є достатньо аргументованими і викликатимуть дискусію серед науковців.

Але безперечним є те, що пробивши величезну науково-пошукову роботу в численних архівосховищах України та зарубіжних країн, в тому числі державних служб безпеки, провівши численні інтерв'ю з учасниками і свідками історичних подій на Закарпатті в досліджуваний період, залучивши до написання своєї книги оригінальні, раніше невідомі інші джерела з історії національно-визвольного руху на Закарпатті перш. пол. ХХ ст., С. М. Аржевітін підготував унікальну, широко документовану і вкрай цікаву для широкого загалу працю, без використання якої в майбутньому не обійдеться жодний фаховий дослідник історії Закарпаття та України в цілому. Сподіваємося, що започаткований ним із щирою любов'ю до рідної землі – Закарпаття і своєї малої батьківщини – с. Колочава на Міжгірщині науково-видавничий проект буде успішно продовжено (а автором заплановано підготувати ще дві книги про національно-визвольний рух на Закарпатті) і викличе значний інтерес у читачів та сприятиме подальшому правдивому дослідженню складної історії невеличкого клаптику української землі в центрі Європи.

Олександр Гончаров (м. Київ)

Актуальні паралелі в ретрорепортажі києвознавця

Рец. на кн.: Сергій Вакулишин. Репортаж з Києва 1913 року. – Київ: Українська видавнича спілка, 2012. – 115 с.

Невеликого формату книжка у м'якій глянцевій палітурці із зображенням листівок з видами Києва та речей столітньої давнини вже своїм виглядом здатна пробудити у читача ностальгічні почуття. Прочитана на одному подиху. Захотілося поділитися враженнями, адже й сьогодні актуальними є багато речей із життя міста столітньої давнини для міста сучасного.

Книжка написана Сергієм Вакулишиним, позашкільним педагогом, автором кількох києвознавчих видань, завідувачем Музею історії Святошинського району, який пропонує подивитися українськими очима на Київ 1913 року, що перебував тоді в європейському урбаністично-цивілізаційному полі.

Симптоматично, що праця побачила світ у 2012 році, в переддень 2013-го, тобто якраз через сто років після описаних подій, хоча пропоновані тексти були частково опубліковані в газетах "Вечірній Київ" (1999) та "Літературна Україна" (2003). 1913 рік – це, як відомо, пік економічного розвитку Російської імперії. Саме з цим роком прийнято було порівнювати досягнення радянської влади. Проте автор звернув увагу на те, що в довідковій та художній літературі відсутня цілісна картина того року. І справді, події наступних років нам більш відомі передусім через їх драматизм. Все це й спонукало С. Вакулишина заглибитися у пошуки, а згодом взятися за перо. Дещо несподіваною для історичного дослідження є назва книги, що передбачає журналістську форму подачі матеріалу, адже репортаж – це жанр журналістики, який оперативно сповіщає про яку-небудь подію. При цьому журналіст, котрий використовує даний жанр, завжди є очевидцем, або учасником події. Проте для науково-популярного видання назва цілком прийнятна, оскільки дослідник-києвознавець, заглибившись у пласти історії столітньої давнини, ніби є очевидцем подій початку ХХ століття й сповіщає про них. До того ж, такий підхід дає змогу в популярній формі надати читачам інформацію про життя міста тих часів. Попри науково-популярний жанр і невеликий формат, праця є результатом багатолітніх пошуків автора, роботи в архівах, з тодішньою пресою. Причому документальні дані наведені з посиланням на архіви.

На початку ХХ століття Київ бурхливо розвивався. В цей час побудовано низку визначних архітектурних споруд. Саме тоді кияни почали

користуватися артезіанським водопостачанням, послугами станції швидкої медичної допомоги та іншими благами цивілізації. Тому автор праці зазначає, що він, як киянин, хотів би жити на початку XX-го, а не в кінці XIX сторіччя.

Книга містить ретроспективний довідничок існуючих в ті часи адміністративних одиниць – дільниць, які, як зазначає автор, називалися просто і зрозуміло. Й надалі назви районів міста були "людяними й київськими за духом". І лише з середини 1920-х років макротопонімію почали політизувати. Вказується число жителів дільниць, перелічені керівні установи, промислові підприємства, заклади освіти і культури, архітектурні пам'ятки, названі видатні мешканці.

Значна увага приділена культурно-побутовій сфері, дана загальна панорама буття міста в цей унікальний рік. Йдеться, зокрема, про діяльність органів місцевого самоврядування з улаштування "благоустрою по-європейському". При Київській міській думі діяла низка комісій – базарна, садова, освітлення міста, боротьби з дорожнечею тощо. Протягом року проблеми благоустрою ставили на порядок денний думи. Йшлося, зокрема, про доцільність скасування механічних сигналів під час поїздок по місту в інтересах спокою населення, участь у міжнародних виставках. Велись переговори з Берлінським автомобільним заводом з приводу введення в Києві автобусного руху. На мальовничих схилах Маріїнського парку влаштовано літній сад з різноманітними розвагами для народу – "Луна-Парк". Відділ садівництва переймав "закордонний" (європейський) досвід прикрашання балконів улітку (преміювання найкрасивіше влаштованих при будинках палісадників та найкрасивіше декорованих балконів). На зборах Київського товариства охорони народного здоров'я (під головуванням генерал-губернатора) було чітко визначено заходи боротьби з бродячими собаками, а також міри відповідальності власників собак за спричинену тваринами шкоду [с. 41]. Хіба не актуальною є проблема й сьогодні? Маючи Київ за зразок благоустрою, інші міста Російської імперії намагалися перейняти його досвід.

Порядок на вулицях, ринках, транспорті та в місцях відпочинку великою мірою залежить від діяльності відповідних структур – поліції або міліції. Автор праці наводить витяги з наказів київського поліцмейстера приставам про вжиття відповідних заходів і притягнення до відповідальності домовласників та наймачів квартир за брудні тротуари, про необхідність повсякчас ретельно змітати з них сніг, посипати чистим піском, а не сіллю. Вказувалось на необхідність влаштування нових тротуарів замість непридатних (проти винуватців пропонувалось порушувати судове переслідування). Йшлося також про розклеювання афіш та об'яв виключно на афішних стовпах тощо [с. 49-50].

Щодо осіб у нетверезому стані і порушників порядку на вулицях, то їх рекомендувалося направляти у відділки: перших для витверезіння, других – для притягнення до законної відповідальності. При цьому заборонялося грубе ставлення до публіки та заарештованих. Автор наводить приклади про арешт на п'ять діб і звільнення зі служби за невідповідністю одного з городових за грубе поводження з публікою біля вокзалу, та накладання штрафу на інших городових: одного за паління цигарки на посту, другого – на вулиці! Чим не актуальні нині питання? Вже майже рік як набув чинності Закон України про заборону паління в громадських місцях, а хто його виконує? Автор наголошує на актуальності створення порядкової поліції (нині міська влада планує створення подібної структури – муніципальної міліції), оскільки міське населення щоденно втомлюється від оточуючого безладдя. І справді, мабуть не погрішу проти істини, якщо скажу, що чув міліцейський свисток, як реакцію на перехід дороги в неустановленому місці, ще за радянських часів. Нині міліція зайнята в основному тим, що "пасе" політичні мирні зібрання й процесії, при цьому нерідко перевищує свої повноваження.

Звертаючись до наказів керівника київської поліції, як до джерела, С. Вакулишин зазначає, що на їх сторінках майже немає ефектних гонитв та стрілянини, й нагадує слова П.Столипіна про тодішню поліцейську систему як засіб уможливлення нормального життя і праці. І все ж, не хотілося б, щоб у читача склався образ майже ідеальної поліції того часу, особливо беручи до уваги інші публікації на цю тему, наприклад, в журналі "КорреспонденТ" (№ 19 від 17 травня цього року в рубриці "Архів", автор Максим Бутченко), де стверджується, що на початку минулого століття Київ був самим криміногенним містом Російської імперії. Ревізії 1908-1911 років у Києві, проведені Департаментом поліції, показали доволі низький рівень розкриття злочинності. Збільшення чисельності поліцейських та деякі інші нововведення (наприклад, у 1912 році з'явилися городові на велосипедах) не призвели до покращення криміногенної ситуації в місті.

Безумовно, в усі часи в правоохоронних органах було багато сумлінних, чесних працівників, але траплялося чимало й негідних. Внутрішні проблеми правоохоронних органів відображаються не кращим чином на успішності їх роботи. Для тодішньої поліції, як і для нинішньої міліції, властиві низька зарплатня правоохоронців, плинність кадрів тощо.

Один із розділів книги присвячено життю місцевої української громади. Вірний жанру книги, автор перелічує, в яких культурних українських центрах міг побувати уявний турист-культуролог того часу – музеях, театрах, товариствах, книгарнях, клубах, які газети купити, кого з відомих людей відвідати чи зустріти на вулиці. Автор також звертає увагу на тогочасну літературу, назвавши один із розділів книги "Європейська література". Саме тоді розкривають для свого народу яскравий талант молоді письменники-урбаністи Олександр Олесь, Степан Васильченко та юний Михайль Семенко, на творчість яких дуже впливав Київ. На той час також припадає ранній період творчості таких видатних майстрів слова, як Максим Рильський та Павло Тичина. Квітневий номер журналу "Дзвін" відкрив світові драматичну поему "Оргія" Лесі Українки, актуальну й сьогодні.

Автору книги, як педагогу, цікаво було дослідити, в яких виробничих умовах перебував тоді київський вчитель. Наводяться приклади дбайливого ставлення керівників навчальних закладів до вчителів (преміювання за хорошу роботу, спорудження для них житла), толерантних стосунків міського начальства і шкіл, зокрема керівникам навчальних закладів надається можливість зосередитися на проблемах навчання і виховання, а вирішення господарсько-побутових питань міська влада намагалася брати на себе. Безумовно, по одиничних прикладах не можна скласти стовідсоткову загальну картину, проте все-таки вони свідчать про атмосферу взаємин в освітянській сфері.

У розділі "Уроки 1913 року" автор констатує, що "пересічний киянин 1913 року жив набагато краще, ніж ми сьогодні". Можна погодитися, що за деякими параметрами життя киян того часу було кращим, аніж у сучасну кризову добу. В той же час не зрозумілі підстави наступних тверджень автора про те, що "в свою чергу стародавній киянин мав життєві умови кращі, ніж киянин року 1913 …" [с. 65]. Принаймні, про давній період у книзі не йдеться.

Цікаву інформацію можна знайти в "Універсальному довіднику цін". Його цілком побудовано на документальних джерелах, які зберігають київські державні архіви. Протягом десяти років автор збирав відомості з різних сфер життєдіяльності киян 1913 року, починаючи з їхніх доходів і закінчуючи інтелектуальним дозвіллям. Читач, скориставшись цим довідником, зможе скласти для себе більш-менш цілісну картину фінансового становища різних верств тогочасного міста.

Завершує книгу ґрунтовний хронологічний покажчик "Хронікальна палітра одного року", який містить 100 дат. Найбільш важливі події історії Києва 1913 року виділено жирними шрифтом. Тут невелика книжка має певні переваги над узагальнюючими працями. Приміром, у виданні "Київ: енциклопедичний довідник" (К., 1981) у хронологічному покажчику під 1913 роком згадані всього лише три події: першотравневі страйки робітників Києва, діяльність Всеросійської промислової виставки в Києві та відкриття консерваторії.

Передбачаю, що, можливо, зацікавлений читач забажав би, щоб деякі аспекти життя міста були висвітлені більш широко. Проте автор, мабуть вважаючи їх загальновідомими речами, обмежився лише штрихами. Та й формат видання не дозволив розширювати виклад, це вже був би зовсім інший жанр.

Загалом, зі сторінок книжки постає образ міста з типовими європейськими рисами. Подібне автор стверджує кілька разів впродовж викладу матеріалу і цілком закономірно вважає, що знайомство культурної громадськості з цим унікальним фрагментом нашої минувшини йтиме в загальному руслі мирного поступу України, повернення її до європейської цивілізації. Разом з тим, не покидає думка, що сучасне місто має, по суті, значну кількість тих самих проблем, котрі мало місто столітнього минулого, тільки вже на іншому, вищому щаблі розвитку. Багато відбулося змін упродовж століття, Київ зробив стрибок у техногенному плані, а в культурно-побутовому в деяких речах залишився ще в минулому столітті…

І, насамкінець, про деякі міркування та пропозиції, що виникли під впливом прочитаного. Вихід у світ рецензованої праці співпав з підготовкою до історико-краєзнавчої практики студентів Київського національного університету імені Тараса Шевченка, котра відбулася в лютому 2013 року. Ознайомлення з книгою наштовхнуло на думку запропонувати групі студентів тематику про столітнє минуле Києва. Досліджували вони події 1914 року на матеріа-

лах тогочасної преси, отримали навики роботи з відповідними джерелами.

Також варто було б, на наш погляд, започаткувати серійне видання книг (брошур), приміром, під назвою "Київ : Сто років тому.1914-й" і т.д. Адже століття – це відтинок часу, який дає можливість побачити значні зміни в житті міста. Та й певні приклади маємо. Так, наприкінці 80-х років минулого століття видано фотопутівник по вулицях міста "Київ: Погляд через століття", де автори за допомогою порівняльних фотографій намагалися показати, "які величезні зміни сталися в Києві за роки радянської влади". Сьогодні нам потрібен український погляд на події вікової давнини. Можна було б провести цікаві паралелі, бо, мабуть, завжди знайдуться події столітньої минувшини тією чи іншою мірою співзвучні сьогоденню, наприклад, демонстрації і страйки протесту в 1914 році проти заборони святкування 100-річчя з дня народження Т.Г. Шевченка. На відміну від попереднього ювілею, 200-річчя з дня народження Великого Кобзаря у 2014 році святкуватиметься на державному рівні. Втім, існують побоювання, що для багатьох чиновників ювілей обмежиться казенними заходами. Тому саме громадськість має стати каталізатором належного відзначення ювілею. У зв'язку з цим Форум на захист мови й державності, ініційований ВУТ "Просвіта", створив Всеукраїнський громадський комітет із відзначення 200-річчя з дня народження Т.Г. Шевченка, який розпочав свою роботу (Шевченкова хода Україною // Слово Просвіти, 10-16 жовтня 20013 року. – с.1). Нагадаємо, що "Звернення до громадськості України" щодо розгортання патріотичного руху за гідне відзначення 200-річного ювілею Т.Г. Шевченка ухвалили учасники засідання Президії правління та голів правлінь регіональних організацій Національної спілки краєзнавців України, яке відбулося 30 вересня 2012 року у Черкасах. Воно адресоване передусім краєзнавцям, членам творчих спілок, науковцям і дослідникам-аматорам, працівникам освіти і культури (Краєзнавство. Науковий журнал. – 2012. – № 3. – С. 191).

Книги (брошури) пропонованої серії могли б дати більш-менш цілісну картину життя міста у певні роки, на що не завжди спроможні наукові праці, побудовані, як правило, за проблемно-хронологічним принципом. Такий погляд на історію міста був би цікавим і корисним.

Олена Жам, Наталія Ткаченко (м. Переяслав-Хмельницький)

Пам'ять про нього не згасне...

Ім'я Михайла Івановича Сікорського, Героя України, заслуженого працівника культури УРСР, лауреата Державної Премії імені Тараса Шевченка, премій імені Дмитра Яворницького, імені Володимира Вернадського та багатьох інших громадських відзнак широко відоме і користується заслуженим авторитетом серед музейного співтовариства і пересічних громадян України.

На початку жовтня 2013 р., напередодні відзначення 90-річчя з дня народження видатного музеєзнавця, краєзнавця, пам'яткоохоронця, громадського діяча М.І. Сікорського (14.10.1923-27.09.2011 рр.), вийшло у світ видання «Михайло Іванович Сікорський: творець історії й хранитель часу»: колективна монографія, присвячена 90-річчю з дня народження М.І. Сікорського. – Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав» – 2013. – 504 с.

Проект реалізовано силами Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» – закладу, в якому М.І. Сікорський пропрацював понад півстоліття. У 1951 р. уродженець Чигиринщини М.І. Сікорський пов'язав свою життєву долю з Переяславом, коли був призначений на посаду директора Переяслав-Хмельницького історичного музею. За шістдесят років подвижницької роботи Михайло Іванович вніс вагомий вклад у дослідження історії та культури переяславської землі, перетворив м. Переяслав-Хмельницький на видатний осередок культури й духовності, скарбницю пам'яток історії нашої країни, створив унікальний музейний комплекс – Переяслав-Хмельницький державний історико-культурний заповідник (з 1999 р. – Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав»).

Пропоноване читачам науково-популярне видання підготовлене авторським колективом науковців Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». Видання з оптимальною повнотою подає вичерпні відомості про М.І. Сікорського і охоплює всі грані його діяльності. Висвітлюється життєвий і творчий шлях М.І. Сікорського, проаналізовано вагомий внесок, який зробив М.І. Сікорський у розвиток української культури, пам'яткоохоронної справи, музейництва, охарактеризовано науковий доробок видатного музейника.

Звертає на себе увагу добре продумана архітектоніка видання. Книга має раціональну, логічну структуру, яка забезпечує послідовне розкриття теми. Збірник укладено за тематичним принципом. Подані матеріали охоплюють біографію, всесторонню діяльність М.І. Сікорського. Завдяки тематичній різноплановості праця містить значну кількість граней, кожна з яких може стати предметом для подальшої плідної розробки.

Книга складається зі вступу (передмови від упорядників) і трьох розділів, які логічно доповнюють один одного і послідовно розкривають питання, які стосуються різних аспектів теми. Обрання такої структури дало можливість прослідкувати становлення М.І. Сікорського як музейника, археолога, науковця, пам'яткоохоронця, вивчити особливості його роботи.

Книгу відкриває передмова, в якій дана висока оцінка діяльності М.І. Сікорського на ниві збереження та популяризації культурної спадщини українського народу, неоціненний вклад у розвиток музейної справи України.

У передмові до монографії автори справедливо зазначають, що подвижницьке життя М.І. Сікорського можна вважати прикладом вірного служіння українському народу, його творча, наукова, музейна спадщина стала духовним пам'ятником і дороговказом сучасникам і наступним поколінням. М.І. Сікорський зробив неоціненний внесок в скарбницю національної культури. Він щиро і безкомпромісно любив українську культуру, рідну землю, свій Переяслав, його музеї і присвятив їм усе своє життя. Створені ним музеї перетворили старовинне місто Переяслав-Хмельницький на видатний осередок культури і духовності, скарбницю пам'яток історії національної і світової культури, один із найвідоміших туристичних центрів України. Михайло Іванович чітко усвідомлював роль музеїв у культурному житті країни, до останнього подиху опікувався їх проблемами. На дев'ятому десятку життя продовжував працювати, обдумував і виношував плани нових музеїв. Його віддана любов до музеїв, безкомпромісне служіння музейній справі викликали повагу і щире захоплення у оточуючих. Ці думки наскрізною ниткою проходять через усю книгу.

У першому розділі «Життєвий шлях М.І. Сікорського» (автор Н.Г. Ткаченко) представлено біографічні відомості про М.І. Сікорського, зазначено детальну інформацію про всі нагороди, якими він був відзначений за життя. Ознайомлення з біографічними відомостями дає можливість чітко простежити, як формувалася особистість видатного музейника.

Другий розділ видання «Творчий доробок М.І. Сікорського» включає 11 самостійних наукових і науково-популярних розвідок науковців НІЕЗ «Переяслав» і близьких друзів М.І. Сікорського, в яких подається змістовний усесторонній аналіз різних граней діяльності М.І. Сікорського.

Перша розвідка цього розділу «Михайло Іванович Сікорський – видатний музейник і музеєзнавець» підготовлена старшим науковим співробітником НІЕЗ «Переяслав» С.С. Дембіцьким. Автор в узагальненому вигляді викладає історію створення Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» і аналізує особистий внесок М.І. Сікорського у створення Заповідника і його тематичних музеїв. Дослідження містить значний масив документів адміністративного характеру (наказів, розпоряджень, довідок, положень і т.п.) за період з 1951 по 2012 роки, чимало з яких вперше вводяться до наукового обігу.

Наступна і найбільша за об'ємом стаття «М.І. Сікорський – творець Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини» написана у співавторстві завідувачами науково-дослідним відділом Музей хліба та Музей історії Української православної церкви О.М. Жам та Н.Г. Ткаченко. Авторки розповідають про роль М.І. Сікорського у створенні першого в Україні музею просто неба. Значну увагу

приділено ранньому періоду створення скансена. Цей етап пов'язаний із створенням та діяльністю у 1958-1963 рр. етнографічного відділу у складі Переяслав-Хмельницького державного історичного музею на території Михайлівської церкви під назвою «Філіал Михайлівської церкви». Ґрунтовно розглянуто найскладніші проблемні питання у становленні першого українського скансена: виникнення ідеї, пошук і виділення відповідної земельної ділянки, розробка концепції, формування етнографічної колекції, перевезення та реставрація пам'яток народної архітектури і т.п. Особливу увагу зосереджено на перших роках діяльності Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини. Дослідники використали величезну джерельну базу, залучили до висвітлення теми низку архівних документів. Основна частина включених до розділу документів виявлена в архівних фондах місцевих органів виконавчої влади різного рівня, а також у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України. Проаналізовано маловідомі широкому колу фахівців листи, музейні документи, спогади, світлини із особистого архіву першого завідувача Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини М.І. Жама.

Дотичним до попереднього дослідження є напрацювання завідувача науково-дослідним відділом Дендропарк НІЕЗ «Переяслав» І.С. Бови «Роль М.І. Сікорського в благоустрої та озелененні Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини». Стисло викладається історія закладення парку на території Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини з нагоди відзначення 150-річчя з дня народження Т.Г. Шевченка. Висвітлюються роботи по благоустрою та озелененні території скансена в наступні періоди. Аналізується видовий склад зелених насаджень.

Логічним продовженням попередніх двох тем є дослідження в. о. завідувача філіалом Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини М.В. Шкіри «М.І. Сікорський і будівничі Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини». Розглядаючи історію створення та діяльності першого в Україні музею під відкритим небом, автор акцентує увагу на висвітленні питань, пов'язаних із перевезенням, монтажем та реставрацією пам'яток народної архітектури. Не оминає своєю увагою питання матеріально-технічного забезпечення музею, зокрема, розглядає діяльність столярної та малярної майстерень, згодом – механічної, пилорами, комплектування власного автопарку. Автор наголошує, що безпосереднім організатором реставраційних і будівельних робіт був М.І. Сікорський.

Тему «М.І. Сікорський – археолог» досить ґрунтовно розкрила Г.М. Бузян – заслужений працівник культури України, завідувач науково-дослідним відділом Археологічний музей НІЕЗ «Переяслав», яка пропрацювала з М.І. Сікорським майже чотири десятки років. Автор переконливо доводить, що М. І. Сікорський, не будучи археологом за освітою, але як дослідник за натурою та покликанням, поставив археологію на одне з чільних місць у своїх наукових дослідженнях, зробив археологічні матеріали фундаментом музейного будівництва на Переяславщині, і, внаслідок цього, долучився до роботи найвідоміших археологів та краєзнавців, які будь-коли працювали на території краю, особисто вніс вагомий вклад у вітчизняну археологічну науку, у створення тематичних музеїв НІЕЗ «Переяслав». Майстер музейної справи М.І. Сікорський створив декілька археологічних експозицій, таких як Археологічний музей, Музей архітектури давньоруського Переяслава, стояв біля джерел створення Музею трипільської культури. Мало коли та чи інша музейна експозиція створювалась без археологічного розділу, починаючи із грандіозної задумки Археологічного розділу музею просто неба до розділів Музею хліба, Музею історії релігії та атеїзму (нині Музей Української православної церкви), Музею народного сухопутного транспорту, Музею кобзарства. Перші експозиції Музею обрядів, Музею М. М. Бенардоса, Музею рушника, навіть Музею філософії мали вступні розділи з використанням археологічних матеріалів. Дивує різноманітність і несподіваність музеєзнавчих рішень М.І. Сікорського: від перенесених монолітом археологічних об'єктів до їх реконструкцій у натуральну величину. Активна експедиційна робота М.І. Сікорського сприяла поповненню фондів Заповідника та експозицій його різноманітних музеїв новими колекціями, унікальними археологічними артефактами. М.І. Сікорський – музеєзнавець-новатор, мрійник й романтик музейної справи, мав винятковий пієтет до археології, головним чином через те, що вбачав археологічні матеріали витоком і фундаментом музейних експозицій. М.І. Сікорський винятково багато зробив на ниві археологічних досліджень переяславського краю,

сприяв всебічному розвитку археології у Заповіднику та Переяславі.

Окремою цікавою і маловивченою стороною професійної діяльності М.І. Сікорського є пам'яткоохоронна робота. Її висвітленню присвятили свої роботи відразу два дослідники: завідувач науково-методичного відділу охорони культурної спадщини НІЕЗ «Переяслав» Ю.В. Авраменко (тема: «М. І. Сікорський – охоронець і зберігач нерухомих пам'яток культурної спадщини Переяславщини») та заступник голови ради Київської обласної організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, заслужений працівник культури України Н.І. Булаєвська (тема: «Любов до Переяслава понад усе». М.І. Сікорський і Українське товариство охорони пам'яток історії та культури»). Аналізуючи пам'яткоохоронну діяльність М.І. Сікорського, автори сходяться в думці про те що, М.І. Сікорський, поза всяким сумнівом, залишиться в історії української культури не тільки як відомий музейник, історик, краєзнавець, археолог, етнограф, а ще й як охоронець та зберігач нерухомих об'єктів культурної спадщини українського народу. Значна увага приділяється діяльності М. І. Сікорського в Українському товаристві охорони пам'яток історії та культури в якості члена правління. Справедливо зауважено, що М.І. Сікорський доклав багато зусиль до збереження нерухомих пам'яток культурної спадщини не тільки на території Переяславщини, а й на Київщині та Черкащині. Так, наприклад, він брав безпосередню участь у порятунку батьківської хати А.С. Малишка в м. Обухові, оселі І.С. Козловського в с. Мар'янівці Васильківського р-ну Київської обл., будинку, де проживала Марко Вовчок у с. Хохітва Богуславського р-ну, садиби композитора К. Стеценка у с. Веприку Фастівського р-ну та ін.

Завідувач науково-дослідного відділу Меморіальний музей Г.С. Сковороди НІЕЗ «Переяслав» І.В. Більченко знайомить читачів із науковим доробком М.І. Сікорського. Дослідниця підмічає, що незважаючи на неабияку переобтяженість по роботі, М.І. Сікорський знаходив час і для науково-дослідницької діяльності. Його перу належать ґрунтовні публікації про археологічні розкопки, етнографічні експедиції, краєзнавчі розвідки в селах Переяслав-Хмельницького р-ну, повідомлення про створення нових тематичних музеїв Заповідника і т.п. У своїй сукупності вони виступають цінним джерелом для вивчення історії Переяславщини. Науковий доробок М.І. Сікорського в системі історичних та музеєзнавчих досліджень представлений численними історико-критичними та аналітичними працями. Можна погодитись з думкою автора про те, що археологічні, краєзнавчі та етнографічні дослідження М.І. Сікорського мають під собою солідну джерельну базу: ґрунтуються на здобутках багаторічних експедицій і матеріалах фондових колекцій НІЕЗ "Переяслав". Автор зауважує, що останнім часом все більше уваги фахівців із музеєзнавства, краєзнавства, археології та етнографії привертають до себе описи, розповіді, міркування, нотатки, листування, докази М.І. Сікорського. У зв'язку з цим і виникла потреба створення бібліографічного покажчика праць фундатора музейної справи на Переяславщині Михайла Сікорського. На даний час уже було зроблено декілька спроб систематизувати науковий доробок М.І. Сікорського. Проте вони мають неповні дані та потребують обов'язкової звірки, уточнення та доповнення. Поданий І.В. Більченко бібліографічний перелік праць М.І. Сікорського вміщує матеріали, які автор мав змогу особисто опрацювати. Покажчик складено в алфавітному порядку. Доповнює його перелік археологічних наукових звітів відповідно до хронології їх написання. На думку автора, наведений покажчик не можна вважати вичерпним (в представленому дослідженні подані не всі наукові праці М.І. Сікорського), тому буде вдячний всім за ділові пропозиції та критичні зауваження, які посприяють вдосконаленню наступних бібліографічних описів.

Жвавий науковий інтерес викликає розвідка молодшого наукового співробітника НІЕЗ «Переяслав» Н.Д. Дем'яненко «Дружні стосунки Михайла Івановича Сікорського». Розглядаючи питання найближчого оточення М.І. Сікорського, дослідниця значну увагу концентрує на найбільш відомих широкому загалу та іменитих особистостях, таких як П.Т. Тронько, І.М. Гончар, О.С. Непорожній. Недостатність досвіду і погана обізнаність із особистим життям М.І. Сікорського, на превеликий жаль, не дозволили молодому досліднику ширше розкрити коло дружніх стосунків видатного музейника. Через це поза увагою залишилися ряд близьких друзів М.І. Сікорського. Сподіваємося, що в подальших дослідженнях цьому питанню буде приділено більше уваги.

Наступну розвідку під назвою «Спогади про людину» підготував архітектор, ініціатор створення Музею народної архітектури та побуту

України (автор архітектурних експозицій Слобожанщина, Полісся), заслужений працівник культури України, лауреат державної премії в галузі архітектури 2002 р. за участь у проектуванні і створенні Музею народної архітектури та побуту України С.В. Верговський. Вперше видатні музейники пересіклися у середині 1964 р. під час проектування і будівництва Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини в Переяславі. У 70-х рр. XX ст. доля звела їх знову під час творення Музею народної архітектури та побуту України (с. Пирогів). Автор описує обставини знайомства із М.І. Сікорським, детально знайомить із першими кроками Переяславського скансена, свідком яких він був, розкриває особливості характеру М.І. Сікорського, аналізує його музеєтворчу діяльність, підкріплюючи наведену інформацію конкретними даними, відомостями, окремими цікавими випадками біографічного характеру.

Завершує розділ розвідка «Нездійсненні проекти Михайла Івановича Сікорського». Її автор Ю.Г. Легенький – доктор філософських наук, член Національної спілки художників України, член Спілки дизайнерів України, товариш М.І. Сікорського, деякий час працював архітектором у Переяслав-Хмельницькому державному історико-культурному заповіднику. Автор робить екскурс у історію створення низки тематичних музеїв Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав», очевидцем і учасником якої він був, та основну увагу приділяє тим задумкам і проектам М.І. Сікорського, які він не встиг або ж не зміг здійснити. Ю. Г. Легенький яскраво і емоційно описує свій вхід у світ Михайла Івановича, наповнений незбагненними мріями, невірогідними, на перший погляд, проектами, намагається реконструювати думки, надії, сподівання видатного музейника і творця. В результаті гіпотетичних роздумів автор доходить цілком слушного висновку про те, що Михайло Іванович Сікорський був людиною-проектом, людиною, яка жила проектом і яка створила низку проектів для майбутнього, які треба відчути вже в інших формах, в іншому діапазоні часу і реалізувати їх.

Варто відзначити ще одну особливість даної книги. Відмічається прагнення упорядників максимально використати різні за своїм характером і змістом групи джерел.

Важливе місце в монографії відведене спогадам друзів, колег, громадських діячів про М. І. Сікорського. Вони складають самостійний розділ видання. Всього зібрано і опрацьовано 58 спогадів, прочитання яких дозволить краще зрозуміти М.І. Сікорського. Упорядники дали шанс висловитися усім – від колег-музейників та друзів до сусідів, родичів, просто знайомих. Збір спогадів виявився не простою роботою. Створення життєпису відомого мешканця Переяслава вимагало клопіткої і великої за обсягом пошукової роботи, до якої були залучені майже всі наукові співробітники Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». Варто відмітити тих респондентів, які відгукнулися на прохання оргкомітету «По вшануванню пам'яті М.І. Сікорського» і самостійно оформили свої спогади і надали їх для публікування у книзі.

Для назви кожного із спогадів використано найбільш чітку, коректну, влучну і оригінальну репліку із розповіді респондентів. Читач знайде тут багато живих історій, цікавих і маловідомих фактів із життя М.І. Сікорського. На сторінках спогадів мовою оригіналу, без упереджень і перекручувань, з непідробною щирістю розкриваються найрізноманітніші грані видатної особистості. Добросовісність респондентів дозволили висвітлити постать М.І. Сікорського не заангажовано, правдиво, без будь-яких прикрас, перебільшень, кожна репліка виважена, переконлива. Спогади переповнені щирим захопленням особистістю М.І. Сікорського з боку людей, які його добре знали, і тих, хто лише якось пересікався з ним в силу певних обставин. У спогадах переконливо доведено: Переяславщина – край славетний і багатий на історичну спадщину, тут кожен клаптик землі дихає історією. З Переяславщиною пов'язаний життєвий шлях багатьох видатних діячів культури та науки. Серед них – безмірно закоханий у Переяславський край Михайло Іванович Сікорський. Неприпустимо занедбати пам'ять про нього, в один голос заявляють респонденти. Більшість з них переконані, що створений М.І. Сікорським музейний осередок – Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав» – повинен носити ім'я свого керманича, щоб назавжди увічнити пам'ять про нього. Адже постать ця заслуговує на ретельне вивчення, глибоке осмислення й наслідування у безмірній любові до рідної землі.

Використання спогадів надає книзі оригінальності, забезпечує повноту висвітлення, інформативну насиченість дослідження. Можливо, даний підхід, не дозволив здійснити

глибоких наукових узагальнень, але дозволив накопичити значний об'єм свідчень про М.І. Сікорського, які згодом отримають узагальнення і систематизацію, шляхом приведення у порядок інформативної бази.

Серед розмаїття спогадів про М.І. Сікорського важко виокремити більш чи менш цінні. Вони всі взаємодоповнюють один одного, істотно збагачують своєрідний життєпис М.І. Сікорського, дають цілісне бачення його життя та діяльності. Адже кожен спогад – то краплинка в морі інформації.

Прикінцевою рубрикою монографії став фотолітопис життя та діяльності М.І. Сікорського. Розділ містить значний ілюстративний матеріал, чималі за обсягом і різні за видовою характеристикою світлини. Вони мають беззаперечне практично-прикладне значення, оскільки є самостійним дослідницьким продуктом, створеним авторами у результаті роботи із різноманітними джерелами і великим колом респондентів. На жаль, поліграфічне виконання світлин не завжди якісне, оскільки зроблені вони не завжди якісною технікою, фотографами-аматорами, та й часу від моменту виготовлення світлин пройшло чимало. На унікальних світлинах зафіксовані юнацькі роки М.І. Сікорського, важливі події професійної діяльності, останні роки життя. Та найбільше вражають портретні зображення М.І. Сікорського різних періодів. Не можна відвести увагу від обличчя і особливо погляду. У виразі обличчя серйозність, вдумливість, зосередженість і відповідальність. Достатньо вдивитися у погляд, щоб усвідомити, що людина перед нами неординарна і непросто вимірна.

Рясно ілюстровані численними світлинами також окремі тематичні статті видання. Вони подані самостійними блоками після кожного дослідження. В плані оформлення варто виокремити розділ «Життєвий шлях М.І. Сікорського». Окрім великої кількості світлин до нього увійшли фотокопії різних документів, які урізноманітнюють відомості про М.І. Сікорського: посвідчення особи, довідки до нагород, дипломи, грамоти, вітальні листи і телеграми, особисті листки з обліку кадрів, власноруч написані автобіографії, довідки про трудову діяльність і т.п. із особистого архіву М.І. Сікорського, фондів Національного історико-енографічного заповідника «Переяслав», архівних установ м. Переяслава-Хмельницького, особистих архівів колег, друзів, родичів.

Вихід у світ монографії, присвяченої легендарній особистості – Михайлу Івановичу Сікорському є, безумовно, важливою подією в науковому і культурному житті України.

Видання є помітним, вельми цікавим і корисним явищем у сучасній історіографії. Сьогодні це найбільш повна, узагальнююча, комплексна праця про М.І. Сікорського. Дослідження пропонує системний підхід і всебічне висвітлення життя та діяльності видатного музейника. Завдяки цьому багатогранному виданню вітчизняна історіографічна наука отримала виняткову нагоду оприлюднити безцінну інформацію про людину, чий професійний доробок і життєвий приклад стали переконливим доказом справжнього ентузіазму і захоплення музейною роботою на все життя.

Михайло Іванович прожив довге, непросте, яскраве, насичене подіями життя, показав приклад відданого і безкорисного служіння своїй Батьківщині, Переяславу, його музеям, повністю присвятивши себе служінню українській культурі.

Подвижницьке життя М.І. Сікорського справедливо можна вважати прикладом вірного служіння українському народу, його творча, наукова, музейна спадщина стала духовним пам'ятником і дороговказом сучасникам і наступним поколінням.

Сікорський зробив неоціненний внесок в скарбницю національної культури. Він щиро і безкомпромісно любив українську культуру, рідну землю, свій Переяслав, його музеї і присвятив їм усе своє життя. Створені ним музеї перетворили старовинне місто Переяслав-Хмельницький на видатний осередок культури і духовності, скарбницю пам'яток історії національної і світової культури, один із найвідоміших туристичних центрів України.

Михайло Іванович чітко усвідомлював роль музеїв у культурному житті країни, до останнього подиху опікувався їх проблемами. Його життєва позиція – жодного дня без праці над улюбленою справою, навіть у похилому віці. Його віддана любов до музеїв, безкомпромісне служіння музейній справі викликали повагу і щире захоплення у оточуючих.

Видання є своєчасним та оригінальним. Ідея його підготовки зародилася у зв'язку із наближенням 90-річчя М.І. Сікорського. Колективна праця, підготовлена колегами та друзями М.І. Сікорського, стала результатом пошукової, збирацької роботи всього музейного колективу НІЕЗ «Переяслав». Дослідники мобілізували ве-

личезну джерельну базу, залучили до висвітлення теми значну кількість респондентів. Під час написання книги автори використали матеріали архівів, численні спомини сучасників, переяславську періодику.

Книга написана доступною, популярною, живою мовою і розрахована на широкий загал читачів. Музеєзнавчий, науковий доробок М.І. Сікорського, досвід пам'яткоохоронної роботи стане в нагоді, в першу чергу, фахівцям-музейникам. Також праця буде корисною й для широкого кола шанувальників вітчизняної історії, культури, музейної справи. На нашу думку, вона має стати предметом зацікавленості з боку музейних працівників, науковців, краєзнавців, мистецтвознавців, освітян, державних службовців галузі культури, органів місцевого самоврядування, студентів та учнів, представників широкої громадськості, усіх, хто цікавиться вітчизняною історію та культурою. Сподіваємося, що кожен оцінить її безсумнівну користь в науково-пізнавальному і практичному вимірах.

Здається, що всю інформацію, яку тільки можна було віднайти про М.І. Сікорського, зібрано під палітуркою цього видання. Проте, автори запевняють, що ставити крапку в справі збирання відомостей про М.І. Сікорського зарано. Книга спонукає до подальших пошуків, до нових оцінок, комплексних узагальнень.

Маємо надію, що вихід у світ цієї книги буде гідним внеском у розвиток вітчизняної історичної науки. Сподіваємося, що праця знайде широке використання і стане гарним прикладом гідного служіння Україні, правильно зорієнтує молоде покоління і сприятиме вихованню молоді у національно свідомому дусі.

Ярослав Калакура (м. Київ)

Джерельні свідчення нищення української культури

Рецензія на кн.: Білокінь Сергій. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917-1941 рр.): джерелознавче дослідження. Т.2. – Дрогобич: Коло,2013. – 1066 с.

Побачив світ давно очікуваний, заявлений ще в 1999 р. [1] [1], другий том фундаментального дослідження знаного історика, джерелознавця, громадського діяча, лауреата Національної премії України ім. Т.Шевченка, учасника державної програми «Реабілітовані історією», керівника Центру культурологічних студій Інституту історії України НАН України, доктора історичних наук Сергія Івановича Білоконя, присвячений науковому аналізу величезного масиву документальних джерел, архівно-слідчих справ репресованих сталінським режимом діячів української культури і церкви упродовж 1920-1940-х років. Книга є логічним продовженням попередніх студій автора [2][2] і містить додаткові, незаперечні, ще більш разючі аргументи того, що насилля, репресії, масовий терор служили одним із домінуючих засобів більшовицької політики і державного управління в СРСР. Праця – знакове явище не тільки в новітній українській історіографії та джерелознавстві, але й в історичному краєзнавстві, оскільки безпосередньо присвячена непоправним втратам культурної спадщини українського народу, пограбуванню унікальних цінностей, історичних пам'яток, нищенню музеїв, бібліотек в умовах насадження і утвердження більшовицького режиму в Україні. Якщо у першій книзі акцент було зроблено на джерельне підґрунтя історії створення та діяльності надзвичайних карально-репресивних органів в СРСР, їх філій в УСРР, обґрунтування політики терору з боку партії більшовиків та мотивів її реалізації, то нова праця не тільки поглиблює ці сюжети, а значно розширює обсяг

[1] *Білокінь С.* Масовий терор як засіб державного управління в СРСР. 1917-1941 рр. Т.1. – К., 1999. – 447 с.

[2] *Білокінь С.* Музей України: Збірка П.Потоцького: Доба, середовище, загибель. – К.,2002; *його ж* .В обороні української спадщини: історик мистецтва Федір Ернст. – К., 2006 ; *його ж.* Нові студії з історії більшевизму. І-УІІІ. – К.,2007 та ін.

переконливих свідчень, які незаперечно доводять, що в епіцентрі масових репресій опинилася українська людність, її культура, наука, освіта, провідні діячі, створена ними інтелектуальна спадщина.

Книгу презентував нині уже покійний видатний український історик-краєзнавець, академік Петро Тимофійович Тронько переднім словом «Покоління й епохи поєднано в єдиний історичний процес», відзначивши, що С.І.Білокінь своєю працею повертає пам'ять сучасним і майбутнім поколінням про сотні невинно убієнних визначних діячів української культури і духовності, їх внесок у розвиток музейної, бібліотечної та пам'яткоохоронної справи. Розвиваючи цю думку, директор Інституту рукопису Національної бібліотеки ім. В.І.Вернадського, членкор. НАН України Л.А.Дубровіна вказала на важливість підготовленого дослідження як у контексті відновлення і збереження історичної пам'яті, так й інтеграції української історичної науки в європейський науковий простір.

Дослідження носить яскраво виражений документально-джерелознавчий характер з широкими історіографічними викладками і складається з шести розділів, побудованих за тематично-проблемним принципом у рамках визначеного хронологічного періоду, починаючи з ескалації більшовицького режиму, його насадження в Україні та закінчуючи 1940-ми роками. Як епілог, як світоглядно-духовне кредо автора, сприймається перший розділ «Мислителі, зіставлені з усією нацією», присвячений двом видатним геніям українського народу – Тарасу Шевченкові та Миколі Гоголю. Очевидно, дослідник виходить з того, що політика культурного геноциду, організованого тоталітарним режимом супроти українського народу, була продовження імперського курсу царизму. У нових умовах він спрямовувався не лише на фізичне нищення українського народу, але й на викорінення національної свідомості і моральних цінностей, насадження партійно-класового підходу до історії і культури, встановлення тотального контролю за їх ідейною спрямованістю творчості, застосування різного роду маніпуляцій по відношенню до української класики, в т.ч. й до спадщини Т.Шевченка і М.Гоголя, замовчування та спотворення висвітлення в ній реальної української історії, намагання представити цих великих українців не захисниками пригнобленого народу, а поборниками «українсько-російської дружби і братерства».

Українській гуманітарній науці, долі архівної спадщини в умовах більшовицького режиму присвячений другий розділ. На основі документів автор показує, як ще в процесі повалення самостійної України нова влада намагалася взяти під контроль діяльність архівного управління і всі інформаційні ресурси архівів, засекретити і закрити доступ до них, що знайшло відображення у прямому і безпосередньому підпорядкуванні цієї сфери наркомату внутрішніх справ (1938 р.). Паралельно протягом міжвоєнних років тривали нищення і насильницька радянізація культури, яка супроводжувалась спочатку конфіскацією і пограбуванням коштовностей у банківських сейфах громадян, їх особистого майна, церковних цінностей, а відтак вилученням мистецьких творів, їх продажем за кордоном. Та найбільшою трагедією стали різного роду ідеологічні чистки, депортації, арешти і фізичне винищення знакових постатей української науки, літератури і мистецтва – Сергія Єфремова, Марка Вороного, Миколи Куліша, Миколи Зерова, Леся Курбаса, Григорія Косинки, Валер'яна Підмогильного, Миколи Хвильового та ін., нищення унікальних документів особового фонду архіву Михайла Грушевського, спадщини інших діячів.

Особливої уваги заслуговує третій розділ «Паралельна історія УСРР-УРСР: большевизм і українська культурна спадщина», в якому, з одного боку, обґрунтовується самобутність і цілісність пам'яток старовини і мистецтва України, створених на всіх етнічних землях українського народу упродовж її багатовікової історії як єдиного і найціннішого національного скарбу, а з другого боку, – його тотального нищення. Пограбування цих духовних багатств нації почалося, на думку дослідника, з часів "муравйовщини", з політики воєнного комунізму, з масового голоду 1921-1922 рр. і тривало до останніх років радянської влади. У розділі ключове місце відведено трагічним сторінкам музейної справи, насамперед нищенню рідкісних колекцій, зібраних видатними діячами Богданом і Варварою Ханенками, Василем Щавинським, Миколою Петровим, Миколою Біляшівським та ін.

Дослідник знаходить документальне підтвердження взаємозв'язку між згортанням НЕПу і політики коренізації, переходом до насильницької колективізації та організацією штучного голодомору 1932-1933 рр., насадженням войовничого атеїзму і соцреалізму як «творчого методу» радянської літератури і мистецтва, партійного

«управління читанням» і монументальною політикою, руйнуванням пам'яток архітектури і духовності, новим пограбуванням музеїв і бібліотек, вилученням побутового золота, коштовностей і антикваріату в «новочасних буржуа», «розстріляним відродженням» та «великим терором» кінця 1930-х рр. На цьому фоні особливо вражають документи, які проливають світло на трагічну історію руйнування пам'яток Золотоверхого Києва, пограбування Софійського собору, Києво-Печерської Лаври, Михайлівського собору та інших святинь. Не оминув автор і драматичних сторінок Видубицького та Межигірського монастирів, їх церков і цінностей. Ціла низка документальних свідчень стосуються нищення музейних колекцій як Києва (музей антропології, етнографічний музей ВУАН, центральний історичний музей, мистецькі музеї, картинні галереї), так і Дніпропетровська, Житомира, Запоріжжя, Сум, Харкова та ін.

В окремий, четвертий розділ виділена документалістика слідчих дій і судового процесу щодо членів «Спілки визволення України». Автор проаналізував комплекс опублікованих і архівних свідчень, які дають концентроване уявлення про задум, мотиви, масштаби і антиукраїнську сутність процесу, про його реальну і сфабриковану складові. Цілком новим джерелом тут є виявлені дослідником у Галузевому державному архіві СБ України протоколи засідань Братства Української Державності, яке складало ідейне осердя СВУ. У книзі викладено маловідомі сюжети із стенограми судових засідань, із винувального висновку, матеріали про ставлення ВКП(б) та партійних істориків до СВУ, постулати яких надовго заполонили радянську історіографію висновками про контрреволюційність СВУ на чолі із «запеклим націоналістом» С.Єфремовим, її прагнення повалити радянську владу в Україні і реставрувати буржуазний лад. Джерельну цінність для дослідження цієї проблеми мають оприлюднені листи Л.Чикаленка та М.Лівицького до К.Туркала, а також список і адреси киян, які проходили по процесу СВУ. З дослідження С.Білоконя випливає, що переважна більшість осіб, які фігурували у справі СВУ, були справжніми українськими патріотами і чинили спротив радянському режиму, відстоюючи національні інтереси українського народу.

У п'ятому розділі дослідження зібрані надзвичайно цінні відомості про раритети української бібліографії, зокрема про видання, що були заборонені на стадії верстки або тиражі яких було знищено в період 1920-1941 років. Фактично така робота в українському джерелознавстві проведена вперше і вона заслуговує всілякої підтримки, оскільки дозволяє простежити видавничу політику тоталітарного режиму, виявити різного роду редакторські та цензурні маніпуляції з рукописами на стадіях прийняття до видання, видавничих анонсів, рецензування, редагування, оприлюднення та ідеологічних погромів. Автор шляхом скрупульозного зіставлення текстів з оригіналами відтворює окремі фрагменти автентичних праць і видавничих проектів М.Грушевського, К.Грушевської, А.Кримського, Ф.Ернста, Г.Нарбута, О.Оглоблина, С.Підгайного та ін., які потрапили під прес радянської цензури. Це стосується знищення проекту «Українська радянська енциклопедія», першого тому «Біографічного словника УАН» (1934 р.) та ін.

Доречним видається шостий розділ «Биківня і Вінниця в історіографії терору», який тематично і хронологічно цілком уписується в часові межі дослідження і стосується досить контроверсійної проблеми. Відомо, що впродовж багатьох десятиліть радянський режим, його засоби масової інформації та офіційна історіографія намагалися приховати правду про жахливі події 1937-1941 рр., масові поховання на околицях Києва, Вінниці та інших міст репресованих і розстріляних осіб, приписуючи ці акції гітлерівцям. У цьому розділі поряд із документальними збірниками («Київ: жертви репресій» у 2-х тт., «Пам'ять Биківні», «Биківнянські жертви, або Як працювала «Вища двійка» на Київщині», «Вінниця: злочин без кари» та ін.), повідомленнями преси і мемуарами, окремими судово-слідчими справами 263 фонду ЦДАГО України домінують й численні історіографічні джерела. Такий підхід абсолютно виправданий, оскільки багато з них побудовані на оригінальних документах і є малодоступними для широкого кола читачів, що додатково надає цьому сегменту книги джерелознавчого характеру. Не оминув автор і драматичних сторінок голодоморів 1921-23 та 1932-33 рр., їх етнічного забарвлення. С.Білокінь звернув увагу на таке унікальне джерело як могили, дослідження яких нерідко дає надзвичайно цінні відомості про осіб, репресованих і знищених більшовицьким режимом, дозволяє ідентифікувати жертви. До речі, тут велике поле для краєзнавців як з погляду виявлення, упорядкування могил, догляду за ними, так і дослідження.

Суттєвим доповненням книги є численні ілюстрації – репродукції унікальних фотографій репресованих діячів культури, науки, освіти і церкви, понищених пам'яток архітектури, втрачених музейних експонатів тощо (С.900-970), а також ґрунтовний іменний покажчик. Читач неминуче зверне увагу на рідкісні світлини Десятинної церкви, Золотоверхого Михайлівського собору, Собору св. Миколая, зруйнованих у 1934-36 рр., залишків Золотих воріт, портретних зображень Миколи Біляшівського, Миколи Макаренка, Олександра Оглоблина, Михайла Зерова, Михайла Рудницького, Данила Щербаківського та ін. Високої оцінки заслуговує поліграфія та художнє оформлення видання, про що потурбувалося дрогобицьке видавництво «Коло». Зважаючи на невеликий наклад видання, було б доцільним розмістити його електронну версію в соціальних мережах.

Отже, українська історична наука збагатилася оригінальним джерелознавчим дослідженням підсумково-узагальнюючого характеру, яке є вагомим внеском у вивчення маловідомих проблем інтелектуальної історії України, видавничої і бібліотечної справи, українського краєзнавства, музеєзнавства, пов'язаних з драматичними подіями міжвоєнних років. Воно переконливо доводить, що насаджений в Україні тоталітарний режим взяв для себе ключовим засобом державного управління і так званих соціалістичних перетворень масовий терор, спрямований насамперед проти тієї частини української інтелігенції, селянства, робітництва, які відстоювали волю, незалежність України, її національні інтереси і цінності. Хочеться висловити надію, що Сергій Білокінь як досвідчений, фаховий знавець і дослідник джерел продовжить з властивою йому наполегливістю, цілеспрямованістю і скрупульозністю пошук, виявлення, вивчення та оприлюднення нових свідчень про репресивну політику більшовицького режиму в наступні роки Другої світової війни та повоєнні лихоліття і читач отримає третій або й четвертий том дослідження цієї важливої та актуальної проблеми.

Наталія Мех (м.Київ)

Пам'ятка XVII століття: повернення культурного скарбу

У статті висвітлюється важлива подія – вихід давнього трактату „Тератургіма або Чудеса”. Тривалий час про існування цієї книги знали лише історики, але зміст стародруку залишався таємницею і для них. І лише майже чотири століття по-тому Великі Чудеса Великих Святих відкриті людям.

***Ключові слова**: пам'ятка, трактат, стародрук, тератургіма, чудо.*

Особливим для нашої культури та нашої держави видався 2013 рік. Цей рік ювілейний. Адже ми святкували **1025-річчя Хрещення Київської Русі** рівноапостольним князем Володимиром, **1150 років від початку просвітницької місії святих рівноапостольних Кирила і Мефодія**, завдяки яким „світлом Істини були освічені слов'янськи народи. Цей рік був і роком **1700-ліття Міланського едикту святого рівноапостольного царя Костянтина**, який припинив гоніння на християн у Римській імперії, сприяв проведенню Першого Вселенського Собору і знайденню найбільших християнських святинь, зокрема й Животворящого Древа Хреста Господнього. Знаменним є те, що всі ці ювілеї припали на один рік, бо саме зі святим рівноапостольним царем Костянтином та просвітителями слов'ян Кирилом та Мефодієм порівнює Свята Церква хрестителя Київської Русі рівноапостольного князя Володимира” (Пасхальне послання Блаженнішого Митрополита Володимира).

Наступний ювілей, про який слід згадати, це – **1000 років минуло з того часу, як преподобний Антоній Печерський**, родоначальник та покровитель усього чернецтва на Русі (за свідченнями Афонського Патерика та Густинського літопису), **вперше прийшов зі Святої гори Афон до Києва** та поселився у печерах. Крім того у цьому році виповнюється **900 років, з того часу, як преподобний Нестор Літописець завершив роботу над „Повістю минулих літ”** – видатною пам'яткою нашої культури.

І, нарешті, **у 2013 році світу був явлений давній трактат „Тератургіма або Чудеса".** Це знаменна подія не лише для Києво-Печерської Лаври, а й для всієї православної культури в цілому. Вже те що ця пам'ятка, яка видана в Лаврі у 1638 році, з'явилася **через 375 років** багато хто вважає надзвичайним. „Унікальним духовним скарбом" називають видавці цей трактат, що був укладений на початку XVII ст. за ініціативи святителя Петра Могили та є логічним продовженням фундаментальних історичних праць „Повість минулих літ" та „Патерик Печерський". „Тератургіма" не лише ровесник першого друкованого „Патерика Печерського", а й його продовження в розвитку.

Тривалий час про існування цієї книги знали лише історики, але зміст стародруку залишався таємницею і для них. І лише майже чотири століття по-тому *Великі Чудеса Великих Святих* відкриті людям.

«Тератургима или чудеса, которые были как в самом свято-чудотворном монастыре Печерском Киевском, так и в обеих святых пещерах [его]» – ось повна назва, яку ми читаємо на першій сторінці трактату лаврського ієромонаха Афанасія Кальнофойського. Праця була написана старопольською мовою. Церковнослав'янського варіанту не було створено. В книзі, виданій у друкарні Києво-Печерського монастиря, зібрані описи 67 чудес, які відбулися як у самому монастирі, так і в обох святих печерах. Реальні історії про допомогу святих Печерських угодників вражають своєю надприродністю, дивовижністю, унікальністю, неосяжністю для людського розуму. Вони викладені дуже яскраво, повчально та зворушливо.

Відомості про автора досить незначні. Із тексту самого стародруку відомо, що отець Афанасій Кальнофойський жив у першій пол. XVII ст. і був ієромонахом Києво-Печерської Лаври. Історики мають різні думки про те, де саме здобув освіту автор трактату (чи то у Києво-Могилянській Академії, чи то за межами України), проте посилання «Тератургіми» на давню та нову літературу засвідчують високий рівень освіти о. Афанасія.

Що ж таке *тератургіма*?

Одне зі значень грецького слова *тера – чудо*, а суфікс *ург* вживається на позначення того, хто виконує ту, або іншу дію. Вцілому ж слово *тератургіма* – це *ті, хто творить чудеса*, тобто *чудотворці*.

Афанасій Кальнофойський наводить таке визначення *чуда*, яке подає у першому трактаті, четвертому параграфі, пор.: *«..то, что воссоздается после свого первичного происхождения – подобно нашему будущему воскресению из мертвых – это чудо, которое превосходит обычные законы природы. Чудо же – тем больше или меньше, чем большая или меньшая сила природы оказывает повиновение благодати».*

Автор відзначає, що богослови (Фома Аквінський та ін.) виділяють три види чудес:

– безпосередні чудеса, які він описує у другому трактаті;

– знаки, що позначають надприродні явища;

– portent sive prodigia, тобто чудовиська, дивовижні плоди або види.

І перше питання, яке монах виносить у параграфі четвертому «*Кто творит эти трояки чудеса?»* містить таке повідомлення: «*Многие великие знатоки Священного Писания единодушны в том, что ангелы, как служебные духи и исполнители невыразимой воли и Всемогущества Божиего, совершают чудеса. ... И наши святые отцы Печерские показывали свои чудеса свету..».*

«Тератургіма», продовжуючи «Києво-Печерський Патерик», розповідає як про свою епоху, так і про давню Лавру. Саме у цьому трактаті з'являються терміни «Ближні печери св. Антонія» та «Дальні печери св. Феодосія». У трактаті згадується і про храм Святої Трійці на головних воротах монастиря, який побудував преподобний Микола Святоша. На сторінках стародруку ми знаходимо друковані плани Києва та Лаври з її печерами, а також опис таких чудес, як:

Чудо 1. *Когда свидетельствует о Феодосии огненная заря, что ее, по-твоему, разжигает как не Божия любовь?*

Чудо 2. *Какой бы не была ненависть, предавшая Игоря, вышла благом для князя, ибо обратилась в венец.*

Чудо 10. *Когда ощущаешь, что в пещере исходит прекрасный запах – Знай, что это святые благоухают подобно цветам.*

Чудо 11. *Кто не дает хлеба своїм братьям во Христе, У того в итоге ключник несет потери в два раза больше.*

Чудо 15. *Кто все ради Господа сносит, воссядет И будет царствовать там, где правит Господь его.*

Чудо 16. *Милосердный Творец снова возвращает Своему слепому творению глаза и зрение.*

Чудо 17. *Господь выпрямляет искривленные назад голову и лицо. Смотрите, как добрый Отец лелеет своїх детей.*

Чудо 27. *Бог карает. Бог любит. Забирает зрение у слуги Николая и возвращает.*

Чудо 37. *Пещеры изгоняют бесов, Что ж удивительного, что они гонят прочь адских чудовищ.*

Чудо 49. *Когда к убежищу пещер цыган приходит, Исцеленным в дом сына отходит.*

Чудо 59. *Попущением Божиим Екатерину скрутило в шарообразный клубок, или Хочеш знать, какая планета главная в маленьком мире?*

Чудо 63. *Хорошо погостил наш Яков при дворе любви, Ибо с верой получил благодаря ей исцеление для своїй дочери* та інші чудеса.

Незвичним виглядає нумерація чудес. Спочатку йде частина з Чуда 1 (563 р.) до Чуда 63 (1637 р.) наведені вище, а потім знов від Чуда 1 (1624 р.) до Чуда 4 (1630 р.):

Чудо 1. *Не удивляйся, что богохульники плохо заканчивают свою жизнь: Таким устам положена и соответствующая заплата.*

Чудо 2. *Всегда будь готов умереть там, где тебя застанет смерть. Часто неожиданно платимся за это душой.*

Чудо 3. *Гору сдвинешь, а не только коня вылечишь, Когда будешь верить в Божью помощь.*

Чудо 4. *По-разному Ты, Господи, используешь дождь: Злых им караеш, а добрых – защищаешь.*

всього, як вже було відзначено, 67 описів чудес містить «Тератургіма» [1].

Обов'язковим компонентом композиції кожного опису чуда є настанова (назидание). Отже, сама структура кожного чуда має такий вигляд:

назва чуда – опис чуда – настанова.

Праця о. Афанасія поєднує в собі риси історичної розповіді, трактата з богослов'я, збірника проповідей, дороговказ для прочан. Структура та стиль книги, на думку В.Дятлова [2], відбивають дух своєї епохи. У вступній статті «О книге и ее авторе» дослідник вказує на схожість історичних реалій, що відображені у стародруці, та сьогоднішньої дійсності. Тобто, як за часів Речі Посполитої, Україна – поліетнічна та поліконфесійна країна з великими соціальними контрастами.

В. Шевчук вважає, що «перед нами – одна з видатних пам'яток українського літературного бароко» [3].

Хотілось би підкреслити, що твір потребує серйозного, глибокого наукового вивчення та солідних академічних коментарів фахівців філологів, істориків та культурологів. Проте важливість та значущість цієї події не викликає сумнівів.

Отже, унікальна знахідка про великі чудеса, які відбувалися в Києво-Печерській Лаврі, вперше з'явилася в українському культурному просторі у 1638 році, а вдруге побачила світ на початку XXI ст., у 2013 році, саме у рік 1000-ліття повернення преподобного Антонія зі Святої гори Афон до Києва. Це дуже символічно і, як і все в нашому житті, не випадково.

Основна ідея «Тератургіми» – про невичерпну дію благодаті Божої в Православній Церкві – торжествує над віками. Безумовно, той меседж, якій містить стародрук має критичну актуальність і важливість в наші дні. Адже для майбутнього, для нащадків надзвичайно потрібно знати та пам'ятати свою історію, культуру, своє минуле.

Джерела та література

1. Тератургима: трактат / Кальнофойский Афанасий. – К.: Горлица, 2013. – 368 с.

2. В.Дятлов «О книге и ее авторе» / Тератургима. – К., 2013. – С.3-5.

3. «Тератургима» Атанасія Кальнофойського // Хроніка 2000, вип. 17 – 18. К., 1997, С.18-22.

Наталья Мех

Памятка XVII века: возвращение культурного богатства

У статье освещается важное событие - выход древнего трактата "Тератургима или Чудеса". Долгое время о существовании этой книги знали только историки, но содержание труда оставалось тайной и для них. И только почти четыре века спустя Большие Чудеса Великих Святых открыты людям.

Ключевые слова: *памятник, трактат, стародрук, Тератургима, чудо.*

Natalia Mekh

Monument of the seventeenth century:return of cultural treasures

The article highlights the important event - out of the ancient treatise "Teraturhima or miracles." For a long time the existence of the book known only to historians, but the meaning of early printed books remained a mystery for them. It was only about four centuries ago in Great Wonders of the Great Saints open people.

Key words: *interesting, treatise, prints, teraturhima, a mirac.*

Олексій Шляхов (м. Дніпропетровськ)

Історична пам'ять в регіональному вимірі

Рец. на кн.: Історична пам'ять Дніпропетровщини: колективна монографія – Д.: Дніпропетровська обласна редколегія по підготовці й виданню тематичної серії книг «Реабілітовані історією». – Вид-во «Монолит», 2012. – 476 с.

У 2012 р. Дніпропетровська обласна редакційна колегія по підготовці тематичної серії книг «Реабілітовані історією» та видавництво «Монолит» видали фундаментальну монографію «Історична пам'ять Дніпропетровщини», яка стала помітним явищем у сучасній історичній науці.

Зазначимо, що проблема історичної пам'яті була злободенною в різні історичні часи. Такою ж вона залишається й у сьогодення. Адже пам'ять про минуле багато в чому визначає ментальні координати людини, стереотипи її поглядів та поведінки. При цьому треба враховувати, що на характер, зміст і форми історичної пам'яті впливали і впливають різні чинники, зокрема політичні та економічні, соціальні та етнокультурні. Зрештою науковці, перш за все спеціалісти-історики, повинні максимально сприяти процесу формування та збереження історичної пам'яті, в тому числі в її регіональному вимірі. Відтак знання про минуле перетворюється на пошук людиною своїх життєвих орієнтацій, певних суспільних та соціальних пріоритетів.

Вищезазначене цілковито можна екстраполювати й на українське суспільство, адже системне відродження історичної пам'яті залишається важливою передумовою всебічного висвітлення історичного розвитку України, місця українського народу у світовому цивілізаційному поступі. Важливим це питання є і з погляду на необхідність подолання численних міфів у суспільній свідомості, заповнення своєрідних лакун історичної пам'яті, формування в широких масах і, перш за все, у підростаючого покоління сучасної історичної свідомості, його світоглядної позиції.

Все це обумовлює наукову важливість та актуальність праці «Історична пам'ять Дніпропетровщини», яку підготував авторський колектив дніпропетровських істориків (професори Є.І. Бородін, В.В. Іваненко, Г.Г. Кривчик, О.Ф.Нікілєв, Л.Л. Прокопенко, В.В. Стецкевич, доценти, кандидати іст. наук О.В. Іщенко, М.Е. Кавун, В.Д. Мирончук, О.А. Репан, Н.Р. Романець, Р.К. Терещенко, а також О.В. Каінова та Ю.В. Пшеничний) на чолі з проф. С.І. Світленком, що характеризується значною новизною щодо висвітлення основних етапів 80-річної історії Дніпропетровської області, аналізу процесів відродження та збереження в регіоні історичної пам'яті.

Треба зазначити, що структура рецензованої роботи, яка складається зі вступної статті та дев'яти розділів, добре продумана та логічна, що дає можливість авторам у повному обсязі реалізувати свою дослідницьку мету. Джерельна база монографії є вельми репрезентативною. Зокрема, тут було використано численні архівні документи як з центральних, так і з місцевих архівосховищ України, зокрема Центрального державного архіву вищих органів влади та управління, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Галузевого державного архіву СБУ, Державного архіву Дніпропетровської області. Крім того, дослідники використали численні епістолярії, спогади та щоденники, матеріали тогочасної періодичної преси. Все це дало змогу авторам монографії уникнути односторонності при аналізі фактів, а системний та критичний підхід при висвітленні тогочасних подій та явищ, застосована ними сучасна методологія – всебічно висвітлити досліджувану проблематику.

У вступній статті розкривається феномен історичної пам'яті та її значення, висвітлюються особливості її формування та збереження, аналізуються критерії структури та етапи розвитку історичної пам'яті в нашому регіоні від козацьких часів до сучасності. Разом з тим автори монографії враховували, що змістовне наповнення історичної пам'яті щодо розвитку українських земель у минулі часи суттєво звужувалося в результаті дії певних політичних та ідеологічних факторів, а також і тих вагомих втрат, які зазнала джерельна база з відповідної проблематики внаслідок численних соціальних катаклізмів – революцій та війн, які відбувалися в країні

протягом XX ст. і які не обійшли стороною Дніпропетровську область. Усе вищезазначене призвело до того, що, як справедливо наголошують автори книги, «життя та діяльність цілих груп діячів державної влади та самоврядування, цілих… верств населення в нашому краї, наприклад дворян, буржуазії, священнослужителів, представників етнічних та церковно-конфесійних меншин тощо, були значною мірою призабуті, а інколи й викреслені з історичної пам'яті та свідомості». І тільки процес демократизації українського суспільства наприкінці XX – початку XXI ст. надав можливість «розпочати більш об'єктивне та всебічне вивчення зазначеної тематики на основі суттєвої корекції політики історичної пам'яті» (с.14).

Зрештою у перших трьох розділах роботи розкривається складний та суперечливий розвиток регіону в міжвоєнний період, висвітлюється своєрідність радянської модернізації в економічній та соціальній сферах, продемонстровано, яким чином сталінський «великий перелом» закарбувався у народній пам'яті. При цьому особливу увагу привертає перший розділ книги, де розглядаються основні складові історичної пам'яті цього часу. Серед останніх автори монографії виділяють речові структури – історичні пам'ятки (будівлі, пам'ятники), інтелектуально-інституційні структури, тобто інформаційні зберігачі та ретранслятори історичної пам'яті, а також масові структури історичної свідомості.

У цій частині роботи також акцентується увага на змінах історичної пам'яті, які відбувалися на Дніпропетровщині протягом 1920–1930-х рр. До них автори цілком слушно відносять «одержавлення» історичної пам'яті (своєрідний варіант «регіональної адаптації процесів оформлення загальнодержавної політики історичної пам'яті в СРСР»), соціальну сепарацію, тобто певний відбір з усього історичного досвіду народу лише тих подій та явищ, що були пов'язані з революційним рухом, історією робітництва або селянства, а також і «українізацію» (с.21). Втім щодо останнього справедливо наголошується, що в зазначений період національна складова панівної ідеології, природно, поступалася її інтернаціональному чиннику.

Заслуговує на увагу й аналіз трансформацій історичної пам'яті та історичної культури регіону на речовому та візуальному рівнях, які відбувалися у передвоєнну добу. Цей сюжет дослідження проілюстровано численними прикладами та фактами. Зокрема, висвітлено результати здійснення в краю своєрідної топонімічної революції, коли тільки в обласному центрі в 1923 р., за даними авторів книги, було перейменовано близько 60 об'єктів. Зрештою на зміну катеринославській історико-культурній спадщині в Дніпропетровську область прийшла нова історична свідомість, яка ґрунтувалася на марксистсько-ленінській ідеології, новій системі пріоритетів та цінностей.

Другий розділ монографії дозволяє поглибити наші знання щодо особливостей проведення в регіоні форсованої колективізації та розкуркулення, а також їх наслідків; підкреслено, що суцільна колективізація багато в чому здійснювалася силовими методами. Відповідно це обумовило посилення спротиву українського селянства. Свідченням останнього став 81 масовий селянський виступ у Дніпропетровському окрузі та 44 – у Криворізькому, які відбувалися у період від 20 лютого до 2 квітня 1930 р., що, в свою чергу, викликало нову хвилю репресій проти селян. Звичайно, автори книги не обходять увагою і жахливі події Голодомору 1932-1933 рр. на Дніпропетровщині, а також масові репресії другої половини 1930-х рр. (останньому питанню присвячено 3-й розділ). Водночас у монографії звертається увага на своєрідний феномен, коли тривале приховування фактів здійснення владою масового терору породило певну «історичну амнезію», коли нащадки репресованих відмовлялися вірити фактам, що наводяться в новітніх дослідженнях з цієї проблематики.

Важливе місце в монографії посідає висвітлення питання «Дніпропетровщина в роки воєнного лихоліття (1941-1944 рр.)» (4-й розділ книги). Авторам на підставі архівних документів, спогадів очевидців, усних свідчень вдалося належним чином відтворити бачення війни та пам'ять про неї і серед тих мешканців краю, хто боровся з ворогом зі зброєю в руках на фронтах Великої Вітчизняної війни, і тих, хто працював в тилу на перемогу, і тих, хто перебував на окупованій території або був в'язнем фашистських концтаборів. Усе це в цілому дало можливість створити образи війни на Придніпровській землі (її як героїчних, так і трагічних подій) більш реалістичними та багатобарвними.

Належну увагу в п'ятому та сьомому розділах рецензованої книги приділено історії Дніпропетровщини у повоєнний період, зокрема процесам відбудови народного господарства та його піднесення у 1960–1970-х рр., розвитку освіти, науки та культури в області. Тож цілком логічним видається висновок авторів про те, що попри всі складнощі свого розвитку Дніпропетровська область саме в ці роки перетворилася на один з найбільш урбанізованих та індустріально потужних регіонів країни, стала центром ракетно-космічної галузі України та всього СРСР. Разом з тим ті зміни, які відбувалися в суспільній свідомості в регіоні, висвітлюються у шостому розділі монографії. Тут надано розлогу та досить вдалу характеристику настроям, що панували серед жителів Дніпропетровщини, і які в умовах десталінізації та поглиблення кризи радянського ладу на межі 1970-х – 1980-х рр. стрімко набували все більш критичного характеру, призвели до появи дисидентського руху. Зрештою, як підкреслюється в роботі дніпропетровських науковців, «масове неспівпадіння внутрішніх усвідомлень громадян і того, що демонструвалося назовні» і стало «провідним чинником розхитування основ радянського способу життя і системи загалом» (с. 295).

Значний інтерес викликають восьмий та дев'ятий розділи праці, де простежується процес розбудови незалежної Української держави, відродження та збереження історичної пам'яті в історико-краєзнавчих студіях цього часу, в діях органів обласної та міської влади. Адже все це є необхідною передумовою динамічного реформування українського суспільства, зміцнення його демократичних та правових засад. При цьому дніпропетровські дослідники не уникають складних питань, звертаючи увагу на досить суперечливі процеси становлення й еволюції історичної пам'яті жителів області в 1991-2012 рр.

Безумовно, як зазначають самі автори рецензованої книги, одна праця не може претендувати на вичерпність конкретно-історичного матеріалу, оцінок, узагальнень та висновків. Проте, залучені при підготовці монографії першоджерела та їх наукове тлумачення дають можливість суттєво збагатити наші знання щодо особливостей суспільно-політичного, соціально-економічного та культурного розвитку Дніпропетровщини за 80 років, а також винести з цього розвитку певний історичний досвід та уроки.

Зрештою все вищезазначене дає нам підстави розглядати монографію «Історична пам'ять Дніпропетровщини» як узагальнюючу наукову працю щодо формування та збереження в області історичної пам'яті, яка суттєво прирощує наші знання щодо історичного розвитку одного з провідних регіонів України. Відзначимо також, що рецензоване видання стане при нагоді не лише історикам-професіоналам, викладачам, аспірантам, студентам, а й всім тим, хто цікавиться історією Придніпров'я.

Про авторів

Авраменко Юрій Володимирович – завідувач науково-методичного відділу охорони культурної спадщини Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». E-mail: avramenko_10@mail.ru

Архипова Світлана Іванівна – аспірант відділу історичної регіоналістики Інституту історії України НАН України. E-mail: arhipovasveta@bigmir.net

Бажан Олег Григорович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історичної регіоналістики Інституту історії України НАН України. E-mail: bazhanclio@ukr.net

Баженов Лев Васильович – доктор історичних наук, професор, директор Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка, голова правління Хмельницької обласної організації НСКУ.

Баляс Ірина Анатоліївна – аспірант кафедри історії України Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. E-mail: irinabalyas2@ukr.net

Білоусько Валентина Миколаївна – молодший науковий співробітник науково-дослідного відділу «Музей трипільської культури» Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». E-mail: v_bilousko@ukr.net

Бровендер Денис Юрійович – асистент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Донбаського державного технічного університету (м. Алчевськ). E-mail: arhivy@ukr.net

Букет Євген Васильович – член правління Національної спілки краєзнавців України, заступник головного редактора Всеукраїнського культурологічного тижневика «Слово просвіти». E-mail: buket@mail.ua

Віднянський Степан Васильович – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу всесвітньої історії і міжнародних відносин Інституту історії України НАН України. E-mail: stepanvid@mail.ru

Вітковський Сергій Іванович – здобувач кафедри історії та культури України Державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

Вовкодав Вікторія Олександрівна – лаборант навчально-наукового центру усної історії ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди». E-mail: d_ram@mail.ru

Гальчак Сергій Дмитрович – доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри журналістики Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського, голова правління Вінницької обласної організації НСКУ.

Гончаров Олександр Петрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка, голова правління Київської міської організації НСКУ. E-mail: olexandr.goncharov@gmail.com

Горбовий Олександр Анатолійович – аспірант кафедри історії та культури України ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди». E-mail: gorboviy@yandex.ua

Гуменюк Ігор Петрович – старший науковий співробітник Державного архіву Вінницької області. E-mail: igorkraist@ukr.net

Делеган Михайло Васильович – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту інноваційних технологій і змісту освіти, голова Закарпатської обласної організації Національної спілки краєзнавців України. E-mail: mvd53z@ukr.net

Демиденко Тетяна Прокопівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г.Короленка. E -mail: prostvd@i.ua

Жам Олена Михайлівна – завідувач науково-дослідного відділу Музея хліба Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».

Жидецька Олена Віталіївна – завідувач науково-методичним відділом Державної наукової архітектурно-будівельної бібліотеки імені В. Г. Заболотного.

Золотарьов Вадим Анатолійович – кандидат технічних наук, доцент Харківського національного університету радіоелектроніки. E-mail: v.zolotaryov@gmail.com

Калакура Ярослав Степанович – доктор історичних наук, професор кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Катаргіна Тетяна Іванівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України, член ревізійної комісії НСКУ. E -mail: marina-13b@yandex.ua

Клименко Нінель Павлівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри методики суспільно-гуманітарної освіти та виховання Київського університету імені Бориса Грінченка. E -mail: ninel_klimenko@ukr.net

Климов Анатолій Олексійович – кандидат історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Колибенко Олександр Володимирович – кандидат історичних наук, доцент, старший науковий співробітник відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України. E-mail: kolybenko@yandex.ru

Коробка Микола Леонідович – здобувач кафедри історії та культури України Державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

Кульчицький Станіслав Владиславович – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу історії України 20-30-х рр. XX ст. Інституту історії України НАН України E-mail: s_kul@ukr.net

Маньковська Руслана Вікторівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історичної регіоналістики Інституту історії України НАН України. E-mail:ruslana-man@ukr.net

Марочко Василь Іванович – доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу історії України 20-30-х рр. XX ст. Інституту історії України НАН України, керівник Центру досліджень геноциду українського народу.

Мех Наталя Олександрівна – доктор філологічних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту української мови НАН України.

Нагайко Тарас Юрійович – кандидат історичних наук, керівник навчально-наукового центру усної історії ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди». E-mail:nagaikot@mail.ru

Неживий Олексій Іванович – кандидат педагогічних наук, професор кафедри філологічних дисциплін Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. E - mail: sula-57@i.ua

Потульницький Володимир Арнольдович – доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу вивчення та публікації зарубіжних джерел з історії України Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. E-mail: georges88@ukr.net

Потульницький Георгій Володимирович – аспірант Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. E -mail: georges88@ukr.net

Реєнт Олександр Петрович – заступник директора Інституту історії України НАН України, член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор, голова НСКУ. E-mail: kraeznavstvo@ukr.net

Рекрут Валерій Пилипович – заступник директора Вінницької філії Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України, кандидат історичних наук, член правління Вінницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України. E-mail: svetarek@gmail.com

Русанов Юрій Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри етнології та краєзнавчо-туристичної роботи Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

Силка Оксана Захарівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького. E-mail:omedalieva@ukr.net

Смілянець Світлана Іванівна – заступник директора з наукової роботи Національної історичної бібліотеки України. E-mail: nibu.kiev@ukr.net

Тарасенко Інна Юріївна – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України.

Тетеря Дмитро Адольфович – завідувач науково-дослідного відділу «Музей трипільської культури» Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». E-mail: teteria-18@ukr.net

Ткаченко Ганна Петрівна – провідний екскурсовод науково-освітнього відділу екскурсійно-масової роботи Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».

Ткаченко Наталя Григорівна – завідувач науково-дослідним відділом Музей історії Української православної церкви Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». E-mail: natalia1988tkachenko@yandex.ua

Федик Лідія Богданівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та теорії держави і права Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького.

Шевченко Марія Володимирівна – аспірантка кафедри історії та політичної теорії Державного вищого навчального закладу «Національний гірничий університет» (м. Дніпропетровськ). E-mail: mary.shev@mail.ru

Шляхов Олексій Борисович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри української історії та етнополітики Дніпропетровського національного університету ім. О. Гончара.

Юрченко Олександр Васильович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». E-mail: sanchel_u@mail.ru

Вимоги щодо оформлення статей у журналі "КРАЄЗНАВСТВО"

У журналі «Краєзнавство» публікуються статті, присвячені історико-краєзнавчому рухові в Україні в XIX–XX ст., історії міст і сіл, збереженню, використанню, популяризації пам'яток історії та культури, теорії та практиці українського музейництва, питанням історичної регіоналістики.

Оформлені згідно з вимогами ВАК України до публікацій у фахових виданнях (структура, науковий апарат тощо) матеріали – ***(роздрук (бажано) і електронну версію (обов'язково))*** – прохання надсилати на поштову та електронну адресу Національної спілки краєзнавців України, або подавати особисто до редакції за адресою: 01001 м. Київ, вул. Грушевського,4 кімн. 212; тел. +380-44-2791388; +380-44-2780238; e-mail: kraeznavstvo@ukr.net, bazhanclio@ukr.net.

Обсяг матеріалу – до 1 авт. арк.

Інформацію про автора (авторів) необхідно розмістити перед заголовком дослідження без скорочень за таким алгоритмом: *прізвище, ім'я (повністю), по батькові (повністю); науковий ступінь, наукове звання; посада й місце роботи – обов'язково (для непрацюючого пенсіонера – науковий фах); електронна адреса (**обов'язково**; за відсутності такої вказати поштову адресу); телефон (бажано)*.

Електронну версію надавати на будь-якому з оптичних або цифрових носіїв. На e-mail бажано надсилати в заархівованому вигляді (архів із розширенням *.rar або *.zip). Архів має бути звичайний, без формату саморозпакування!

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ ЕЛЕКТРОННОГО ВАРІАНТУ

– ТЕКСТ: виконаний у будь-якому текстовому редакторі чи процесорі, але *збережений у форматі звичайного тексту **виключно** із розширенням* *.txt (режим блокнота); гарнітура Times New Roman (розмір кеглю, міжрядкового інтервалу значення не має);

– ПОСИЛАННЯ, ЗАУВАЖЕННЯ, ПРИМІТКИ: ***винятково післятекстові*** з нумерацією за зростанням (гарнітура Times New Roman Cyr; індекси посилань у тексті у квадратних дужках звичайними цифрами (напр.: [15] тощо). ***УВАГА! В одних дужках має бути лише один номер посилання;у тексті посилання – одне чи кілька джерел (або текст зауваження чи примітки)***. Текст посилань наприкінці тексту статті після заголовку «Джерела та література» у вигляді нумерованого списку (форму посилання оформляти згідно вимог ВАК України – див.: Бюлетень ВАК України, № 3 за 2010 р. (для архівних джерел) та № 10 за 2007 р. (для друкованих джерел).

ІЛЮСТРАЦІЇ: у режимі "градації сірого" (тобто чорно-біле зображення), окремим файлом кожна, на тому ж або окремому носієві; розширення 200 dpi, формат *.JPEG або *.TIFF, розмір 10.15 см (де 10 см – базова (менша) сторона, інша сторона – за пропорціями).

ТАБЛИЦІ, СХЕМИ, ДІАГРАМИ: у вигляді графічного файлу або віртуального роздруку у форматі *.pdf у масштабі 1:1, максимальна ширина зображення – 10 см.

Згідно з вимогами ВАК України до фахових видань **ОБОВ'ЯЗКОВОЮ УМОВОЮ** для публікації матеріалу є наявність ***УДК, а також анотацій і ключових слів українською, російською й англійською мовами*** (до 400 друк. знаків кожна; переклад прізвища, ініціалів автора та заголовка публікації обов'язковий).

Адреса редакції: 01001, м. Київ, вул. М. Грушевського, 4, кім. 212
Телефони: +380-44-2780238; +380-44-2791388
Електронна пошта: bazhanclio@ukr.net

Наукове видання

КРАЄЗНАВСТВО

Науковий журнал
№ 4 (85), 2013 р.

Макетування – Леонід *Мигаль*
Літературний редактор – *Світлана Ленська*

Редакція залишає за собою право на відбір найцікавіших, оригінальних, художньо досконалих і суспільно значимих матеріалів. За точність викладених фактів і цитат відповідальність несуть автори. При передруку посилання на журнал обов'язкове.

Видано Національною спілкою краєзнавців України
та Інститутом історії України НАН України
м. Київ, вул. М.Грушевського, 4,
тел./факс: +380 (44) 278 02 38,
e-mail: kraeznavstvo@ukr.net
bazhanclio@ukr.net

Надруковано ПФ «Фоліант»
00121, м. Київ, вул. Семенівська, 13
тел. (098) 513-54-49

Підписано до друку 25.12.2013 р.
Формат 60x84 1/8. Друк офсетний. Папір офсетний.
Ум. друк. арк. 26,04. Обл.-вид. арк. 26,79. Наклад 300 прим.
Зам. № 24-2013